نێکسۆس

نێکسۆس"Nexus"

نووسینی : یوڤال نوح هراری

وەرگێڕانی: نادر فەتحی (شوانە)

بەهاری ساڵی ٢٠٢٥- ئاڵمان

مێژوویەکی کورتی تۆڕی زانیاریی

لە سەردەمی بەردەوە تا خوڵقاندنی ژیریی دەستکرد

نێکسۆس بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش

بۆمان دەگێڕێتەوە، چلۆن مێژووی مرۆڤایەتی

بەڕێوەچووە و کام بڕیاری گرنگ دەبێت

لەمڕۆدا بدەین بۆ ئەوەی لە ژیاندا بمێنینەوە

و پەرە بە وەچەی خۆمان بدەین.

بەرگی ١

نێکسۆس

نێکسۆس"Nexus"

نووسینی: یووال نوح هراری

وەرگێڕانی لە ئاڵمانییەوە: نادر فەتحی (شوانە)

بەرگی ١

پێرست:

پێشەکی وەرگێڕ.. ١٠
سەرەتا ١٧
تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی ٢٧
گووگل بەرامبەر گۆتێ.. ٣٦
زانیاریی وەک چەکێک ٤٨
دواتر چی ڕوودەدات و چلۆن درێژە بە ڕێگاکە بدەین؟... ٦١
سەردێری یەک ٦٩
تۆڕە زانیارییەکانی مرۆڤ ٦٩
بەشی یەک.. ٦٩
زانیاریی چییە؟... ٦٩
ڕاستەقینە چییە؟ ٨٠
ئەرکی زانیاریی چییە؟.. ٨٧
زانیاریی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ٩٩
بەشی دوو ١٠٦
گێڕانەوە – پێوەندیی بێ سنوور ١٠٦
بوونەوەری ئینترزۆبێکتیڤ ١٢٢
هێزی گێڕانەوەی چیرۆکەکان ١٣١
درۆیەکی ئیدیال ١٤٠
دووڕیانێکی ئەبەدی ١٥٢
بەشی سێ... ١٥٨

بەڵگەنامەکان – گازگرتنی پڵینگی کاغەزیی ١٥٨
چلۆن قەرزێک دەکوژرێ ١٧١
بیرۆکراسی ١٧٨
بیرۆکراسی و گەڕان بەدوای ڕاستەقینەدا ١٨٣
شوێنێکی شاراوە و نادیار ١٩٤
دراما بایۆلۆژیەکان ٢٠٠
هەموو پارێزەرەکان بکوژن ٢١٦
بەڵگەنامەی پەرجۆ ٢٢٦
بەشی چوار ٢٢٩
هەڵەکان – فەنتازیای بێ هەڵە ٢٢٩
لاوازیی مرۆڤ ٢٣٢
تەکنۆلۆژیای بێ هەڵە ٢٣٨
چلۆنایەتیی سەرهەڵدانی ئینجیلی عیبری ٢٤١
بەرپەرچدانەوەی دامەزراوە ٢٥٠
کتێبی ئینجیلی بڵاوکراوە ٢٦١
ژووری دەنگدانەوە ٢٧٣
کەرەسەی چاپ، زانست و جادووکارەکان ٢٧٩
ڕزگارکردن بەهۆی پشکنینی باوەڕ لە ئیسپانیا ٢٩٥
دۆزینەوەی نەزانیی ٣٠٦
میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوە ٣١٢
DSM و کتێبی ئینجیل ٣٢٦
هەرکەسێک خۆی بە نووسینەوە خەریک بکات، دەمێنێتەوە ٣٣١
سنوورەکانی خۆ ڕاستکردنەوە ٣٤٢
بەشی پێنج ٣٤٦

بڕیارەکان – کورتە مێژوویەکی دیموکراسی و تۆتالیتاریزم ٣٤٦
دیکتاتۆریی زۆرینە ٣٥٤
گەل دژی ڕاستەقینە ٣٦٢
هێرشی پۆپۆلیستی ٣٧٠
سیستەمی دیموکراسی تا چ ڕادەیەک بەهێزن؟ ٣٨٣
دیموکراسیی سەردەمی بەرد ٣٨٨
لە قەیسەرەوە بۆ سەرۆک کۆمار! ٣٩٩
میدیای جەماوەریی دیموکراسی گونجاو دەکات ٤١١
سەدەی بیستەم: دیموکراسی جەماوەریی و تۆتالیتاریزمی بەکۆمەڵ ٤٢٦
کورتە مێژوویەکی تۆتالیتاریزم ٤٣١
سپارتا "Sparta" و کین "Qin" ٤٣٧
سێ لایەنیی توتالیتاریی ٤٤٧
کونترۆڵی تەواو ٤٥٥
کولاکەکان ٤٦٤
خێزانێکی گەورەی بەختەوەری سۆڤیەت ٤٧٣
حزب و کلیسا ٤٧٧
چلۆن زانیاریی وەرێکەوت ٤٨٤
هیچ کەس تەواو و کامیل نییە ٤٩٢
پاندۆلۆمی تەکنۆلۆژیا ٥٠٨
سەردێری دوو ٥٢٣
تۆڕی نائورگانیک ٥٢٣
بەشی شەش ٥٢٣
ئەندامانی نوێ – بۆچی کامپیوتر جیاوازە لە چاپخانە ٥٢٣
ئەندامانی زنجیرێک ٥٥٢

هاککردنی سیستەمی کارپێکردنی شارستانیەتی مرۆڤ ٥٥٨
دەرەنجامەکانی کامانەن؟........ ٥٧٥
لە ئەستۆگرتنی بەرپرسایەتی ٥٨٦
ڕاست و چەپ........ ٦٠٠
بە بێ دیتێرمینیزم"Determinism" ٦٠٤
بەشی حەوت ٦١٤
بێ پشوودان – تۆڕەکان بەردەوام ئەرکەکانیان بەڕێوەدەبەن ٦١٤
سیخۆری بێ خەو و خۆراک ٦٢٤
چاودێریکردنی ژێر پێست ٦٣٤
کۆتایی حەریمی کەسیی........ ٦٤٢
چەشنەکانی یاریی چاوەدێریی ٦٦٠
سیستەمی هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتی........ ٦٦٧
ئەرک و کاری بەردەوام ٦٧٧
بەشی هەشت ٦٨٠
پێکهاتنی هەڵە – زۆرجار تۆڕەکە لە هەڵەدایە ٦٨٠
دیکتاتۆریی لایک "Like ٦٨٦
مرۆڤ بە تاوانبار دابنێ........ ٦٩٣
کێشەی هاوسەنگیی........ ٧٠٥
گیرەی دەرزیی ئۆفیسی ناپلیۆن ٧١٩
پەیوەندیی کورسیکا"Korsika"........ ٧٢٦
نازییە کانتیەکان (kantianischer Nazi) ٧٣٣
پێوانی ئازارەکان ٧٤١
کامپیوتر - ئەفسانە ٧٥١
جادووکاری نوێ ٧٦٤

لایەنگریی کامپیوتر ٧٧١
خوداوەندی نوێ؟ ٧٨٧
سەردێری سێ: سیاسەتی کامپیورەیی ٧٩٥
بەشی نۆ ٧٩٥
دیموکراسیەکان – ئایا دەتوانین هێشتا گفتوگۆ بەڕێوەبەرین؟ ٧٩٥
ڕێگای دیموکراسی ٨٠٤
خێرایی سیستەمی دیموکراسی ٨٢٢
خۆکوژیی کۆنەپەرستان ٨٣٩
دۆخێکی لێڵ و نا شەفاف ٨٤٩
مافی ڕوونکردنەوە ٨٦١
زنجیرەی خەیاڵیی ڕووخاو ٨٨٠
ئانارشیی دیجیتالیی ٨٨٥
چاتبۆتەکان قەرەغە بکەین؟ ٨٩٣
داهاتوی دیموکراسی ٨٩٩
بەشی دە ٩٠٣
تۆتالیتاریزم – دەسەڵاتی باڵای ئەلگاریتم؟ ٩٠٣
بەندیخانەی - چاتبۆت ٩١٣
وەرگرتنی دەسەڵاتی ئەلگاریتمی ٩١٩
دووفاقیی دیکتاتۆریی ٩٢٩
بەشی یازدە ٩٣٤
پەردەی سلیکۆنی – ئیمپراتۆریەتی جیهانی یان دابەشبوونی جیهانی؟ ٩٣٤
سەرهەڵدانی ئیمپراتۆریەتی دیجیتاڵی ٩٤٤
کۆلۆنیالیزمی زانیاریی ٩٥٨
لە تۆڕەوە بۆ کۆکۆن ٩٧١

لێکدابڕانی جیهانیی زەینی - جەستەیی ٩٧٨
لە شەڕی ساردەوە بۆ شەڕی گەرم.. ٩٩١
باندی جیهانیی.. ٩٩٦
مرۆڤ بژاردەی هەیە ١٠٠٣
گوتەی کۆتایی ١٠٢٢

پێشەکی وەرگێڕ

چلۆن تۆڕەکانی زانیاریی، جیهانی ئێمەیان خوڵقاندووە و ئێستا هەڕەشەی لەناوبردنی دەکەن

لە ماوەی ١٠٠ هەزار ساڵی ڕابردوودا مرۆڤایەتی دەسەڵاتێکی مەزنی لەم جیهانە بەدەستهێناوە. کەچی سەرەڕای هەموو دۆزینەوە و داهێنان و داگیرکارییەکان، ئەمڕۆ لە قەیرانێکی گەلێک جیددیدا گیرمان خواردووە. جیهان لە لێواری دارمانی ئیکۆلۆژیدایە، زۆر جار زانیاریی درۆ بڵاودەبێتەوە و بە یارمەتیی ژیریی دەستکرد سووتەمەنی تۆڕێکی نوێی زانیاریی بەرهەم دەهێنێ کە هەڕەشەی سڕینەوە لەسەر ئەم هەسارەیەمان لێدەکات. هەر وەک نووسەریش ئاماژەی پێکردووە، ئەگەر ئێمە هێندە ژیرین، بۆچی هەوڵی لەناوبردنی خۆمان دەدەین؟ نێکسۆس"Nexus" باس لەوە دەکات چلۆن ڕەوتی زانیاریی، لە سەردەمی بەردەوە تا داهێنانی کەرەسەی چاپ، سەرهەڵدانی میدیای گشتی و سەرهەڵدانەوەی پۆپۆلیزمی ئەمڕۆیی، ئێمە و جیهانمانی لە قاڵب داوە. یوڤال نوح هەراری سەرنجمان بۆ پەیوەندیی ئاڵۆزی نێوان زانیاریی و ڕاستەقینەی ژیان، بیرۆکراسی و ئەفسانە هەروەها

حیکمەت و دەسەڵات ڕادەکێشێت. ئەو باس لەوە دەکات چلۆن سیستەمی وەک ئیمپراتۆریەتی ڕۆمی و کلیسەی کاتۆلیکی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان زانیارییان بەکارهێناوە – جا بە باش یان بە خراپ. هەروەها خۆی بەو بڕیارە زەق و زیندووانەوە خەریک کردووە کە ئەمڕۆ لە لایەن ژیریی دەستکردەوە ڕووبەڕوومان دەبێتەوە و هەڕەشە لە بوونمان دەکات. دیارە زانیاریی ماکەی خاوی ڕاستەقینەی شتەکان نییە، بەڵام چەکێکی ئاساییش نییە. نێکسۆس بەدواداچوون بۆ بەستێنی مامناوەندیی و ناوەڕاستی نێوان ئەم زێدەڕەوییانە دەکات و نیشانمان دەدات چلۆن بتوانین پەیوەندایەتیی هاوبەشمان دووبارە بدۆزینەوە.

وشەی "Nexus" لە زمانی لاتینییەوە هاتووە و بە "پەیوەندیی"، "تێکەڵاویی"، "یەکگرتن" یان "بەستنەوە" مانا دەکرێتەوە. ئەم چەمکە لە چوارچێوەی جیاوازدا بەکاردێت و بەپێی بەکارهێنانیشی، مانای جیاوازی هەیە:

مانای گشتیی: پەیوەندیی: لێرەدا نێکسۆس ئاماژەیە بە پەیوەندیی نێوان توخم یان چەمکە جیاوازەکان. زۆرجار باسی شێوازی پەیوەستبوون یان پێکەوەنووسانی شتەکان بە یەکەوە دەکات.

مانای بابەتێکی تایبەت: لە چوارچێوەی یاساییدا، "پەیوەندیی" پەیوەندییەکی هۆکارانە یان پەیوەندیی نێوان دوو ڕووداو باس دەکات، بۆ نموونە، لە نێوان کردارێک و دەرەنجامەکانیدا. لە بواری "IT" واتە تەکنۆلۆژیای زانیارییدا، ئەم پەیوەندییە دەتوانێ خاڵێکی ناوەندیی بێت کە سیستەم یان تۆڕە جیاوازە کۆمەڵایەتییەکان بەیەکەوە ببەستێتەوە، وەک گرێیەک لە تۆڕی کۆمەڵایەتیدا. هەروەها ئەم چەمکە وەک ناوی براندێک بەکاردێت، بۆ نموونە لەگەڵ ئامێرەکانی گووگلی زنجیرەی"Nexus".

مانای فەلسەفی و زانستی کۆمەڵایەتیی: نێکسۆس دەتوانێ چەمکێکی تیۆریی بێت کە ئاماژەیە بۆ پەیوەندییەکانی نێوان بیرۆکە، مرۆڤ یان پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان.

مانای کلتوریی: لە بواری ئەدەبی، فیلم یان یارییەکاندا، زۆرجار "Nexus" بۆ ئاماژەدان بە شوێن یان ڕووکارێکی ناوەندیی لە جیهانی جیاواز، ڕەهەندەکان یان وەک شوێنی پێکەوەگرێدانی دوو بەشی جیاواز بەکاردەهێنرێت.

مانای بایۆلۆژیی و پزیشکی: لە بایۆلۆژیای خانەی سلوولیدا، نێکسۆس ئاماژەیە بۆ پێکەوەگرێدانی تایبەتی خانە، کە بە پەیوەندیی "Gap Junction" ناسراوە و ڕێگە بە ئاڵوگۆڕی مولکوول و ئایۆن"Ionen"ەکانی نێوان خانەکان دەدات. لە

زۆربەی حاڵەتەکاندا چەمکی نێکسۆس هێمای چەشنێکە لە پەیوەندیی یان خاڵی گۆڕانکاریی کە بۆ ئاڵوگۆڕ یان پەیوەندیی نێوان توخمەکان پێویستە.

یوڤال نوح هەراری مێژوونووس، فەیلەسوف و نووسەری کتێبە پڕفرۆشەکانی "مێژووی کورتی مرۆڤایەتیی"، هۆمۆ دۆیس، "ئینگلیزییەکەی هۆمو ساپیەن"ە "مێژووی داهاتوو"، "٢١وانە بۆ سەدەی بیست ویەکەم، هەروەها چەند کتێبیتر بۆ زانیاریی منداڵان. یوڤال نوح هەراری بە یەکێک لە ڕووناکبیرە کاریگەرەکانی جیهانی ئەمڕۆ دادەنرێت. هەراری لە ساڵی ١٩٧٦ لە ئیسرائیل لەدایک بووە، دوکتۆرای لە ئۆکسفۆرد وەرگرتووە و ئێستا لە زانکۆی ئورشلیم وانەی مێژوو دەڵێتەوە. لەگەڵ هاوژینەکەی ئیتزیک یاهاڤ، "Sapienship"یان دامەزراندووە - کە ڕێکخراوەیەکی تایبەتە بۆ پەروەردە و گێڕانەوەی چیرۆک و ئامانجی پێشخستنی مشتومڕی گشتییە بۆ چارەسەرکردنی ئاستەنگە جیهانییەکانی ئەمڕۆ.

ئەم کتێبە هەر وەک سێ کتێبەکانیتری نووسەر کە لە زمانی ئاڵمانییەوە وەرمگێڕاونەتە سەر کوردی و بەشێوەی زنجیرە بابەت لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات – بۆکان بڵاو کراونەتەوە، بابەتێکی گەلێک باشی سەردەمانەیە کە سیاسەتی نوێی زلهێزانی جیهانی دەخاتە ڕوو.

لەمرۆدا بەگشتیی سیاسەت ئاوێتەی تەکنۆلۆژیا کراوە و بەهۆی هاتنە ئارای ژیریی دەستکردەوە بۆ ناو ژیانی مرۆڤی جیهانی گلۆبالیی، شێوازی ژیانی مرۆڤ گۆڕانی بەسەردا هاتووە و گەلێکی ئاڵۆزتر کردووە. بە بڕوای من وردبوونەوە لەو بابەتانە بۆ چلۆنایەتیی ژیانی داهاتوومان گەلێک گرنگ و حەیاتییە.

من بە بەشی خۆم هەوڵمداوە لە ڕێگای ماڵپەڕی بۆکان ڕۆژهەڵاتەوە هاسانکاریی و ڕۆشنگەریی بۆ ئەو بابەتە گرنگ و حەیاتییە بکەم. چەند کتێبم بە ناوی "کورتە مێژووی مرۆڤ"، "مێژووی داهاتوو و دوارۆژی مرۆڤ"، "ئەرک و ئەزموونەکانی سەدەی بیست و یەکەم"، "ژیریی دەستکرد و مەترسییەکانی بۆ ژیان لەسەر زەوی"، "ژیریی دەستکرد و سیستەمی سەرمایەداریی"، هەروەها "کارتێکەریی چات جی پی تی و ژیریی دەستکرد لەسەر کۆمەڵگا" بڵاو کردۆتەوە کە هیوادارم گەیشتبێتە دەستی خوێنەران بەتایبەت لە کوردستان.

لە سەردەمێکدا کە زانیاریی وەک "ئاڵتوونێکی نوێ" سەیر دەکرێت و ژیریی دەستکرد زیاتر دەچێتە ناو ژیانی ڕۆژانەمانەوە، تۆڕەکانی زانیاریی وەک بڕبڕەی پشتی سیستەمێکی ژیر و سەربەخۆ زیاتر دەبنە جێگەی سەرنجی لێکۆڵینەوە و کردەوەکانی ئێمەی مرۆڤ. ئەم کتێبە، کە خۆی

بە تۆڕەکانی زانیاریی لە سەردەمی کۆنەوە تا ئەمڕۆ خەریک کردووە، تایبەتە بە یەکێک لە تەوەرە سەرەکییەکانی پەرەپێدانی تەکنۆلۆژیای مۆدێرن واتە ئەو شێوازەی سەرچاوەیە بۆ سووتەمەنیی، پێکهاتە، ئاڵوگۆڕ و وەرگرتنی زانیاریی ژیریی دەستکرد. ئامانجی ئەم کتێبە خستنەڕووی هەردوو بنەمای سەرەکیی و پێشکەوتنی ئێستای جیهانی تەکنۆلۆژیایە لە "دیزاین" و "شیکردنەوەی تۆڕەکانی زانیاریی" لە چوارچێوەی ژیریی دەستکرددا، بەڵام بە شێوەیەک کە تێگەیشتنی تاڕادەیەک هاسانە. ئامانجی ئەم کتێبە هاندانی خوێندکار، توێژەر و تامەزرۆیانی ئەم بوارەیە کە دەیانەوێت باشتر لە پەیوەندییە ئاڵۆزەکانی نێوان داتا، زانیاریی، تۆڕ و فێربوونی ئامێر تێبگەن. لە شێوازەکانی فێربوون لەسەر بنەمای گرافیکییەوە تا تۆڕی مانادار و سیستەمی ژیریی دەستکردی دابەشکراو، ناوەڕۆکی ئەم کارە مەزنەی نووسەر تێڕوانینێکی گشتی فراوان و قووڵ لە بواری توێژینەوەی دینامیکی پێشکەش دەکات کە بە شێوەیەکی بەرچاو تێگەییشتوویمان لە داهاتووی تەکنۆلۆژیا و دستێوەردانی ژیریی دەستکرد لە چلۆنایەتیی ژیانی تاک و کۆمەڵ کە بە پێی کات ئاڵۆز و قورستر دەبێت، دیاریی دەکات. هیوادارم ئەم کتێبە ئیلهامبەخش بێت بۆ ئەو خوێنەرانەی زیاتر لێکۆڵینەوە لە لێهاتوویی و توانایی

پرۆسێسی ژیریی زانیاریی دەکەن و هەستی بەرپرسیارانە لە هەنبەر کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بە ئەرکی خۆیان دادەنێن.

لەگەڵ پەرەسەندنی گورج و خێرا لە بواری تەکنۆلۆژیادا، ڕۆڵی تۆڕەکانی زانیاریی وەک قەوارەی دارِشتن و ئەرکی سیستەمی ژیریی دەستکرد بە پێی کات بۆتە جێگەی مشتومڕی زانستی. ئەم کتێبە تایبەتە لەسەر بناغەی تیۆری و جێبەجێکردنی تەکنیکی و بەکارهێنانی پراکتیکی ئەم چەشنە تۆڕانە لە چوارچێوەی سیستەمی ژیریی دەستکردی مۆدێرندا دارِێژراوە. ئامانج لەم کارە تێگەیشتنێکی قووڵترە لە چۆنیەتی ڕێکخستن و پرۆسێسکردن و هاوبەشکردنی زانیارییەکان لەناو سیستەمەکانی ژیریی دەستکرددا.

هیوادارم ئەو ناوەڕۆکەی لێرەدا خراوەتەڕوو نەک هەر لە تێگەیشتنێکی باشتر لە چەمکە بنەڕەتییەکان، بەڵکوو بۆ هاندان و پەرەپێدانی ڕێبازی نوێی ژیریی دەستکرد بۆ خوێنەری کورد یارمەتیدەر بێ.

بەهاری ٢٠٢٥ی زایینی

نادر فەتحی (شوانە) - ئاڵمان

سەرەتا

ئێمە خۆمان ناوی مرۆڤی مودێرنمان ناوە هۆمۆساپیەن "Homo sapiens"واتە مرۆڤی زانا. بەڵام جێگای پرسیارە ئێمە شانازیی کام "سەربەرزیی" بەم ناوەوە دەکەین؟

لە ماوەی ١٠٠ هەزار ساڵی ڕابردوودا دەسەڵاتێکی مەزنمان بەدەستهێناوە. تەنیا لیستەکردنی هەموو دۆزینەوە، داهێنان و داگیرکارییەکانمان ژمارێکی زۆر کتێب پڕدەکاتەوە. بەڵام دەسەڵات زانین و حیکمەت نییە، دوای ١٠٠ هەزار ساڵ دۆزینەوە، داهێنان و داگیرکاریی، مرۆڤایەتی لەمڕۆدا خۆی قەتیسی قەیرانێکی ماڵوێرانی مان و نەمان کردووە. ئێمە لە لێواری دارمانی دۆخێکی ئێکۆلۆژیداین کە بەهۆی خراپ بەکارهێنانی دەسەڵاتمانەوە خوڵقاندوومانە. ئێمە خەریکی پەرەپێدانی تەکنۆلۆژیایەکی نوێی وەک ژیریی دەستکرد[1](AI)ین کە توانایی دەربازبوون لە کۆنترۆڵی ئێمە و کۆیلەکردن یان تەنانەت لەناوبردنی ئێمەی مرۆڤیان هەیە. بەڵام جیهانی مرۆڤایەتی بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەم هەڕەشانە

---

[1] ژیریی دەستکرد لە "Artificial intelligence" یان چەمکی ئاڵمانییەکەی واتە "Künstliche Intelligenz" لە زمانی فارسیدا بە "هوش مصنوعی" و لە زمانی کوردیدا بە هزری دەستکرد، بلیمەتیی دەستکرد یان زیرەکیی دەستکردیش واتا کراوەتەوە.

وەک یەکەیەکی هاوبەش کۆنابێتەوە و لەبری ئەوە، گرژییە نێودەوڵەتییەکان زیاتر پەرەیان پێ دەدرێ، هاوکارییە جیهانییەکان تا دێت قورستر دەبن، وڵاتان چەکی وێرانکەریان کۆکردۆتەوە و وێدەچێ بیرکردنەوە لە شەڕێکی جیهانیی نوێ چیتر دوور نەبێت.

ئەگەر ئێمە هێندە خۆمان پێ ژیرە، ئەدی بۆ ئەوەندە هەوڵ بۆ لەناوبردنی خۆمان دەدەین؟

ئەو زانیارییە زۆرەی لەسەر تەوەرەکان، لە مولوکوولەکانی د، ن، ئا "DNA" وە تا گەلەئەستێرەکان، لە ئاستێکی قووڵتردا کەڵەکەمان کردوون، وەڵامدەرەوەی پرسیارە گەورەکانی ژیانمان نین: ئێمە کێین؟ بۆ چ شتێکی پێویست هەوڵ دەدەین؟ ژیانێکی باش بە چ مانایە و چلۆن بەم ژیانە دەگەین؟ سەرەڕای کۆکردنەوەی ئەزموون و زانیارییەکی گەلێک زۆر، ئێمەش وەک باوباپیرانمان بۆ خەون و خەیاڵ و فریودانی خۆمان لەسەر زەوییەکی بە پیت دەژین. سۆسیال ناسیۆنالیزم و ستالینیزم تەنیا دوو نموونەی ئەم دواییەی ئەو شێتییە جەماوەرییەن کە تەنانەت کۆمەڵگا مۆدێرنەکانیش دەتوانن خۆ بەدەستەوە بدەن و تووشی سەرلێشێواویی بن. کەس گومانی لەوە نەدەکرد ئێمەی مرۆڤ ئەمڕۆ سەرەڕای ئەو هەموو زانیاریی و دەسەڵاتە زۆرەی هەمانە، ڕۆڵێکی

سەرەکیی لەم جیهانەدا بگێڕین و تێگەیشتوویمان لە جیهان و گەردوون لە هی سەردەمی بەرد باشتر بێت.

بۆچی هێندە لامان هاسانە لە لایەکەوە زانیاریی و دەسەڵاتی زیاتر لەسەر یەکتر کەڵەکە بکەین، لەو لاشەوە لامان قورسە ژیر و وردبینتر بیر بکەینەوە؟ باوباپیرانمان چەندین جار گەیشتنە ئەو ئەنجامەی ئێمەی مرۆڤ لاوازییەکی کوشندەمان هەیە و بەرەو بەدەستهێنانی دەسەڵاتێک دەمانبات کە چیتر ناتوانین کۆنترۆڵی بکەین. ئەفسانەی یۆنانی فایتۆن "Phaethon" باس لە کوڕێک دەکات کە پێی دەڵێن کوڕی خوداوەندی خۆر، هێلیۆس "Helios". بۆ ئەوەی بتوانێ بنەچەی خودایی خۆی بسەلمێنێت، داوای ئەوە دەکات باوکی ڕێگەی پێبدات کالیسکەی خۆر لێبخوڕێت. هێلیۆس کوڕەکەی ئاگادار دەکاتەوە کە هیچ مرۆڤێکی فانی ناتوانێت کۆنترۆڵی ئەو ئەسپە ئاسمانیانە بکات کە کالیسکەکە ڕادەکێشن. بەڵام فایتۆن بە توندیی لەسەر بڕیارەکەی دەمێنێتەوە و پاشان باوکی دەخاتە ژێر ئیرادەی خۆیەوە. دوای ئەوەی فایتۆن بە سواری کالیسکە بەرەو ئاسمان دەفڕێ، کۆنترۆڵی کالیسکەکە لەدەست دەدات. خۆر خۆی لە ڕێڕەوی ئاسایی خۆی دەترازێنێت، هەموو ڕووەکەکان دەسوتێنێت، بوونەوەری بێژومار دەکوژێت و هەڕەشەی سووتاندنی زەویش دەکات. پاشان زیوس "Zeus"

هەنگاو دەنێتە ناو کێشەکەوە و هەورەتریشقەیەک بەرەو کالیسکەکە دەهاوێ. مرۆڤە لووتبەرزەکە وەک ئەستێرەیەکی درەوشاوە لە ئاسمانەوە دەکەوێتە خوارەوە. لە کۆتاییدا خوداوەندەکان دەسەڵاتی خۆیان بەسەر ئاسماندا دەسەپێننەوە و جیهان ڕزگار دەکەن.

دوو هەزار ساڵ دواتر، لە کاتێکدا شۆڕشی پیشەسازیی یەکەم هەنگاوی خۆی هەڵێنا و ئامێرەکان دەستیان کرد بە جێگرتنەوەی مرۆڤ، یۆهان ڤۆڵفگانگ ڤۆن گۆتێ شیعرێکی بە هەمان شێوە وریاکەرەوە بە ناوی "شاگردی جادووکار" خوڵقاند. پەخشانی گۆتێ (کە ڕەنگە لە وەشانی واڵت دیسنی لەگەڵ میکی ماوسدا بیناسن) باس لەوە دەکات چلۆن جادوکارێکی پیر شاگردە گەنجەکەی بە تەنیا لە شوێنی کارەکەی بەجێدەهێڵێت و پێی دەڵێت لە نەبوونی ئەودا هەندێک کار بەڕێوەبەرێ. یەک لەو ئەرکانەی کوڕەکە دەبوو بەڕێوەیبەرێ، هێنانی ئاو لە ڕووبارەوە بوو، بەڵام بۆ ئەوەی کارەکەی کەمێک هاسانتر بێتەوە، فەرمان بە گەسکی جادووکار دەدات ئەو ئاوەکەی بۆ بێنێت. لەبەر ئەوەی شاگردەکە ئەو جادووەی گەسکە جادوویەکەی پێ دەوەستێنێ، بە تەواویی نازانێت، گەسکە ماندوو نەناسەکە، ئاوی زیاتر و زیاتر دەهێنێتە ژوورەوە و هەڕەشەی لافاو لە ژووری کارەکە دروست دەبێت. کوڕەکە لە ناهومێدی و

دوودڵیدا بە پێمەرەیەک گەسکە جادووییەکە لەت دەکات، بەڵام ئێستا دوو گەسک ئاوی زیاتر دەهێننە ژوورەکەوە. کاتێک لە کۆتاییدا جادووکارەکە دێتەوە ماڵەوە، شاگردەکە داوای یارمەتی لێدەکات و دەڵێ:

مامۆستا دۆخی تەنگانە گەلێک مەزنە!

دۆخێک، کە بۆ چارەکردنی بانگم لە ڕۆحەکان کرد

بەڵام ئێستا ڕزگاریم لێ نایە.

وەستا یەکسەر کۆتایی بە وەسوەسەی شاگردەکەی دەهێنێت و لافاوەکە دەوەستێنێت. وانەی شاگرد و مرۆڤایەتی لێرەدا گەلێک ڕوونە: **هەرگیز ئەو دەسەڵاتانە مەورووژێنە کە ناتوانیت کۆنترۆڵیان بکەیت.**

ئەم دوو چیرۆکەی فایتۆن و شاگردی جادووکار چ پەیامێک بە مرۆڤی سەدەی بیست و یەکەم دەگەیەنن؟ ئێمەی مرۆڤ بە ڕاشکاویی ئامادە نەبووین گوێ لەو هۆشدارییانە بگرین. ئێمە کەشوهەوای هەسارەکەمان ناهاوسەنگ کردووە، گیانی هەموو بوونەوەرانی ئەم هەردەمان خستۆتە مەترسییەوە، بە ملیارد گەسکی جادوویی، درۆنە، فڕۆکەی بێفڕۆکەوان، چاتبۆت و جنۆکە ئەلگاریتمییەکانی دیکەمان وەڕێخستووە کە دەتوانن لە

کۆنترۆڵی مرۆڤ بێنەدەرێ و دەرەنجامی نەخوازراوی بەدوادا بێت، کارەسات بخوڵقێندرێ و لافاوێکی مەزنی لێ بکەوێتەوە.

کەواتە چ ئەرکێک لەسەر شانمانە، دەبێ چی بکەین؟ هیچ کام لەم چیرۆکانە وەڵامێکمان بۆ ئەم کێشەیە پێنادەنەوە، تەنیا ئەوە نەبێت کە دەبێ چاوەڕێی خودایەک، هێزێک یان جادووکارێک بین کە لەم دۆخە ڕزگارمان بکات. بێگومان ئەمە پەیامێکی مەترسیدارە. هانمان دەدات بەرپرسیارێتی لەسەر شانی خۆمان لادەین و هیوامان بە هێزە نادیارەکان هەبێت. کەواتە ئەم خاڵە بیرخستنەوەیەکی گەلێک بەنرخە: هاوسەنگیی نێوان بەرپرسیارێتی و باوەڕداریی زۆر گرنگە بۆ ئەوەی نەبێتە هۆکار بۆ دەست لەکارکێشانەوە یان خۆبایی بوون. لەوەش خراپتر، زۆرجار لەبیرمان دەچێتەوە خودا و جادووکارەکان خۆیان داهێنانی مرۆڤن - هەروەک کالیسکەی خۆر، گەسکی جادوویی و ئەلگاریتمەکانیش. وەسوەسە و تامەزرۆیی ئێمە بۆ دروستکردنی شتە بەهێزەکان کە بە شێوازی چاوەڕواننەکراو هەڵسوکەوت بکەن، گەلێک کۆنترە لە دۆزینەوەی ماشێنی هەڵم یان ژیریی دەستکرد. پێغەمبەران و زانایانی ئیلاهیات چەندین جار ڕۆحی بەهێزیان بانگ کردووە کە بەڵێنیی خۆشەویستی و شادییان بە مرۆڤ داوە، کەچی لە کۆتاییدا جیهانیان لە خوێندا شوشتەوە.

ئەفسانەی شاگردی جادووکاری فایتۆن و پەندەکەی گۆتێ ناتوانن هیچ وەڵامێکی مانادارمان بدەنەوە، چونکە ئەوان بە هەڵە تێگەییون، ئێمەی مرۆڤ دەسەڵاتمان لە کوێوە وەردەگرین. لە هەردوو چیرۆکەکەدا تاکەکەسێک دەسەڵاتێکی گەورەی پێدەدرێت و بەپەلە ملکەچی لەخۆبایی بوون و تەماحی خۆی دەبێتەوە. واتە دەروونی تاکەکەسی کەموکوڕییەکانمان، مرۆڤ بەرەو خراپ بەکارهێنانی دەسەڵات ڕێنوێنی دەکات. بەڵام ئەم شیکاریی و دارتاشییە چاوپۆشی لەو ڕاستییە دەکات کە دەسەڵات هەرگیز دەرەنجامی دەستپێشخەری تاکەکان نییە. هەمیشە دەسەڵات لە هاوکاریی ژمارەیەکی زۆری خەڵکەوە سەرچاوە دەگرێت.

بۆیە ئەوە دەروونی تاکەکەسی ئێمە نییە کە بەرپرسیاری خراپ بەکارهێنانی دەسەڵات بێت. چونکە مرۆڤ نەک هەر لێهاتوویی تەماح، لەخۆبایی بوون و دڕندەیی هەیە، بەڵکوو توانایی خۆشەویستی، هەستی سۆزداریی، خۆبەزلنەزانین و چێژوەرگرتن لە دۆخی خۆشحاڵیشی هەیە. دیارە ئەوە ڕاستە خراپترین نموونەی هەڵسوکەوتی مرۆڤ واتە تەماح و دڕندەیی، بەسەر تایبەتمەندییەکانیتریدا زاڵە و بەو هۆیەوە زۆرجار دەسەڵات خراپ بەکاردەهێنن. بەڵام سەیر ئەوەیە بۆچی کۆمەڵگاکان دەسەڵات بەم کەسانە دەسپێرن؟ ساڵی

١٩٣٣ زۆرینەی مرۆڤی ئاڵمانیی نەخۆشی دەروونی نەبوون. ئەدی بۆچی دەنگیان بە هیتلەر دا؟

ئەگەر مرۆڤ مەیلی هاندانی هێزێک بدات کە خۆی نەتوانێ کۆنترۆڵی بکات، ئەوە پەیوەندیی بە حاڵەتی دەروونییەوە نییە، بەڵکوو پەیوەندیی بەو شێوازە ناوازانەی هاوکاریکردنمانەوە هەیە کە لە گروپە گەورەکاندا پەرەدەستێنێ. بیرۆکە و تێزی ناوەندیی ئەم کتێبە ئەوەیە کە جیهانی مرۆڤایەتی بە دامەزراندنی تۆڕی هاوبەش دەسەڵاتێکی یەکجار مەزن دەخوڵقێنێ، بەڵام شێوازی بنیاتنانی ئەم تۆڕانە هاندەری بەکارهێنانی ناژیرانە بۆ دەسەڵات دروست دەکات. [ئەم بیرۆکە یاخود تێزە، گەلێک قووڵە و بانگهێشتی بیرکردنەوەیەکی ڕەخنەگرانە دەکات لەسەر دینامیزمی شارستانیەتی مرۆڤایەتی. ئەو ئارگیومێنتە کە تۆڕە هاوبەشەکان دەسەڵاتێکی گەورە بە مرۆڤایەتی دەبەخشن و هاوکاتیش پێکهاتەکەیان هانی بەکارهێنانی ناژیرانە یان تێکدەرانەی ئەو دەسەڵاتە دەدەن، ڕەنگدانەوەی پارادۆکسێکی ناوەندییە: هەمان ئەو میکانیزمانەی لە لایەکەوە پێشکەوتن چالاک دەکەن، بەڵام لەولاشەوە مەترسیی تایبەتیی خۆشیان هەیە. "شوانە"]

ئەم کێشەیە بە تایبەتی کێشەیەکی زانیارییە. زانیاریی ئەو تەوەرانەیە کە ئەم تۆڕانە بەیەکەوە دەبەستێتەوە. بەڵام بۆ دەیان هەزار ساڵە، مرۆڤی ساپییەن تۆڕی بەرفراوانی لە ڕێگەی چیرۆکی خەیاڵی، فانتازیا و هتد.. بنیاتناوە – وەک خوڵقاندنی خوداوەندەکان، گەسکی جادووکار، ژیریی

دەستکرد و گەلێک جنووکە و دێو و درنجیتر. لە شێوازی ئاسایی خۆیدا مرۆڤ بە گشتی ئارەزووی دۆزینەوەی ڕاستییەکانی ژیانی خۆیان و جیهان دەکەن، بەڵام تۆڕە گەورەکان بۆ بەستنەوەی ئەندامەکانیان و پاراستنی ڕێکوپێکی، لە خەون، خەیاڵ و وەهم کەڵکوەردەگرن. هەر لەسەر ئەم شێوازەش ناسیۆنال سۆسیالیزم و ستالینیزم هاتنە ئاراوە. هەردووکیان تۆڕێکی گەلێک بەهێز بوون کە بە بیرۆکەی نائاسایی پێچەڵاوپوچ بەیەکەوە گرێدرابوون. وەک جۆرج ئۆروێڵ "George Orwell" وتویە: **"نەزانیی هێزە"**.

ڕاستییەکەی ئەوەیە، ئەوەی کە ڕژێمی نازی و ستالینی لەسەر خەیاڵی دڕندانە و درۆی بێ شەرمانەوە بەیەکەوە گرێدابوو، نایانکاتە تاقانەیەکی مێژوویی، هەروەها هۆکاری ڕووخانیشیان نییە. ناسیۆنال سۆسیالیزم و ستالینیزم دوای ئایین لە هەرە بەهێزترین تۆڕەکانن کە تا ئێستا مرۆڤ دروستی کردوون. لە کۆتایی ساڵی ١٩٤١ و سەرەتای ١٩٤٢ زلهێزەکان لە لێواری سەرکەوتنی شەڕی جیهانی دووەمدا بوون. لە کۆتاییشدا ستالین لە شەڕەکە بە سەرکەوتوویی هاتەدەر[٢]، هەروەها لە ساڵانی ١٩٥٠ و ١٩٦٠دا ئەو و جێگرەکانی تەنانەت شانسێکی باشیان هەبوو بۆ سەرکەوتن لە شەڕی ساردیشدا. لە سەرەتای نەوەدەکاندا سیستەمی

---

[٢] Sean McMeekin, Stalin's War: A New History of World War II (New York: Basic Books, ٢٠٢١).

دیموکراسی لیبراڵەکان دەستی باڵایان بەدەستهێنا، بەڵام لە ڕوانگەی ئەمڕۆوە پێ دەچێت ئەم سەرکەوتنە تەنیا کاتی بووبێت. لە سەدەی بیست و یەکەمدا دەسەڵاتێکی تۆتالیتاریی دەتوانێ لەو شوێنەدا سەرکەوتوو بێت و سەر هەڵبدات کە هیتلەر و ستالین شکستیان هێنا، تۆڕێکی سەرتاسەریی بەهێز دروست بکات کە نەک هەر ڕێگریی لە نەوەکانی داهاتوو دەکات، بەڵکوو تەنانەت هەوڵی ئاشکراکردنی درۆ و خەیاڵەکانیشی بدات. نابێ وای دابنێین ئەم تۆڕانە لەسەر بنەمای وەهم و خەیاڵ بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی مەحکوم بە شکستهێنانن. ئەگەر بمانەوێت پێش بە سەرکەوتنەکەیان بگرین و دووریان بخەینەوە، دەبێ چالاکانە هەوڵی بۆ بدەین.

تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی[3]

ئێمە گەلێک بە سەختی تێدەگەین ئەم تۆڕە وەهم و خەیاڵییانە دەتوانن چەندە بەهێز بن، چونکە ئێمە تێڕوانینێکی هەڵەمان هەیە سەبارەت بەوەی ئەم تۆڕە زانیارییە گەورانە – جا وەهم بن یان نا- بە گشتی چلۆن کاردەکەن. تاوانی ئەم هەڵەیە شتێکە کە من ناوی "تێگەیشتنێکی بێ هەڵوێستیی زانیاریی"م لێناوە. لە کاتێکدا چیرۆکی وەک ئەفسانەی فایتۆن و شیعری شاگردی جادووکارەکە وێنەیەکی زۆر ڕەشبینانە لە دەروونی ئێمە دەکێشنەوە، تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی نوێنەرایەتی ڕوانگەیەکی گەلێک گەشبینانە دەکات بۆ ئەو تۆڕە گەورانەی مرۆڤ خۆی پێکیهێناون.

ئەم تێگەیشتنە بێ هەڵوێستە وا گریمانە دەکات کە تۆڕە گەورەکان دەتوانن زانیاریی زیاتر سەبارەت بە تاکەکان کۆبکەنەوە و پرۆسێسی بکەن، ئەمەش هانی پێشکەوتن لە

---

[3] "تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی" ئاماژەیە بۆ بیرۆکەیەکی سادە و زۆرجار ڕەنگدانەوە سەبارەت بەوەی زانیاریی چییە و چلۆن کاردەکات. ئەمە زۆرجار ئەو گریمانەیە دەگرێتەوە کە زانیاریی بابەتیانە، بێ لایەنن و بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی مرۆڤ لێی تێدەگەن یان کاریگەر دەبن – کە ئەمەش بە دەگمەن لە واقیعدا ڕوودەدات.

بواری وەک پزیشکی، فیزیک، ئابووریی و هتد دەدات؛ بۆیە ئەم تۆڕانە نەک هەر بەهێزن، بەڵکوو گەلێک ژیریشن. بۆ نموونە ئەگەر کۆمپانیاکانی دەرمانسازیی و دامەزراوە زانستییەکان زانیاریی زیاتر لەسەر ماکە نەخۆشخوازەکان کۆبکەنەوە، ئەوا دەتوانن دەرمانی کاریگەرتر پەرەپێبدەن و بڕیاری باشتر لەسەر بەکارهێنانیان بدەن. ئەم ڕوانگە و بۆچوونە وا گریمانە دەکات کە ژومارێکی زۆر و پێویستی زانیاریی بەرەو ڕاستیی دەڕوا و حەقیقەتیش بە نۆرەی خۆی خزمەت بە دەسەڵات و حیکمەت دەکات. لە بەرامبەردا نەزانی داهاتووی نییە. لە کات وساتی قەیراندا تۆڕەکان لەسەر بنەمای وەهم و درۆ دەتوانن سەرهەڵبدەن، بەڵام لە درێژخایەندا هیچ شانس و دەرەتانێکیان نییە بەرامبەر بە هاویارانی هەستکەر و دڵسۆز. تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی وا گریمانە دەکات کە تۆڕەکان لەسەر بنەمای وەهمی دەرەکین و تۆڕە گەورەکان بەگشتی بە شێوەیەکی ژیرانەتر دەسەڵات بەکاردەهێنن.

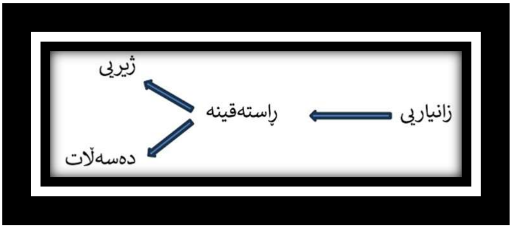

تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی

بێگومان تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریش دان بەوەدا دەنێت کە زۆر شت دەتوانێ لە ڕێگای ڕۆیشتنی زانیاریی بۆ گەیشتن بە ڕاستی، ڕێگای هەڵە بگرێتە بەر. بۆ نموونە، ڕەنگە لە کاتی بەدەستهێنان و پرۆسێسکردنی زانیارییەکاندا هەڵەی بێ مەبەست ڕووبدات. یان ئەکتەری ناپاک کە بە هۆی ڕق و تەماحەوە پاڵنەریان بۆ دروست بووە، دەست بەسەر ڕاستییە گرنگەکاندا بگرن یان هەوڵی فریودانی مرۆڤ بدەن. بۆیە وا دەردەکەوێ کە زانیاریی بەرەو ڕاستی نارڕوا، بەڵکوو ڕوو لە هەڵە دەکات. بەهۆی ناتەواویی داتا و زانیارییەکانەوە، هەڵسەنگاندنی هەڵە یان زانیاریی هەڵەی ئامانجدار دێتە ئاراوە کە تەنانەت پسپۆڕانیش دەتوانن هۆکارە ڕاستەقینەکانی نەخۆشییەک بە هەڵە دەستنیشان بکەن.

تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی وا گریمانە دەکات کە زۆربەی کێشەکانی بەدەستهێنان و پرۆسێسکردنی زانیاریی دەتوانرێ بە سادەیی چارەسەر بکرێن، بەو مەرجەی زانیاریی و پرۆسێسکردنی زیاتری بۆ تەرخان بکرێت. هەرچەندە هەرگیز ناتوانین سەداوسەد بەرگریی لە هەڵە بکەین، بەڵام لە زۆربەی حاڵەتەکاندا زانیاریی زیاتر بە واتای وردبینی زیاتر سەیر دەکرێت. پزیشکێک کە هەوڵی دیاریکردنی هۆکارەکانی نەخۆشییەک دەدات بە پشکنینی یەک نەخۆش ڕەنگە

کەمتر سەرکەوتوو بێت لەچاو هەزاران پزیشک کە زانیاریی ملیۆنان نەخۆشیان کۆکردۆتەوە. هەروەها ئەگەر پزیشکەکان پیلانگێڕی بکەن و ڕاستییەکان بشارنەوە، هەر کە مێدیاکان و خەڵک دەستیان بە زانیارییە پزیشکییەکان ڕابگات، فێڵەکەیان ئاشکرا دەبێت. ڕاست بەو ڕادەیەی تۆڕێکی کۆمەڵایەتی گەورەتر بێت، بەو ڕادەیەش تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی لە ڕاستییەکان نزیک دەبێتەوە.

بەڵام ئەگەر بە دروستی هەڵسەنگاندن بۆ زانیارییەکان بکەین و ڕاستییە گرنگەکانی لێ دەرکێشین، هێشتا لەم ڕێگا دوورەدا بە دڵنیاییەوە ناتوانین بڵێین ئایا ئەو دەرفەتانەی بۆمان سەرهەڵدەدەن، بە شێوەیەکی ژیرانە سوودی لێ وەردەگرین؟ ژیریی و حیکمەت بە شێوەیەکی باو بە واتای "بڕیاردانی دروست" لیێ تێدەگەین، بەڵام ئەوەی "ڕاستە" پەیوەستە بە حوکمدانی بەها ئینسانییەکان کە ڕەنگە بەپێی وڵات، کولتوور، یان ئایدۆلۆژیا جیاواز بێت. ئەو زانایانەی کە ماکەی نەخۆشخوازێکی نوێ دەدۆزنەوە، بۆ پەرەپێدانی ڤاکسینێک و بۆ پاراستنی مرۆڤ دەتوانن ئەو زانیارییانە بەکار بهێنن. بەڵام ئەگەر زانایان و کاربەدەستە سیاسییەکانیان پشتگیری لە ئایدۆلۆژیایەکی ڕەگەزپەرستانە بکەن کە جەخت لەوە بکاتەوە هەندێک "ڕەگەز" بایەخیان کەمترە و دەبێت بنەبڕ بکرێن، ئەوا دەتوانرێ ئەو زانیارییە پزیشکییە

نوێیە بۆ پەرەپێدانی هۆکارێکی شەڕی ڕەگەزپەرستانە بەکاربهێنرێت کە بتوانێ گیانی ملیۆنان کەس بخاتە مەترسییەوە.

لەو حاڵەتەشدا تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی پێیان وایە زانیاریی زیاتر، لانیکەم چارەسەریی بەشێکی کێشەکان پێشکەش دەکات. ئەم تێگەیشتنە بێ هەڵوێستە پێی وایە کە لە کاتی پشکنینی وردتردا، بەهای جیاواز بەهۆی کەمیی زانیاریی یان زانیاریی ناڕاستی ئامانجدارەوە پێک دێن. بەپێی ئەمە، ڕەگەزپەرستەکان تەنیا کەسانێکن کە بە خراپی ئاگادار کراون و ڕاستییەکانی بایۆلۆژی و مێژوو نازانن. ئەوان بە هەڵە پێیان وایە "ڕەگەز" ڕاستییەکی بایۆلۆژییە و تەنیا قوربانیی مێشک شۆردنی چیرۆکێکی پیلانگێڕین. کەواتە دەتوانرێ بە ڕوونکردنەوەی مرۆڤ لەسەر ڕاستییە بایۆلۆژی و مێژووییەکان بەرەنگاری ڕەگەزپەرستی ببینەوە. دیارە ئەم کارە کاتێکی زۆری پێویستە، بەڵام درەنگ یان زوو ڕاستییەکان لە بازاڕی ئازادی زانیاریدا خۆ دەردەخەن.

بێگومان ئەم تێگەیشتنە بێ هەڵوێستانەی زانیاریی، وردتر و زیرەکتر لەوەن لێرە لە چەند بڕگەیەکدا بخرێتەڕوو. بەڵام پێشمەرجی بنەڕەتی ئەوەیە زانیاریی لە بنەڕەتدا شتێکی باشە و تا ژومارێکی زیاترمان هەبێت باشتر و بەنرختره. ئەگەر زانیاریی و کاتێکی پێویستمان لەبەردەستدا بێ، درەنگ یان زوو

ڕاستییەکانی سەبارەت بە هەموو شتێکمان بۆ دەردەکەوێت، جا چڵککردنی "هەو کردن"(چڵک)ی ڤایرۆسی بێت یان بڕیاری پێشوەختەی ڕەگەزپەرەستی. بەم شێوەیە ئێمە نەک هەر دەسەڵاتمان زیاتر دەکەین، بەڵکوو پەرە بە ژیریی و حیکمەتی پێویست دەدەین بۆ ئەوەی بە باشترین شێوە سوودی لێ وەربگرین.

تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی فەرمییەت و پەرە بە تەکنۆلۆژیای زانیاریی و ئایدیۆلۆژیای نافەرمیی سەردەمی کامپیۆتر و ئینتەرنێت دەدات کە بەردەوامیش بەهێزتر دەبنەوە. لە مانگی حوزەیرانی ساڵی ١٩٨٩ و چەند مانگێک پێش ڕووخانی دیواری بەرلین و کۆتایی هاتنی پەردەی ئاسنین، سەرۆکی ئەمریکا ڕۆناڵد ڕیگان ڕایگەیاند: " گۆلیاتی (Goliath)[٤] دەسەڵاتی تۆتالیتاریی بە خێرایی لەلایەن داڤیدی مایکرۆچیپەوە دەڕووخێ." [بە هێنانەوەی ئەفسانەی داود و جالووت (دیوید و گولیات)باس لەو هیوا یان بیرۆکەیە دەکات کە داهێنانە تێکنۆلۆژییەکان - بە تایبەت ئەوانەی لەسەر بنەمای تاکگەرایی و لامەرکەزیی و وەڕێکەوتنی زانیاریی دامەزراون – توانایی تێپەڕاندنی سیستەمی بەهێز و تاکڕەویان هەیە.] (شوانە). هەروەها دەڵێ: "گەورەترینی هەموو براگەورەکان تادێت لە بەرامبەر تەکنۆلۆژیای پەیوەندییەکان بێ دەسەڵات دەبێت... زانیاریی هەوای هەناسەکێشانی

[٤] گۆلیات هێمای سیستەمێکی زاڵ، قورس و زۆرجار سەرکوتکەرە. حوکمڕانیی تۆتالیتاری لێرەدا بە مانای سیستەمێکی کۆنترۆڵی ناوەندییە کە هەوڵ دەدات بەسەر هەموو لایەنەکانی ژیاندا زاڵ بێ: سیاسەت، ئابووری، کولتوور و ئازادییە کەسییەکان.

سەردەمی مۆدێرنە... لە دیوارە پۆڵا وایەردارەکانەوە تێپەڕ دەبێت. ئەو بەسەر سنوورە مین ڕێژکراوەکاندا دەسوڕێتەوە. تیشکی ئێلکترۆنی لە نێوان پەردەی ئاسنییەوە تێدەپەڕێنێ وەک ئەوەی لە پەڕۆ دروستکرابێت."[٥] ڕۆحێکی هاوشێوە لەو وتارەدا سەریهەڵدا کە باراک ئۆباما سەرۆکی ئەمریکا لە مانگی نوامبری ٢٠٠٩ لە شانگهای پێشکەشی کرد: "من باوەڕم بە تەکنۆلۆژیا و کراوەیی هەیە کاتێک باس لە وەڕێکەوتنی زانیاریی دەکرێت. من پێم وایە بە هەمان ڕادەی کە زانیاریی زیاتر بە ئازادیی بڕژێتە ناو کۆمەڵگاوە، بەوڕادەیەش بەهێزتری دەکات."[٦]

زۆرجار خاوەنکاران و کۆمپانیاکان بە هەمان شێوە بۆچوونی ئەرێنی و گولاویان لەبارەی زانیارییەکانەوە دەربڕیوە. ساڵی ١٨٥٨ ڕۆژنامەی نیو ئینگلندر "New Englander" سەرنجی لەسەر داهێنانی تەلەگراف داوە: "بڕیاری پێشوەختە و دوژمنایەتییە کۆنەکان بە هیچ شێوەیەک ناتوانن بەردەوام بن لە بوونیان کاتێک ئامرازێکی لەو شێوەیە بۆ ئاڵوگۆڕی بیرۆکە و زانیاریی لە نێوان هەموو

---

[٥] »Reagan Urges ›Risk‹ on Gorbachev: Soviet Leader May Be Only Hope for Change, He Says«, Los Angeles Times, ١٣. Juni ١٩٨٩, https://www.latimes.com/archives/la-xpm-١٩٨٩-٠٦-١٣- mn-٢٣٠٠-story.html.

[٦] White House, »Remarks by President Barack Obama at Town Hall Meeting with Future Chinese Leaders«, Office of the Press Secretary, ١٦. November ٢٠٠٩, obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/remarkspresident- barack-obama-town-hall-meeting-with-futurechinese- leaders.

وڵاتانی سەر زەوی دروست کراوە."[٧] دوای نزیکەی دوو سەدە و دوو شەڕی جیهانی، مارک چوکەریێرگە "Mark Zuckerberg"[٨] ڕایگەیاند کە ئامانجی فەیسبووک بریتییە لە "ئاسانکاریی بۆ مرۆڤ و ئاڵوگۆڕی بیرۆکە و کراوەترکردنی جیهان و پەرەپێدانی لێکتێگەیشتنی نێودەوڵەتی."[٩]

ڕای کورتسوایل "Ray Kurzweil" زانای داهاتووبین و خاوەنی کتێبی "قۆناغی داهاتووی گەشەسەندن" لە ساڵی ٢٠٢٤ەوە تێڕوانینێکی گشتی لە مێژووی تەکنۆلۆژیای زانیاریی خستۆتە ڕوو و دەگاتە ئەو ئەنجامە: "بەڵگەی ڕاستیی ئەوەیە کە پێشکەوتنی ڕیزبەندیی تەکنۆلۆژیا نزیکەی هەموو بوارەکانی ژیانمان دەگرێتە و باشتری دەکات." بە ئاوڕدانەوە لە مێژووی مرۆڤایەتی، نموونەی وەک داهێنانی چاپخانە دەهێنێتەوە بۆ ئەوەی بیسەلمێنێت کە تەکنۆلۆژیای زانیاریی خۆی "کاریگەرییەکی ئەرێنی خۆبەهێزکەر لە هەموو بوارەکانی ژیانی مرۆڤدا وەڕێدەخات، بۆ نموونە لە خوێندەواریی، پەروەردە،

---

[٧] Zitiert nach Evgeny Morozov, The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom (New York: Public Affairs, ٢٠١٢).

[٨] دامەزرێنەری پۆرتاڵی سۆشیال میدیای فەیسبووک و ئێستا سەرۆکایەتی گرووپی مێتا دەکات کە جگە لە فەیسبووک پلاتفۆرمی وەک ئینستاگرام و واتسئەپیش لەخۆدەگرێت.

[٩] Zitiert nach Christian Fuchs, »An Alternative View of Privacy on Facebook«, Information ٢/١ (٢٠١١), S. ١٤٠-٦٥.

خۆشگوزەرانی، پاکوخاوێنی، تەندروستی، دیموکراسیکردنی کۆمەڵگا و کەمکردنەوەی توندوتیژیی ناو کۆمەڵ."[١٠]

ڕەنگە ڕاگەییندراوی "ئەرکی گووگل" بە باشترین شێوە قامکی لەسەر خاڵی تێگەیشتنە بێ هەڵوێستەکانی زانیاریی دانابێ: "ئەرکی ئێمە ڕێکخستنی زانیارییەکانی جیهان و بە شێوەیەکی گشتی دەستڕاگەیشتن و بەکارهێنانیانە بۆ مرۆڤ." لە وەڵامی هۆشدارییەکەی گۆتێدا کە پێشتر باسمان لێوەکرد، گووگل دەڵێت، هەرچەندە تاکە شاگردێک بە کتێبی سیحراوی جادووکارەکەوە دەتوانێ زیانێکی زۆر بگەیەنێت، بەڵام زۆرێک لە شاگردەکان کە بە ئازادیی دەستیان بە زانیارییە چڕەکانی جیهان دەگات، نەک هەر گەسکی جادووکارەکە بە قازانج بەکاردەهێنن، بەڵکوو بە شێوەیەکی ژیرانە فێری چۆنیەتی بەکارهێنانیان دەبن.

١٠ Ray Kurzweil, The Singularity Is Nearer: When We Merge with AI (London: The Bodley Head, ٢٠٢٤), S. ١٢١ ff. Dt. Ausgabe in Vorbereitung für ١١/٢٠٢٤: Ray Kurzweil, Die nächste Stufe der Evolution. Wenn Mensch und Maschine eins werden (München: Piper, ٢٠٢٤).

گووگل بەرامبەر گۆتێ

لە ڕاستیدا زۆر ڕووداو هەن زانیاریی و تێگەیشتنمانی لەسەر جیهان گەلێک باشتر کردووە و ڕێگەی پێداوین دەسەڵاتی خۆمان بە شێوەیەکی ژیرانەتر بەکاربهێنین. بۆ نموونە کەمبوونەوەی لەڕادەبەدەری مردنی منداڵان. یۆهان ڤۆڵفگانگ ڤۆن گۆتێ مناڵی گەورەی حەوت خوشک و برا بووە، بەڵام تەنیا ئەو و خوشکێکی بە ناوی کۆرنێلیا "Cornelia" حەوتەمین ساڵیادی لەدایک بوونیان ئەزموون کردووە. هێرمان یاکۆب "Hermann Jacob" برایەکی لە تەمەنی شەش ساڵیدا، کاترینینا ئەلیزابێت "Catharina Elisabeth" خوشکی لە تەمەنی شەش ساڵیدا، خوشکێکیتری یۆهانا ماریا "Johanna Maria" لە تەمەنی دوو ساڵیدا و جۆرج ئادۆلف "Georg Adolf" براکەیتری لە تەمەنی هەشت مانگیدا بەهۆی نەخۆشییەوە گیانیان لەدەست داوە؛ پێنجەم منداڵ بەبێ ناو و بە مردوویی لەدایک بووە. هەروەها لە تەمەنی ٢٦ ساڵیدا، کۆرنێلیا بەهۆی نەخۆشییەکی سەختەوە گیانی لەدەستداوە، بەمەش

یۆهان ڤۆڵفگانگ تاکە ڕزگاربووی ئەو کۆمەڵە منداڵەی بنەماڵەکەیان بووە.[١١]

پاشان گۆتێ خۆی پێنج منداڵی بووە، هەموویان جگە لە کوڕە گەورەکەی ئاگۆست "August"، لە ماوەی دوو هەفتەی یەکەمی لەدایکبوونیاندا کۆچی دواییان کردووە. ڕەنگە هۆکارەکەش نەگونجانی گروپی خوێنی گۆتێ و کریستیانی هاوسەری بووبێت کە دوای لەدایکبوونی یەکەم منداڵیان ماکەیەکی دژەجەستەی لە ژنەکەدا پێکهێناوە. ئەم بەناو نەخۆشییە، واتە ڕیسوس "Rhesus" ئێستا دەتوانرێت بە باشی هەڵسوکەوتی لەگەڵدا بکرێت کە ڕێژەی مردنی مناڵانی بۆ سەدا ٢ کەم کردۆتەوە. کاتێک ئەم نەخۆشییە لە ساڵانی ١٧٩٠ لەسەدا ٥٠ مناڵی قوربانی خۆی کردووە، چوار منداڵە بچووکەکەی گۆتێش سزای مردنیان بۆ دەرچووە.[١٢]

---

[١١] Sigrid Damm, Cornelia Goethe (Berlin: Insel, ١٩٨٨), S. ١٧ f.; Dagmar von Gersdorff, Goethes Mutter (Stuttgart: Hermann Böhlaus Nachfolger Weimar, ٢٠٠٤); Goethes Leben von Tag zu Tag: Eine dokumentarische Chronik von Robert Steiger (Düsseldorf: Artemis, ١٩٨٢), Bd. ١, S. ١٧٤٩-٧٥.

[١٢] Stephan Oswald, Im Schatten des Vaters. August von Goethe (München: C. H. Beck, ٢٠٢٣); Rainer M. Holm-Hadulla, Leidenschaft: Goethes Weg zur Kreativität. Eine Psychobiografie (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, [٣]٢٠١٩); Lisbet Koerner, »Goethe's Botany: Lessons of a Feminine Science«, History of Science Society ٨٤/٣ (١٩٩٣), S. ٤٧٠-٩٥; Alvin Zipursky/Vinod K. Bhutani/Isaac Odame, »Rhesus Disease: A Global Prevention Strategy«, Lancet Child and Adolescent Health ٢/٧ (٢٠١٨), S. ٥٣٦-٤٢; John Queenan, »Overview: The Fetus as a Patient: The Origin of the Specialty«, in Fetal Research and Applications: A Conference Summary (Washington, D.C.: National Academies Press, ١٩٩٤), abgerufen am ٤. Januar ٢٠٢٤, www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK٢٣١٩٩٩.

بۆ خێزانی گۆتێ – وەک خێزانێکی دەوڵەمەندی سەردەمی سەدەی ١٨ - ڕێژەی مانەوەی منداڵەکان لەسەدا ٢٥ بووە: لە دوانزە منداڵ تەنیا سێ منداڵ گەیشتوونەتە تەمەنی گەورە ساڵیی. بەڵام ئەم ژمارە خەفەتبارەش شتێکی تاقانە نەبووە. لە دەوروبەری ساڵی ١٧٩٧ کاتێک گۆتێ بابەتی "شاگردی جادووکار"ی خۆی نووسی، لە سەدا ٥٠ی منداڵان لە ئاڵمانیا گەیشتوونەتە تەمەنی پانزە ساڵان،[١٣] هەروەها لە زۆربەی ناوچەکانی جیهاندا بە دڵنیاییەوە ئەم دۆخە باشتر نەبووە.[١٤] بەڵام لە ساڵی ٢٠٢٠دا سەدا ٩٥،٦ی سەرجەم منداڵان لە جیهاندا گەیشتوونەتە تەمەنی پانزە ساڵان، لە ئاڵمان ئەم ژمارەیە ٩٩،٥ بووە.[١٥] ئەم دەستکەوتە گەورەیە بەبێ کۆکردنەوە، هەڵسەنگاندن و پرۆسێسکردنی ژومارێکی بەرچاوی زانیارییە پزیشکییەکان، بۆ نموونە سەبارەت بە گروپەکانی خوێن، بیری لێنەدەکرایەوە. لەم حاڵەتەدا تێزی "تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی" گەلێک ڕاست دەردەکەوێ.

[١٣] John Knodel, »Two and a Half Centuries of Demographic History in a Bavarian Village«, Population Studies ٢٤/٣ (١٩٧٠), S. ٣٥٣-٧٦

[١٤] Saloni Dattani u. a., »Child and Infant Mortality«, Our World in Data, ٢٠٢٣, abgerufen am ٣. Januar ٢٠٢٤, ourworldindata.org/child-mortality#mortality-in-the-pastaround- half-died-as-children.

[١٥] Most Recent Stillbirth, Child, and Adolescent Mortality Estimates«, UN Inter-agency Group for Child Mortality Estimation, abgerufen am ٣. Januar ٢٠٢٤, childmortality.org/data/Germany.

بەڵام ئەوە تەنیا بەشێکی بچووکە لە وێنەکە و زانستی مۆدێرن تەنیا کەمکردنەوەی مردنی منداڵان نییە. نەوەکانی ئەمڕۆ گەورەترین گەشەیان لە خێرایی بەرهەمهێنانی زانیارییدا بەخۆوە بینیوە. ئێستا زانیاریی لەسەر هەر مۆبایلێک گەلێک زیاترە بەهەڵسەنگاندن لەگەڵ کتێبخانەی کۆنی ئەسکەندەرییە،[١٦] هەروەها ئامێرەکان ڕێگە بە بەکارهێنەران دەدەن هاوکات پەیوەندیی لەگەڵ ملیاردان بەکارهێنەری دیکەی جیهاندا بکەن. بەڵام سەرەڕای ئەم ژمارە زۆرەی زانیارییە کە بە خێراییەکی مەزن لە هاتوچۆدان، لەمڕۆدا مرۆڤایەتی لە هەموو کاتێکیتر زیاتر مەترسیی لەناوچوونی لەسەرە.

سەرەڕای - یان ڕەنگە بەهۆی - ئەم ژمارە زانیارییانەوە، ئێمە بەردەوام گازی ژەهراویی دەنێرینە ناو ئاتمسفێری هەوا، ڕووبار و زەریاکان پیس دەکەین، دارستانەکان لەناو دەبەین، شوێنی ژیانی بوونەوەران توونا دەکەین، چەشنی بێژوماری ئاژەڵەکانمان سڕیوەتەوە و بە تووناکردنی سەرچاوە

---

[١٦] Einer Schätzung nach entsprach die Informationsmenge der in der Bibliothek von Alexandria aufbewahrten Handschriften rund hundert Milliarden Bit oder ١٢,٥ Gigabyte. Siehe Douglas S. Robertson, »The Information Revolution«, Communication Research ١٧/٢ (١٩٩٠), S. ٢٣٥-٥٤. Im Jahr ٢٠٢٠ hatte ein durchschnittliches Android-Handy eine Kapazität von ٩٦ Gigabyte. Siehe Brady Wang, »Average Smartphone NAND Flash Capacity Crossed ١٠٠GB in ٢٠٢٠«, Counterpoint Research, ٣٠. März ٢٠٢١, www.counterpointresearch.com/averagesmartphone- nand-flash-capacity-crossed-١٠٠gb-٢٠٢٠.

سرووشتییەکان مەترسیمان خستۆتە سەر بنەما ئیکۆلۆژییەکانی جیهان. لە پەناشیدا چەکی کۆمەڵکوژیی بەهێزتر بەرهەم دەهێنین، لە بۆمبای ئەتۆمیەوە تا ڤایرۆسی ئەپۆکالیپتیک". ڤایرۆسی ئەپۆکالیپتیک بابەتێکی بەناوبانگە لە چیرۆکە خەیاڵی، زانستی و مرۆڤە گەمژانەکاندا. لەوانەدا ئاماژە بەو ڤایرۆسانە دەکرێت کە دەتوانن بە ئەگەرێکی زۆرەوە کۆتایی بە شارستانیەت بهێنن، جا لە ڕێگەی تووشبوونیان و کاریگەرییە کوشندەکانیانەوە بێت یان لەناوبردنی کۆمەڵگا". دیارە سیاسەتوانانی ئەمڕۆیی زانیارییان لەسەر ئەو مەترسیانە کەم نییە و لەبری ئەوەی بۆ دۆزینەوەی چارەسەرێکی گونجاو هاوکاریی یەکتر بکەن، زیاتر لە شەڕی جیهانی نزیک دەبنەوە.

ئایا زانیاریی زیاتر دۆخەکە باشتر دەکات یان خراپتر؟ ڕەنگە بەم زووانە بۆمان دەرکەوێت. کۆمپانیا و حکومەتی بێژومار بۆ پەرەپێدانی بەهێزترین تەکنۆلۆژیای زانیاریی لە پێشبڕکێدان: "**ژیریی دەستکرد**". خاوەنکار و وەبەرهێنەری ئەمریکی مارک ئەندرێسن "Marc Andreessen" پێی وایە ژیریی دەستکرد دواجار هەموو کێشەکانی مرۆڤایەتی چارەسەر دەکات. لە وتارێکیدا لە ٦ی حوزەیرانی ٢٠٢٣ باسی لەوە کردووە بۆچی ژیریی دەستکرد جیهان ڕزگار دەکات. بابەتەکە بە بەڵێنی بوێرانەی وەک: "مژدەی خۆشتان بۆ دەهێنم:

ژیریی دەستکرد جیهان لەناو نابات، بەڵکوو ڕزگاری دەکات."، دەستپێدەکات. هەروەها دەڵێ: "ژیریی دەستکرد دەتوانێ هەموو ئەو شتانەی لامان گرنگن باشتر بەڕێوەبەرێ." بەم ڕستەیەش کۆتایی بە گوتارەکەی دەهێنێت: "گەشەپێدان و بەکارهێنانی ژیریی دەستکرد هیچ مەترسییەک نییە کە ئێمەی مرۆڤ لێی بترسین - بەڵکوو زیاتر ئەرکێکی ئەخلاقییە کە ئێمە بەرامبەر بە خۆمان، منداڵەکانمان و داهاتوومان دەبێ بەڕێوەی بەرین."[١٧]

ڕەی کورزڤایل "Ray Kurzweil" هاوڕای ئەو بۆچوونەیە و لە کتێبی "قۆناغی داهاتووی گەشەسەندن"دا ئیدیعا دەکات: "ژیریی دەستکرد ئەو تەکنۆلۆژیا سەرەکییەیە کە یارمەتیدەرمان دەبێت بۆ چارەسەرکردنی ئەو ئەرکە زەقانەی ڕووبەڕوومان دەبنەوە، لەوانە شکستپێهێنانی نەخۆشیی، هەژاریی، تێکچوونی ژینگە و هەموو لاوازییە مرۆییەکانمان. ئێمە ئەرکێکی ئەخلاقیمان لەسەر شانە کە دەبێت بەڵێنی ئەم تەکنۆلۆژیا نوێیانە بکەینە ڕاستەقینە." کورزڤایل ئاگاداری مەترسییەکانی ئەم تەکنۆلۆژیایەیە و گەلێک بە وردی باسیان لێوەدەکات، بەڵام قەناعەتی بەوە هەیە کە دەتوانرێ بە سەرکەوتوویی ئەم مەترسییانە کەمبکرێنەوە.[١٨]

---

[١٧] Marc Andreessen, »Why AI Will Save the World«, Andreessen Horowitz, ٦. June ٢٠٢٣, a١٦z.com/ai-will-save-theworld.

[١٨] Kurzweil, The Singularity Is Nearer: When We Merge with AI, S. ٢٨٥.

هەندێک لە زانایانیتر زیاتر گومانیان لەو بۆچوونەی هەیە. نەک هەر فەیلەسوف و زانایانی کۆمەڵایەتی، بەڵکوو زۆرێک لە شارەزایانی پێشەنگی ژیریی دەستکرد وەک یوشوا بێنجیۆ "Yoshua Bengio"، جۆفری هینتۆن "Geoffrey Hinton"، سام ئاڵتمان "Geoffrey Hinton"، ئیلۆن ماسک "Elon Musk" و مستەفا سلێمان "Mustafa Suleyman"، مرۆڤ ئاگادار دەکەنەوە کە ژیریی دەستکرد دەتوانێ شارستانیەتەکەمان لەناو ببات.[١٩] لە وتارێکی ساڵی ٢٠٢٤دا، بێنگیۆ و هینتۆن و پسپۆڕانی دیکە هۆشدارییان داوە: " ... گەشەسەندنی کۆنترۆڵنەکراوی ژیریی دەستکرد دەتوانێ ببێتە هۆی لەدەستدانی ژیانی ژمارەیەکی زۆر و بایۆسفێر، هەروەها ئاوارەبوون یان تەنانەت لەناوچوونی مرۆڤایەتی."[٢٠] لە ڕاپرسییەکدا کە ساڵێک پێشتر لە نێوان ٢٧٧٨ توێژەری

---

[١٩] Andy McKenzie, »Transcript of Sam Altman’s Interview Touching on AI Safety«, LessWrong, ٢١. Januar ٢٠٢٣, www.lesswrong.com/posts/PTzsEQXkCfig٩A٦AS/transcript-ofsam- altman-s-interview-touching-on-ai-safety; Ian Hogarth, »We Must Slow Down the Race to God-Like AI«, Financial Times, ١٣. April ٢٠٢٣, www.ft.com/content/٠٣٨٩٥dc٤-a٣b٧-٤٨١e- ٩٥cc-٣٣٦a٥٢٤f٢ac٢; »Pause Giant AI Experiments: An Open Letter«, Future of Life Institute, ٢٢. März ٢٠٢٣, futureoflife.org/open-letter/pause-giant-ai-experiments; Cade Metz, »›The Godfather of AI‹ Quits Google and Warns of Danger«, New York Times, ١. Mai ٢٠٢٣, www.nytimes.com/٢٠٢٣/٠٥/٠١/technology/ai-google-chatbotengineer- quits-hinton.html; Mustafa Suleyman, The Coming Wave. Künstliche Intelligenz, Macht und das größte Dilemma des ٢١. Jahrhunderts, mit Michael Bhaskar, übers. v. Andreas Wirthensohn (München: C.H. Beck, ٢٠٢٤); Walter Isaacson, Elon Musk. Die Biografie, übers. v. Sylvia Bieker u.a. (München: C. Bertelsmann, ٢٠٢٣).

[٢٠] Yoshua Bengio u. a., »Managing Extreme AI Risks in an Era of Amid Rapid Progress«, Science (Mai ٢٠٢٤), Artikel eadn٠١١٧.

ژیریی دەستکرد بەڕێوەچووە، زیاتر لە یەک لە سێیان ڕایانگەیاندووە کە ئەگەری لەناوچوونی مرۆڤایەتی بە هۆی ژیریی دەستکردی پێشکەوتوو زیاتر لە سەدا ١٠ یە.[٢١] هەروەها لە ساڵی ٢٠٢٣دا، نزیکەی سی وڵات - لەنێویاندا چین، ئەمریکا و بەریتانیا - جاڕنامەی بلێچلی " die Bletchley Declaration"یان واژۆکرد، و دانیان بەوە داناوە کە "مۆدێلەکانی ژیریی دەستکرد، بە توانایيە ناوازەکانیانەوە، مەترسی ئەوەیان هەیە کە زیانی گەورە یان تەنانەت کارەساتباریان لێبکەوێتەوە، جا مەبەستدار بێت یان بە بێ مەبەست."[٢٢] بە فۆڕمولەکردنی ئەپۆکالیپتیکی وەک ئەمانە، شارەزایان و حکومەتەکان نایانەوێ خەون و خەیاڵەکانی جیهانی هۆلیوود کە ڕۆبۆتە یاخیبووەکان بە شەقامەکاندا ڕادەکەن و تەقە لە خەڵک دەکەن، بە خەیاڵدا بهێنن. سیناریۆیەکی لەم شێوەیە بە دوور دەزانرێت و مرۆڤ لە مەترسییە ڕاستەقینەکان دوور ڕادەگرێ. شارەزایان هۆشداریی لەهەنبەر دوو ئەگەری دیکە دەدەن:

---

[٢١] Katja Grace u. a., »Thousands of AI Authors on the Future of AI«, (in Vorbereitung, ٢٠٢٤), https://arxiv.org/abs/٢٤٠١,٠٢٨٤٣.

[٢٢] »The Bletchley Declaration by Countries Attending the AI Safety Summit, ١. - ٢. November ٢٠٢٣«, gov.uk, ١. November ٢٠٢٣, www.gov.uk/government/publications/ai-safety-summit- ٢٠٢٣-the-bletchley-declaration/the-bletchley-declaration-bycountries- attending-the-ai-safety-summit-١-٢-november-٢٠٢٣.

یەکەم، ژیریی دەستکرد دەتوانێ کێشە و ململانێکانی ئەمڕۆییمان توندتر بکات و مرۆڤایەتی لێک هەڵبڕێ. شتێکی هاوشێوەی پەردەی ئاسنین کە لە سەدەی بیستەمدا بلۆکە ڕکابەرەکانی دابەشکرد، بەڵام ئەمجارەیان لە جیاتی سیمی چوکڵەدار، پەردەی سیلیکۆن – پەردەیەک کە لە مایکرۆچیپ "Mikrochips" و بەرنامەی کامپیۆتریی دروستکرابێ - دەتوانێ لە سەدەی بیست و یەکەم لە ململانێیەکی نوێدا جیهان دابەش بکات. لە کاتێکدا پێشبڕکێی نوێی سوپایی بۆ ژیریی دەستکرد چەکێک بەرهەم دەهێنێت کە بەردەوام توانایی وێرانکەریی زیاتری هەیە، تەنانەت پریشکێکی بچووکیش دەتوانێت ئاگرێکی کوشندە هەڵبگیرسێنێت.

دووەم، ئەم پەردە سلیکۆنە دەتوانێ لە نێوان ئێمەی مرۆڤ و فەرمانڕەوای نوێ واتە ژیریی دەستکردماندا جێگیر بێ. گرنگ نییە لە کوێ دەژین، دەتوانین لەناو تۆڕی ئەلگاریتمگەلێکی نەزانراودا تێکەڵ بین کە چلۆنایەتیی ژیانمان بەڕێوەببەن، سیاسەت و کولتووری ئەمڕۆییمان هەڵبوەشێنینەوە و خۆمان، جەستە و دەروونمان بە شێوەیەکی نوێ دابڕێژێننەوە، هاوکاتیش ڕامان بێنن ئەو هێزانە پشتگوێ بخەین کە کۆنترۆڵی ئێمە دەکەن و ئیتر هەستیان پێ نەکەین. ئەگەر تۆڕێکی تۆتالیتاریی سەدەی

بیست و یەک لە دەستبەسەرداگرتنی جیهان سەرکەوتوو بێت، لەوانەیە ئیتر دیکتاتۆرێکی مرۆیی نەبێ، بەڵکوو لەلایەن ژیرییەکی غەیرە مرۆییەوە بەڕێوە بچێت. هەر مرۆڤێک وڵاتی چین، ڕووسیا یان ئەمریکا وەک هەڕەشەی سەرەکی و کابوسێکی تۆتالیتاریی ببینێت، دیارە لە مەترسییەکە تێنەگەیشتووە. مەترسی ڕاستەقینە بۆ سەر چین، ڕووس و ئەمریکا و هەموو مرۆڤایەتی پۆتانسێلی تۆتالیتاریی ژیریی غەیرە مرۆییە.

به لەبەرچاوگرتنی پانتایی مەترسییەکە، تەوەری ژیریی دەستکرد پەیوەندیی بە هەمووومانەوە هەیە. دیارە هەموومان ناتوانین ببینە شارەزای ژیریی دەستکرد، بەڵام هەرگیز نابێ ئەوەمان لەبیربچێت کە ژیریی دەستکرد یەکەم تەکنۆلۆژیایە لە مێژوودا کە دەتوانێ بڕیار بدات و بیرۆکە دروست بکات. هەموو داهێنانەکانی پێشووی مرۆڤ لە پێناو بەهێزتر کردنی مرۆڤدا بوون، چونکە ئامێرێک هەرچەندە بەهێزیش بووبێت، بڕیاری بەکارهێنانی لە دەستی ئێمەی مرۆڤدا ماوەتەوە. کاتێ کەسێک دەکووژرێ، چەقۆ، چەک و بۆمب بۆخۆیان بڕیار نادەن. ئەمانە ئامرازێکی "داماو"ن، چونکە ئەو ژیرییە پێویستەیان نییە بتوانن زانیاریی پرۆسێس بکەن یان بە شێوەیەکی سەربەخۆ بڕیار بدەن. لە بەرامبەردا ژیریی دەستکرد بەبێ دەستێوەردانی مرۆڤ سەربەخۆ توانایی

پرۆسێسکردنی زانیارییەکانیان هەیە، ئەمەش وایکردووە مرۆڤ لە بڕیارداندا هیچ ڕۆڵێکی سەرەکیی بۆ نەمێنێ. ژیریی دەستکرد ئامراز نییە، بەڵکوو خۆی ئەکتەرە.

بەهۆی ئەم کۆنترۆڵکردنەی زانیارییەوە، ژیریی دەستکرد دەتوانێ بە شێوەیەکی سەربەخۆ بیرۆکەی نوێش بخوڵقێنێت، لە مۆسیقاوە تا بڕیاری پزیشکی. گرامۆفۆن مۆسیقای بۆ ئێمە لێداوە، مایکرۆسکۆپەکان نهێنی خانەکانیان پێ نیشانداوین، بەڵام گرامۆفۆن ناتوانێ سەمفۆنیای نوێ بخوڵقێنێت و مایکرۆسکۆپیش ناتوانێ دەرمانی نوێ دابهێنێت. لە بەرامبەردا ژیریی دەستکرد توانایی دروستکردنی هونەری هەیە و خۆی دۆزینەوەی نۆێ بەڕێوەدەبا. تەنانەت پێ دەچێت لە دەیەکانی داهاتوودا فێری خوڵقاندنی فۆڕمی نوێی ژیانیش بێت، یان بە بەرنامەسازیی کۆدی ژێنێتیکیی هەروەها بە داهێنانی کۆدێکی نائۆرگانیک بوونەوەرە نائۆرگانیکەکان زیندوو بکاتەوە.

هەر لەمڕۆوە، لە قۆناغە سەرەتاییەکانی پەرەپێدانی ژیریی دەستکرددا، کامپیۆتر بڕیار لەسەر چلۆنایەتی ژیانی ئێمە دەدەن – جا لە گرێبەستی وەدەستکەوتنی خانووبەرەوە تا بەدەستهێنانی کار، گەیشتن بە مەقسەد یان چوونە ناو زیندان. ئەم پەرەسەندنە لە چڕبوونەوە و خێراتربوون بەردەوام و بەهێزتر دەبێت ، ئەمەش وادەکات تێگەیشتن لە

ژیانی خۆمان گەلێک قورس و ئاڵۆزتر بێت. ئایا دەتوانین متمانه بە ئەلگاریتمەکانی کامپیوتر بکەین بۆ ئەوەی بڕیاری ژیرانه بدەن و کارێکی باشتر بەڕێوەبەرن؟ مەترسییەکان زۆر لەوە گەورەترن کە داوا لە گەسکی جادوویی بکەین ئاومان بۆ بێنێ. ئێمە تەنیا یاریی بە بوونی مرۆڤایەتی ناکەین. ژیریی دەستکرد ئەو لێهاتووییەی هەیە نەک هەر گۆڕان بەسەر ڕەوتی مێژووی چەشنەکانماندا بێنێ، بەڵکوو گەشەسەندنی هەموو ژیانمان لێ تێکبدات.

زانیاریی وەک چەکێک

لە کتێبی مێژووی دوارۆژی مرۆڤ (هۆمۆ دیوس یاخود هۆمۆ ساپیەن)دا کە لە ساڵی ٢٠١٦ بڵاوم کردەوە، باس لە هەندێک لەو مەترسیانە دەکەم کە تەکنۆلۆژیای نوێی زانیاریی دەتوانێ بۆ مرۆڤایەتی دروست بکات. ڕوونم کردۆتەوە بۆچی پاڵەوانی ڕاستەقینەی مێژووی مرۆڤایەتی هەمیشە زانیاریی بووە و هۆمۆ ساپییەن نەبووە، هەروەها زانایان نەک هەر لە مێژوو، بەڵکوو لە بواری بایۆلۆژیی، سیاسەت و ئابووریش وەک لێشاوی زانیاریی تێدەگەن. ئاژەڵ، دەوڵەت و بازاڕەکانیش شتێکی جیا لە تۆڕی زانیاریی زیاتر نین کە زانیارییەکانی ژینگە هەڵدەمژن و بە یارمەتیی ئەوان بڕیار دەدەن. لە کاتێکدا هیواداریین تەکنۆلۆژیای زانیاریی، باش، تەندروست، دڵخۆش و بەهێزترمان بکات، لە کتێبی "هۆمۆ ساپییەن"دا هۆشداریییم داوە کە بە پێچەوانەوە ئەم تەکنۆلۆژیایە دەشتوانن دەسەڵاتمان لێ بستێننەوە و تەندروستی جەستەیی و دەروونیمان لەناو ببەن. ئەگەر وریا نەبین، دەتوانین وەکوو تۆپەڵەیەکی بچووکی گڵی ناو لافاوێک، لەناو ڕەوتی زانیارییەکاندا بتووێنینەوە و

ڕەنگە مرۆڤایەتی زیاتر لە شەپۆلێکی نەرم و نیان لەناو تۆفانێکی بەهێزی زانیارییدا هیچیتری لێ نەمێنێتەوە.

لە ساڵانی دوای بڵاوبوونەوەی کتێبی هۆمۆ ساپییەن، گۆڕانکارییەکان بەردەوام خێراتر بوونەتەوە و لە ڕاستیدا مرۆڤایەتی بەشێک لە هێزی خۆی لەدەستداوە و بە ئەلگاریتمەکانی سپاردووە. زۆرێک لەو سیناریۆیانەی کە لە ساڵی ٢٠١٦دا وەک زانستی خەیاڵی باسیان لێوەدەکرا- بۆ نموونە، ئەلگاریتم دەتوانن هونەر بخوڵقێنن، هەڵس و کەوتی وەک مرۆڤ لەخۆیان پیشان بدەن، بڕیاری سەرەکی ژیانمان بۆ بدەن و زیاتر لە خۆمان دەربارەی ئێمە بزانن- لە ساڵی ٢٠٢٤دا بەڕاست گەڕاون.

لە ساڵی ٢٠١٦ەوە زۆر شت گۆڕاوە. قەیرانی ئیکۆلۆژیی خراپتر بووە، گرژییە نێودەوڵەتییەکان زیادیان کردووە و شەپۆلێکی پۆپۆلیزم تەنانەت سیستەمی دیموکراسیی وڵاتە بەهێزەکانیشی خستۆتە مەترسییەوە. هەروەها پۆپۆلیزم ڕووبەڕوو وەستانێکی ڕیشەیی بۆ تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی دروست کردووە. سەرکردەی پۆپۆلیستی وەک دۆناڵد ترامپ "Donald Trump" یان جەیر بۆلسۆنارۆ "Jair Bolsonaro" و بزووتنەوە پۆپۆلیستیەکان و تیۆریی پیلانگێڕیی وەک قانۆن "QAnon" بانگەشەی ئەوە دەکەن کە ئەو دامەزراوە نەریتییانەی وا دەسەڵاتی خۆیان لە پرۆسێسکردنی

زانیاریی و گەڕان بەدوای ڕاستییەکانەوە وەردەگرن، زۆربەیان درۆن. هەروەها دەڵێن بەرپرسان، دادوەران، پزیشکان، ڕۆژنامەنووسان و شارەزایان لە ڕاستیدا هیچ تامەزرۆییەکیان بۆ دۆزینەوەی ڕاستییەکان نییە، و لەبری ئەوە بە ئەنقەست لە پێناو بەدەستهێنانی دەسەڵات و ئیمتیازات لەسەر حیسابی "خەڵک"ی زانیاریی ناڕاست بڵاودەکەنەوە. سیاسەتوانی وەک دۆناڵد ترامپ و بزووتنەوەکانی وەک قانۆن لە چوارچێوەیەکی سیاسی کۆنکرێتیدا کە تایبەتە بە ئەمریکا، لە ساڵانی ٢٠١٠ ئەزموونی سەرهەڵدانی خۆیان کرد. بەڵام پۆپۆلیزم بە ڕەتکردنەوەی ئەم دامەزراوانە، زۆر لە ترامپ کۆنترە و لە چوارچێوەی گەلێک جیاوازی ڕابردوو و داهاتوودا پەیوەندیدارترە. بە سادەیی پۆپۆلیزم وەک چەکێک سەیری زانیاریی دەکات.[٢٣]

لایەنگرانی شێوازی زێدەڕۆی پۆپۆلیزم بانگەشەی ئەوە دەکەن کە شتێک بە ناوی ڕاستی بوونی نییە و هەر کەسێک "ڕاستی تایبەت بە خۆی" هەیە کە بۆ بەدەستهێنانی سوود

[٢٣] Jan-Werner Müller, Was ist Populismus? (Berlin: Suhrkamp, ٢٠١٦).

بەسەر نەیارەکانیدا و بۆ بەرژەوەندیی خۆی بەکاریدەهێنێت. ئەگەر مرۆڤ ئەم بۆچوونە پەیڕەو بکات، دەسەڵات تاکە ڕاستەقینەیە. کارلێکی کۆمەڵایەتی جگە لە ململانێی دەسەڵات هیچیتر نییە چونکە مرۆڤ تەنیا حەزیان لە دەسەڵاتە. بانگەشەی ئەوەی کە مرۆڤ تامەزرۆیی بۆ شتێکیتر هەیە – بۆ نموونە ڕاستی یان دادپەروەریی – لە فێڵێک زیاتر بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات نییە.

لە هەر شوێنێک و هەر کاتێک پۆپۆلیزم بەو تێڕوانینەی کە زانیاریی چەکێک زیاتر نییە، مانای زمان تێکدەدات.[٢٤] چەمکی وەک "ڕاستەقینە" یان سیفەتی وەک "ڕاست" یان "ڕاستبوون" مانای خۆیان لەدەست دەدەن و چیتر ئاماژە بە واقیعێکی بابەتیی هاوبەش ناکەن. بەکارهێنانی چەمکی وەک "حەقیقەت" یان "ڕاستی" یەکسەر ئەو پرسیارە لەلایەن هەندێکەوە دەوروژێنێت: "مەبەستت ڕاستییەکانی کێ یان حەقیقەتی کێیە؟"

ئەم تێگەیشتنە دەسەڵات-ناوەندیی و گومانایە لە زانیاریی، نوێ نییە و لەلایەن مرۆڤی دژە ڤاکسین، ئینکارکەرانی کەشوهەوا، لایەنگرانی بۆلسۆنارۆ یان ترامپەوە دانەهێنراوە.

[٢٤] ئەم دێرە باس لە گوتارێکی ڕەخنەگرانە دەکات سەبارەت بە پەیوەندی نێوان پۆپۆلیزم، زمان و دەستکاریکردنی زانیاریی. هەروەها تیشک دەخاتە سەر ئەو خاڵە کە چلۆن کاتێک پۆپۆلیزم تەنیا وەک ئامرازێک بۆ گەیشتن بە دەسەڵات یان دەستکاریکردنی هەڵسوکەوت لەگەڵ زانیاریدا دەکات، ئەرک و مانای خودی زمان تێکدەدات.]وەرگێڕ

ئەم چەشنە بۆچوونانە زۆر پێش ساڵی ٢٠١٦، تەنانەت لەلایەن هەندێک لە بیرمەندە ژیرەکانی مرۆڤایەتییەوە پەرەیان پێدراوە.[٢٥] بۆ نموونە میشێل فۆکۆ "Michel Foucault" و ئێدوارد سەعید "Edward Said" و ڕووناکبیرانی دیکەی چەپی ڕادیکاڵ لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە دامەزراوە زانستییەکانی وەک کلینیک و زانکۆ بەدوای ڕاستییە گشتگیرەکاندا ناگەڕێن بەڵکوو دەسەڵاتی خۆیان بەکاردەهێنن بۆ ئەوەی دیاریی بکەن ڕاستی لە خزمەت بە نوخبە، سەرمایەدار و کۆلۆنیالیستەکاندایە. ئەم ڕەخنە ڕادیکاڵە تا ئەو ڕادەیە دەڕۆیشت کە بانگەشە بۆ ئەوە بکات "ڕاستییە زانستییەکان" شتێک زیاتر لە "گوتار"ی سەرمایەداری یان کۆلۆنیالیستی نین و ئەوانەی لە دەسەڵاتدان بە هیچ شێوەیەک تامەزرۆیان بۆ ڕاستەقینەی

[٢٥] In Platons Dialog Der Staat argumentieren Thrasymachos, Glaukon und Adeimantos, alle Menschen - vor allem Politiker, Richter und Beamte - seien nur von Eigeninteresse motiviert und griffen zu Lügen und Täuschungen, um ihre Ziele zu erreichen. Sie fordern Sokrates auf, die Behauptung zu widerlegen, dass der Schein über die Wahrheit herrscht und Recht nichts anderes ist als das Interesse des Stärkeren. Ähnliche Ansichten finden sich im hinduistischen Klassiker Arthashastra; in den Schriften der legalistischen Philosophen des alten China, zum Beispiel Han Fei und Shang Yang; sowie in den Schriften frühmoderner europäischer Denker wie Machiavelli und Hobbes. Siehe Roger Boesche, The First Great Political Realist: Kautilya and His »Arthashastra« (Lanham, Md.: Lexington Books, ٢٠٠٢); Shang Yang, The Book of Lord Shang: Apologetics of State Power in Early China, übers. v. Yuri Pines (New York: Columbia University Press, ٢٠١٧); Zhengyuan Fu, China's Legalists: The Earliest Totalitarians and Their Art of Ruling (New York: Routledge, ٢٠١٥).

بابەتەکان نییە، هەروەها نە دان بە هەڵەکانی خۆیاندا دەنێن و نە ڕاستیان دەکەنەوە.[٢٦]

ئەم هێڵە تایبەتەی بیرکردنەوەی چەپ، دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆزدە، واتە سەردەمی کارل مارکس کە بانگەشەی ئەوەی دەکرد دەسەڵات تاکە ڕاستەقینەیە و زانیاریی چەکی ئەو نوخبانەیە، کە بە ڕواڵەت خزمەتی ڕاستی و دادپەروەریی دەکەن، بەڵام لە ڕاستیدا تەنیا لە خزمەت بەرژەوەندیی چینی خۆیاندان. لە مانیفێستی کۆمۆنیستەکاندا لە ساڵی ١٨٤٨نووسراوە: "مێژووی هەموو کۆمەڵگاکانی پێشوو، مێژووی خەباتی چینایەتییە. مرۆڤی ئازاد و کۆیلە، ئاغا و ڕەعییەت، سەندیکا و کاسبکار، بە کورتی ستەمکار و ستەملێکراو لە دژایەتییەکی بەردەوامی یەکتردا وەستاون و خەباتێکی بێ پسانەوە و هەندێکجار شاراوە، و ئاشکرایان بەڕێوەبردووە." ئەم لێکدانەوە دووانەیەی مێژوو هەموو کارلێکێکی مرۆڤایەتی وەک ململانێی دەسەڵات لە نێوان ستەمکاران و ستەملێکراوان تێدەگەێنێت. بۆیە پێویست ناکا

---

[٢٦] Ulises A. Mejias/Nick Couldry, Datenraub – Der neue Kolonialismus von Big Tech und wie wir uns dagegen wehren können (Frankfurt a. M.: S. Fischer, ٢٠٢٤); Michel Foucault, Die Geburt der Klinik: Eine Archäologie des ärztlichen Blicks (München: Hanser, ١٩٧٣); Michel Foucault, Sexualität und Wahrheit (Frankfurt: Suhrkamp, ١٩٧٧); Edward W. Said, Orientalism (New York: Vintage Books, ١٩٩٤); Aníbal Quijano, »Coloniality and Modernity/Rationality«, Cultural Studies ٢١/٢ - ٣ (٢٠٠٧), S. ١٦٨ - ٧٨; Sylvia Wynter, »Unsettling the Coloniality of Being-Power-Truth-Freedom Toward the Human, After Man, Its Overrepresentation – an Argument«, New Centennial Review ٣/٣ (٢٠٠٣), S. ٢٥٧ - ٣٣٧. Siehe auch Francis Fukuyama, Liberalism and Its Discontents (London: Profile Books, ٢٠٢٢).

لە هەموو لێدوانێکی بپرسین: "چی دەوترێت؟ و ئایا ئەوە ڕاستە؟" بەڵکوو زیاتر: "کێ ئەوە دەڵێت؟ خزمەت بە کێ دەکات و لە بەرژەوەندیی کێدایە؟".

ڕەنگە پۆپۆلیستە ڕاستڕەوەکانی وەک ترامپ یان بۆلسۆنارۆ نە بۆچوونەکانی فۆکۆ و نە مارکسیان خوێندبێتەوە و خۆیان وەک نەیارێکی سەرسەختی مارکسیزم پیشان دابێ. لە ڕاستیدا لێدوانەکانیان لەسەر پرسە سیاسییەکانی وەک باجدان یان دەوڵەتی کۆمەڵایەتیی(سوشیالی)، هاوبەشییەکی کەمیان لەگەڵ بۆچوونی مارکسیستەکاندا هەیە. بەڵام تێگەیشتنی بنچینەیی ئەوان بۆ کۆمەڵگا و زانیاریی بە شێوەیەکی سەرسووڕهێنەر لە تێگەیشتنی مارکسەوە نزیکە، چونکە ئەوانیش لە هەموو کارلێکەکانی مرۆڤایەتیدا ململانێی دەسەڵات لە نێوان ستەمکاران و ستەملێکراو دەبینن. بۆ نموونە ترامپ لە کاتی دەستبەکارکردنی لە مانگی یەکی ساڵی ٢٠١٧دا ئیدیعای کرد: "تاقمێکی بچوکی مرۆڤ لە پێتەختی وڵاتەکەمان پارەیان لە دەوڵەت وەرگرتووە، ئەو پارەیەی وا خەڵکی وڵاتەکە باجەکەیان داوە."[٢٧] فۆرمولەکردنی لەم چەشنە بەشێکن لە ئامرازەکانی پۆپۆلیزم کە زانای سیاسی کاس مودێ "Cas Mudde" بە "ئایدۆلۆژیایەک وەسفی دەکات کە بەپێی ئەو ئایدۆلۆژیایە کۆمەڵگا بەسەر دوو گرووپی

[٢٧] Donald J. Trump, Inaugural Address, ٢٠. Januar ٢٠١٧, American Presidency Project, www.presidency.ucsb.edu/node/٣٢٠١٨٨.

هاوچەشن و دژبەری یەکتر، واتە "گەلی ڕاستەقینە" و "نوخبەی گەندەڵ"دا دابەش دەکات.[٢٨] هەروەک چۆن مارکسیستەکان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە میدیاکان وەک بڵەندگۆی چینی سەرمایەدار کاردەکەن و دامەزراوە ئەکادیمییەکانی وەک زانکۆکان بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی سەرمایەداریی زانیاریی هەڵە و ناڕاست بڵاودەکەنەوە، پۆپۆلیستەکانیش هەمان ئەو دامەزراوانەیان تۆمەتبار دەکرد کە لەسەر حسابی خەڵکی "نوخبە گەندەڵەکان" بەخێو دەکەن.

پۆپۆلیستەکانی ئەمڕۆش بەدەست هەمان دژ و پێچەوانەیی نەیارە ڕادیکاڵەکانی دامەزراوەی نەوەکانی پێشووەوە دەناڵێنن. ئەگەر دەسەڵات تاکە ڕاستیی و زانیارییش تەنیا چەکێک بێت، ئەوە چ پەیامێک سەبارەت بە خودی پۆپۆلیستەکان بە ئێمە دەڵێ؟ ئایا ئەوان تەنیا تامەزرۆییان بۆ دەسەڵاتە؟ ئایا بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات درۆمان لەگەڵ دەکەن؟

پۆپۆلیستەکان بە دوو شێوەی جیاواز هەوڵ دەدەن خۆیان لەم دووفاقییە بە دوور ڕاگرن. هەندێک لە بزووتنەوە پۆپۆلیستیەکان سوود لە ئایدیاڵەکانی زانستی مۆدێرن و

---

[٢٨] Cas Mudde, »The Populist Zeitgeist«, Government and Opposition ٣٩/٣ (٢٠٠٤), S. ٥٤١ - ٦٣.

نەریتی ئەزموونگەرایی گوماناویی وەردەگرن. ئەوان ئامۆژگاریی خەڵک دەکەن کە باوەڕ بە هیچ دامەزراوەیەک یان کەسایەتییەکی دەسەڵاتدار نەکەن - تەنانەت ئەو حزب و سیاسەتوانانەی کە خۆیان بە پۆپۆلیست ناودەبەن. لە جیاتی ئەوە پێویستە تەنیا متمانە بە لێکۆڵینەوە و تێبینییەکانی خۆیان بکەن.[٢٩] بەپێی ئەو هەڵوێستە ئەزموونییە ڕادیکاڵە، ناتوانرێ متمانە بە دامەزراوەی گەورەی وەک حیزب، دادگا و زانکۆکان بکرێت، بەڵام تاکەکان دەتوانن لەسەر هەوڵی تاکەکەسی بۆ خۆیان ڕاستییەکان بدۆزنەوە.

ڕەنگە ئەم ڕێبازە، زانستییانە دەربکەوێت و سەرنجی بیرمەندانی ئازاد بۆ لای خۆی ڕابکێشێت، بەڵام ئەو پرسیارە بە کراوەیی دەهێڵێتەوە کە چلۆن کۆمەڵگا مرۆییەکان دەتوانن پێکەوە کاربکەن لە کاتێکدا بۆ بنیاتنانی چاودێریی تەندروستی یان دەرکردنی یاسای ژینگەیی پێویستییان بە ڕێکخراوە گەورەکان هەیە. ئایا تاک توانایی ئەوەی هەیە لێکۆڵینەوەی پێویست بۆ زانینی ئەوە ئەنجام بدات کە کەشوهەوای زەوی گەرم دەبێتەوە یان نا، و چارەسەری بۆ بدۆزێتەوە؟ چۆن بڕیارە کەسێک بە تەنیایی زانیاریی متمانەپێکراوی کەشوهەوا

[٢٩] Sedona Chinn/Ariel Hasell, »Support for 〉Doing Your Own Research〈 Is Associated with COVID-١٩ Misperceptions and Scientific Mistrust«, Misinformation Review, ١٢. Juni ٢٠٢٣, misinforeview.hks.harvard.edu/article/support-for-doing-yourown-research-is-associated-with-covid-١٩-misperceptions-andscientific- mistrust.

لە هەموو جیهان کۆبکاتەوە؟ متمانەکردن بە لێکۆڵینەوەکانی خودی مرۆڤ ڕەنگە زانستییانە دەربکەوێت، بەڵام لە کردەوەدا وەک ئەوەیە بانگەشەی ئەوە بکەیت هیچ ڕاستییەکی بابەتی بوونی نییە. وەک لە بەشی چوارەمی ئەم کتێبەدا دەبینین زانست پرۆژەیەکی کۆمەڵایەتی و دامەزراوەییە، نەک هەوڵێکی تاکەکەسی.

دووەم ڕێگای دەربازبوون لەم دووفاقیی و دووڕێییە پۆپۆلیستییە، وازهێنانە لە ئایدیالی مۆدێرنی زانستی – هەروەها لەبری ئەوەی پشت بە وەحی خودایی یان عیرفانیزم ببەستێ، لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەوە بەدوای ڕاستیدا بگەڕێ. ئایینە نەریتییەکانی وەک مەسیحیەت، ئیسلام و هیندۆسی، مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی بێ متمانە و برسی دەسەڵات وەسف دەکەن کە تەنیا لە ژێر سێبەری دەستێوەردانی ژیرییەکی ئیلاهیدا ڕاستییەکان دەدۆزنەوە. لە ساڵانی ٢٠١٠ەوە پارتە پۆپۆلیستەکان لە وڵاتی برازیلەوە تا تورکیا و لە ئەمریکاوە تا هیندوستان زیاتر خۆیان لەگەڵ ئایینە تەقلیدییەکان دەناسێنن. ئەوان گومانی ڕیشەیی لە دامەزراوە مۆدێرنەکان دەردەبڕن و متمانەی تەواو بە کتێبە ئیلاهییەکانیان دەکەن. ئەم پۆپۆلیستانە ڕایدەگەیەنن کە بابەتەکانی ڕۆژانەی ڕۆژنامەکانی وەک نیویۆرک تایمز یان گۆڤارە زانستییەکان تەنیا فێڵێکە لەلایەن نوخبەکانەوە بۆ

بەدەستهێنانی دەسەڵاتی زیاتر کەڵکیان لێ وەردەگیرێ و ڕاستەقینەی ژیان تەنیا لە کتێبی ئینجیل، قورئان یان ڤێدا "Veden" دەتوانرێت بدۆزرێتەوە.[٣٠]

گۆڕانکارییەک لەسەر ئەم تەوەرە، بانگەوازکردنە بۆ ئەوەی خەڵک هەموو متمانە بە سەرکردەی کاریزماتیک وەک ترامپ یان بۆلسۆنارۆ بکەن، کە لەلایەن شوێنکەوتووانیانەوە وەک نێردراو و نوێنەری خودا، یان سەرکردەیەک کە پەیوەندییەکی عیرفانییان بە "خەڵک"ەوە هەیە، سەیر دەکرێن.[٣١] دیارە سیاسەتوانانی ئاسایی بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵاتی کەسیی درۆ دەکەن، بەڵام ئەم سەرکردانە بڵندگۆی بێ هەڵەی ئەو خەڵکەن کە هەموو درۆیەکی سیاسەتوانان ئاشکرا دەکەن.[٣٢] [[٣٣]] دژبەریی و

[٣٠] Siehe zum Beispiel »God's Enclosed Flat Earth Investigation - Full Documentary [HD]«, YouTube, www.youtube.com/watch?v=J٦CPrGHpmMs, erwähnt in »Disinformation and Echo Chambers: How Disinformation Circulates on Social Media Through Identity-Driven Controversies«, Journal of Public Policy and Marketing ٤٢/١ (٢٠٢٣), S. ١٨ - ٣٥.

[٣١] Siehe zum Beispiel David Klepper, »Trump Arrest Prompts Jesus Comparisons: ›Spiritual Warfare‹«, Associated Press, ٦. April ٢٠٢٣, apnews.com/article/donald-trump-arraignmentjesus- christ-conspiracy-theory-٦٧٠c٤٥bd٧١b٣٤٦٦dcd٦e٨e١٨٨badcd١d; Katy Watson, »Brazil Election: ›We'll Vote for Bolsonaro Because He Is God‹«, BBC, ٢٨. September ٢٠٢٢, www.bbc.com/news/world-latin-america- ٦٢٩٢٩٥٨١.

[٣٢] Oliver Hahl/Minjae Kim/Ezra W. Zuckerman Sivan, »The Authentic Appeal of the Lying Demagogue: Proclaiming the Deeper Truth About Political Illegitimacy«, American Sociological Review ٨٣/١ (٢٠١٨), S. ١ - ٣٣.

[٣٣] دێرەکە باس لە داینامیکێکی بنەڕەتی دەکات کە زۆرجار پەیوەندیی بە پۆپۆلیزمی سیاسییەوە هەیە. ئەوە پیشان دەدات کە سەرکردە پۆپۆلیستەکان خۆیان وەک چەشنێک لە دەسەڵاتی ئەخلاقی و سیاسی پیشان دەدەن کە بە پێچەوانە و دژ بە "سیاسەتوانە ئاساییەکان" دەوەستێ. ئەم

پێچەوانەیی دووبارەبووەوەی پۆپۆلیزم ئەوەیە کە لە لایەک هۆشداریی سەبارەت بە نوخبەی برسیی دەسەڵات دەدات و لە لایەکی دیکەشەوە داوا دەکات هەموو دەسەڵاتێک بسپێردرێت بە تاکە مرۆڤێکی برسیی دەسەڵات.

لە بەشی پێنجی ئەم کتێبەدا وردتر لە پۆپۆلیزم دەڕوانین، بەڵام لێرەدا گرنگە ئاماژە بەوە بکەین کە پۆپۆلیستەکان متمانەی گشتی بە دامەزراوە گەورەکان و هاوکارییە نێودەوڵەتییەکان تێکدەدەن و لەو ساتەدا هەناسەی لێ دەبڕن کە بوونی مرۆڤایەتی ڕووبەڕووی هەڕەشەی دارمانی ئیکۆلۆژیی، شەڕێکی جیهانی یان بەربەستکردنی تەکنۆلۆژیا دەبێتەوە. پۆپۆلیستەکان لەبری ئەوەی متمانە بە دامەزراوە مرۆییە ئاڵۆزەکان بکەن، ئامۆژگاریی ئەفسانەی "فایتۆن" یان "شاگردی جادووکار"مان پێدەدەن: "متمانە بەوە بکە کە خودا یان جادووکارە کۆنەکە، دێنە مەیدان و هەموو شتێکمان بۆ ڕاست دەکەنەوە." ئەگەر ئێمە خۆمان بەم ئامۆژگارییەوە هەڵواسین، ڕەنگە بەم زووانە خۆمان لە ژێر پەنجەی گەورەی خراپترین چەشنی دەسەڵاتخوازاندا ببینینەوە، و دواتریش، لە ژێر پەنجەی گەورەی فەرمانڕەوا نوێیەکانی ژیریی دەستکرد. یان ئێمە ئیتر لە هیچ شوێنێکدا

سەرکردانە بانگەشەی ئەوە دەکەن کە دەنگی ڕاستەقینەی خەڵکن و لە ڕێگەی ڕەسەنایەتییەکی گوماناوییەوە، خۆیان لە نوخبەی سیاسی دامەزراو جیا دەکەنەوە]"شونە"

نین، چونکە بارودۆخی سەر زەوی ئیتر بۆ ژیانی مرۆڤ گونجاو نییە.

ئەگەر نامانەوێت دەسەڵاتی خۆمان بدەینە دەست سەرکردە کاریزماتیکەکان یان ژیریی دەستکردی ناشەفاف، سەرەتا دەبێ باشتر لەوە تێ بگەین کە زانیاریی چییە و چلۆن بۆ دروستکردنی تۆڕەکان یارمەتیدەرمانە و تا چ ڕادەیەک پەیوەندیی بە ڕاستیی ژیان و دەسەڵاتەوە هەیە. پۆپۆلیستەکان بەڕاستی گومانیان هەیە لە تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی، بەڵام لە هەڵە دان ئەگەر پێیان وابێ دەسەڵات تاکە ڕاستەقینە و زانیاریی هەمیشە چەکێکە. دیارە زانیاریی ماکەی خاوی ڕاستەقینە نییە، بەڵام تەنیا چەکێکی ساکاریش نییە. لە نێوان ئەم دوو زێدەڕۆییەدا شوێنێک یاخود خاڵێکی ناوەندیی هەیە بۆ تێگەیشتنێکی باش و گەشبینانەتر بە شێوەیەکی ژیرانە لە تۆڕەکانی زانیاریی مرۆیی و توانایی بەکارهێنانی دەسەڵاتمان. ئامانجی ئەم کتێبە لێکۆڵینەوەی ئەم شوێنە خاڵییە ناوەندییەیە.

دواتر چی ڕوودەدات و چلۆن درێژە بە ڕێگاکە بدەین؟

بەشی یەکەمی ئەم کتێبە تێڕوانینێکی گشتی لەسەر پەرەسەندنی مێژوویی تۆڕەکانی زانیاریی مرۆیی دەخاتە ڕوو. ئەم ڕوونکردنەوەیە کرۆنۆلۆژیای یەک لە دوای یەکی تەکنۆلۆژیای زانیاریی وەک نووسین، چاپخانە و پێکهاتنی مێدیاکان پێشکەش ناکات، بەڵکوو بە بەکارهێنانی نموونەی هەڵبژێردراو، لەو دژایەتییە ناوەندیانە دەکۆڵێتەوە کە مرۆڤ بە درێژایی مێژوو لە بنیاتنانی تۆڕی زانیاریدا ڕووبەڕوویان بووەتەوە، هەروەها لێکۆڵینەوە لەوە دەکات کە چلۆن وەڵامی جیاواز بۆ ئەم دژایەتییانە، بوونەتە هۆی پێکهێنانی کۆمەڵگای گەلێک جیاواز. ئەمەش ئەوە دەردەخات کە زۆرێک لەو ململانێیانەی ئێمە وەک ناکۆکیی ئایدیۆلۆژی یان سیاسی لێی تێدەگەین، لە ڕاستیدا جگە لە پێکدادانی چەشنە جیاوازەکانی تۆڕی زانیاریی هیچیتر نین.

لە سەرەتای بەشی یەکەمدا لەسەر دوو بنەمای بنیاتنانی بنەڕەتی تۆڕە گەورەکانی زانیاریی مرۆیی دەکۆڵمەوە: "**ئەفسانە**" و "**بیرۆکراسی**". لە بەشی دووەم و سێیەمدا باس لەوە دەکەم چلۆن ئەم تۆڕە زانیارییانە- لە شانشینیە

کۆنەکانەوە تا دەوڵەتە مۆدێرنەکان- هەمیشە پشتیان بە ئەفسانە و بیرۆکراسییەوە بەستووە. بۆ نموونە چیرۆکەکانی کتێبی ئینجیل بۆ کلیسەی مەسیحی گەلێک جەوهەریی بوون، بەڵام هەرگیز کتێبی ئینجیل بوونی نەدەبوو ئەگەر بیرۆکراتەکانی کلیسا بە وردی ئەم چیرۆکانەیان هەڵنەبژاردبا، گەلاڵەیان نەکردبا و بڵاویان نەکردبایەوە. بەڵام ئەوە ڕێبازی هەموو تۆڕە زانیارییە مرۆییەکانە کە خۆڵقێنەرانی ئەفسانە و بیرۆکراتەکان تامەزرۆی ئەوە بوون مرۆڤ بە ئاڕاستەی پێچەوانەدا ڕابکێشن. زۆرجار دامەزراوە و کۆمەڵگاکان بەو هاوسەنگییە پێناسە دەکرێن کە لە نێوان پێداویستیی ناکۆکی ئەفسانەنووسان و بیرۆکراتەکاندا دەخوڵقێندرێن. کلیسەی مەسیحی بەسەر گروپی ڕکابەر وەک کاتۆلیک و پرۆتستاندا دابەش کرا و هەریەکەیان وەڵامی جیاوازیان بۆ ئەو دووفاقییە دۆزیەوە.

بەشی چوارەم باس لە کێشەی زانیاریی ناڕاست و سوود و زیانی میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوە دەکات، بۆ نموونە دادگای سەربەخۆ، یان گۆڤاری تایبەتی زانستیی بە پێداچوونەوەی دادوەرانی دەرەکی.

ئەو دامەزراوانەی خۆ ڕاستکردنەوەیان لاوازە، بۆ نموونە کلیسەی کاتۆلیک، بەراورد دەکرێن لەگەڵ ئەو دامەزراوانەی کە خۆ ڕاستکردنەوەیەکی بەهێزیان هەیە، وەک زانستە

سروشتییەکان. خۆ ڕاستکردنەوەی لاواز دەتوانێ ببێتە هۆی کارەساتی مێژوویی وەک ڕاوەنانی جادووکاران لە سەرەتای ئورووپای مۆدێرن، لەکاتێکدا خۆ ڕاستکردنەوەی بەهێز دەتوانێ تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان لە ناوەوە ناسەقامگیر بکات. دوای درێژیی تەمەنی دەسەڵات، ڕەنگە کلیسەی کاتۆلیک سەرەڕای - یان ڕەنگە بەهۆی - لاوازیی ڕێژەیی میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوە، سەرکەوتووترین دامەزراوە بووبێت لە مێژوودا.[٣٤]

بەشی پێنجەم بە جیاوازییەکی دیکە کۆتایی بە تێڕوانینە گشتییە مێژووییەکە دەهێنێت، واتە جیاوازیی نێوان تۆڕەکانی زانیاریی ناوەندیی چڕکراوە و چڕ نەکراو. لە سیستەمی دیموکراسیدا زانیاریی بە ئازادیی لە ڕێگەی چەندین کاناڵی سەربەخۆوە وەرێدەکەوێت، لە کاتێکدا سیستەمی تۆتالیتاریی هەوڵی چڕکردنەوەی زانیاریی لە کاناڵێکی تایبەتەوە دەدات. دیارە هەریەکێک لەو بژاردانە خاڵی بەهێز و لاوازی خۆیان هەیە. تێگەیشتن لە سیستەمی سیاسی وەک وڵاتی ئەمریکا و یەکێتی سۆڤیەت لە ڕووی ڕەوتی زانیارییەوە زۆر شت لەبارەی پێشهاتە جیاوازەکانیانەوە ڕوون دەکاتەوە.

[٣٤] [ئەم دێرە ڕەنگدانەوەی قووڵ لەسەر کلیسەی کاتۆلیک وەک دامەزراوەیەکی مێژوویی پێشکەش دەکات و دوو لایەنی بەرچاو دەخاتە ژێر باس: مانەوەی درێژخایەنی هێزی نائاسایی و لاوازیی لە خۆڕاستکردنەوەدا. ئەوەش پرسیارێک دەوروژێنێت کە ئایا هەر ئەم لاوازییە بۆ سەرکەوتنیان دەکرا فاکتەری پارادۆکس بووبێت؟ لەڕاستیشدا کلیسەی کاتۆلیک یەکێکە لە درێژخایەنترین و بەهێزترین دامەزراوەکانی مێژووی جیهان]"شوانە"

بەشی مێژوویی کتێبەکە بۆ تێگەیشتن لە پێشهاتەکانی ئێستا و سیناریۆکانی داهاتوو زۆر گرنگە. ڕەنگە سەرهەڵدانی ژیریی دەستکرد گەورەترین شۆڕشی زانیاریی بێت لە مێژووی مرۆڤایەتیدا. "مێژوو" تەنیا خۆخەریککردن بە ڕابردووە نییە، بەڵکوو خۆخەریککردن بە گۆڕانکاریشەوەیە. مێژوو نیشانمان دەدات چی وەک خۆی دەمێنێتەوە، چی دەگۆڕێت و شتەکان چلۆن گۆڕانیان بەسەردادێ. ئەمەش چەندە پەیوەندیی بە شۆڕشی زانیارییەوە هەیە، ئەوەندەش پەیوەندیی بە هەر هەڵچوونێکی مێژوویی دیکەشەوە هەیە. ئەگەر ئێمە لەوە تێ بگەین چلۆن کتێبی ئینجیل بۆ پێگەی دەقێکی بێ هەڵە بەرزکرایەوە، یارمەتیدەرمان دەبێت باشتر لە ئیدیعای بێ هەڵەی ئێستای ژیریی دەستکرد تێ بگەین. لێکۆڵینەوە لە ڕاوکردن و ڕاوەنانی جادووکاری سەرەتای سەردەمی مۆدێرن تا پاکسازییەکانی ستالینیی هۆشدارییەکی توند و تیژە لەوەی ئەگەر ڕێگە بە ژیریی دەستکرد بدەین زیاتر کۆنترۆڵی کۆمەڵگاکانی سەدەی بیست و یەکەم بکات، کام هەڵە دەتوانێت ڕووبدات. هەروەها تێگەیشتنێکی قووڵ لە مێژوو مەرجێکی پێشوەختەیە بۆ تێگەیشتن لەوەی لە ڕاستیدا کام لایەنی ژیریی دەستکرد نوێیە و چلۆن ئەم تەکنۆلۆژیایە لە بنەڕەتدا جیاوازە لە کەرەسەکانی چاپخانە یان ڕادیۆ، و چۆن دیکتاتۆریەتی داهاتووی ژیریی دەستکرد دەتوانێت بە تایبەتی

جیاوازتر بێ لە هەموو ئەو شتانەی کە تا ئێستا بینیومانە و ئەزموونمان کردووە.

من پێشنیاری ئەوە ناکەم لێکۆڵینەوە لە ڕابردوو وامان لێدەکات پێشبینی داهاتوو بکەین. وەک لە لاپەڕەکانی داهاتوودا دووبارە و سێبارە جەختی لەسەر دەکەمەوە، مێژوو پێشوەختە دیاریی نەکراوە، داهاتووش تەنیا بەو هەڵبژاردنانەی لە ساڵانی داهاتوودا دەیکەین، لە قاڵب دەدرێت. ئامانجم لە نووسینی ئەم کتێبە ئەوەیە نیشانی بدەم بە بڕیاردانی ئاگادارانە دەتوانین ڕێگری لە خراپترین بڕیارەکان بکەین. ئەگەر نەمانتوانی داهاتوو دروست بکەین، بۆچی کاتی خۆمان بە خەمخواردنیەوە بەفیڕۆ بدەین؟

لەسەر بنەمای مێژوویی بەشی یەکەم، بەشی دووەم – واتە "تۆڕی نائۆرگانیک" – بەدواداچوون بۆ ئەو تۆڕە زانیارییە نوێیە دەکات کە ئەمڕۆ دەیخوڵقێنین. لە ناوەڕاستی ئەم تەوەرەدا گرنگی بە کاریگەرییەکانی سەرهەڵدانی ژیریی دەستکرد دەدرێت. بەشی شەشەم تا هەشتەم باس لە نموونەکانی ئەم دواییە دەکەن لە سەرانسەری جیهان- بۆ نموونە، ڕۆڵی ئەلگاریتمەکانی سۆشیال میدیا لە هاندانی توندوتیژی نەتەوەیی لە میانمار "Myanmar" لە ساڵی ٢٠١٦ و ٢٠١٧- بۆ ئەوەی نیشان بدرێت چلۆن ژیریی دەستکرد بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ هەموو تەکنۆلۆژیاکانی پێشووی

زانیاریی، جیاوازە. نموونەکان زۆرتر هی ساڵانی ٢٠١٠ یە، نەک ٢٠٢٠، چونکە ئێستا هەندێک ڕوانگەی مێژوویی نوێمان بۆ ئەم ڕووداوانە بەدەستهێناوە.

بەشی دووەم نیشان دەدات ئەمڕۆ ئێمە شێوازێکی تەواو لە تۆڕی زانیاریی نوێی دروست دەکەین بەبێ ئەوەی بۆ پێشگیریی لە دەرەنجامە ئەگەرییەکانی بیرمان کردبێتەوە. لە پێش هەمووشتێکەوە گرنگی بە گۆڕینی تۆڕەکانی زانیاریی لە شتی ئۆرگانیکەوە بۆ نائۆرگانیک دەدرێت. ئیمپراتۆریەتی ڕۆمی، کلیسەی کاتۆلیک و یەکێتی سۆڤیەت مێشکی مرۆڤیان بەکارهێنا بۆ پرۆسێسکردنی زانیاریی و بڕیاردان. ئەو مایکرۆپرۆسێسۆرانەی(مێشکی کامپیۆتر) تۆڕی زانیاریی نوێ کۆنترۆڵ دەکەن، بە شێوەیەکی ڕیشەیی جیاواز لەم سیستەمەی پێشوو کاردەکەن. ئەوان نائاگان لەو سنووردانانەی بایۆکیمیا بەسەر خانەکانی مێشکی مرۆڤدا دەیسەپێنێت. مایکرۆپرۆسێسۆرەکان ڕێگە بەو سیخۆڕانە دەدەن کە هەرگیز ناخەون، ئەو خاوەنانەی هەرگیز لەبیریان ناچێتەوە و ئەو ستەمکارانەی هەرگیز نامرن. ئەمە چلۆن کۆمەڵگا و دۆخی ئابووریی و سیاسەت دەگۆڕێت؟

سەردێڕی سێیەم و کۆتایی کتێبەکە - "سیاسەتی کامپیوتر" - بەدواداچوون بۆ ئەو پرسیارە دەکات کە کۆمەڵگا جیاوازەکان چلۆن دەتوانن هەڵسوکەوت لەگەڵ مەترسی و

دەرفەتەکانی تۆڕی زانیاریی نائۆرگانیک بکەن. ئایا فۆڕمەکانی ژیان لەسەر بنەمای کاربۆن وەک ئێمە شانسی تێگەیشتن و شارەزابوونیان لە تۆڕی زانیاریی نوێ هەیە؟ مێژوو پێشوەختە دیاریی نەکراوە و ئێمەی ساپییەن هێزی ئەوەمان هەیە لانیکەم بۆ چەند ساڵێکیتر داهاتوومان لە قاڵب بدەین. بۆیە بەشی نۆ باس لەو پرسیارە دەکات کە چلۆن سیستەمی دیموکراسی دەتوانێ هەڵسوکەوت لەگەڵ تۆڕی نائۆرگانیکدا بکات. بۆ نموونە چلۆن سیاسەتوانانی لە گۆشت و خوێن دەتوانن بڕیاری دارایی بدەن لە کاتێکدا سیستەمی دارایی تادێت لە لایەن ژیریی دەستکردەوە دەستی بەسەردادەگیرێ و دامەزراوەی پارە خۆی بە ئەلگاریتمەکانەوە دەبەستێتەوە؟ چۆن دەتوانین لە دۆخێکی دیموکراسیدا مشتومڕی گشتی بکەین - جا لەسەر پارە بێ یان ڕەگەز - ئەگەر نەزانین لەگەڵ مرۆڤێکی لە گۆشت و خوێن ئاخافتن دەکەین یان لەگەڵ چاتبۆتێک کە خۆی وەک مرۆڤ پیشان دەدات؟

بەشی ١٠ کاریگەرییە ئەگەرییەکانی تۆڕی نائۆرگانیک لەسەر تۆتالیتاریزم ڕوون دەکاتەوە. لە کاتێکدا دیکتاتۆرەکان دڵخۆش دەبن ئەگەر بتوانن مشتومڕی گشتی هەڵبوەشێننەوە، بەڵام ژیریی دەستکرد نیگەرانیی دیکەی بۆ دروست دەبێت. ئاوتۆکراتەکان یاخود خۆسەپێنەکان لەسەر بنەمای تیرۆر و سانسۆرکردنی هاووڵاتیانی خۆیان دامەزراون.

بەڵام چلۆن دیکتاتۆرێکی مرۆیی دەتوانێت ژیریی دەستکرد تیرۆر بکات، سانسۆری پرۆسە ناشەفافەکانی بکات، یان ڕێگریی بکات لە دەستبەسەرداگرتنی دەسەڵات؟

لە کۆتاییدا، بەشی ١١ ئەو پرسیارە دێنێتە ئاراوە ئایا تۆڕی زانیاریی نوێ دەتوانێ کاریگەریی لەسەر هاوسەنگیی هێزی جیهانی نێوان کۆمەڵگا دیموکراسی و ئاوتۆکراتەکاندا هەبێت. ئایا ژیریی دەستکرد ئەم هاوسەنگییە بە کام ئاڕاستەدا ڕێنوێنی دەکات؟ ئایا جیهان بەسەر بلۆکی شەڕەنگێزدا دابەش دەبێ کە ڕکابەرییەکانیان هێندەیتر هاسانتر دەکاتە نێچیر بۆ ژیریی دەستکردی ئازادکراو؟ یان دەتوانین بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە هاوبەشەکانمان بەرەیەکی یەکگرتوو پێکبێنین؟

بەڵام پێش ئەوەی خۆمان بە ڕابردوو، ئێستا و ئەگەری داهاتووی تۆڕەکانی زانیارییەوە خەریک بکەین، دەبێ بە پرسیارێکی ساکار دەست پێبکەین: بەوردیی "**زانیاریی**" چییە؟

سەردێری یەک

تۆڕە زانیارییەکانی مرۆڤ

بەشی یەک

زانیاریی چییە؟

پێناسەکردنی چەمکە بنەڕەتییەکان هەمیشە ئاڵۆزە. بەو پێیەی هەموو ئەو شتانەی بەدوای یەکتردا دێن لەسەر ئەوانی پێشوو بنیات نراون، واتە هەندێک بنەما، بیرۆکە، یان گریمانەی بنەڕەتیی هەن کە لەسەر ڕەچاوکردنی سیستەم یان تیۆرییەکانی پێش خۆیان بنیات نراون، ئەم بنەما بنەڕەتییانە وا دەردەکەون کە خۆیان پێویستیان بە هیچ بنەما و پاساوێک نییە. پێ دەچێت "بوونیان هەبێ" یان شتێکی گەلێک ئاسایی بن. هەر لەبەر ئەوەشە بۆ نموونە فیزیکزانان لەگەڵ پێناسەی ماکە و وزەدا ململانێ دەکەن، زانایانی بایۆلۆژی ناتوانن بە تەواوەتی بڵێن ژیان چییە و فەیلەسوفان ململانێ بۆ پێناسەکردنی ڕاستەقینەی شتەکان دەکەن.

زۆرێک لە فەیلەسوف و بایۆلۆژیستەکان، بەڵام هەندێک لە زانایانی فیزیکیش، لەمڕۆدا "زانیاریی" تەنانەت لە ماکە و وزە بە بنەڕەتیترینی ڕاستییەکان دەزانن.[٣٥] سەیر نییە لەسەر پێناسەی چەمکی زانیاریی مشتومڕێکی جیددی هەیە، هەروەک پەیوەندیی بە گەشەسەندنی ژیانەوە یان بە چەمکی فیزیکیی بنەڕەتیی وەک ئەنترۆپی"Entropie"، یاساکانی تێرمۆدینامیک"Thermodynamik" یان بنەمای فیزیکی کوانتۆمەوە هەیە.[٣٦] ئەم کتێبە بۆ ڕوونکردنەوە و لێکۆڵینەوەی ئەم باسە هەروەها بۆ پێشکەشکردنی پێناسەیەکی گشتگیر بۆ زانیارییەکانی کارپێکراو بۆ فیزیک، بایۆلۆژیی، یان هەر بوارێکیتری زانستیی هیچ هەوڵێک نادات. لەبەر ئەوەی بەرهەمێکی مێژوویە و بەدواداچوون بۆ داهاتوو و ڕابردووی کۆمەڵگا مرۆڤییەکان دەکات، زیاتر تیشک دەخاتە سەر پێناسە و ڕۆڵی زانیاریی لە مێژوودا.

---

[٣٥] Siehe zum Beispiel die Arbeiten von Nick Bostrom und David Chalmers zur Simulationshypothese. Dieser Hypothese zufolge haben wir keine Vorstellung davon, wie das Universum beschaffen ist, weil alles, was wir in unserer simulierten Welt sehen, nichts als Information ist.

[٣٦] Mein Informationsverständnis wurde geprägt von Cesar Hidalgo, Why Information Grows (New York: Basic Books, ٢٠١٥). Alternative Sichtweisen und Erörterungen finden Sie in Artemy Kolchinsky/David H. Wolpert, »Semantic Information, Autonomous Agency, and Non-equilibrium Statistical Physics«, Interface Focus ٨/٦ (٢٠١٨), Artikel ٢٠ ١٨٠ ٠٤١; Peter Godfrey- Smith/Kim Sterelny, »Biological Information«, in The Stanford Encyclopedia of Philosophy, hg. v. Edward N. Zalta, Sommer ٢٠١٦ (Palo Alto, Calif.: Metaphysics Research Lab, Stanford University, ٢٠١٦), plato.stanford.edu/archives/sum٢٠١٦/entries/informationbiological; Luciano Floridi, The Philosophy of Information (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١١).

لە بەکارهێنانی ڕۆژانەدا زانیاریی، پەیوەندیی بە هێما دروستکراوەکانی مرۆڤەوە هەیە، بۆ نموونە وشەی ئاخافتن یان نووسراوە. بۆ وێناکردنی ئەمە با سەیری چیرۆکی چێر ئەمی"Cher Ami" و گوردانە ونبووەکەی بکەین. کاتێک سوپای ئەمریکا تێکەڵی شەڕی جیهانی یەکەم بوو لە ئۆکتۆبەری ١٩١٨ بۆ پاڵنانی سەربازانی ئاڵمانیا لە باکووری فەرەنسا، گوردانێک کە زیاتر لە ٥٠٠ سەربازی ئەمریکی لەخۆگرتبوو، خۆیان لە پشت هێڵی هێزە ئاڵمانییەکانەوە بینیەوە. تۆپخانەکان هەوڵیاندا بە ئاگردانی تۆپەکانیان گوشار بۆ هێزە ئاڵمانییەکان بێنن، بەڵام لەم کارەدا شوێنێکی هەڵەیان کردە ئامانج و سەربازەکانی خۆیان تۆپباران کرد. فەرماندەی گوردانەکە، مەیجر چارڵز ویتلسی "Major Charles Whittlesey"، ویستویەتی بەشی کۆنترۆڵی ئۆپەراسیۆنەکان لە هەڵەکە ئاگادار بکاتەوە، بەڵام هیچ پەیکێکی مرۆیی نەیدەتوانی لەناو ڕیزەکانی ئاڵمانیاوە تێپەڕ بێت. ویتلسی بەو پەڕی ناهومێدییەوە پەنای بۆ چێر ئەمی برد کە کۆترێکی هەڵگری پەیامی سوپاکەیان بووە. لەسەر پارچە کاغەزێک نووسیویەتی: "ئێمە لەسەر شەقامی هاوتەریی ٢٧٦،٤داین و کەوتوینەتە ژێر هێرشی تۆپخانەکانی خۆمان. بۆ خاتری خودا ئەم هێرشە بوەستێنن". کاغەزەکە لەناو کەپسوولێکدا لە قاچی ڕاستی کۆترەکە توند کرا و دەستیکرد بە هەڵفڕین. جۆن نێڵ "John Nell"، یەکێک لە سەربازەکان، ساڵانێک

دواتر گوتوویە: "ئێمە لەوکاتەدا دەمانزانی ئەمە دوا شانسی ئێمەیە. ئەگەر ئەم کۆترە ترساوە، ڕێگەی گەیاندنی پەیامەکەی نەدۆزیبایەوە، ئەوا چارەنووسمان مۆر کرابوو."

دواتر شایەتحاڵەکان باسیان لەوە کردووە کە چێر ئەمی فڕیوەتە ناو ئاگرێکی گەلێک قورسەوە. نارنجۆکێک ڕاستەوخۆ لە ژێرەوەی تەقیوەتەوە و پێنج سەربازی بە سەختی بریندار کردووە و کوشتوونی. تەرکەشێکی نارنجۆکەکە سنگی کۆترەکەی کون کردووە بەڵام پاشماوەی قاچی، پەیامەکەی بە سەربازەکان گەیاندووە. لە ماوەی نزیکەی ٤٥ خولەکدا کۆترەکە بەرەو ناوەندی فەرماندەیی کە چل کیلۆمیتر لەو شوێنە دوور بووە، فڕیوە و پەیامی ناو کەپسولەکەی کە هێشتا بە پاشماوەی قاچی ڕاستییەوە لکابوو، پێیان گەیاندبوو. وردەکارییەکان بە تەواویی ڕوون نین، بەڵام تۆپخانەکان ئامانجی هێرشکارییەکانیان ڕاستکردۆتەوە و هێرشێکی فریاگوزاریی سوپای ئەمریکی گوردانە گیرخراوەکەی ڕزگار کردووە. "Cher Ami" لەلایەن پزیشکانی سوپای ئەمریکاوە چارەسەری بۆ کرا و وەک پاڵەوانێک ڕەوانەی ئەمریکا کرایەوە و لە چەندین بابەت، چیرۆک، کتێبی منداڵان، شیعر و تەنانەت فیلمیشدا ئاهەنگیان بۆ گێڕا. دیارە کۆترەکە خۆی هیچ هەستێکی نەبوو چ زانیارییەکی گرنگی گۆستۆتەوە، بەڵام ئەو هێمایەی بە

جەوهەر لەسەر پارچە کاغەزێک نووسرابوو و کۆترەکە گەیاندبوویە شوێنەکە، سەدان پیاوی لە مردن یان زیندانیکران ڕزگار کرد.[٣٧]

بەڵام مەرج نییە زانیاریی تەنیا لە هێمای دروستکراوی مرۆڤ پێکبێت. لە ئەفسانەی ئینجیلیی لافاویشدا، نوح هەستی کرد ئاوەکان پاشەکشە دەکەن کاتێک کۆترێک کە خۆی لە کەشتییەکەوە ناردبووی، گەڕایەوە و لقێکی زەیتوونی بە دەندووکییەوە گرتبوو. پاشان خودا کۆلکەزێڕینەی وەک نیشانەیەکی ئاسمانی بۆ بەڵێنەکەی کە هەرگیز لافاوێکیتر نەنێرێت، لە هەورەکاندا کێشاوە. لەو کاتەوە کۆتر و لقی زەیتون و کۆلکەزێڕینە بە هێمای ئاشتی و لێبوردەیی دادەنرێت. هەروەها ئەو کۆرپانەی زۆر لە ئیمە دوورن، دەتوانن زانیاریی بن. فەلەکناسەکان لە شێوە و جووڵەی گەلەئەستێرەکانەوە زانیاریی گرنگ سەبارەت بە

---

[٣٧] Don Vaughan, »Cher Ami«, in Encyclopedia Britannica, abgerufen am ١٤. Februar ٢٠٢٤, www.britannica.com/animal/Cher-Ami; Charles White Whittlesey Collection, Williams College Library, abgerufen am ١٤. Februar ٢٠٢٤, archivesspace.williams.edu/repositories/٢/resources/١٠١; John W. Nell, The Lost Battalion: A Private's Story, hg. v. Ron Lammert (San Antonio: Historical Publishing Network, ٢٠٠١); Frank A. Blazich Jr., »Feathers of Honor: U.S. Signal Corps Pigeon Service in World War I, ١٩١٧ - ١٩١٨«, Army History ١١٧ (٢٠٢٠), S. ٣٢ - ٥١. Zur Größe des Lost Battalion und der Zahl der Gefallenen siehe Robert Laplander, Finding the Lost Battalion: Beyond the Rumors, Myths, and Legends of America's Famous WWI Epic (Waterford, Wis.: Lulu Press, ٢٠١٧), S. ١٣. Für eine kritische Neubetrachtung der Geschichte von Cher Ami siehe Frank A. Blazich, »Notre Cher Ami: The Enduring Myth and Memory of a Humble Pigeon«, Journal of Military History ٨٥/٣ (Juli ٢٠٢١), S. ٦٤٦ - ٧٧.

مێژووی گەردوون وەردەگرن. ئەستێرەی جەمسەریی نیشانی دەریاوانەکان دەدات، باکوور لە کوێیە. بۆ فەلەکناسان، ئەستێرەکان زمانێکی گەردوونیین کە زانیاریی سەبارەت بە داهاتووی مرۆڤ و تەواوی کۆمەڵگاکانی پێ دەپشکنن.

ئایا مرۆڤ لە "زانیاریی" تێدەگات یان نا، بێگومان پرسیارێکە کە لە ڕوانگەی جیاوازەوە سەیر دەکرێت. ڕەنگە فەلەکناس یان ئەستێرەناسەکان زانیاریی لەسەر نیشانەی ئەستێرەی"تەرازوو" ببینن، بەڵام ئەم کۆرپە ئاسمانییە دوورانە گەلێک زیاترن لە تەنیا تابلۆیەکی ڕەش بۆ چاوەدێریی مرۆڤ. ڕەنگە شارستانیەتێکی دەرەوەی زەویش بوونی هەبێ کە ئاگاداری ئەوە نەبن چ زانیارییەک لەسەر شوێنی ژیانی ئەوان گەڵاڵە دەکەین و چ چیرۆکێک لەبارەیانەوە بۆ خۆمان دەگێڕینەوە. هەروەها کاتێک پارچە کاغەزێک کە چەند پەڵە ڕەنگێکی تێدایە، بتوانێ زانیارییەکی گرنگ و حەیاتی بێ بۆ گوردانێکی سوپا، دەشتوانێ بە هەمان هاسانی ژەمێک بێت بۆ خێزانێکی مێروو. هەموو شتێک دەتوانێ زانیاریی بێت – یاخود دەشتوانێ نەبێت. هەر لەبەر ئەوەشە کە پێناسەکردنی زانیاریی گەلێک قورسە.

دووفاقەیی زانیاریی ڕۆڵێکی گرنگی لە مێژووی سیخۆریی سەردەمی شەڕدا هەبووە، کاتێک سیخۆڕەکان دەبوو بە نهێنی زانیاریی بگوازنەوە. باکوری فەرەنسا تاکە شانۆی شەڕی

جیهانی یەکەم نەبوو. لە ساڵی ١٩١٥ تا ١٩١٨ سەربازانی بریتانیا و عوسمانی بۆ کۆنترۆڵکردنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە بەربەرەکانیی یەکتردا بوون. دوای بەرپەرچدانەوەی هێرشێکی عوسمانی بۆ سەر نیمچە دورگەی سینا "Sinai" و کەناڵی سوئێز، ئینگلیزەکان پێشڕەوییان بەرەو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کرد، بەڵام تا مانگی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ بەهۆی هێڵێکی بەهێزەوە لە نێوان بیئرەشێڤا "Be’er Scheva"و غەززە "Gaza" ڕاگیران. هەوڵەکانی شکاندنی ئەم هێڵە لە شەڕی یەکەم و دووەمی غەززە (٢٦ی ئازار و ١٧-١٩ی نیسانی ١٩١٧) بەرپەرچدرانەوە. هاوکات جولەکەکانی لایەنگری بریتانیا لە فەلەستین تۆڕێکی سیخۆرییان دامەزراند، کۆدێک بە ناوی "NILI"، بۆ ئاگادارکردنەوەی ئینگلیزەکان لە جموجۆڵەکانی سوپای عوسمانی. بۆ پەیوەندیکردن دوکانی پەنجێرەسازییان بەکار دەهێنا. سارا ئارۆنسۆن "Sarah Aaronsohn"، یەکێک لە فەرماندەکانی NILI، لە خانوویەکدا دەژیا کە ڕووی لە دەریای ناوەڕاست بوو. ئەو بە کردنەوە و داخستنی دەرکەی دووکانێکی پەنجێرەسازیی دیاریکراو بەپێی کۆدێکی پێشتر دانراو، سیگناڵی بۆ کەشتییەکانی بەریتانیا دەنارد. زۆر کەس ئەم دوکانانەیان بینیوە، تەنانەت سەربازانی عوسمانیش، بەڵام تەنیا سیخۆرەکانی NILI و پەیوەندییە بریتانیەکانیان

دەیانزانی ئەمە زانیارییەکی سەربازیی گەلێک گرنگە.[٣٨] کەواتە، کەی دوکانی پەنجێرەسازیی تەنیا دوکانێکی ئاساییە و کەی زانیارییە؟

بەهۆی ڕووداوێکی نەخوازراوەوە، دواجار ئەڵقەی سیخۆڕییەکە ئاشکرا بوو. سیخۆڕەکانی NILI نەک هەر پەیوەندییان لە ڕێگای دوکانی پەنجەرەسازییەوە هەبوو، بەڵکوو بەهۆی کۆترە پەیامنێرەکانیشەوە پەیوەندییان هەبوو. لە ڕۆژی ٣ی ئەیلولی ١٩١٧دا یەکێک لە کۆترەکان لە ڕێڕەوەکەی لایدا و زیادە لە هەموو شوێنێکیتر لە ماڵی ئەفسەرێکی عوسمانیدا نیشت. ئەفسەری عوسمانی پەیامە کۆدکراوەکەی دۆزیەوە، بەڵام نەیتوانی لێی تێ بگات. هەر خودی کۆترەکە زانیارییەکی تەواو بوو، چونکە بوونی ئەو کۆترە بە عوسمانییەکانی دەگوت ئەڵقەیەکی سیخۆڕیی، ڕاست لە پەنا گوێیانەوە تێپەڕ دەبێت. وەک مارشال مەکلۆهان "Marshall McLuhan" دەیگوت: "کۆترەکە خۆی پەیامێک بوو." کاتێک سیخۆەکانی NILI زانیارییان لەسەر لەدەستدانی کۆترەکە پێگەیی، دەستبەجێ ئەو کۆترانەی کە مابوونەوە کوشتیانن و ناشتیانن، چونکە لێرەوە خاوەندارێتی

---

[٣٨] Eliezer Livneh/Yosef Nedava/Yoram Efrati, Nili: Toldoteha shel he' azah medinit [Nili: A story of political daring] (Tel Aviv: Schocken, ١٩٨٠), S. ١٤٣; Yigal Sheffy, British Military Intelligence in the Palestine Campaign, ١٩١٤ -١٩١٨ (London: Routledge, ١٩٩٨); Gregory J. Wallance, The Woman Who Fought an Empire: Sarah Aaronsohn and Her Nili Spy Ring (Lincoln: University of Nebraska Press, ٢٠١٨), S. ١٥٥ - ٧٢.

کۆتری پەیامنێر ئیتر بە تاوان لە ئەژمار دەهات. بەڵام کوشتنی کۆترەکان نەیتوانی سیخۆڕەکان ڕزگار بکات. لە ماوەی مانگێکدا ئەڵقەی سیخۆڕیی ئاشکرا کرا، هەندێک لە ئەندامانی لە سێدارە دران و سارا ئارۆنسۆنیش خۆی کوشت بۆ ئەوەی نهێنییەکانی لە ژێر ئەشکەنجەدا ئاشکرا نەکات.[٣٩] کەی کۆتر تەنیا کۆترە و کەی زانیارییە؟

بۆیە ناتوانرێت زانیاریی بە ماکەیەکی کۆنکرێت پێناسە بکرێ. هەر کۆرپەیەک – ئەستێرەیەک، دوکانێک یان کۆترێک – لە چوارچێوەیەکی دروستی خۆیدا دەتوانێ زانیاریی بێت. بەڵام کام کۆنتێکست ئەم چەشنە شتانە دەکاتە زانیاریی؟ بەپێی تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی، شتەکان لە چوارچێوەی گەڕان بەدوای ڕاستیدا دەبنە زانیاریی. ئۆبژە یاخود شتێک، ئەوکات زانیارییە کە کەسێک هەوڵی دیاریکردنی ڕاستییەکان دەدات. ئەم تێگەیشتنە پەیوەندییەک لە نێوان زانیاریی و ڕاستیدا دادەمەزرێنێت و وا گریمانە دەکات کە ئەرکی جەوهەریی زانیاریی دەبێ نوێنەرایەتیکردنی ڕاستیی بێت. ڕاستییەک هەیە و زانیاریی نوێنەرایەتی ئەو ڕاستییە دەکات، هەر بۆیە دەتوانین بۆ

[٣٩] Die Osmanen hatten weitere Gründe, auf die Existenz eines Spionagerings zu schließen, doch die Taube war den meisten Berichten zufolge der Schlüssel. Siehe Livneh, Nedava und Efrati, Nili, S. ٢٨١ - ٨٤; Wallance, Woman Who Fought an Empire, S. ١٨٠ f., ٢٠٢ - ٣٢; Sheffy, British Military Intelligence in the Palestine Campaign, S. ١٥٩; Eliezer Tauber, »The Capture of the NILI Spies: The Turkish Version«, Intelligence and National Security ٦/٤ (١٩٩١), S. ٧٠١ - ١٠.

تێگەیشتن لە ڕاستییەکە، بەکاری بهێنین. بۆ نموونە ئەو زانیارییانەی سیخۆڕەکانی NILI بۆ ئینگلیزەکانیان گواستەوە، مەبەست لێی نوێنەرایەتیکردنی ڕاستەقینەی جموجۆڵەکانی سەربازانی عوسمانی بووە. ئەگەر عوسمانییەکان ١٠ هەزار سەربازیان لە ناوەندی هێڵی بەرگرییەکەیان واتە غەززە کۆکردبێتەوە - ئەوا پارچە کاغەزێک کە "١٠ هەزار" و "غەززە"ی بە شێوەی کۆد لێ نووسرابوو، زانیارییەکی گرنگ بوو کە دەیتوانی یارمەتی ئینگلیز بدات بۆ سەرکەوتن لە شەڕەکەدا. بەڵام ئەگەر لە ڕاستیدا ٢٠ هەزار سەربازی عوسمانی لە شارەکەدا بەشدار بوایە، ئەوا ئەم پارچە کاغەزە بە وردی نوێنەرایەتی ڕاستەقینەبوونی هەواڵەکەی نەدەکرد و دەکرا ئینگلیزەکان هەڵەیەکی سەربازیی گەورە بکەن.

بە واتایەکیتر: بە پێی تێگەیشتنی بێ هەڵوێست، زانیاریی هەوڵێکە بۆ نوێنەرایەتیکردنی واقیع و ئەگەر ئەم هەوڵە سەرکەوتوو بوو، ئەوا ئێمە پێی دەڵێین حەقیقەت. هەرچەندە من لەگەڵ تێگەیشتنە بێ هەڵوێستەکانی زانیاریی لەسەر زۆر خاڵ لەم کتێبەدا ناکۆکم، بەڵام لەگەڵ ئەوەدام کە ڕاستەقینە نوێنەرایەتییەکی دروستی ڕووداوەکانە. بەڵام من لەسەر ئەو باوەڕەم زۆربەی زانیارییەکان هەوڵێک نین بۆ نوێنەرایەتیکردنی ڕاستەقینەی ڕووداوەکان و زانیاریی پێویستیان بە پێناسەکردنێکی تەواو جیاواز هەیە. لە

کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا، هەر وەک لە سیستەمی دیکەیتر وەک بایۆلۆژیی و فیزیکدا ، زانیاریی هیچ شتێک وێنا ناکات. دەمەوێ وردتر ئەم ئیدیعا ئاڵۆز و چارەنووسسازە بخەمەڕوو چونکە بنەمای تیۆری ئەم کتێبەیە.

ڕاستەقینە چییە؟

لەم کتێبەدا من لە چەمکی "ڕاستی" وەک شتێک تێدەگەم کە بە وردی نوێنەرایەتی لایەنی "ڕاستەقینە" بوونی ڕووداوێک دەکات. لە پشت ئەم بیرۆکەیەی ڕاستییەوە گریمانە دەکرێت ڕاستەقینەیەکی جیهانگەرایی هەبێ. هەموو ئەو شتانەی لە گەردووندا هەن و بوونیان هەبووە - لە ئەستێرەی باکوورەوە تا کۆترەکانی "NILI" هەروەها تا ماڵپەڕەکانی ئەستێرەناسی - بەشێکن لەم ڕاستەقینەیە. هەر بۆیە گەڕان بەدوای ڕاستەقینەدا پڕۆژەیەکی جیهانی و گشتگیرە. تەنانەت ئەگەر مرۆڤ، نەتەوە یان کولتوورە جیاوازەکان بیروباوەڕ و سناریۆی دژ بەیەکیان هەبێ، ناکرێ حەقیقەتی دژ بەیەکیان هەبێ، چونکە هەموویان بەشێکن لە واقیعێکی تاک و هاوبەشی ئەم جیهانە. هەرکەسێک جیهانگەرایی ڕەتکاتەوە، "ڕاستی"ش ڕەتدەکاتەوە. سەرەڕای ئەوەش، حەقیقەت و ڕاستەقینە دوو شتی جیاوازن، چونکە "وەسفێک" هەرچەندە ڕاستگۆیانەش بێت، هەرگیز ناتوانێ نوێنەرایەتی هەموو لایەنەکانی ڕاستەقینەبوونی بکات. کاتێک سیخوڕێکی "NILI" نووسیبێتی ١٠ هەزار سەربازی عوسمانی

لە غەززە هەن و لە ڕاستیشدا ١٠ هەزار سەرباز لە شارەکەدا هەبن، ئەمە بە دروستی ئاماژەیە بە لایەنێکی ڕاستەقینە، بەڵام لایەنە بێژمارەکانی دیکەی پشتگوێ دەخات. کردەوەی ژماردنی شتەکان- چ سێو، چ پرتەقاڵ، یان سەرباز- لەسەر لێکچوونەکانی نێوان ئەو شتانە پێک دێ و جیاوازییەکانیان پشتگوێ دەخات.[٤٠] بۆ نموونە ئەو لێدوانەی کە دەوترێت ١٠ هەزار سەربازی عوسمانی لە غەززە هەن، ڕوونی ناکاتەوە چەند مرۆڤی بە ئەزموون و چەند سەربازی گەنج لەخۆ دەگرێ. هەزار سەربازی بەکارنەهاتوو و نۆ هەزار شەڕکەری لێهاتوو، ڕاستەقینەیەکی تەواو جیاوازە بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ نۆ هەزار سەربازی بێ ئەزموون و لێنەهاتوو و هەزار سەربازی بە ئەزموون.

سەربازەکان لە چەندین ڕووی دیکەوە جیاواز لە یەکتر بوون. هەندێکیان تەندروست بوون، هەندێکیتر نەخۆش. هەندێکیان بەڕەچەڵەک تورک بوون، هەندێکیان عەرەب، کورد یان جوولەکە. هەندێکیان ئازا بوون، هەندێکیتر ترسەنۆک و خوێڕی. هەر کام لەو سەربازانە تاکێکی ناوازەن، دایک، باوک، هاوڕێ و ترس و هیوایان هەیە. شاعیرانی جەنگی وەک ویلفرێد ئۆون "Wilfred Owen" هەوڵیانداوە ئەم لایەنە ڕاستەقینەیەی سەربازیی نیشان بدەن کە بە ژمارە

---

[٤٠] Mehr dazu siehe Catherine D’ Ignazio/Lauren F. Klein, Data Feminism (Cambridge, Mass.: MIT Press, ٢٠٢٠), S. ٧٣ - ٩١. [٧]

کۆتایی پێنایە. ئایا ئەمە بەو مانایەیە کە گوتنی "دە هەزار سەرباز" هەمیشە چەواشەکارییە بۆ دەربڕینی ڕاستەقینە و بۆ ئەوەی لە دۆخی سەربازیی دەوروبەری شاری غەززە لە ساڵی ١٩١٧ تێ بگەین، دەبێ باس لە مێژوو و کەسایەتی ناوازەی هەرکام لەو سەربازانە بکەین؟

هەوڵدان بۆ ڕوونکردنەوەی ڕاستەقینەی ڕووداوەکان بەو هۆیەی "ڕاستەقینە بوون" ڕێگە بە چەندین ڕوانگەدەدات زیاتر ئاڵۆز دەبێتەوە. ئیسرائیلی، فەلەستینی، تورک و بریتانییەکانی ئەمڕۆ بۆ لەشکرکێشی بریتانیا بۆ سەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ئەڵقەی سیخۆری NILI و چالاکییەکانی سارا ئارۆنسۆن، هەرکامیان ڕوانگەی تایبەت بە خۆیان هەیە. ئەوە بەو مانایە نییە کە ئەمانە ڕووداوی ڕاستەقینەی تایبەت بە خۆیانن یان ڕاستییەکی مێژوویی نین. تەنیا ڕاستەقینەیەک هەیە، بەڵام ڕاستەقینەیەکی ئاڵۆزە.

ڕاستەقینە ئاستێکی بابەتیی لە خۆ دەگرێت کە پەیوەندیی بە ڕاستیی سەربەخۆی بیروباوەڕی خەڵکەوە نییە؛ بۆ نموونە ئەو ڕاستییەی کە سارا ئارۆنسۆن لە ٩ی تشرینی یەکەمی ١٩١٧ بە دەمانچە کۆتایی بە ژیانی خۆی هێنا، ئەو بۆچوونەی کە "سارا ئارۆنسۆن لە ١٥ی ئایاری ١٩١٩ لە ڕووداوێکی فڕۆکەدا گیانی لەدەستدا" وەدرۆخستەوە.

بەڵام ڕاستەقینە ئاستێکی سوبژێکتیڤیش لە خۆ دەگرێت، هەروەها ڕاستییە سوبژێکتیڤەکانیش، بۆ نموونە بیروباوەڕ و هەستی ئەو کەسانەی بەشداری ڕووداوەکەن. بەڵام لێرەشدا دەتوانرێ ڕاستیی و هەڵەکان جیاواز بن. بۆ نموونە ئەوە ڕاستییەکە کە سارا ئارۆنسۆن پاڵەوانی نیشتمانی نەتەوەی ئیسرائیلییەکانە. سێ هەفتە دوای خۆکوشتنی، بەهۆی زانیاریی NILI، ئینگلیزەکان توانیان هێڵەکانی عوسمانی لە شەڕی بیر شێڤا "Be’er Scheva" و شەڕی سێیەمی غەززە (٣١ی تشرین و ١-٢ی تشرینی ١٩١٧) بشکێنن. ڕۆژی ٢ی تشرینی ١٩١٧، وەزیری دەرەوەی بەریتانیا ئارتر بالفۆر "Arthur Balfour" لە جارنامەی بالفۆر کە ناوی خۆی لەسەرە، ڕایگەیاند حکومەتی بەریتانیا "لایەنگریی دامەزراندنی ماڵێکی نیشتمانی بۆ جولەکەکان لە فەلەستین" دەکات. ئیسرائیل ئەمڕۆ بۆ ئەو کارە شانازیی بە قوربانیکردنی سارا ئارۆنسۆن و کەسانی دیکەوە دەکات. هەروەها خۆی ڕاستییەکە کە فەلەستینییەکان بە شێوەیەکی جیاواز لەم بابەتە دەڕوانن. ئەگەر بە شێوەیەک ناوی ئارۆنسۆنیان بیستبێ، ئەوا هەست بە شانازیبوون ناکەن، بەڵکوو وەک سیخۆڕێکی ئیمپریالیستی دەیبینن. بەڵام تەنانەت ئەگەر ئێمە لێرەدا تێڕوانینی هەستە بابەتییەکان بکەین، دەتوانین جیاوازیی نێوان ڕاستی و هەڵە بناسین. چونکە ڕوانگە و هەستەکان بەقەرا ئەستێرە و کۆترەکان بەشێکن لە ڕاستەقینەی

جیهانگەرایی. ئەو لێدوانەی "سارا ئارۆنسۆن بەهۆی دەوری لە سەرکەوتن بەسەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا گێڕاویە و هەموو لایەنەکانی سەرسام کردووە" هەڵە دەبێت و بە پێچەوانەی ڕاستەقینە دەردەکەوێ.

بەڵام ئەوە تەنیا بنەچەی نەتەوەیی نییە کە شوێن لەسەر ڕوانگەی مرۆڤ دادەنێ، دەشتوانێ وابێ کە پیاوان و ژنانی ئیسرائیل بە شێوەیەکی جیاواز بڕیار لەسەر ئارۆنسۆن بدەن، هەروەک چۆن ڕاست و چەپ یان جولەکەی ئۆرتۆدۆکس و عیلمانیش. بەو پێیەی یاسای جولەکە خۆکوشتن قەدەخە دەکات، ئایینییە ئۆرتۆدۆکسەکان بەزەحمەت لە کردەوەی ئارۆنسۆن وەک قارەمانێک تێدەگەن (هەر بۆیەش ڕەتکرایەوە لە گۆڕەپانی پیرۆزی گۆڕستانی جولەکاندا بنێژرێت). دواجار هەر مرۆڤێک لەسەر ئەم جیهانە تێڕوانینێکی جیاوازی هەیە، کە ئەو تێڕوانینە بە تێکەڵبوونی کەسایەتی و ئەزموونە جیاوازەکان دیاری دەکرێت. ئایا ئەمە بەو مانایەیە کە لە کاتی وەسفکردنی واقیعدا دەبێ هەموو ڕوانگە ئەگەرییەکان لەبەرچاو بگرین و ژیاننامەیەکی ڕاستەقینەی سارا ئارۆنسۆن دەبێ باس لەوە بکات کە ڕوانگەی هەموو ئیسرائیلی و فەلەستینییەک لەخۆبگرێ؟

ئەگەر بمانەوێت ئەو سنوورە بڕۆین، دەبوو جیهان بە پێوەرێکی ١:١ پیشان بدەین، وەک لە کورتە چیرۆکی

بەناوبانگی "لە زێدەڕۆیی زانستی"ی یۆرگ لویس برجس "Jorge Luis Borges"(١٩٦٤)دا وەهایە. لەوچیرۆکەدا برجس باس لە ئیمپراتۆریەتێکی کۆن و خەیاڵی دەکات کە ویستویەتی نەخشەی وردتر بۆ خاکەکەی پێک بهێنێ، لە کۆتاییدا گەیشتۆتە نەخشەیەکی پێوەری ١:١. نەخشەیەک بوو "کە بەتەواوی قەبارەی ئیمپراتۆریەتەکەی لەخۆ گرتبوو و لە هەموو خاڵێکدا لەگەڵی کۆک بوو. نەوەکانی دواتر نەخشەکەیان پشتگوێ خست و کەوتە دۆخێکی گەلێک خراپەوە؛ ناوچەکە لێکهەڵوەشایەوە "لە بیابانەکانی ڕۆژئاوادا وێرانە پارچەپارچەکراوەکانی نەخشەکە تا ئەمڕۆش ماونەتەوە، کە ئاژەڵ و مرۆڤی هەژار تێیدا نیشتەجێن[٤١]." مرۆڤ پێی وابوو نەخشەی پێوەری ١:١ دەبێتە نوێنەری کۆتایی ڕستەقینەکەی.

ئەمەش بەو مانایەیە کە تەنانەت ڕاستەقینەترین وێناکردنیش هەرگیز ناتوانێ بە تەواویی هەموو ڕاستیەکە لەخۆبگرێت. هەمیشە لایەنگەلێک هەن کە لەبیر دەکرێن یان دەشێوێنرێن. بۆیە ڕاستی نوێنەرایەتییەکی یەکاو یەکی ڕاستەقینەکان نییە. بەڵکوو شتێکە کە سەرنجمان بۆ هەندێک لایەنی ڕاستەقینە ڕادەکێشێت و هاوکاتیش

---

[٤١] Jorge Luis Borges, »Del rigor en la ciencia«, in El hacedor (Buenos Aires: Emecé Editores, ١٩٦٠). Deutsche Übersetzung: »Von der Strenge der Wissenschaft«, in Borges und ich. Gesammelte Werke, Bd. ٦ (München: Carl Hanser Verlag, ١٩٨٢).

چاوپۆشی لە لایەنەکانی دیکەی دەکات. وێناکردنی ڕاستەقینە هیچکات سەداوسەد ورد نییە، بەڵام هاوکات دەشتوانین بڵێین هەندێک وێناکردن لە هەندێکی دیکە ڕاستترن.

ئەرکی زانیاریی چییە؟

تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی وەک هەوڵێک بۆ وێناکردنی ڕاستەقینە لە زانیارییەکان تێدەگات. دیارە ئەم تێگەیشتنە بە شێوەیەکی گونجاو هەندێک لایەنی زانیاریی ڕاستەقینە وێنا ناکات، بەڵام خاڵی هەڵە یان پشتگوێ خستنی زانیارییەکان دەگەڕێتەوە. زانیاریی هەڵە ڕەنگە بێ مەبەست بێ و کاتێک ڕوودات کە هەوڵی وێناکردنی ڕاستەقینەی ڕووداوێک بدەین و بە هەڵە لێی تێگەییبین. لە بەرامبەردا زانیاریی ناڕاست درۆیەکی بە ئەنقەستە، واتە هەوڵێکی بە ئەنقەست بۆ شێواندنی تێڕوانینی مرۆڤە لەسەر ڕاستەقینە.

هەروەها تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی وا گریمانە دەکات کە چارەسەری ئەو کێشانەی بەهۆی زانیاریی هەڵە یان زانیاری ناڕاستەوە بەرهەم دێن، خۆی چەشنە گەڕانێکە بەدوای زانیاریی ورد و زیاتردا. ئەم بیرۆکەیە کە بە "مافی وەڵامدانەوە" ناسراوە، بە دادوەری دەستووری ئەمریکی لویس دی براندیسەوە "Louis D. Brandeis" دەچەسپێندرێ کە لە بڕیاری "Whitney v. California" (١٩٢٧) دا نووسیویەتی و

دەڵێ: "چارەی دژە ژەهری لێدوانی درۆ، تەنیا لێدوان و ڕوونکردنەوەیە و لە درێژخایەندا مشتومڕی کراوە هەموو درۆ و هەڵەکان ئاشکرا دەکات". ئەگەر زانیاریی هەمیشە هەوڵێک بێت بۆ وێناکردنی ڕاستەقینە، ئەوا دەتوانین وایدابنێین زانیاریی زیاتر یارمەتیدەر دەبێ بۆ دەستنیشانکردنی درۆ و هەڵە ناوبەناوەکان و تێگەیشتوویەکی ڕاست و دروسترمان لە جیهان پێدەبەخشێت.

بەڵام من لەسەر ئەم خاڵە بە توندیی لەگەڵ تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریدا ناکۆکم. بێگومان دۆخی وا هەن کە زانیاریی هەوڵی وێناکردنی واقیعیەت دەدات و بە سەرکەوتوویی ئەو کارە بەڕێوەدەبات، بەڵام ئەوە تایبەتمەندیی پێناسەکەری زانیاریی نییە. من پێشتر ئەستێرەکانم وەک زانیاریی وەسف کرد و بە شێوەیەکی ئاسایی ئەستێرەناسەکانم لە تەنیشت فەلەکناسەکانەوە دانا. نوێنەرانی تێگەیشتنی زانیاریی بێ هەڵوێست ڕەنگە کاتێک ئەمەیان خوێندبێتەوە، خەفەتبار بووبن. بەپێی تێگەیشتنی بێ هەڵوێستیی زانیاریی، فەلەکناسەکان "زانیاری ڕاستەقینە" لە ئەستێرەکانەوە وەردەگرن، لەکاتێکدا ئەو زانیاریانەی ئەستێرەناسەکان دەیانەوێت لە ئەستێرە بۆشاییەکاندا ببینن، زانیاریی هەڵە یان زانیاریی ناڕاستە: ئەگەر مرۆڤ زانیاریی زیاتریان لەسەر گەردوون هەبوایە پشتیان لە

ئەستێرەناسی دەکرد. بەڵام ئەوە ڕاستییەکە کە ئەستێرەناسی هەزاران ساڵە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر مێژوو هەبووە و تا ئەمڕۆش بە ملیۆنان کەس پێش ئەوەی گرنگترین بڕیاری ژیان بدەن، ڕاوێژ بە "هۆرۆسکۆپ"ەکان یاخود وێنەی ڕێکەوتی لەدایکبوونیانەوە دەکەن. ساڵی ٢٠٢١ بەهای بازاڕی ئەستێرەناسی سەرانسەری جیهان بە ١٢،٨ ملیارد دۆلار مەزەندە کراوە.[٤٢]

بێ گوێدانە ئەوەی بیر لە زانارییە ئەستێرەناسیەکان بکەینەوە، دەبێ گرنگیی مێژوویەکەی بناسین. ئەو خۆشەویستیی بۆ مرۆڤ بە هەمان ڕادە یەکگرتوو کرد کە شانشینەکان کردیان. ئیمپراتۆرەکانی ڕۆم پێش بڕیاردان ڕاوێژیان بە ئەستێرەناسەکانیان دەکرد. ئەستێرەناسی لە هەندێک قۆناغی مێژوویدا بە تایبەتی لە ڕۆمی کۆن بە دیسیپلینێکی زۆر گرنگ و کاریگەر دادەنرا. پراکتیزەکردنی ئەستێرەناسی هێندە بە جددی وەرگیرا، تەنانەت لێکەوتەی سیاسی و یاسایی هەبوو. ڕەنگە هۆکارەکەش ئەوە بووبێت هەرکەسێک هۆرۆسکۆپی لەو شێوەیەی دروست کردبێت، توانیبێتی پێشبینی ئەوە بکات قەیسەری ڕۆم کەی و چلۆن

[٤٢] Samriddhi Chauhan/Roshan Deshmukh, »Astrology Market Research, ٢٠٣١«, Allied Market Research, Januar ٢٠٢٣, www.alliedmarketresearch.com/astrology-market-A٣١٧٧٩; Temcharoenkit Sasiwimon/Donald A. Johnson, »Factors Influencing Attitudes Toward Astrology and Making Relationship Decisions Among Thai Adults«, Scholar: Human Sciences ١٣/١ (٢٠٢١), S. ١٥ - ٢٧.

دەمرێت.[٤٣] لە هەندێک وڵات دەسەڵاتداران تا ئەمڕۆش ئەستێرەناسی زۆر بە جددی وەردەگرن. کاتێک حوکمڕانی میانمار "Myanmar" لە ساڵی ٢٠٠٥ پێتەختەکەی لە ڕانگۆن "Rangun"ەوە گواستەوە بۆ ناییپیداو "Naypyidaw"، بەپێی زانیاریی و ئامۆژگاریی ئەستێرەناسی ئەو کارەی کردووە.[٤٤] تیۆرییەکی زانیاریی کە نەتوانێ ڕوونکردنەوەیەک بۆ گرنگیی مێژووی ئەستێرەناسی بدات، بە ئاشکرایی ناتەواوە.

نموونەی ئەستێرەناسیی ئەوەمان بۆ دەردەخات کە هەڵە، درۆ، خەیاڵ و فانتازیاش بە زانیاریی دادەنرێن. بە پێچەوانەی تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی، مەرج نییە زانیاریی پەیوەندیی بە ڕاستییەوە هەبێت و ئەرکەکەی وێناکردنی ڕووداوێکی قەوماو بێ. بەڵکوو زیاتر زانیاریی ڕاستیی نوێ کۆدەکاتەوە - جا لەسەر هاوسەر بێت یان شانشینی. کەواتە تایبەتمەندیی پێناسەکردنی نوێنەرایەتی ناکات، بەڵکوو پەیوەندییەکەی پیشان دەدات: زانیاریی ئەوەیە کە

[٤٣] Frederick Henry Cramer, Astrology in Roman Law and Politics (Philadelphia: American Philosophical Society, ١٩٥٤); Tamsyn Barton, Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine Under the Roman Empire (Ann Arbor: University of Michigan Press, ٢٠٠٢), S. ٥٧; Raffaela Garosi, »Indagine sulla formazione di concetto di magia nella cultura Romana«, in Magia: Studi di storia delle religioni in memoria di Raffaela Garosi, hg. v. Paolo Xella (Rom: Bulzoni, ١٩٧٦), S. ١٣ - ٩٧.

[٤٤] Lindsay Murdoch, »Myanmar Elections: Astrologers’ Influential Role in National Decisions«, Sydney Morning Herald, ١٢. November ٢٠١٥, www.smh.com.au/world/myanmarelections- astrologers-influential-role-in-national-decisions- ٢٠١٥١١١٢-gkxc٣j.html.

خاڵە جیاوازەکانی تۆڕێکی کۆمەڵایەتیی بەیەکەوە دەبەستێتەوە. مەرجیش نییە زانیاریی، شتەکان ڕوون بکاتەوە. بەڵکوو زیاتر فۆڕمیان پێ دەدات. هۆڕۆسکۆپ خۆشەویستانی دەخاتە ناو پێکهاتەی ئەستێرەناسی، پڕوپاگەندای دەنگدەران دەخاتە ناو پێکهاتەی سیاسی و ئاهەنگ و ڕێژەی سوپایی سەربازەکان دەخاتە دۆخێکی خۆبەختکەرەوە.

دەتوانرێ ئەم بۆچوونە بە باشی بە بەکارهێنانی نموونەی مۆسیقا وێنا بکرێ. زۆربەی سەمفۆنیا، مێلۆدی یان گۆرانییەکان نوێنەرایەتی شتێکی تایبەت ناکەن، بۆیە بێمانا دەبێت بپرسین ئایا ڕاستن یان درۆن. بەدرێژایی سەدەکان مرۆڤ گەلێک مۆسیقای خراپیان ئامادە کردووە، بەڵام بە مۆسیقای هەڵە و ساختە دانەنراوە. هەرچەندە خودی مۆسیقاکە نوێنەرایەتی هیچ شتێک ناکات، کەچی کاری گەلێک نایاب بۆ دروستکردنی پەیوەندیی نێوان کەسانی جۆراوجۆر و هاوتەریبکردنی هەست و جوڵەکانیان دەخوڵقێنێ. مۆسیقا وا لە سەربازەکان دەکات هەنگاو بە هەنگاو ڕێژە بڕۆن، مرۆڤی جیاوازی ناو کلووبێک پێکەوە سەما

بکەن، کۆمەڵگە ئاینییەکان بە شێوەیەکی ڕیتمی چەپڵە لێبدەن و لایەنگرانی تۆپی پێ بە هاوئاهەنگیی گۆرانی بڵێن.[٤٥]

بێگومان ڕۆڵی زانیاریی وەک پێکهێنەری پەیوەندییەکان تەنیا لەناو مرۆڤدا سنووردار نییە. دەتوانین بڵێین ئەمە ئەرکی ڕاستەقینەی بایۆلۆژییە.[٤٦] بۆ وێنە "DNA"، ئەو زانیارییە مولوکوولییەن کە ژیان گونجاو دەکەن. هەر وەک مۆسیقا، "د. ن. ئا"ش بە تەواویی ڕاستەقینە وێنا ناکات. هەرچەندە ئاژەڵە نێچیرەکان بە درێژایی چەندین نەوە لە شێر ڕادەکەن، بەڵام هیچ زنجیرەیەکی بنکەی ناوکیی لە ژێنەکانیاندا نییە کە نوێنەرایەتی "شێر" یان "ڕاکردن" بکەن. بە هەمان شێوە ژێنۆمەکەیان هیچ نوێنەرایەتییەکی خۆر، با، باران یان دیاردە دەرەکییەکانی دیکەی تێدا نییە کە ئاژەڵە نێچیرەکان دەبێ لە ماوەی ژیانیاندا هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا بکەن. هەروەها "د.

---

[٤٥] Barbara Ehrenreich, Dancing in the Streets: A History of Collective Joy (New York: Metropolitan Books, ٢٠٠٦); Wray Herbert, »All Together Now: The Universal Appeal of Moving in Unison«, Scientific American, ١. April ٢٠٠٩, www.scientificamerican.com/article/were-only-human-alltogether- now; Idil Kokal u. a., »Synchronized Drumming Enhances Activity in the Caudate and Facilitates Prosocial Commitment - if the Rhythm Comes Easily«, PLOS ONE ٦/١١ (٢٠١١); Martin Lang u. a., »Lost in the Rhythm: Effects of Rhythm on Subsequent Interpersonal Coordination«, Cognitive Science ٤٠/٧ (٢٠١٦), S. ١٧٩٧ - ٨١٥.

[٤٦] Zu Debatten um die Rolle der Information in der Biologie, insbesondere zur DNA, siehe Godfrey-Smith/Sterelny, »Biological Information«; John Maynard Smith, »The Concept of Information in Biology«, in Information and the Nature of Reality: From Physics to Metaphysics (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠١٤); Sahotra Sarkar, »Biological Information: A Skeptical Look at Some Central Dogmas of Molecular Biology«, in The Philosophy and History of Molecular Biology, hg. v. Sahotra Sarkar (Norwell: Kluwer Academic Publishers, ١٩٩٦), S. ١٨٧ - ٢٣١; Terrence W. Deacon, »How Molecules Became Signs«, Biosemiotics ١٤/٣ (٢٠٢١), S. ٥٣٧ - ٥٩.

ن. ئا"کەیان نوێنەری دیاردەی ڤێنۆمێنی وەک ئەندام یان هەستەکانیان نین. هیچ پێکهاتەیەکی بنکە ناوکییەکان نییە کە نوێنەرایەتی "دڵ" یان "ترس" بکات.

"د. ن. ئا" هەوڵ نادات نوێنەرایەتی ئەو شتانە بکات کە پێشتر هەبوون، بەڵکوو یارمەتیدەرە بۆ دروستکردنی شتێکی نوێ. بۆ نموونە بەشە جیاوازەکانی ژێنەکان پرۆسەیەکی کیمیایی دەستپێدەکەن کە دەبێتە هۆی بەرهەمهێنانی ئادرنالین. ئادرنالینیش نوێنەرایەتی "ڕاستەقینە" ناکات، بەڵکوو بەناو جەستەدا وەڕێدەکەوێت و پرۆسەی کیمیایی زیاتر دەستپێدەکات کە ئەزموونەکەی دەبێتە ئەوەی دڵ خێراتر لێبدات و خوێنی زیاتر بۆ ماسولکەکان دابین بکات.[٤٧] کەواتە"د. ن. ئا" و "ئادرنالین" یارمەتی بەستنەوەی چەندین تریلیۆن خانە لە دڵ و قاچ و سەرتاسەری جەستە دەکەن بۆ پێکهێنانی تۆڕێک کە دەتوانێ کاری سەرسووڕهێنەر بکات - وەک ڕاکردن لە شێر.

ئەگەر ژێنەکان ڕاستەقینە نیشان بدەن، دەتوانین بۆ نموونە بپرسین: "ئایا ژێنەکانی ئاژەڵی نێچیر باشتر لە ژێنەکانی شێر نوێنەرایەتی ڕاستەقینە دەکەن؟" یان: "ئایا "د. ن. ئا"ی ئاژەڵە نیچیرەکان ڕاستی جیهان دەگێڕنەوە لە کاتێکدا

---

٤٧ Sven R. Kjellberg u. a., »The Effect of Adrenaline on the Contraction of the Human Heart Under Normal Circulatory Conditions«, Acta Physiologica Scandinavica ٢٤/٤ (١٩٥٢), S. ٣٣٣ - ٤٩.

ئاژەڵێکیتر بەهۆی "د. ن. ئا"ی ساختەکەیەوە بەلاڕێدا دەڕوا؟" بێگومان ئەم پرسیارانە بێمانان. دەتوانین بڕیار لەسەر ئەو ژێنانە بدەین کە توانایی ئاژەڵەکە بۆ مانەوەی لە ژیاندا بەرهەم دەهێنێ، بەڵام نەک بۆ ڕاستەقینەبوونی. هەرچەندە مرۆڤ لێرەدا باس لە ژێنی "هەڵە" دەکات، بەڵام ئەمە ئاماژەیە بۆ ئەو گۆڕانکاریانەی کە لە کاتی دروستکردنی کۆپیدا سەرهەڵدەدەن، نەک هەڵە لە نوێنەرایەتیکردنی ڕاستەقینەکەی. موتاسیۆن، پەڕین یان گۆڕانکارییەک کە دەردانی ئادرنالین تێکدەدات توانایی مانەوەی ئاژەڵ کەمدەکاتەوە و کۆتایی بە لەناوبردنی تەواوی تۆڕی خانەکانی دێنێت، وەک کاتێک ئاژەڵی نیچیر لەلایەن شێرێکەوە هەڵدەدڕێت و پەیوەندیی نێوان چەندین تریلیۆن خانەکانی لەشی لێکدەپچڕێت. بەڵام ئەم چەشنە هەڵەیە بە مانای لێکهەڵوەشاندنەوە دێت نەک زانیاریی هەڵە. ئەمەش تەنیا ئاژەڵە نیچیرەکان ناگرێتەوە، بەڵکوو وڵاتان و حیزبە سیاسییەکان و تۆڕە هەواڵییەکانیش دەگرێتەوە. هەروەها بوونیان لە مەترسیدایە، چونکە پەیوەندییەکان دەپچڕێن، نەک لەبەر ئەوەی ڕاستەقینە بە چەواشەکاری نیشان بدرێ.

بەڵام پێکهاتنی هەڵە لە دروستکردنی کۆپی "د. ن. ئا" هەمیشە بە مانای تێکچوونی توانایی مانەوە نییە. بەبێ ئەم

چەشنە گۆڕانکاریانە هیچ گەشەسەندنێک پێک نەدەهات. هەموو فۆڕمەکانی ژیان تەنیا بەهۆی ئەو چەشنە "هەڵانە" بوونیان هەیە. پەرجۆی گەشەسەندن تەنیا لەبەر ئەوەیە کە "د. ن. ئا" نوێنەرایەتی ڕاستەقینەی هەبوو ناکات، بەڵکوو ڕاستەقینەی نوێ دروست دەکات.

با بزانین ئەوە بە چ مانایە. زانیاریی شتێکە کە بە بەستنەوەی خاڵە جیاوازەکانی تۆڕێکی کۆمەڵایەتیی، ڕاستەقینەی نوێ دەخولقێنێ. هەندێک جار وێناکردنی ڕاستەقینەی واقیع دەتوانێت پەیوەندیی لە نێوان مرۆڤدا دروست بکات، وەک ئەو ٦٠٠ ملیۆن کەسەی لە مانگی تەمموزی ١٩٦٩ لەبەردەم تەلەفزیۆنەکانیان دانیشتبوون و سەیری نیل ئارمسترۆنگ "Neil Armstrong" و باز ئاڵدرین "Buzz Aldrin" یان کرد کە لەسەر مانگ پیاسەیان دەکرد.[٤٨] وێنەکانی سەر شاشەکە شاهیدی وێناکردنێکی وردی ئەو ڕووداوە بوون کە لە ٣٨٤ هەزار کیلۆمیتر مەودای دوورەوە ڕوویاندا و دیمەنێکی پڕ لە هەستی سەرسووڕمان، شانازی و برایەتی پێکهێنا و پەیوەندیی هاوبەشی لە نێوان ئەو هەموو مرۆڤە جیاوازەدا دروستکرد.

---

[٤٨] Bruce I. Bustard, »٢٠ July ١٩٦٩«, Prologue Magazine ٣٥/٢ (Summer ٢٠٠٣), National Archives, www.archives.gov/publications/prologue/٢٠٠٣/summer/٢٠- july-١٩٦٩.html.

بەڵام ئەم هەستە سۆزدارپی و پەیوەندییە دەتوانرێ بە شێوازی دیکەش بخوڵقێندرێ. جەختکردنەوە لەسەر پەیوەندیکردن فەزایەکی گەلێک کراوە بۆ چەشنەکانیتری زانیاریی بەجێدەهێڵێت کە نوێنەرایەتی ڕاستەقینەی ڕووداوەکان ناکەن. هەروەها چەواشەکارییەکانی ڕاستەقینەی بابەتێک دەتوانێ یەکگرتوویی کۆمەڵایەتی بەهێزتر بکات، بۆ نموونە کاتێک ملیۆنان شوێنکەوتووی تیۆرییەکی پیلانگێڕیی، ڤیدیۆیەک لەسەر یوتیوب سەیر کەن کە بانگەشەی ئەوە بکات، نیشتنەوەی مرۆڤ لەسەر مانگ هەرگیز ڕووی نەداوە. ئەم دیمەنانە لە ڕێگای چەواشەکارییەوە ڕاستییەک دەخەنە ڕوو، کە دەتوانن هەستێکی وەک تووڕەیی لە دامەزراوەکە یان شانازیکردن بە داهێنەریی مرۆڤەوە دروست بکەن، و ئەمەش دەتوانێت گرووپی نوێ لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە.

هەندێک جار تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان دەتوانن بەبێ هیچ هەوڵێک بۆ وێناکردنی ڕاستەقینەیەک سەرهەڵبدەن، جا ڕووداوەکە ڕاست بێت یان ناڕاست. ئەمەش بۆ نموونە کاتێک ڕوودەدات کە زانیارییە ژێنێتیکییەکان تریلیۆن خانەی جەستە یان پارچە مۆسیقایەکی بەسۆز هەزاران گوێگر بەیەکەوە دەبەستێتەوە.

نموونەی کۆتایی ڕوانگە یاخود خەونی مارک چوکەریێرگە "Mark Zuckerberg" بۆ مێتاڤێرس"Metaverse"[٤٩]. باس لە گەردوونێکی مەجازییە کە بە گشتیی لە زانیاریی پێکهاتووە. بە پێچەوانەی نەخشەی یەکاویەک (١:١)ی ئیمپراتۆریەتی خەیاڵی بۆرجێس"Borges"، مێتاڤێرس هەوڵێک نییە بۆ وێناکردنی جیهان، بەڵکوو هەوڵێکە بۆ فراوانکردن یان تەنانەت جێگرەوەی جیهانی ڕاستەقینە. مێتاڤێرس کۆپییەکی دیجیتاڵی بوینس ئایرێس "Buenos Aires" یان شاری سالت لەیک "Salt Lake" نییە، بەڵکوو بەکارهێنەران بانگهێشت دەکات بۆ خوڵقاندنی کۆمەڵگەی مەجازیی نوێ بە دیمەن و یاسای نوێوە. لە ساڵی ٢٠٢٤دا هێشتا میتاڤێرس وەک قەڵایەکی دووری دیمەنێکی ناشەفاف دەردەکەوێت، بەڵام تەنیا لە چەند دەیەیەکدا ملیاردان کەس دەتوانن بەشێکی زۆری ژیانی خۆیان لە جیهانی ڕاستەقینەی مەجازیدا بەسەر بەرن و چالاکییە کۆمەڵایەتی و پیشەییەکانیان بۆ ئەو جیهانە مەجازییە ڕاگوێزن. ڕەنگە بتوانن پەیوەندیی دروست بکەن، بەشداری بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان بکەن، بەدوای کاردا بگەڕێن و هەوراز و نشێوی سۆزداریی خۆیان لە جیهانێکدا ئەزموون بکەن کە نەک لە ئەتۆم بەڵکوو لە بیت و بایت پێکهاتووە. ڕەنگە ئەوکاتە لە بیابانە دوورەکاندا هێشتا چەند

---

[٤٩] پەیوەندییەکە لە نێوان جیهانی ڕاستەقینە و جیهانی مەجازیدا.

وێرانەیەکی پارچەپارچەکراوی ڕاستەقینەی کۆن هەبن، کە لە لایەن ئاژەڵ و مرۆڤی هەژارەوە سەردان بکرێن.

زانیاریی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا

کاتێک ئێمە لە زانیاریی وەک پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتی تێ بگەین، لەناکاو لە زۆر لایەنی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی تێدەگەین کە بۆ تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی پەرجۆ دەخوڵقێنن و وێناکردنی ڕاستەقینە، سەرلێشێواو دەکەن. لەسەر ئەم شێوازە نەک هەر سەرکەوتنی مێژوویی ئەستێرەناسی، بەڵکوو سەرکەوتنی شتگەلێکی گەلێک گرنگتریش بۆ نموونە کتێبە ئایینییەکان، ڕوون دەکرێنەوە. ڕەنگە ئەستێرەناسی وەک شتێکی کنجکۆڵ سەیر بکرێت، بەڵام کەس ناتوانێ ئینکاری ڕۆڵی ناوەندیی کتێبی ئینجیل بکات. ئەگەر ئەرکی سەرەکی زانیاریی ئەوە بووبێت کە بە وردی نوێنەرایەتی ڕاستەقینە بکات، ئەوە ئەستەمە ڕوونی بکەینەوە چلۆن کتێبی ئینجیل توانیویە ببێتە یەکێک لە هەرە دەقە سەرکەوتوو و کاریگەرەکانی مێژوو.

ئینجیل لە وێناکردنی ئەرکی مرۆڤ و ڕەوتی سروشتیدا هەڵەی گەلێک مەزنی کردووە. بۆ نموونە پەرتووکی ئینجیل بانگەشەی ئەوە دەکات کە هەموو مرۆڤێک - لەوانەش سانەکانی بیابانی کالاهاری و مرۆڤی ڕەسەنی ئوستراليا - لە

یەک خێزانەوە هاتوون کە نزیکەی چوار هەزار ساڵ لەمەوبەر لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ژیاون.[٥٠] بە پێی ئەم کتێبە دوای لافاوەکە هەموو نەوەکانی نوح لە ناوچەی میزۆپۆتامیا پێکەوە ژیاون، بەڵام دوای لەناوچوونی قەڵای بابل بە هەموو ئاراستەکاندا بڵاوبوونەوە و بوونە باپیرانی هەموو ئەو مرۆڤانەی ئەمڕۆ دەژین. بەڵام باوباپیرانی سان "San" سەدان هەزار ساڵ لە ئەفریقا ژیاون بەبێ ئەوەی هەرگیز قوڕنەکەیان بەجێهێشتبێ و مرۆڤی ڕەسەنی "Aborigines" زیاتر لە ٥٠ هەزار ساڵ لەمەوبەر لە ئوسترالیا نیشتەجێ بوون.[٥١] بەهۆی دۆزینەوە ژێنێتیکی و شوێنەوارییەکانەوە دەتوانین ئەو بۆچوونە ڕەت بکەینەوە کە تەواوی دانیشتوانی ئەفریقای باشوور یان ئوسترالیا بەهۆی لافاوێکەوە نزیکەی ٤٠٠٠ ساڵ لەمەوبەر سڕدراونەتەوە و دواتر ئەم ناوچانە لەلایەن کۆچبەرانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە نیشتەجێ کراون.

لەوەش بێ بەڵگەتر وێناکردنی نەخۆشییەکانە لە لایەن پەرتووکی ئینجیلەوە. ئینجیل چەندین جار نەخۆشیی و پەتاکان بە سزای خودایی بۆ هەڵەکانی مرۆڤ وەسف

---

[٥٠] Juden und Christen haben die entsprechenden Stellen im Buch Genesis auf sehr vielfältige Weise interpretiert, doch der verbreitetsten Lesart zufolge ereignete sich Noahs Flut ١٦٥٦ Jahre nach der Schöpfung, oder vor etwa ٤٠٠٠ Jahren, und der Turm zu Babel wurde ein oder mehrere Jahrhunderte nach der Flut zerstört.

[٥١] Michael I. Bird u. a., »Early Human Settlement of Sahul Was Not an Accident«, Scientific Reports ٩/١ (٢٠١٩), S. ٨٢٢٠; Chris Clarkson u. a., »Human Occupation of Northern Australia by ٦٥,٠٠٠ Years Ago«, Nature ٥٤٧/٧٦٦٣ (٢٠١٧), S. ٣٠٦ - ١٠.

دەکات[٥٢] و بانگەشەی ئەوە دەکات کە دەتوانرێت لە ڕێگەی دۆعا و ڕێوڕەسمە ئایینییەکانەوە کۆنترۆڵ یان ڕێگریی لێبکرێت.[٥٣] لە ڕاستیدا نەخۆشیی و پەتاکان بەهۆی ڤایرووس یاخود ماکە نەخۆشخوازەکانەوە ڕوودەدەن و دەتوانرێت بە پابەندبوون بە یاساکانی پاکوخاوێنی هەروەها دەرمان و ڤاکسین بەرەنگاربوونەوە یان ڕێگرییان لێبکرێت. ئەمڕۆ تەنانەت سەرکردە ئاینیەکانی وەک پاپای واتیکانیش ئەم ڕاستییە قبوڵ دەکەن کە لە کاتی پەتای کۆرۆنادا ئامۆژگاریی باوەڕدارانی دەکرد: "لە جیاتی کۆبوونەوە و دۆعاکردنی بەکۆمەڵ، خۆتان لە کۆمەڵ دوور ڕاگرن".[٥٤]

ئەوەی کتێبی ئینجیل ڕاستەقینەی بنەچە و کۆچ و پەتاکانی مرۆڤ بە چەواشەکاریی دەخاتە ڕوو، ئەو ڕاستییە ناگۆڕێت کە بە شێوەیەکی کاریگەر ملیاردان مرۆڤی بەیەکەوە بەستەوە و ئایینی جوولەکە و مەسیحی خولقاند. هەروەک چلۆن"د. ن. ئا" دەست بە ڕەوتی کیمیایی دەکات و بەم شێوەیە ملیاردان خانە بە تۆڕی ئۆرگانیکەوە دەبەستێتەوە،

[٥٢] Siehe zum Beispiel Levitikus ٢٦:١٦ and ٢٦:٢٥; Deuteronomium ٢٨:٢٢, ٢٨:٥٨ - ٦٣, ٣٢:٢٤, ٣٢:٣٥ - ٣٦ sowie ٣٢:٣٩; Jeremia ١٤:١٢, ٢١:٦ - ٩ und ٢٤:١٠.

[٥٣] Siehe zum Beispiel Deuteronomium ٢٨, ٢ Chronik ٢٠:٩ und Psalmen ٩١:٣.

[٥٤] Papst Franziskus, »Predigt von Papst Franziskus. Für die Ärzte an der Front und die Verantwortungsträger« ٢٠. März ٢٠٢٠, www.vatican.va/content/francesco/de/cotidie/٢٠٢٠/documents/papafrancesco-cotidie_٢٠٢٠٠٣٢٠_peri-medici-ele-autorita.html; Philip Pullella, »Rome Catholic Churches Ordered Closed due to Coronavirus, Unprecedented in Modern Times«, Reuters, ١٣. März ٢٠٢٠, www.reuters.com/article/us-health-coronavirusitaly-rome-churche-idUSKBN٢٠Z٣BU.

ئینجیلیش ڕەوتی کۆمەڵایەتی دەستپێکردووە و ملیاردان مرۆڤی بە تۆڕە ئایینییەکانەوە بەستۆتەوە. هەروەها هەروەک چلۆن تۆڕی خانەکان شتگەلێک بە ئەنجام دەگەیەنن کە بۆ تەک خانە خەیاڵ ناکرێت، تۆڕی ئایینیش ئەو شتانە بە ئەنجام دەگەیەنێت کە بۆ تاکە مرۆڤێک گونجاو ناکرێت، وەک دروستکردنی کلیسا، دامەزراندنی سیستەمی دادپەروەریی، ئاهەنگگێڕان بە ڕێوڕەسمەکان و بەڕێوەبردنی شەڕە ئایینییەکان.

ئەمەش بەو مانایەیە کە زانیاریی دەتوانێت نوێنەرایەتی ڕاستەقینە بکات، بەڵام مەرجیش نییە. بەڵام هەمیشە پەیوەندیی دروست دەکات. ئەوەش خۆی تایبەتمەندییە ناوەندییەکەیەتی. کەواتە کاتێک سەیری ڕۆڵی زانیاریی لە مێژوودا دەکەین، هەندێک جار بەسوودە بپرسین: "ئەم زانیاریانە تا چەند بە باشی نوێنەرایەتی ڕاستەقینە دەکەن؟ ڕاستن یان درۆ؟" بەڵام پرسیاری چارەنووسساز ئەوەیە: "تا چ ڕادەیەک بە باشی مرۆڤ بەیەکەوە دەبەستێتەوە؟ کام تۆڕی کۆمەڵایەتیی نوێ دادەمەزرێنێت؟"

بەڵام شتێک لێرەدا گەلێک گرنگە: ئەگەر ئێمە تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی وەک نوێنەرایەتی ڕاستەقینە ڕەت بکەینەوە، پێویست ناکات واز لە بیرۆکەی ڕاستەقینە بوون بهێنین، هەروەها پێویست ناکات تێگەیشتنی پۆپۆلیستی لە

زانیاریی وەک چەکێک بەدەستەوە بگرین. لە کاتێکدا زانیاریی هەمیشە پەیوەندیی دروست دەکات، هەندێک چەشنی زانیاریی- لە بڵاوکراوە زانستییەکانەوە تا وتارە سیاسییەکان- دەتوانن هەوڵ بدەن بە نوێنەرایەتیکردنی وردی هەندێک لایەنی ڕاستەقینە ئەو پەیوەندییە لێک گرێ بدەن. بەڵام ئەم کارە پێویستی بە هەوڵێکی تایبەت هەیە چونکە زانیارییەکان خۆیان ناتوانن ئەو کارە بەرێوەبەرن. هەر لەبەر ئەمەشە تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی هەڵە دەبێت کاتێک وا گریمانە بکات کە تەکنۆلۆژیای زانیاریی بەهێز، بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی دەبێتە هۆی تێگەیشتنێکی ڕاستەقینەی جیهان. ئەگەر ڕێوشوێنی نوێ نەگیرێتەبەر بۆ ئەوەی هاوسەنگییەکە لە بەرژەوەندیی ڕاستییەکان وەربگیرێت، ئینجا زۆربوون و خێراکردنی زانیارییەکان تەنیا ئەو دڵنیاییە دەدات کە وێناکردنی ڕاستەقینە تارادەیەک بە دەگمەن لە ژێر ئاوسانی زانیاریی بێ مانا و بی بایەخدا داپۆشرێ.

ئەگەر لە سەردەمی بەردەوە تا سەردەمی سیلیکۆن، سەیری مێژووی زانیارییەکان بکەین، دیارە بەرزبوونەوەی بەردەوامی پەیوەندییەکانی مرۆڤی تێدا دەبینین، بەڵام بەرزبوونەوەی هاوتا بۆ ڕاستی و حیکمەتی تێدا بەدی ناکەین. بە پێچەوانەی بیرۆکەکانی تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی،

هۆمۆ ساپییەن جیهانی داگیر نەکرد، چونکە لێهاتوویی گۆڕینی زانیاریی بۆ وێناکردنی ڕاست و دروستی ڕاستەقینە هەبێ. پەرجۆ و نهێنی سەرکەوتنمان زیاتر لەوەدا بووە کە توانیومانە بە بەکارهێنانی زانیاریی تۆڕێکی گەورەی کۆمەڵایەتیی پێ بخوڵقێنین. بەداخەوە ئەم لێهاتوویی یاخود بەهرەیە شانبەشانی تامەزرۆیی و مەیل بۆ باوەڕکردن بە درۆ، هەڵە یان خەیاڵ دەڕوات. بەم شێوەیە ئەم خۆشباوەڕییە هاتە ئاراوە کە تەنانەت کۆمەڵگا پێشکەوتووەکانی تەکنیکی وەک سۆسیال ناسیۆنالیستی ئاڵمانیا یان یەکێتی سۆڤیەتی ستالینی بەبێ ئەوەی ئەم وەهمانە یەکگرتوویی لایەنگرانیان لاواز بکات، ملکەچی خەون و خەیاڵیشی کردن. بە پێچەوانەوە، بە یارمەتیی شێتیی جەماوەریی و ڕەگەزیی یان چینایەتییەکانیان، ئایدۆلۆژیای نازی و ستالینی بوونە هۆی ئەوەی ملیۆنان کەس یەک هەنگاو و پتەو پێکەوە گرێ بدەن.

لە بەشی دووەم تا پێنجەم بە وردیی سەیری مێژووی تۆڕەکانی زانیاریی دەکەین. باس لەوە دەکەین چلۆن لە ماوەی دەیان هەزار ساڵدا مرۆڤ تەکنۆلۆژیای زانیاریی جۆراوجۆریان پەرەپێداوە و پەیوەندیی و هاوکاریی باشتریان خوڵقاندووە بەبێ ئەوەی مەرجی وێناکردنی ڕاستەقینەی جیهان پێشکەش بکەن. ئەم تەکنۆلۆژیای زانیارییە کە

چەندین سەدە و هەزاران ساڵ لەمەوبەر دەستی پێکردووە تەنانەت لە سەردەمی ئینتەرنێت و ژیریی دەستکردیشدا لە دارشتنی جیهانەکەمان بەردەوامن. کۆنترینی ئەم تێکنەلۆژیای زانیارییە کە سەرەتا سەیری دەکەین، گێڕانەوەی زارەکییە.

بەشی دوو

گێڕانەوە – پێوەندیی بێ سنوور

ئێمەی مرۆڤ حوکمڕانیی بەسەر ئەم جیهاندا دەکەین نەک لەبەر ئەوەی زۆر ژیرین، بەڵکوو لەبەر ئەوەی تاکە ئاژەڵین کە دەتوانین بە شێوەیەکی نەرم و نیان و بەکۆمەڵ پێکەوە بژین و هالیکاریی یەکتر بکەین. من پێشتریش ئەم بیرۆکەیەم لە کتێبەکانی پێشوومدا بەناوی ساپییەن، کورتە مێژووی مرۆڤایەتی و هۆمۆ دیوس، دەربڕیوە، بەڵام لێرەدا کۆکراوەیەکی پوختە لەسەر ئەم بۆچوونەم گەلێک بە پێویست دەزانم.

لێهاتوویی ئێمەی مرۆڤ بۆ کارکردنی بەکۆمەڵ بە شێوەیەکی نەرم و نیان سوودێکی گەلێک باشی بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ جیهانی ئاژەڵەکاندا هەیە. دیارە شامپانزە و شیردەرەکانیتر کە بە شێوەی کۆمەڵ دەژین لە هاوکارییەکانیاندا لەڕادەبەدەر نەرم و نیانن و مێرووە کۆمەڵایەتییەکانی وەک مێروولەش بۆ بەڕێوەبردنی ژیانیان پێکەوە بە کۆمەڵ هاوکاریی یەکتر دەکەن. بەڵام نە

شامپانزەکان و نە مێروولە ئیمپراتۆریەت، ئایین و تۆڕی بازرگانی ناناسن و لایان بێگانەیە. ئێمەی ساپییەن توانیمان پەرە بەم کارە بدەین چونکە گەلێک لە شامپانزە لێهاتوویی خۆگونجاندنمان زیاترە، هەروەها چونکە دەتوانین بە شێوەیەکی باشتر لە مێروولە پێکەوە هاوکاریی یەکتر بکەین. ژمارەی ئەو مرۆڤانەی دەتوانن هاوکاریی یەکتر بکەن بە پێی کۆمەڵ جیاواز و کراوەیە: کلیسەی کاتۆلیکی یەک ملیارد و ٤٠٠ ملیۆن باوەڕداری هەیە، وڵاتی چین لە یەک ملیارد و ٤٠٠ ملیۆن مرۆڤ پێکهاتوون، تۆڕی بازرگانی جیهانیش هەشت ملیار کەسی بەیەکەوە بەستۆتەوە.

ئەمەش هێندەیتر سەرسووڕهێنەر دەنوێنێ کاتێک تەنیا لەگەڵ چەند سەد ئەندامێکی چەشنەکەماندا دەکەوینە ناو پەیوەندییەکی دۆستانەی درێژخایەن.[٥٥] بۆ ناسینی کەسایەتی و مێژووی ناوازەی مرۆڤ و دروستکردنی پەیوەندییەکی متمانەپێکراو، سۆزداریی و خۆشەویستی بۆ یەکتر، پێویستییمان بە ماوەیەکی زۆر و ئەزموونی هاوبەشە. ئەگەر

[٥٥] Thomas A. DiPrete u. a., »Segregation in Social Networks Based on Acquaintanceship and Trust«, American Journal of Sociology ١١٦/٤ (٢٠١١), S. ١٢٣٤ - ٨٣; R. Jenkins/A. J. Dowsett/A. M. Burton, »How Many Faces Do People Know?«, Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences ٢٨٥/١٨٨٨ (٢٠١٨), Artikel ٢٠ ١٨١ ٣١٩; Robin Dunbar, »Dunbar’s Number: Why My Theory That Humans Can Only Maintain ١٥٠ Friendships Has Withstood ٣٠ Years of Scrutiny«, The Conversation, ١٢. Mai ٢٠٢١, theconversation.com/dunbars-number-why-my-theorythat- humans-can-only-maintain-١٥٠-friendships-haswithstood- ٣٠-years-of-scrutiny-١٦٠٦٧٦.

تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانمان تەنیا لە ڕێگەی پەیوەندیی کەسییەوە بەیەکەوە ڕاگرتبایە، ئەوکات ئەم کۆمەڵانە گەلێک بچووک دەمانەوە. ئەمەش دەتوانرێت بۆ نموونە لە خزمە نیزیکەکانمان واتە شامپانزەکاندا، سەیر بکرێت. گروپەکانیان لە حاڵەتی ئاسایی خۆیدا لە بیست بۆ شەست کەس تێپەڕ نابێ، تەنیا لە بە دەگمەن گرووپێک ١٥٠ بۆ ٢٠٠ ئەندام لەخۆ دەگرێ.[٥٦] پێ دەچێت دۆخەکە لە نێوان چەشنەکانی مرۆڤی پێشوودا وەک نیاندەرتاڵەکان و یەکەم هۆمۆ ساپییەن هاوشێوە بووبێت. گرووپێک لە چەند دە کەس پێکهاتبوون و هاوکاریی نێوان گروپە جیاوازەکانیش گەلێک دەگمەن و نەگونجاو بوو.[٥٧]

نزیکەی ٧٠ هەزار ساڵ لەمەوبەر، کۆمەڵێک لە ساپییەنەکان لەناکاو تواناییەکی بێ وێنەیان بۆ هاوکاریکردنی یەکتر لەخۆ نیشان دا، ئەمەش لە بواری بازرگانی، نەریتە

---

[٥٦] Melissa E. Thompson u. a., »The Kibale Chimpanzee Project: Over Thirty Years of Research, Conservation, and Change«, Biological Conservation ٢٥٢ (٢٠٢٠), Artikel ١٠٨ ٨٥٧; Jill D. Pruetz/Nicole M. Herzog, »Savanna Chimpanzees at Fongoli, Senegal, Navigate a Fire Landscape«, Current Anthropology ٥٨/S١٦ (٢٠١٧), S. S٣٣٧ - S٣٥٠; Budongo Conservation Field Station, abgerufen am ٤. Januar ٢٠٢٤, www.budongo.org; Yukimaru Sugiyama, »Demographic Parameters and Life History of Chimpanzees at Bossou, Guinea«, American Journal of Physical Anthropology ١٢٤/٢ (٢٠٠٤), S. ١٥٤ - ٦٥.

[٥٧] Rebecca Wragg Sykes, Kindred: Neanderthal Life, Love, Death, and Art (London: Bloomsbury Sigma, ٢٠٢٠), Kapitel ١٠; Brian Hayden, »Neandertal Social Structure?«, Oxford Journal of Archeology ٣١ (٢٠١٢), S. ١ - ٢٦; Jeremy Duveau u. a., »The Composition of a Neandertal Social Group Revealed by the Hominin Footprints at Le Rozel (Normandy, France)«, Proceedings of the National Academy of Sciences ١١٦/٣٩ (٢٠١٩), S. ١٩٤٠٩ - ١٤.

هونەرییەکان و خۆ بڵاوکردنەوەی خێرایان لە نیشتمانی پێشوویان واتە ئەفریقاوە بۆ سەرانسەری جیهان کە ڕەنگدانەوەیەکی گەلێک بەرچاوی هەبوو. هۆکاری ئەم توانایی و لێهاتووییە بۆ هاوکاریکردن، دەگەڕێتەوە بۆ گۆڕانکاریی گەشەسەندنی پێکهاتەی مێشک و توانایی زمانەوانیی هەروەها لێهاتوویی گێڕانەوە و باوەڕ، کە کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر هۆندنەوەی چیرۆکە خەیاڵییەکان بە مرۆڤ بەخشی. ئێستا ساپییەن چیتر ناچار نەبوو تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانیان لە پەیوەندیی نێوان کەسەکاندا سنووردار بکات (وەک ئەوەی بۆ نموونە لە نیاندەرتاڵەکاندا بوو)، بەڵکوو توانیان لە ڕێگەی چیرۆکە خەیاڵییەکانەوە پەیوەندیی پتەو و درێژخایەن لەگەڵ یەکتر ڕاگرن. بۆ ئەوەی مرۆڤی ساپییەن بتوانن پێکەوە کاربکەن، چیتر پێویست نەبوو بە شێوەیەکی کەسیی یەکتر بناسن – بەس دەبوو ئەگەر چیرۆکێکی هاوبەشیان لە نێواندا هەبایە. ملیۆنان کەس بەهۆی چیرۆکی هاوبەشەوە بەیەکەوە گرێدران. چیرۆکێکی هاوبەش دەتوانێت پەیوەندییەکی ناوەندیی لە نێوان ژمارەیەکی بێسنووری مرۆڤ پێکبێنێ. بۆ نموونە، یەک ملیارد و ٤٠٠ ملیۆن باوەڕداری کلیسەی کاتۆلیکی لە ڕێگەی کتێبی ئینجیل و دەقە مەسیحییەکانی دیکەوە بە یەکەوە گرێدراون؛ یەک ملیارد و ٤٠٠ ملیۆن مرۆڤی چینی لەسەر گێڕانەوەی ئایدیۆلۆژیای کۆمۆنیستی و

ناسیۆنالیزمی چینی لەدەوری یەکتر کۆبوونەتەوە؛ هەروەها هەشت ملیارد ئەندامی تۆڕی بازرگانی جیهانی لە ڕێگەی گێڕانەوەی دراو، کۆمپانیا و براندەکانەوە بەیەکەوە بەستراونەتەوە.

نموونەیەکی دیکە سەرکردە کاریزماتیکەکانن کە ملیۆنان شوێنکەوتوویان هەیە. ڕەنگە مرۆڤ بڵێت لە دۆخی ئیمپراتۆرەکانی چین، پاپاکانی سەدەی ناوەڕاست، یان کۆمپانیا مۆدێرنەکاندا، ئەوە مرۆڤی لە گۆشت و خوێن بوون پەیوەندیی نێوان ملیۆنان کەسیان دابین دەکرد، نەک چیرۆکی خەیاڵیی. بەڵام نەک هەر ئەم شوێنکەوتووانە پەیوەندییەکی شەخسییان لەگەڵ سەرکردەکاندا نەبووە، بەڵکوو زیاتر هۆکاری بەیەکەوەبەستنەوەیان، گێڕانەوەیەکی ورد و متمانەپێکراو بووە.

جۆزێف ستالین، دیکتاتۆری سۆڤیەت و کەسایەتییەکی ناوەندیی سەدەی بیستەم، بە باشی لە هێز و کاریگەریی کولتوری کەسایەتی لە سیستەمێکی تاکڕەودا تێگەیشتبوو. لە ڕێگەی تێکەڵاویی پڕوپاگەندە، مێشک شوشتنەوە و کۆنترۆڵی سیستماتیکەوە، کولتێکی لە دەوری خۆی خوڵقاند کە وەک سەرکردەیەکی بێ هەڵە و خودایەکی بەهێزی وێنا دەکرد. ستالین سەرەڕای تونیەتیی بێبەزەییانەی بۆ دەسەڵات، بەهایەکی زۆری بە تێڕوانینی گشتی و

کۆنترۆڵکردنی وێنەی خۆی دەدا، تەنانەت لەناو خێزانەکەشیدا خۆڕاگریی لە هەنبەر خراپ بەکارهێنانی ناوەکەی نەدەکرد. کاتێک ڤاسیلی "Wassili" کوڕی کە بە کەسایەتییەکی کێشەدار لەناو بنەماڵەکەیاندا ناسراوە، هەوڵیدا ناوی خۆی بۆ ترساندنی خەڵک و بەدەستهێنانی سوودی کەسی، بەناوبانگی "ستالین" بەکاربهێنێت، باوکی ئامۆژگاریی کردووە... ڤاسیلی گوتوویە: "منیش ستالینم." ستالین لە وەڵامدا وتوویە: "نەخێر تۆ ستالین نیت. تۆ ستالین نیت و منیش ستالین نیم. ستالین دەسەڵاتی سۆڤیەتە. ستالین ئەوەیە کە لە ڕۆژنامە و لە پۆرترێتەکاندا هەیە، نەک تۆ، نەخێر – تەنانەت منیش نییە!"[٥٨]

بە دڵنیاییەوە کەسایەتییە ناودارەکانی ئەمڕۆ هاوڕای ئەو بۆچوونەی ستالین دەبن. هەندێکیان سەدان ملیۆن لایەنگریان هەیە کە ڕۆژانە لە سۆشیال میدیاکاندا پەیوەندییان لەگەڵدا دەکەن. بەڵام هیچکام لەو پەیوەندییانە ڕەسەن و کەسیی نین. چوونە ناو سۆشیال میدیا لە حاڵەتی ئاساییدا لەلایەن تیمێکی پسپۆڕەوە دیزاین دەکرێت و هەموو وێنە، وشە و تایبەتمەندییەکان بە وردی

---

[٥٨] Simon Sebag Montefiore, Stalin: The Court of the Red Tsar (London: Weidenfeld & Nicolson, ٢٠٠٣).

هەڵدەبژێردرێت کە لەمڕۆدا ناوی "مارکە"ی لەسەر دانراوە.[٥٩]

"مارکە" لە جیهانی ئەمڕۆییدا خۆی فۆڕمێکی تایبەتیی گێڕانەوەیە. براندکردن یاخود مارکە کردنی بەرهەمێک بەو مانایە چیرۆکێکی باشی بۆ گێڕانەوە لە پشت وەستابێ کە پەیوەندییەکی کەمی بە تایبەتمەندییە ڕاستەقینەکانی بەرهەمەکەوە هەبێت، بەڵام هاوکات بشتوانێ سەرنجی بەکارهێنەران بۆ لای بەرهەمەکە ڕاکێشێ. بۆ نموونە کۆمپانیای کۆکاکۆلا لە ماوەی دەیان ساڵدا ملیاردها دۆلاری بۆ ڕیکلامە تەرخان کردووە کە چیرۆکی خواردنەوەی بەچێژی کۆکاکۆلاکە دووبارە و سێبارە دەگێڕێتەوە.[٦٠] بەکارهێنەران هێندە ئەم چیرۆکەیان بیستووە کە چەشنێکی دیاریکراوی ئاوی شەکر بە بەختەوەریی، دڵخۆشی و گەنجیی دەبەستنەوە (لەبری خراپبوونی ددان و قەڵەوی و پاشماوەی

[٥٩] Brent Barnhart, »How to Build a Brand with Celebrity Social Media Management«, Sprout Social, ١. April ٢٠٢٠, sproutsocial.com/insights/ celebrity-social-media-management; K. C. Morgan, »١٥ Celebs Who Don’t Actually Run Their Own Social Media Accounts«, TheClever, ٢٠. April ٢٠١٧, www.theclever.com/١٥-celebs-whodont- actually-run-their-own-social-media-accounts; Josh Duboff, »Who’s Really Pulling the Strings on Stars’ Social-Media Accounts«, Vanity Fair, ٨. September ٢٠١٦, www.vanityfair.com/style/٢٠١٦/٠٩/celebrity-social-mediaaccounts.

[٦٠] Coca-Cola Company, Annual Report ٢٠٢٢, ٤٧, abgerufen am ٣. Januar ٢٠٢٤, https://investors.coca-colacompany.com/filingsreports/ annual-filings-١٠-k/content/٠٠٠٠٠٢١٣٤٤-٢٣- ٠٠٠٠١١/٠٠٠٠٠٢١٣٤٤-٢٣-٠٠٠٠١١.pdf.

زوبڵی پلاستیک لەبەرچاو بگرن). ئەمەش براندکردنی بەرهەماکانە.[٦١]

وەک ستالین ئەو ڕاستییەی دەزانی، کە نەک هەر بەرهەمە بەکاربەرییەکان، بەڵکوو مرۆڤیش دەتوانن ببنە براند. بەم شێوەیە دەتوانرێت ملیاردێرێکی گەندەڵ وەک پێشەنگی هەژاران خۆی بە خەڵکی بفرۆشێ و گەمژەیەکی سەرلێشێواو وەک نابغەیەکی بێ هەڵە و ئایینییەک کە دەستدرێژی سێکسی بە شوێنکەوتووانی دەکات خۆی وەک پیرۆزێکی پاک و خاوێن نیشان بدات. خەڵکی پێیان وایە پەیوەندییان لەگەڵ ئەو کەسایەتییانەدا هەیە، بەڵام لە ڕاستیدا تەنیا پەیوەندییان لەگەڵ چیرۆک و گێڕانەوەکەیاندا هەیە و زۆرجار کەلێنێکی قووڵ لە نێوان ئەو دووانەدا بەدی دەکرێت.

---

٦١ David Gertner/Laura Rifkin, »Coca-Cola and the Fight Against the Global Obesity Epidemic«, Thunderbird International Business Review ٦٠ (٢٠١٨), S. ١٦١ - ٧٣; Jennifer Clinehens, »How Coca-Cola Built the World's Most Memorable Brand«, Medium, ١٧. November ٢٠٢٢, medium.com/choicehacking/ how-coca-cola-built-the-worlds-most-memorablebrand- c٩e٨b٨ac٤٤c٥; Clare McDermott, »Go Behind the Scenes of Coca-Cola's Storytelling«, Content Marketing Institute, ٩. Februar ٢٠١٨, contentmarketinginstitute.com/articles/cocacola- storytelling; Maureen Taylor, »Cultural Variance as a Challenge to Global Public Relations: A Case Study of the Coca- Cola Scare in Europe«, Public Relations Review ٢٦/٣ (٢٠٠٠), S. ٢٧٧ - ٩٣; Kathryn LaTour/Michael S. LaTour/George M. Zinkhan, »Coke Is It: How Stories in Childhood Memories Illuminate an Icon«, Journal of Business Research ٦٣/٣ (٢٠١٠), S. ٣٢٨ - ٣٦; Bodi Chu, »Analysis on the Success of Coca-Cola Marketing Strategy«, in Proceedings of ٢٠٢٠ ٢nd International Conference on Economic Management and Cultural Industry (ICEMCI ٢٠٢٠), Advances in Economics, Business, and Management Research ١٥٥ (٢٠٢٠), S. ٩٦ - ١٠٠.

تەنانەت چیرۆکی کۆترە قارەمانەکە چێر ئەمی "Cher Ami" کە پێشتر لەو نووسراوەیەدا ئاماژەمان پێکرد، لەڕاستیدا بەشێکی لە ئەنجامی چەشنێک هەڵمەتی ڕیکلام بۆ باشترکردنی وێنەی خزمەتگوزاریی کۆتری سوپای ئەمریکی بووە. بەگوێرەی لێکۆڵینەوەیەکی ساڵی ٢٠٢١، فرانک بلازیچ "Frank Blazich" مێژوونووس پشتڕاستی کردووەتەوە کە چێر ئەمی لەکاتی گەیاندنی پەیامێک لە باکووری فەرەنسا برینێکی سەختی ئەزموون کردووە، بەڵام بەشەکانی دیکەی چیرۆکەکە گوماناوین یان نادروستن. سەرەتا بلازیچ توانی بە پشتبەستن بە بەڵگەنامە سەربازییەکان بیسەلمێنێت کە ستافی فەرماندەیی، بیست خولەک پێش هاتنی کۆترەکە لە شوێنی ونبوویان ئاگادار بووە. کەواتە ئەوە کۆترەکە نەبوو کە ئاگری شەڕەکەی بۆ سەر سەربازەکانی گرووپەکە وەستاند. لە هەمووی گرنگتر هیچ بەڵگەیەک نییە کە چێر ئەمی لە ڕاستیدا ئەو کۆترە بووبێت کە پەیامەکەی "Major Whittleseys"ی گەیاندووە. ڕەنگە کۆترێکی جیاواز بووبێ و ڕەنگە چێر ئەمی دوای چەند هەفتەیەک لە شەڕێکی تەواو جیاوازدا بریندار بووبێت.

بە گوتەی بلازیچ، گومان و ناکۆکی، بۆ ژێر فەڕشەکە گەسک دراوە، چونکە چیرۆکی چێر ئەمی بۆ پڕوپاگەندەی سوپا و تامەزرۆیی خەڵکی، گەلێک بەنرخ بووە. بەدرێژایی

چەندین ساڵ، گێڕانەوەی چیرۆکەکە هێندە دووپات بۆتەوە کە ڕاستی و خەیاڵ بە شێوەیەکی بێهیوا تێکەڵ بە یەکتربوون. ڕۆژنامەنووس، شاعیر و سینەماکاران چیرۆکەکەیان وەها ڕازاندۆتەوە کە بووەتە هۆی ئەوەی کۆترەکە نەک هەر قاچێک بەڵکوو چاوێکیشی لەدەست بدات و میدالیای شایستەیی پێ ببخشرێت. لە ساڵانی بیست و سیەکانی سەدەی ڕابردوودا چێر ئەمی بەناوبانگترین باڵندەی جیهان بوو. دوای مردنی، لەشەکەیان پڕکردەوە و لەناو ڤیترینێکی مۆزەخانەی سمیسۆنیدا"Smithsonian" بە نمایش دانرا، کە زۆری نەخایاند بووە شوێنی زیارەت بۆ نیشتمانپەروەران و خۆ بەختکەرە دێرینەکانی شەڕی جیهانی دووەم. گێڕانەوەی چیرۆکەکەی گەشەی کرد، تەنانەت یادەوەرییەکانی ڕزگاربووانی شوێنی ونبووەکانی بە شێوەیەک گرتە دەست، کە خۆشیان دەستیان کرد بە باوەڕکردن بەو چیرۆکە. بلازیچ باسی ڕووداوی شێرمان ئیگەر "Sherman Eager" دەکات کە ئەفسەرێکی ئەو سەردەمە بووە و دوای دەیان ساڵ منداڵەکانی بردۆتە مۆزەخانەکە بۆ ئەوەی چێر ئەمی یان پیشان بدات و پێی گوتوون: "هەمووتان ژیانی خۆتان قەرزداری ئەم کۆترەن". ڕاستیی ئەم چیرۆکە هەرچۆنێک

بووبێت، هیچ شتێک نەیتوانی بەرەنگاری ڕزگارکەریی ئەم باڵدارە خۆبەخشە بێتەوە.[٦٢]

نموونەیەکی گەلێک زێدەڕۆ، عیسای مەسیحە. دوای دوو هەزار ساڵ، لەناو بێنەوبەردەیەکی چڕ و پڕی گێڕانەوەکاندا لێک کێشراوەتەوە و مەحاڵە مرۆڤێکی مێژوویی تێدا بناسرێتەوە. تەنیا ئەو بیرۆکەیە کە عیسا کەسێکی جیاواز بێت لەوەی لە چیرۆکەکەدا وێنا کراوە، بۆ ملیۆنان مەسیحیی باوەڕدار کوفرێکی تەواوە. ئەگەر بە باشترین شێوە بتوانین ئەم کەسایەتییە ئایینییە نوێژەن بکەینەوە، عیسای ڕاستەقینە بانگخوازێکی جوولەکە بووە کە بە بانگەشەی ناوی خودا و چاکردنەوەی نەخۆشەکان شوێنکەوتوویەکی کەمی کۆکردۆتەوە. بەڵام دوای مردنی بووە سەرنجڕاکێشترین بابەتی براندکراوی مێژوویی. شوێن یاخود پارێزگای لەدایکبوونی کە زۆر کەم ناسراوە، ڕەوتی ژیانی بەهۆی ئەو مشتە شاگردەی لە دەوری خۆی کۆ کردۆتەوە، هەروەها ڕووداوی مردنی کە وەک تاوانبارێکی ئاسایی لە خاچ دراوە، دوای مردنی بووە کوڕی خودای خوڵقێنەری ئەم جیهانە.[٦٣] هەرچەندە هیچ وێنەیەکی سەردەمی ژیانی ئەو نەماوە و کتێبی ئینجیل لە هیچ شوێنێک باسی دەرکەوتنی نەکردووە، بەڵام

---

[٦٢] Blazich, »Notre Cher Ami«.

[٦٣] Bart D. Ehrman, How Jesus Became God: The Exaltation of a Preacher from Galilee (San Francisco: HarperOne, ٢٠١٤).

زۆربەی باوەڕدارانی ئایینی مەسیحیی یەکسەر لە وێنە خەیاڵییەکانیدا دەیناسنەوە.

دەبێت جەخت لەوە بکرێتەوە چیرۆکی عیسا درۆیەکی بە ئەنقەست و داڕێژراو نییە. کەسایەتیی وەک سانت پاوڵ "Paulus"، تێرتولیان "Tertullian"، سانت ئاوگوستین "Augustinus" یان مارتین لوتێر "Martin Luther" هیچ نیازێکیان نەبوو مرۆڤ فریو بدەن. بەڵکوو هیوا و هەستە دڵسۆزەکانیان لەسەر فیگووری عیسا دەربڕیوە، هەروەک چلۆن زۆربەی مرۆڤ بە شێوەیەکی باو هەستەکانیان لەسەر دایک و باوک و ئازیزان و سەرکردەکان دەردەبڕن. لە کاتێکدا زۆرجار براندکردنی زانیاریی ناڕاست زیاتر لە "مارکە" کردنی بەرهەمەکان شتێکیتر نییە، زۆربەی گێڕانەوە گەورەکانی ڕابردوو لە ئەزموونی سۆزداریی و بیرکردنەوەی ئاواتخوازانەی مرۆڤەوە بەرهەم هاتوون و سەرچاوەیان گرتووە. باوەڕدارانی ڕاستەقینە لە سەرهەڵدانی هەموو ئایین و ئایدۆلۆژیایەکی گەورەی ئەم جیهانەدا ڕۆڵێکی سەرەکی دەگێڕن و چیرۆکی چەشنی عیسا بۆتە هۆی گۆڕینی ڕێڕەوی مێژوویی، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە باوەڕدارانی ڕاستەقینەی لە دەوری یەکتر کۆکردۆتەوە.

بەهۆی بوونی ئەم باوەڕدارانەوە گێڕانەوەی چیرۆکی عیسا کاریگەریی گەلێک زیاتری لەسەر ڕەوتی جیهان هەبووە لە

چاو کەسایەتیی مێژووییەکەی. عیسا وەک مرۆڤێکی ئاسایی لە گوندێکەوە بۆ گوندێکیتر ڕۆییشتووە، لەگەڵ کەسانی دیکە قسەی کردووە و لەگەڵیان نانی خواردووە و خواردویەتەوە و دەستی بەسەر جەستەی نەخۆشەکانیان داهێناوە. بەم کارە گۆڕانی بەسەر ژیانی چەند هەزار کەسێک لە پارێزگایەکی دوور لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمدا هێناوە. لە بەرامبەردا چیرۆکی عیسا جیهانی داگیر کرد، سەرەتا بە ئیلهام وەرگرتن لە چێرۆک و دەنگۆ، دواتر وەک دەق، تابلۆ و پەیکەر و دواجار وەک فیلم و ماڵپەڕی ئینتەرنێتی. ملیاردان مرۆڤ نەک هەر گوێبیستی چیرۆکی عیسا بوون ، بەڵکوو باوەڕیان پێی هەیە و یەکێک لە گەورەترین و کاریگەرترین تۆڕەکانی کۆمەڵی جیهانیان لێ خولقاند.

چیرۆکی وەک گێڕاوەی عیسا پەیوەندییە بایۆلۆژییە هەبووەکانمان پەرە پێدەدەن. خێزان بەهێزترین پەیوەندییە لەناو کۆمەڵی مرۆڤدا. گێڕانەوەکان دەتوانن بە هێنانی کەسانی نامۆ بۆ ناو کۆمەڵ وەک خێزان یان خزمێک سەیری یەکتر بکەن و متمانە لە نێوان مرۆڤی جیاوازدا دروست بکەن. چیرۆکی عیسا، عیسای وەک برای هەموو مرۆڤێک نیشان دەدا، سەدان ملیۆن مەسیحی وەک خوشک و برا سەیری یەکتریان دەکرد و گەنجینەیەکی هاوبەشی یادەوەریی خێزانیی دروست کرد. ڕەنگە باوەڕداران لە دوایین خواردنی ئێوارەی

عیسادا بەشدار نەبووبن، بەڵام لەبەر ئەوەی چەندین جار چیرۆکەکەیان بیستووە و وێنەی زۆریان بینیوە، بە شێوەیەکی زیندووتر وەک هاوتای زۆربەی ژەمەکانی خێزان"بیریان دێتەوە" و وا بیردەکەنەوە کە لە ڕاستیدا خۆیان بەشدارییان تێدا کردووە.

ئەوەی جێگای سەرنجە، ئێوارەخوانی دوایین ژەمی لە خاچدانی، بوو بە بۆنەی جەژنی پەسحی جولەکەکان، کە بەپێی چیرۆکەکانی کتێبی ئینجیل، عیسا پێش لەخاچدانی لەگەڵ شاگردەکانی ئاهەنگی گێڕاوە. لە نەریتی جولەکەکاندا مەبەست لە جەژنی پەسح دروستکردنی یادەوەرییەکی دەستکردە کە بەردەوام دووپات و زیندوو دەکرێتەوە. ئێوارەی جەژنەکە، خێزانە جولەکەکان دانیشتن دەکەن بۆ ئەوەی پێکەوە نان بخۆن و کۆچی "خۆیان" لە میسرەوە لە یادیاندا زیندوو کەنەوە. نەک هەر دەبێ بە یەکتر بڵێن کە نەوەکانی یاقوب چلۆن لە دیلێتی میسر ڕزگاریان بووە، بەڵکوو پێویستە لەبیریان بێت چلۆن بە شێوەیەکی کەسیی بەدەست میسرییەکانەوە ئازاریان چەشتووە، چلۆن بەشبوونی دەریای سووریان بینیوە و چلۆن بە شێوەیەکی کەسیی دە فەرمانی یاوە "Jahwe"یان لە چیای سینا لە مووسا وەرگرتووە.

لەم بارەیەوە نەریتی جولەکەکان گەلێک ڕوونە. دەقی ڕێوڕەسمی جەژنی پەسح (حەگادا"Haggada") دەڵێت: "لە

هەموو نەوەیەکدا دەبێت هەر مرۆڤێک خۆی وەک سەردەمی بەجێهێشتنی میسر ببینێت". ئەگەر کەسێک نارەزایەتی دەربڕێت کە ئەمە تەنیا خەیاڵییە و جوولەکە لە میسر هەڵنەهاتووە، ئەوا زانایان وەڵامێکیان بۆی هەیە: ئەوان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە ڕۆحی هەموو جولەکەکان ماوەیەکی زۆر پێش لەدایکبوونیان لەلایەن یاوە "Jahwe" خوڵقێندراوە و هەموو ئەم ڕۆحانە لە چیای سینا ئامادە کراون.[٦٤] ساڵی ٢٠١٨ سەلڤادۆر لیتڤاکی "Salvador Litvak" جوولەکەیەکی کاریگەر، بەم شێوەیە بۆ شوێنکەوتووانی ڕوون کردۆتەوە: " من و تۆ، پێکەوە لەوێ بووین... ئەگەر وەڵامی بانگەوازەکە بدەینەوە و هەڵاتنی کەسیی خۆمان لە میسر ببینین، ئەوا دەزانین مێتافۆر"Metapher"[٦٥] نییە. ئێمە ئەم کۆچە تەنیا بە خەیاڵ دەرنابڕین، بەلکوو لەبیرمانە".[٦٦]

---

[٦٤] Lauren Tuchman, »We All Were at Sinai: The Transformative Power of Inclusive Torah«, Sefaria, abgerufen am ٣. Januar ٢٠٢٤, www.sefaria.org.il/sheets/٢٣٦٤٥٤,٢?lang=he.

[٦٥] مێتافۆر فۆرمێکی زمانەوانییە بۆ دەربڕین. تۆ شتێک بە وشەیەک وەسف دەکەیت کە پەیوەندی بە لێدوانی ڕاستەقینەی خۆتەوە نییە. مێتافۆردەتوانن وێنەک لە مێشکی خوێنەردا بکێشنەوە - ئەمەش وا دەکات مرۆڤ لە بۆچوونەکان باشتر تێبگەن.

[٦٦] Reuven Hammer, »Tradition Today: Standing at Sinai«, Jerusalem Post, ١٧. Mai ٢٠١٢, www.jpost.com/Jewish- World/Judaism/Tradition-Today-Standing-at-Sinai; Rabbi Joel Mosbacher, »Each Person Must See Themselves as if They Went out of Egypt«, RavBlog, ٩. April ٢٠١٧, ravblog.ccarnet.org/٢٠١٧/٠٤/each-person-must-see-themselvesas- if-they-went-out-of-egypt; Rabbi Sari Laufer, »TABLE FOR FIVE: Five Takes on a Passage from the Haggadah«, Jewish Journal, ٥. April ٢٠١٨, jewishjournal.com/judaism/torah/٢٣٢٧٧٨/table-five-five-takespassage- haggadah-٢.

بۆیە ساڵ بە ساڵ جولەکەکان لە گرنگترین جێژن یاخود فێستیڤاڵی ساڵنامەکەیاندا کۆدەبنەوە و وا خۆیان نیشان دەدەن کە شتگەلێکیان لەبیرە کە هەرگیز بەشداری نەبوون یان ڕەنگە هەرگیز ڕوویان نەدابێت. بەڵام ئەگەر بیرەوەرییەکی ساختە چەند جارێک دووپات بکەینەوە، لە کۆتاییدا باوەڕ بە ڕاستەقینەبوونی دەکەین، وەک چەندین لێکۆڵینەوەی ئەم دواییە دەریدەخەن.[٦٧] کاتێک دوو جولەکە یەکتر دەبینن، یەکسەر دەتوانن هەست بکەن کە سەر بە یەک خێزانن، چونکە پێکەوە لە میسر کۆیلە بوون و لەسەر چیای سینا بوون. ئەمە پەیوەندییەکی بەهێزە کە تۆڕی کۆمەڵایەتیی جولەکەکانی بە درێژایی هەزاران ساڵ بەیەکەوە گرێداوە.

---

[٦٧] Elizabeth F. Loftus, »Creating False Memories«, Scientific American ٢٧٧/٣ (١٩٩٧), S. ٧٠-٥; Beate Muschalla/Fabian Schönborn, »Induction of False Beliefs and False Memories in Laboratory Studies - a Systematic Review«, Clinical Psychology and Psychotherapy ٢٨/٥ (٢٠٢١), S. ١١٩٤ - ٢٠٩; Christian Unkelbach u. a., »Truth by Repetition: Explanations and Implications«, Current Directions in Psychological Science ٢٨/٣ (٢٠١٩), S. ٢٤٧ - ٥٣; Doris Lacassagne/Jérémy Béna/Olivier Corneille, »Is Earth a Perfect Square? Repetition Increases the Perceived Truth of Highly Implausible Statements«, Cognition ٢٢٣ (٢٠٢٢), Artikel ١٠٥ ٠٥٢.

بوونەوەری ئینترزۆبێکتیف[٦٨]

فێستیڤاڵ و جەژنی پەسحی جولەکەکان بە وەرگرتنی پەیوەندیی بایۆلۆژیی نێوان خێزانەکان و دروستکردنی خێزانێکی "خەیاڵی" کە چەندین ملیۆن مرۆڤ و کەسوکار بەشداریی تێدادەکەن، تۆڕێکی گەورەی کۆمەڵایەتیی خوڵقاندووە. بەڵام گێڕانەوەکان بە شێوەیەکی گەلێک شۆڕشگێڕانەتر کاردەکەن. وەک چلۆن زانستی "د. ن. ئا." دەتوانێ شتی نوێ بۆ جیهان بخوڵقێنێت، لەمەش زیاتر، چیرۆکەکان تەنانەت دەتوانن ئاستێکی تەواو نوێی ڕاستەقینە بۆ مرۆڤ بخوڵقێنن. ئەوەندەی ئێمە بزانین پێش داهێنانی گێڕانەوە تەنیا دوو ئاستی ڕاستەقینە لە گەردووندا هەبووە. گێڕانەوە تەنیا خاڵی سێیەمی لێ زیاد کرد. دوو ئاستی ڕەسەنی ڕاستەقینە بریتین لە واقیعی "بابەتیی" و "زەینی". واقیعی بابەتیی لە شتگەلێکی وەک بەرد، شاخ و ئاسترۆئیدەکان پێکهاتوون- ئەو شتانەی کە بوونیان هەیە جا هەستیان پێ بکەین یان نا. ئاسترۆئیدێک کە بە پەلە بەرەو زەوی لەڕێدایە، بوونی هەیە، تەنانەت ئەگەر کەسیش نەیبینێ یان نەزانێت

[٦٨] ئینتەرسوبژێکتیڤیەت ئاماژەیە بۆ ڕێککەوتنی چەند چاودێرێک لەسەر پرسێکی ئاڵۆز لە ڕووی تێگەیشتن و پۆلێنکردن و لێکدانەوە، بەبێ گوێدانە بارودۆخی بابەتیی.

بوونی هەیە. هەروەها واقیعی زەینی هەن: چەمک یاخود شتگەلێکی وەک چێژ، ئازار و خۆشەویستی کە "لە دەرەوە" نین بەڵکوو "لە دەروونی" مرۆڤدان. شتە سوبژێکتیڤەکان تەنیا لە هۆشیاریی ئێمەدا بوونیان هەیە. ئازاری هەست پێنەکراو، خۆی لەخۆیدا دژوپێچەوانەییە.

بەڵام هەندێک چیرۆک و گێڕاوە ئاستی سێیەمی ڕاستەقینە پێک دێنن: "ڕاستەقینەی ئینترسوبژێکتیڤ". لە کاتێکدا شتە سوبژێکتیڤەکان تەنیا لە یەک عەقڵدا بوونیان هەیە، شتە ئینترسوبژێکتیڤەکانی وەک یاسا، خودا، نەتەوە، دراو و کۆمپانیاکان لە کۆمەڵێک عەقڵدا بوونیان هەیە. بە شێوەیەکی وردتر لەو چیرۆکانەدا بوونیان هەیە کە مرۆڤ متمانەیان پێدەکەن و بۆ یەکتری دەگێڕنەوە. ئەو زانیاریانەی لەبارەی شتە ئینترسوبژێکتیڤەکانەوە ئاڵوگۆڕ دەکرێن، نوێنەرایەتی هیچ شتێک ناکەن کە پێش ئاڵوگۆڕەکە هەبووبێت؛ بەڵکوو لە پلەی یەکەمدا ئاڵوگۆڕی زانیاریی ئەم شتانە دەخوڵقێنێ. ئەگەر بە کەسێک بڵێم هەست بە ئازار دەکەم، ئازار دروست ناکەم. کاتێکیش واز لە باسکردنی ئازارەکە دێنم، ئازارەکە لەخۆوە گوم نابێ. بە هەمان شێوە من ئاسترۆئیدێک دروست ناکەم ئەگەر بڵێم ئەوم بینیوە. ئاسترۆئید بوونی هەیە، جا مرۆڤ باسی لێوە بکات یان نا. بەڵام کاتێک زۆر کەس چیرۆکی یاسا، خودا، یان دراو بۆ یەکتر

دەگێڕنەوە و متمانەیان پێدەکەن، یاسا، خودا، یان دراو دەخولقێنن. کاتێکیش واز لە باسکردنیان بێنن، ئەم شتانە ئیتر دەمرن و نامێنن. شتە ئینترسوبژێکتیڤەکان تەنیا لە ئاڵوگۆڕی زانیاریدا بوونیان هەیە.

با کەمێک لە نزیکەوە سەیری بکەین. ڕێژەی وزەی ناو پیتزایەک پەیوەست نییە بەو شتەی کە ئێمە باوەڕمان پێیەتی. پیتزایەکی ئاسایی لە نێوان ١٥٠٠ بۆ ٢٥٠٠ کیلۆکالۆری وزەی هەیە.[٦٩] بەهای پارە - هەروەها بەهای پیتزا - بە تەواویی پەیوەستە بەو شتەی کە ئێمە باوەڕمان پێیەتی. چەند پیتزا دەتوانین بە یەک یۆرۆ یان یەک بیتکۆین "Bitcoin" بکڕین؟ ساڵی ٢٠١٠ لاسلۆ هانیچ دوو پیتزای بە ١٠ هەزار بیتکۆین کڕی. ئەوە یەکەم کڕین بوو کە تا ئەو سەردەمە بە بیتکۆین ئەنجام درابێت و ئەگەر سەیری دواوە بکەین، گرانترین پیتزای مێژوو بووە. مانگی تشرینی ٢٠٢١، یەک بیتکۆین بەهای زیاتر لە ٥٠ هەزار یۆرۆ بوو، واتە هانیچ زیاتر لە نیو ملیارد یۆرۆی داوە بۆ پیتزاکانی - کە دەیتوانی ملیۆنان پیتزای پێ بکڕێ.[٧٠] ڕێژەی کالۆری پیتزا واقیعێکی

---

[٦٩] »FoodData Central«, U.S. Department of Agriculture, abgerufen am ٤. Januar ٢٠٢٤, https://fdc.nal.usda.gov/fdcapp. html#/?query=pizza.

[٧٠] William Magnuson, Blockchain Democracy: Technology, Law, and the Rule of the Crowd (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٢٠), S. ٦٩; Scott Chipolina, »Bitcoin’s Unlikely Resurgence: Bulls Bet on Wall Street Adoption«, Financial Times, ٨. Dezember ٢٠٢٣, www.ft.com/content/٧٧aa٢fbc-٥c٢٧-٤edf-afa٦٢a٣a٩d٢٣٠٩٢f.

بابەتییە کە لە نێوان ساڵانی ٢٠١٠ بۆ ٢٠٢١ هیچ گۆڕانکارییەکی بەسەردا نەهاتووە، بەڵام لە هەمان ماوەی ساڵدا بیتکۆین کە واقیعێکی ئینترسوبژێکتیڤە، گۆڕانکارییەکی گەورەی بەسەردا هاتووە و بەهای چۆتە سەرێ، چونکە پەیوەندیی بەو چیرۆکانەوە هەیە کە مرۆڤ خۆیان سەبارەت بە بیتکۆین بۆ خۆیانی دەگێڕنەوە و باوەڕیان پێی هەیە.

نموونەیەکیتر: دایدەنێین ئەم پرسیارە بکرێ: "ئایا ئاژەڵە خەیاڵییەکەی لۆچ نێس"Loch Ness"[٧١] ڕاستەقینە؟" ئەم پرسیارە وێناکردنی ئاستی بابەتیی ڕاستەقینەیەکە. هەندێک کەس پێیان وایە کە "saurierartige" ئاژەڵی هاوشێوەی دایناسۆر لە ڕاستیدا لە لۆچ نێس دەژین، هەندێکیتر پێیان وایە ئەم بیرۆکەیە خەیاڵییە. چەندین جار هەوڵی وەڵامدانەوەی کۆتایی لەسەر ئەو پرسیارە دراوە، لەوانە هەوڵدان لە ڕێگەی زانستیی وەک کەرەسەی پێوانی دەنگ یان نمونەی "د. ن. ئا.". ئەگەر ئەم ئاژەڵە مەزنە لەم زەریاچەدا ژیابێت، پێویستە بە ئامێرەکانی پێوانی دەنگ دەستنیشان بکرێن و شوێنەواری د. ن. ئا لەخۆیان بەجێبهێڵن. بە پشتبەستن بە لێکۆڵینەوەکان، زانایان هاتوونەتە سەر ئەو بڕیارە کە ئاژەڵە مەزنەکەی لۆچ نێس بوونی نییە و خەیاڵییە. (توێژینەوەیەکی د. ن. ئا لە ساڵی

---

[٧١] شوێنێکە لە وڵاتی سکۆتلەندا

٢٠١٩ ماکەی ژنێتیکیی ٣٠٠٠ چەشن بوونەوەری دۆزییەوە، لەنێویاندا هیچ ئاژەڵێکی مەزنی لەو چەشنەی تێدا نەبوو. گەورەترین ئەندام یاخود بوونەوەری زەریاچەکە چەشن مار ماسییەک بەناوی (ئاڵ)ە کە کێشیان پێنج کیلۆگرامە).[٧٢] بەڵام هێشتا زۆر کەس پێیان وایە ئاژەڵە مەزنەکەی لۆچ نێس بوونی هەیە، دیارە باوەڕکردن بەو نهێنییە هیچ کاریگەرییەکی لەسەر ڕاستەقینەبوونی بابەتیی نییە.

بە پێچەوانەی ئاژەڵەکانەوە کە دەتوانرێت بوونی ئەوان بە بەکارهێنانی تاقیکردنەوە بابەتییەکان بسەلمێنرێت، وڵات، ناوچە و شوێنەکان ئینترسوبژێکتیڤن. ئێمە بەگشتی هەست بەم شتە ناکەین چونکە هەموو کەسێک بوونی ئەمریکا، چین، ڕووسیا یان بەڕازیل بە شتێکی ئاسایی دەزانێت. بەڵام حاڵەتگەلێک هەن کە مرۆڤ لەسەر بوونی هەندێک دەوڵەت ناکۆکن و لەم حاڵەتەدا سروشتی ئینترسوبژێکتیڤیان

٧٢ »BBC ›Proves‹ Nessie Does Not Exist«, BBC News, ٢٧. Juli ٢٠٠٣, news.bbc.co.uk/١/hi/sci/tech/٣٠٩٦٨٣٩.stm; Matthew Weaver, »Loch Ness Monster Could Be a Giant Eel, Say Scientists«, Guardian, ٥. September ٢٠١٩, www.theguardian.com/science/٢٠١٩/sep/٠٥/loch-ness-monstercould- be-a-giant-eel-say-scientists; Henry H. Bauer, The Enigma of Loch Ness: Making Sense of a Mystery (Champaign: University of Illinois Press, ١٩٨٦), S. ١٦٥ - ٦٦; Harold E. Edgerton/Charles W. Wyckoff, »Loch Ness Revisited: Fact or Fantasy? Science Uses Sonar and Camera to Probe the Depths of Loch Ness in Search of Its Resident Monster«, IEEE Spectrum ١٥/٢ (١٩٧٨), S. ٢٦-٩; University of Otago, »First eDNA Study of Loch Ness Points to Something Fishy«, ٥. September ٢٠١٩, www.otago.ac.nz/anatomy/news/news-archive/first-ednastudy- of-loch-ness-points-to-something-fishy.

سەرهەڵدەدات. ململانێی نێوان ئیسرائیل و فەلەستینییەکان لەسەر ئەمەیە، بۆ نموونە: هەندێک کەس و حکومەت ڕەتیدەکەنەوە دان بە بوونی ئیسرائیلدا بنێن و هەندێکی تریش ڕەتیدەکەنەوە دان بە بوونی فەلەستیندا بنێن. بۆ نموونە لە ساڵی ٢٠٢٤ حکومەتی بەرازیل و چین ڕایانگەیاند هەردوو وڵاتی ئیسرائیل و فەلەستین بوونیان هەیە؛ حکومەتی ئەمریکا و کامیرۆن تەنیا دان بە بوونی ئیسرائیلدا دەنێن و حکومەتی جەزائیر و ئێران تەنیا فەلەستین بە فەرمی دەناسن. نموونەی دیکە بریتین لە کۆسۆڤۆ کە لە ساڵی ٢٠٢٤دا نزیکەی نیوەی ١٩٣ وڵاتی ئەندامی نەتەوە یەکگرتووەکان دانی پێدا دەنێن، یان ئەبخازیا "Abchasien" کە لەلایەن زۆربەی وڵاتانەوە وەک ناوچەیەکی خاوەن سەروەری جۆرجیا سەیر دەکرێت بەڵام لەلایەن ڕووسیا، ڤەنزوێلا، نیکاراگوا، ناورو Nauru و سوریا وەک دەوڵەتێکی سەربەخۆ ناسراوە.[٧٣]

لە ڕاستیدا زۆربەی دەوڵەتەکان بە قۆناغێکدا تێدەپەڕن کە بوونی خۆیان مشتومڕی لەسەرە، ئەویش لە کاتی خەباتیان بۆ سەربەخۆیی. ئایا ئەمریکا لە ٤ی تەمموزی ١٧٧٦ەوە بوونی هەبووە، یان تەنیا لەو ڕۆژەوە کە لەلایەن دەوڵەتانی وەک فەرەنسا و دواجاریش بەریتانیای گەورەوە دانی پێدا

---

[٧٣] Guy Faulconbridge, »Russia Plans Naval Base in Abkhazia, Triggering Criticism from Georgia«, Reuters, ٥. Oktober ٢٠٢٣, www.reuters.com/world/europe/russia-plans-naval-base-blacksea- coast-breakaway-georgian-region-izvestiya-٢٠٢٣-١٠-٠٥.

نراوە؟ لە ماوەی نێوان واژۆکردنی جاڕنامەی سەربەخۆیی و واژۆکردنی ئاشتیی پاریس لە ٣ی ئەیلولی ساڵی ١٧٨٣، کەسانی وەک جۆرج واشنتۆن پێیان وابوو ئەمریکا بوونی هەیە، هەندێکی تریش وەک شای بەریتانیا جۆرجی سێیەم ئەم بۆچوونەی بە توندی ڕەتکردەوە.

ئەوەیکە وڵاتێک بوونی هەیە یان نا، بە تاقیکردنەوەیەکی بابەتیی وەک پێوانی دەنگ یان تاقیکردنەوەی ژێنێتیکی دیاریی ناکرێ. دەوڵەتەکان بە پێچەوانەی ئاژەڵەکانەوە ڕاستەقینەیەکی بابەتیی نین. کاتێک دەپرسین ئایا وڵاتێکی دیاریکراو بوونی هەیە یان نا، پرسیارێکە دەربارەی واقیعێکی ئینترسوبژێکتیڤ. ئەگەر خەڵکێکی زۆر پێیان وابێ دەوڵەتێکی دیاریکراو بوونی هەیە، ئەوا بوونی هەیە. دوای دان پێ دانانانی دەتوانێت گرێبەستی پابەندکەری یاسایی لەگەڵ دەوڵەتانی دیکەدا ئەنجام بدات، هەروەها لەگەڵ ڕێکخراوە ناحکومییەکان یان کۆمپانیاکانیش.

لە نێو هەموو ئەو گێڕانەوە ئینترسوبژێکتیڤانەدا ڕاستەقینەیەکی تێدا دروست دەکرێت که بۆ گەشەسەندنی تۆڕە کۆمەڵایەتییە گەورەکانی مرۆیی گەلێک گرنگن. بە دڵنیاییەوە هێنانە کایەی بیرەوەریی هەڵە یارمەتیدەرە، بەڵام بەبێ باوەڕێکی بەهێز بە خودایەک، نەتەوەیەک، سیستەمێکی یاسایی، یان دراوێک، هیچ ئایین و

ئیمپراتۆریەتێک بۆ ماوەی درێژخایەن خۆڕاگریی ناکات و نامێنێتەوە. بۆ نموونە لەگەڵ خۆبڵاوکردنەوەی کلیسەی مەسیحی، گەلێک گرنگ بوو مرۆڤ لەبیریان بێت عیسا لە کاتی ئێوارەخوانی کۆتاییدا چی گوتبوو، بەڵام لە هەمووی گرنگ و بڕیاردەرتر ئەوە بوو باوەڕیان بەوە هەبێت کە عیسا کوڕی خودایە و تەنیا خاخامێکی ورووژێنەری ئاسایی نەبووە. هەروەها لە سەرهەڵدانی ئایینی جولەکەکاندا، دیارە یارمەتیدەر بووە کاتێ کۆچی بەکۆمەڵیان لە میسر " وە بیر خۆیان هێنایەوە"، بەڵام لەوەش گرنگتر ئەوە بوو کە هەمووان پابەند بوون بە یاسایەکی ئایینیی هاوبەش، واتە حەلاخا"Halacha".

شتە ئینترسوبژێکتیڤەکان وەک یاسا، خودا و دراوەکان لەناو تۆڕە زانیارییە کۆنکرێتییەکاندا لەڕادەبەدەر بەهێزن، بەڵام لەدەرەوەی ئەم تۆڕانەدا بەتەواوی بێمانان. با بڵێین ملیاردێرێک بە فڕۆکە تایبەتەکەی و جانتایەکی پڕ لە دراو و وەرەقی بەهادار لە دوورگەیەکی دوور دەکەوێتە خوارەوە. لە ساو پائۆلۆ "São Paolo" یان مومبای "Mumbai" دەیتوانی ئەم کاغەزە بەهادارانە بۆ دابینکردنی خواردن، جل و بەرگ و شوێنی نیشتەجێبوونی بەکاربهێنێت و تەنانەت فڕۆکەیەکی نوێی تایبەتیشی پێ دروست بکات. بەڵام هەر کە لە ئەندامانیتری تۆڕی زانیارییەکەی دادەبڕێت، پارە و

کاغەزەکان بێ نرخ دەبن. ناتوانێت بەکاریان بهێنێت بۆ ئەوەی مەیموونەکانی دورگەکە خۆراکیان بۆ دابین کەن یان جێ خەفێکی بۆ دروست بکەن.

هێزی گێڕانەوەی چیرۆکەکان

گێڕانەوەکان بە بەکارهێنانی یادەوەریی هەڵە، پەیوەندیی خەیاڵی دادەمەزرێنن، یان ئینترسوبژێکتیڤی ڕاستەقینە دەخوڵقێنن و تۆڕە مرۆییە گەورەکانی پێ چالاک دەکەن. ئەم تۆڕانە هاوسەنگیی هێزیان لە جیهاندا بە تەواویی تێکداوە و گۆڕیوە. تۆڕەکان لەسەر بنەمای گێڕانەوەی چیرۆک، هۆمۆ ساپییەنیان کردە بەهێزترین ئاژەڵ لەناو هەموو ئاژەڵەکاندا و سوودێکی یەکلاکەرەوەیان بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ ئاژەڵی وەک شێر یان فیلی مامووت هەروەها چەشنەکانیتری مرۆڤ وەک نیاندەرتاڵیان پێ بەخشی.

تا ئەو جێگایەی ئێمە دەزانین نیاندەرتاڵەکان لە گرووپی بچووک و گۆشەگیردا ژیاون و بە دەگمەن ئەم گرووپانە هاوکاریی یەکتریان کردووە.[٧٤] هەروەها مرۆڤی ساپییەنی سەردەمی بەردیش لە گرووپی بچووکدا ژیاون کە ژمارەیان لە چەند کەسێک تێپەڕ نەبووە. بەڵام کاتێک دەستیان کرد بە هۆندنەوەی خەیاڵیی و گێڕانەوەی چیرۆک، ئیتر خۆیان لە

---

[٧٤] Wragg Sykes, Kindred; Hayden, »Neandertal Social Structure?«; Duveau u. a., »Composition of a Neandertal Social Group Revealed by the Hominin Footprints at Le Rozel«.

گۆشەگیریی ڕزگار کرد. چیرۆکی باوباپیران و ڕۆحە پارێزەرەکان کە زۆرجار لە جەستەی ئاژەڵە بەهێزەکاندا خەیاڵ دەکران، پەیوەندیی نێوان گروپی جیاوازی گۆشەگیردا دابین کرد. گروپگەلێک کە گێڕانەوەی هاوبەش و ڕاستەقینەی ئینترسوبژێکتیڤیان هەبوو، هۆزەکانیان پێکهێنا. هەر هۆزێک تۆڕێکی کۆمەڵایەتیی بوو کە چارەنووسی سەدان یان تەنانەت هەزاران مرۆڤی بەیەکەوە دەبەستەوە.[٧٥]

[٧٥] Mehr dazu siehe Yuval Noah Harari, Eine kurze Geschichte der Menschheit (München: Deutsche Verlags-Anstalt, ٢٠١٤), Kapitel ٢; David Graeber/David Wengrow Anfänge: Eine neue Geschichte der Menschheit (Stuttgart: Klett-Cotta, ٢٠٢٤), Kapitel ٣; sowie Joseph Henrich, The Weirdest People in the World (New York: Farrar, Straus and Giroux, ٢٠٢٠), Kapitel ٣. Eine klassische Untersuchung der Auswirkung religiöser Geschichten und Rituale auf die Zusammenarbeit im großen Stil ist Donald Tuzins Studie über die Ilahita. Während die meisten ihrer Nachbargemeinden in Neuguinea nur einige Hundert Menschen zählten, vereinten die Ilahita dank ihrer komplexen Religion ٣٩ Clans mit insgesamt etwa ٢٥٠٠ Angehörigen zu einem. Siehe Donald Tuzin, Social Complexity in the Making: A Case Study Among the Arapesh of New Guinea (London: Routledge, ٢٠٠١); Donald Tuzin, The Ilahita Arapesh: Dimensions of Unity (Oakland: University of California Press, ٢٠٢٢). Zur Bedeutung von Erzählungen für die Kooperation siehe auch Daniel Smith u. a., »Camp Stability Predicts Patterns of Hunter-Gatherer Cooperation«, Royal Society Open Science ٣ (٢٠١٦), Artikel ١٦٠ ١٣١; Daniel Smith u. a., »Cooperation and the Evolution of Hunter-Gatherer Storytelling«, Nature Communications ٨ (٢٠١٧), Artikel ١٨٥٣; Benjamin G. Purzycki u. a., »Moralistic Gods, Supernatural Punishment, and the Expansion of Human Sociality«, Nature ٥٣٠ (٢٠١٦), S. ٣٢٧ - ٣٠; Polly W. Wiessner, »Embers of Society: Firelight Talk Among the Ju/’hoansi Bushmen«, Proceedings of the National Academy of Sciences ١١١/٣٩ (٢٠١٤), S. ١٤٠٢٧ - ٣٥; Daniele M. Klapproth, Narrative as Social Practice: Anglo-Western and Australian Aboriginal Oral Traditions (Berlin: De Gruyter Mouton, ٢٠٠٤); Robert M. Ross/ Quentin D. Atkinson, »Folktale Transmission in the Arctic Provides Evidence for High Bandwidth Social Learning Among Hunter-Gatherer Groups«, Evolution and Human Behavior ٣٧/١ (٢٠١٦), S.٤٧-٥٣; Jerome Lewis,»Where Goods Are Free bu Knowledge Costs: Hunter-Gatherer Ritual Economics in Western Central Africa«, Hunter Gatherer Research ١/١ (٢٠١٥), S. ١ - ٢٧; Bill Gammage, The Biggest Estate on Earth: How Aborigines Made Australia (Crows Nest, N.S.W.: Allen Unwin, ٢٠١١).

لە کاتی ململانێدا سەر بە خێڵێکی گەورە سوودی گەلێک ئاشکرای بۆ مرۆڤ هەبوو. ٥٠٠ مرۆڤی ساپییەن دەیانتوانی بە ئاسانی بەسەر پەنجا مرۆڤی نیاندەرتاڵدا زاڵ بن.[٧٦] بەڵام تۆڕی خێڵەکی سوود و زیانی دیکەیشی بەدوای خۆیدا هێنا. ئەگەر گروپێکی دابڕاوی پەنجا کەسیی تووشی وشکەساڵیی هاتبان، زۆربەیان لە برسانە دەمردن. ئەگەر هەوڵی خۆشاردنەوەیان دابایە، بە ئەگەری زۆرە ڕووبەڕووی گروپە دوژمنکارەکان دەبوونەوە و لە ناوچە نامۆکاندا ڕەنگە بەزەحمەت توانیبێتیان خۆراک و ئاو و بەرد بۆ دروستکردنی ئامێر بدۆزنەوە. بەڵام ئەگەر ئەو گروپە سەر بە تۆڕێکی خێڵەکی مەزن بوایە، ئەوا لە کاتی پێویستیدا لانیکەم هەندێکیان دەیانتوانی پەنا بۆ هاوڕێیانیان کە لە دوورتر دەژیان بەرن. ئەگەریش ناسنامەی هاوبەش بە ڕادەیەکی پێویست بەهێز بووبا، پێشوازییەکی گەرمیان لێدەکرا و دەیانتوانی لە دەرفەت و مەترسییەکانی ژینگەی نوێ ڕزگاریان بێت. دوای چەند ساڵێک، ڕەنگە بیانتوانیبایە ئەو چاکەیە قەرەبوو بکەنەوە. کەواتە خێڵ خۆی لەخۆیدا وەک چەشنێک لە بیمە کاردەکات: بە دابەشکردنی ئەرکی

---

[٧٦] Azar Gat, War in Human Civilization (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠٨), S. ١١٤ - ٣٢; Luke Glowacki u. a., »Formation of Raiding Parties for Intergroup Violence Is Mediated by Social Network Structure«, Proceedings of the National Academy of Sciences ١١٣/٤٣ (٢٠١٦), S. ١٢١١٤ - ١٩; Richard W. Wrangham/Luke Glowacki, »Intergroup Aggression in Chimpanzees and War in Nomadic Hunter-Gatherers«, Human Nature ٢٣ (٢٠١٢), S. ٥ - ٢٩; R. Brian Ferguson, Yanomami Warfare: A Political History (Santa Fe, N. Mex.: School of American Research Press, ١٩٩٥), S. ٣٤٦ - ٤٧.

کۆمەڵایەتیی و خستنە سەر شانی بەرپرسیارییەتیی مرۆڤێکی زۆرتر مەترسییەکانی ژیانیان کەم کردۆتەوە.[٧٧]

تەنانەت لە سەردەمی خۆشگوزەرانیشدا، چەندین سوودی بۆیان هەبووە، کاتێ ئاڵوگۆڕی زانیارییان نەک هەر لەگەڵ چەند دەیان ئەندامی گروپەکە، بەڵکوو لەگەڵ تۆڕێکی خێڵەکی بەڕێوەبردووە. ئەگەر گروپێک زانیبێتی چلۆن کەرەسەی شەڕی باشتر دروست بکەن، برینەکانیان بە گیای تایبەت چارەسەر بکەن، یان دەرزی بۆ دورین بەکار بهێنن، ئەوا توانیویانە بەهۆی تۆڕێکی مەزنی کۆمەڵایەتیی ئەو زانیارییانە بە خێرایی بگوازنەوە بۆ گروپەکانیتر. ڕەنگە مرۆڤی ساپییەن لە نیاندەرتاڵەکان زیرەکتر نەبووبێتن، بەڵام بە دڵنیاییەوە ٥٠٠ ساپیەن پێکەوە لە پەنجا نیاندەرتاڵ زیرەکتر دەرکەوتوون.[٧٨]

---

[٧٧] Pierre Lienard, »Beyond Kin: Cooperation in a Tribal Society«, in Reward and Punishment in Social Dilemmas, hg. v. Paul A. M. Van Lange/Bettina Rockenbach/Toshio Yamagishi (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٤), S. ٢١٤ - ٣٤; Peter J. Richerson u. a., »Cultural Evolution of Human Cooperation«, in Genetic and Cultural Evolution of Cooperation, hg. v. Peter Hammerstein (Cambridge, Mass.: MIT Press, ٢٠٠٣), S. ٣٥٧ - ٨٨; Brian A. Stewart u. a., »Ostrich Eggshell Bead Strontium Isotopes Reveal Persistent Macroscale Social Networking Across Late Quaternary Southern Africa«, PNAS ١١٧/١٢ (٢٠٢٠), S. ٦٤٥٣ - ٦٢; »Ages Ago, Beads Made from Ostrich Eggshells Cemented Friendships Across Vast Distances«, Weekend Edition Saturday, NPR, ١٤. März ٢٠٢٠, www.npr.org/٢٠٢٠/٠٣/١٤/٨١٥٧٧٨٤٢٧/ages-ago-beads-madefrom- ostrich-eggshells-cemented-friendships-across-vast-dist.

[٧٨] Zum Austausch von technischen Fähigkeiten unter Steinzeitnetzwerken der Sapiens siehe Jennifer M. Miller/Yiming V. Wang, »Ostrich Eggshell Beads Reveal ٥٠,٠٠٠- Year-Old Social Network in Africa«, Nature ٦٠١/٧٨٩٢ (٢٠٢٢), S. ٢٣٤ - ٣٩;

هەموو ئەم هەڵسوکەوت و ئەزموونانە لە ڕێگەی گێڕانەوەی چیرۆکەوە بووە. ڕوانگەیەکی ماتریالیستی بۆ مێژوو زۆرجار چاوپۆشیی لە هێزی گێڕانەوەی چیرۆکی هاوبەش دەکات. بە تایبەتی مارکسیستەکان چیرۆکەکان وەک دووکەڵێک دەبینن کە مەبەست لێی تەمومژاویکردنی هاوسەنگیی ڕاستەقینەی هێز و بەرژەوەندییە مادییەکانە. بە گوێرەی تیۆرییە مارکسیستییەکان، مرۆڤ بەردەوام بەرژەوەندیی ماددیی بابەتیی دەبێتە پاڵنەریان و گێڕانەوەکان تەنیا بۆ خۆدزینەوە لەو بەرژەوەندییانە و فریودانی نەیارەکانیان بەکاردەهێنن. بە پێی ئەم تێگەییشتنە، شەڕی خاچپەرستی، شەڕی جیهانی یەکەم و شەڕی عێراق تەنیا خزمەتی بە بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی نوخبە زلهێزەکان کردووە و هیچ پەیوەندییەکی بە بیرۆکەی ئایینی و نەتەوەیی و لیبراڵییەوە نەبووە. مارکسیستەکان دەڵێن، بۆ ئەوەی مرۆڤ لەم شەڕانە تێبگات، دەبێ گەڵاکانی هەنجیری ئەفسانەیی بوەرێنین – سەیری چیرۆکی خودا، نیشتمان یان دیموکراسی - و پەیوەندییە ڕووتەکانیان لەگەڵ دەسەڵاتدا بکەن.

ئەم بۆچوونە نەک هەر گوماناوی، بەڵکو هەڵەشە. بۆ دڵنیابوون لە شەڕی خاچپەرستان، شەڕی جیهانی یەکەم،

Stewart u. a., »Ostrich Eggshell Bead Strontium Isotopes Reveal Persistent Macroscale Social Networking Across Late Quaternary Southern Africa«.

شەڕی عێراق و زۆربەی ململانێ مرۆییەکانیتر بەرژەوەندیی ماددی ڕۆڵی هەبووە، بەڵام ئەوە بەو مانایە نییە کە بیرۆکەی ئایینی، نەتەوەیی، یان لیبراڵ دەوریان نەبووە. چلۆن بوو کە لە سەدەی دوازدەهەمدا خاوەن زەوی و کاسبکارانی فەرەنسا، ئاڵمانیا و ئیتالیا لە ڕێگای لێڤانتدا"Levante" بۆ داگیرکردنی زەوی و ڕێڕەوی بازرگانی یەکتریان گرت، بەڵام خاوەن زەوی و کاسبکارانی فەرەنسا و باکووری ئەفریقا بۆ داگیرکردنی ئیتالیا یەکگرتوو نەبوون؟ هەروەها چۆنە لە ساڵی ٢٠٠٣ ئەمریکا و بەریتانیا بۆ ئەوەی بە هاوبەشیی کێڵگە نەوتییەکانی عێراق داگیر بکەن، یەکیان گرت بەڵام کێڵگە گازییەکانی نۆڕوێژ ئەو یەکگرتووییەی تێدا دروست نەکردن؟ ئایا بەڕاستی پێویستە ئەم کردەوانە لە ڕەچاوکردنی ماددیدا کورت بکرێنەوە، بەبێ ئاماژەدان بە ئایدیاڵە ئایینیی و قەناعەتە ئایدیۆلۆژییەکانی بەشداربوان؟

لە ڕاستیدا هەموو پەیوەندییەکانی نێوان گروپە گەورەکانی مرۆڤ بە گێڕانەوە لە قاڵب دەدرێن، چونکە ناسنامەی هەر گرووپێک زیاتر خۆیان بە گێڕانەوەی ئەم چیرۆکانەوە پێناسە دەکەن. هیچ پێناسەیەکی بابەتیی بۆ بەریتانی، ئەمریکی، نەرویجی یان عێراقی نییە؛ هەموو ئەم ناسنامانە بە ئەفسانەی نەتەوەیی و ئایینی لە قاڵب دراون و بەردەوام پرسیار و پێداچوونەوەیان بۆ دەکرێت. ڕەنگە

مارکسیستەکان بانگەشەی ئەوە بکەن کە گروپە گەورەکان بە بێ پەیوەندیی بە گێڕانەوەکانیان ناسنامەی سەربەخۆیان هەیە. ئەگەر ئەمە ڕاست بێت، ئەوا چلۆن ڕوونی بکەینەوە گروپە گەورەکانی وەک هۆز، نەتەوە و ئایینەکان تەنیا لەناو مرۆڤدا بوونیان هەیە نەک لە ناو شامپانزە یان ئاژەڵەکانیتردا؟ ئاخر شامپانزەکان هەمان تامەزرۆیی ماددی مرۆڤیان هەیە: چونکە ئەوانیش پێویستیان بە ماکەی خۆراکی هەیە و دەبێ خۆیان لە نەخۆشی بپارێزن. هەروەها سێکس و دەسەڵاتیان دەوێت. بەڵام شامپانزەکان لە دۆخێکدا نیین توانایی پێکهێنانی گروپی گەورەیان هەبێ، چونکە توانایی دروستکردنی چیرۆکیان نییە کە ئەو گروپانە بەیەکەوە گرێبدەن و ناسنامە و بەرژەوەندییەکانیانی پێ دیاریی بکەن. بە پێچەوانەی بیری مارکسیستی، شوناس و بەرژەوەندییە سەرەکییەکانی ڕابردوو و ئێستا هەمیشە ئینترسوبژێکتیڤن و هەرگیز بابەتیی نەبوون.

ئەوە هەواڵێکی گەلێک خۆشە. چونکە ئەگەر مێژوو تەنیا بە بەرژەوەندیی ماددی و ململانێی دەسەڵاتەوە پەیوەست بایە، قسەکردن لەگەڵ کەسانێک کە بۆچوونێکی جیا لە ئێمەیان هەیە، سوودێکی کەمی دەبوو. ململانێکان لە کۆتاییدا هەمیشە لە ئەنجامی پەیوەندیی بابەتیی دەسەڵات سەریان هەڵدەدا کە بە قسەکردن نەدەتوانرا بگۆڕدرێن. لە

سەرووی هەمووشیانەوە ئەگەر مرۆڤە ئیمتیازدارەکان تەنیا بتوانن ئەو شتانە ببینن و باوەڕیان پێبکەن کە ئیمتیازەکانیان مسۆگەر دەکەن، چلۆن جگە لە توندوتیژی هیچ شتێکیتر ڕازییان بکات کە بتوانن دەستبەرداری هەمان ئەو ئیمتیازانە بن و سیستەمی بیروباوەڕیان بگۆڕن؟ بەڵام لەبەر ئەوەی مێژوو بە گێڕانەوەی ئینترسوبژێکتیڤەکان لە قاڵب دەدرێت، هەندێکجار دەتوانین بە قسەکردن لەگەڵ خەڵک و دەستکاریکردن و گۆڕانی گێڕانەوەی ئەوان و ئێمە و داهێنانی گێڕانەوەی نوێ کە بۆ هەمووان سەلمێندرابێت، خۆمان لە ململانێ دوور بخەینەوە و ئاشتی پێکبێنین.

سەرهەڵدانی ناسیۆنال سۆسیالیستەکان بێنینە بەرچاو. بە دڵنیاییەوە ئەو ملیۆنان ئاڵمانییەی کە پشتگیریان لە هیتلەر دەکرد، بەرژەوەندیی ماددیشیان هەبوو. ئەگەر قەیرانی ئابووری جیهانی سەرەتای سییەکانی سەدەی ڕابردوو نەبوایە، ڕەنگە ناسیۆنال سۆسیالیستەکان هەرگیز نەدەهاتنە سەر سەکۆی دەسەڵات. بەڵام هەڵە دەبێت ئەگەر باوەڕمان بەوە هەبێ کە "ڕایشی سێیەم" دەرەنجامی حەتمی هاوسەنگیی ڕاستەقینەی هێز و بەرژەوەندییە مادییەکان بووە. هیتلەر لە هەڵبژاردنی ڕایشستاگی ساڵی ١٩٣٣دا سەرکەوتنی بەدەستهێنا، چونکە ئاڵمانییەکان زیاتر باوەڕیان بە گێڕانەوەی نازییەکان هەبوو بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ

گێڕانەوەکانی دیکە کە لەو کاتەدا پێشکەش دەکران. جیا لەوەی دەرەنجامی حەتمی پرۆسەیەک بووە کە تێیدا ئاڵمانییەکان بەدوای بەرژەوەندیی ماددیی خۆیاندا دەگەڕان و ئیمتیازەکانیان دەپاراست، ئەمە هەڵەیەکی دڵتەزێن بوو. ئەمڕۆ دەزانین کە ئەو کارەیان هەڵە بووە و ئاڵمانییەکان دەیانتوانی گێڕانەوەی باشتر هەڵبژێرن - چونکە دەزانین ئەزموونەکەی چی بوو و دوای ئەو چ کارەساتێک ڕوویدا. دوانزە ساڵی دەسەڵاتی ناسیۆنال سۆسیالیستی بە هیچ شێوەیەک خزمەتی بە بەرژەوەندیی ماددی ئاڵمانییەکان نەکرد. ناسیۆنال سۆسیالیزم بە وێرانبوونی ئاڵمانیا و کوژرانی چەندین ملیۆن کەس کۆتایی هات. تەنیا کاتێک ئاڵمانییەکان دواتر بڕیاری خۆیان بۆ بەرژەوەندی دیموکراسی لیبڕاڵی دەربڕی، ژیانیان وەرچەرخانێکی بەردەوامی بەرەو باشتربوون گرتەڕێ. ئایا ئاڵمانییەکان نەیاندەتوانی لە سەرەتای سییەکانی سەدەی ڕابردوودا بەسەر تاقیکاریی هەرەسهێنانی ناسیۆنال سۆسیالیستیدا بازبدەن و دیموکراسی لیبڕاڵی لە باوەش بگرن؟ لێرەدا من دەڵێم ئەمە دەکرا. زۆرجار مێژوو نەک بەهۆی پەیوەندیی دەسەڵاتی دیاریکراوەوە، بەڵکوو بە هەڵەی کارەساتبار کە لە باوەڕپێکردن بە گێڕانەوەی هیپنۆتیک بەڵام زیانبەخش سەرهەڵدەدەن و سەرچاوەدەگرن، لە قاڵب دەدرێت.

درۆیەکی ئیدیال

ناوەندی گێڕانەوە شتێکی بنەڕەتی لەبارەی هێزی چەشنەکەمانەوە ئاشکرا دەکات و ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە بۆچی دەسەڵات هەمیشە لەگەڵ حیکمەتدا نایەت. تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی وا گریمانە دەکات کە زانیاریی بەرەو ڕاستی دەڕوات و ڕاستیش بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات و حیکمەت یارمەتیدەرمان دەبێت. ئەمە هەواڵێکی خۆش و گەلێک دڵنیاکەرەوەیە. ڕەنگە مرۆڤ بەو ئەنجامە بگات ئەو کەسانەی ڕاستییەکان پشتگوێ دەخەن، بە دەگمەن دەسەڵاتیان دەبێ، لە کاتێکدا کەسانی ڕاستیخواز دەتوانن دەسەڵاتێکی گەورە بەدەستبهێنن و ئەم دەسەڵاتەیان بەهۆی حیکمەتەوە بۆ یارمەتیدانی مرۆڤی ناو کۆمەڵ بەکاربێنن. بۆ نموونە ئەو کەسانەی ڕاستەقینەبوونی بایۆلۆژیی مرۆڤ پشتگوێ دەخەن، ڕەنگە باوەڕیان بە ئەفسانەی ڕەگەزپەرستانە هەبێ، بەڵام لە دۆخێکدا نین بتوانن دەرمانی کاریگەر و چەکی بایۆلۆژیی دروست بکەن. لەولاشەوە کەسانێک کە لە زانستی بایۆلۆژیی تێدەگەن، ئەم دەسەڵاتەیان هەیە کە بۆ خزمەتکردن بە ئایدۆلۆژیا

زانستییەکەیان ئەزموونی زانستیی لەبەر دەستی ڕەگەزپەرستان دانەنێن. ئەگەر بەڕاستی ئەم بۆچوونە وا بووایە، ئەوا هەمووما‌ن دەمانتوانی بە ئارامی بخەوین چونکە دەبوو سەرۆکی حکوومەت، قەشەی ئایینی و بەڕێوەبەری جێبەجێکارانی ئەرکی ناو کۆمەڵ هەموویان ژیر و ڕاستگۆ بن. ڕەنگە سیاسەتوان، حیزب یان وڵاتان بتوانن بۆ بەدەستهێنانی سوودی کورتخایەن لە درۆ کەڵکوەرگرن، بەڵام ئەم ستراتیژییە لە درێژخایەندا کار ناکات و پەکی دەکەوێت.

بەڵام بەداخەوە جیهانی ڕاستەقینەی ئێمە ئەوە نییە کە تێیدا دەژین. لە ڕابردوودا دەسەڵات تەنیا بەشێکی کەمی ڕاستییەکانی لەخۆ دەگرت. هەروەها پەیوەندیی بە توانایی دروستکردنی ڕێکوپێکی نێوان ژمارەیەکی زۆری مرۆڤ هەبوو. وای دابنێین مرۆڤ دەیەوێ بۆمبی ئەتۆمی دروست بکات. بێگومان پێویستیی بە زانیاریی تایبەتە لەسەر زانستی فیزیک. بەڵام پێویستیی بە کەسانێکیش هەیە بۆ دەرهێنانی یۆرانیۆم، دروستکردنی ڕیاکتۆری ئەتۆمی هەروەها دابینکردنی خواردەمەنی کرێکارانی بیناسازی، کانگەر و فیزیکزانان. پرۆژەی مانهاتن بۆ دروستکردنی بۆمبای ئەتۆمیی ١٣٠ هەزار کەسی دامەزراند و ملیۆنان کەسی دیکەش پێویست بوون بۆ

ئەوەی خۆراکیان پێ بگەیێنن.[٧٩] ڕۆبێرت ئۆپنهایمەر " Robert Oppenheimer" توانی سەرقاڵی کێشە بیرکارییەکانی بێ، چونکە هەزاران کرێکار لە کانگای ئێلدۆرادۆ "Eldorado" ی وڵاتی کانادا و کانگای شینکۆلۆبۆی "Shinkolobwe" لە کۆنگۆی بەلجیکا یۆرانیۆمیان دەردەهێنا[٨٠]- تازە باسی ئەو جووتیارانە ناکەم کە پەتاتەیان بۆ نانی نیوەڕۆیان ئامادە دەکرد. ئەگەر مرۆڤ بیەوێت بۆمبی ئەتۆمی دروست بکات، دەبێت بتوانیت هاوکاریی و یارمەتیی ملیۆنان کەس بەدەست بهێنیت.

ئەم ڕەوتە هەموو پرۆژە گەورە ئاڵۆزەکان دەگرێتەوە. ئەو کەسانەی سەردەمی بەرد دەیانویست فیلی مامووت ڕاو بکەن، دیارە دەبوو زانیارییان سەبارەت بە مامووتەکان هەبێت. ئەگەر باوەڕیان بەوە بوایە بە جادووی سیحراوی بتوانن ئاژەڵەکە بکوژن، ئەوا ڕاوکردنەکەیان بە دڵنیاییەوە شکستی دەهێنا. بەڵام تەنیا زانیاریی لەسەر مامووتەکان بەس نەبوو. ڕاوچییەکان دەبوو مەترسی لەدەستدانی گیانیان بکەن و ئازایەتی لە خۆیان نیشان بدەن. ئەگەر پێیان وابوایە

---

[٧٩] Terrence R. Fehner/F. G. Gosling, »The Manhattan Project«, U.S. Department of Energy, April ٢٠٢١, www.energy.gov/sites/default/files/The%٢٠Manhattan%٢٠Project.pdf; F. G. Gosling, »The Manhattan Project: Making the Atomic Bomb«, U.S. Department of Energy, Januar ٢٠١٠, www.energy.gov/management/articles/gosling-manhattanproject-making-atomic-bomb.

[٨٠] »Uranium Mines«, U.S. Department of Energy, www.osti.gov/opennet/manhattan-projecthistory/ Places/Other/uranium-mines.html.

دەتوانن جادوویەکی سیحراوی بەکار بهێنن بۆ دڵنیابوون لە ژیانێکی باشی ڕاوچییە مردووەکان لەو دنیا، ئەوا ڕەنگە گەشتی ئێکسپدیشن"Expedition"[٨١] شانسی سەرکەوتنی باشتری هەبووایە. تەنانەت ئەگەر ئەو جادووە بە شێوەیەکی بابەتیانە هیچ کارلێکیشی نەبایە، ڕەنگە بۆ بەهێزکردنی ورە و هاودەنگیی ڕاوچییەکان بۆ سەرکەوتنی ڕاوکردنەکە زۆر گرنگ و بەسوود بوایە.[٨٢] ئەگەر بۆمبێک دروست بکەین و ڕاستییەکانی زانستی فیزیک پشتگوێ بخەین، بە دڵنیاییەوە ئەم بۆمبە ناتەقێتەوە. بەڵام ئایدۆلۆژیایەک دەتوانێت تەقینەوە پێکبێنێ تەنانەت کاتێک ڕاستییەکانیش پشتگوێ بخات. ڕەنگە دەسەڵات لەسەر بنەمای ڕاستی و ڕێکوپێکی دامەزرابێ، بەڵام لە زۆربەی حاڵەتەکاندا ئەو کەسانە بەرپرسن کە دەزانن چلۆن ڕێکوپێکی دامەزرێنن. ئەوان ڕێنمایی ئەو کەسانە دەکەن کە تەنیا دەزانن چلۆن بۆمب دروست بکەن یان فیلی ماموت ڕاو بکەن. ڕۆبێرت ئۆپنهایمەر "Robert Oppenheimer" لەژێر فەرمانی فرانکلین دی ڕۆزڤێڵت "Franklin D. Roosevelt" دابوو، نەک بە پێچەوانەوە. بە هەمان شێوە وێرنەر هایزنبێرگ "Werner Heisenberg" ڕێنماییەکانی ئادۆلف هیتلەر، ئیگۆر کورچاتۆڤ "Igor

---

[٨١] گەشتێک بۆ دۆزینەوە یان لێکۆڵینەوە بۆ جیهانێکیتر.

[٨٢] Jerome Lewis, »Bayaka Elephant Hunting in Congo: The Importance of Ritual and Technique«, in Human-Elephant Interactions: From Past to Present, Bd. ١, hg. v. George E. Konidaris u. a. (Tübingen: Tübingen University Press, ٢٠٢١).

Kurtschatow" ڕێنماییەکانی ستالین و شارەزایانی ئەتۆمیی ئێرانی لەمڕۆدا ڕێنماییەکانی پسپۆڕانی ئیلاهیاتی شیعە جێبەجێ دەکەن.

ئەوەی خەڵکی لە لووتکەی زانیاریی دەیزانن و زۆرجار فیزیکزانی ئەتۆمی ڕەنگە نایزانن ئەوەیە: ڕاستییەکان سەبارەت بە گەردوون زۆر یارمەتیدەر نین کاتێک باس لە دامەزراندنی ڕێکوپێکی لە نێوان ژمارەیەکی زۆر لە مرۆڤەکاندا دەکرێت. دیارە ئەوە ڕاستە کە "E = mc٢" واتە وزە بەرابەرە بە گەورەیی کۆرپەیەک زەرب لە خێراییەکەی بە تەوانی دوو، هەروەها ئەم فۆرمولە زۆر شت سەبارەت بە ڕەوتی ناو گەردوون ڕوون دەکاتەوە؛ بەڵام فۆرمولەکە بۆ چارەسەرکردنی ململانێ سیاسی یارمەتیدەر نییە، یان بۆ ئەو خەڵکەی خۆیان بکەنە قوربانیی کۆمەڵگا، ئیلهامبەخش نییە. تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤ بە گێڕانەوەی داهێنراو بە تایبەتی گێڕانەوەی شتە ئینترسوبژێکتیڤەکانی وەک خودا، پارە و نەتەوە بەیەکەوە گرێ دەدرێن.

کاتێک باس لە یەکگرتوویی و یەکخستنی مرۆڤ دەکرێت، چیرۆکی خەیاڵی بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ ڕاستەقینە دوو سوودی هەیە: **یەکەم:** چیرۆکە خەیاڵییەکان دەتوانن بەو شێوەیە بن کە ئێمە بە هاسانی ئارەزووی دەکەین، لە کاتێکدا زۆرجار ڕاستەقینەی شتەکان گەلێک تاڵ و ئاڵۆزترە، چونکە

ئەو ڕاستییەی کە دەبێ نوێنەرایەتی ڕاستەقینەی ڕووداوەکان بکات خۆشی گەلێک ئاڵۆزە. بۆ نموونە ئەگەر ڕاستییەکانی نەتەوەیی لەبەرچاو بگرین، زەحمەتە تێ بگەین ئەو نەتەوەیەی مرۆڤ بە هی خۆی دەزانێ، بوونێکی ئینترسوبژێکتیڤە و تەنیا لە خەیاڵی ناوکۆمەڵدا بوونی هەیە. ئەمە ڕاستییەکە کە سیاسەتوانان بە دەگمەن لە وتارەکانیاندا باسی لێوە دەکەن. گەلێک هاسانترە باوەڕ بەوە بکەین مرۆڤ نەتەوەیەکی لەلایەن خوداوە هەڵبژێردراوە و ئەرکێکی تایبەتی لەلایەن خولقێنەرەوە پێ ئەسپاردراوە. ئەم چیرۆکە خەیاڵییە بەردەوام لەلایەن سیاسەتوانانی بێژومارەوە دەگێڕدرێتەوە، لە ئیسرائیلەوە تا ئێران، لە ئەمریکاوە تا ڕووسیا.

دووەم: زۆرجار ڕاستەقینە دەتوانێت ئازاربەخش بێ و ئارامیی مرۆڤ تێکبدات، بەڵام کاتێک بە زمانی لووس و ئارام دڵنەوایی پێبدەین و هێدیی بکەینەوە، ئیتر ڕاستەقینەکەی لەبەرچاو ناگیرێ و لە حاڵەتی ڕاستیی خۆی دێتەدەرێ. لە بەرامبەردا چیرۆکی خەیاڵی گەلێک نەرم و نیانە و مرۆڤ بە ئیشتیای خۆی دەتوانێ فۆڕمی پێبدا و گۆڕانی بەسەردا بێنێ. لە مێژووی هەموو نەتەوەیەکدا شوێن و خاڵی تاریک هەن کە مرۆڤ پێیان باشە لەبیری نەکەن. سیاسەتوانێکی ئیسرائیلی لە کاتی هەڵبژاردنەکاندا، کاتێ باس لەسەر ئەو

ئازارانە دەکات کە فەلەستینییەکان بەدەستی سوپای ئیسرائیلەوە تووشی بوون، بەدڵنیاییەوە دەنگێکی زۆر بەدەست ناهێنێت. لە لایەکیتریشەوە سیاسەتوانێک ئەفسانەیەکی نەتەوەیی بەدەستەوە بێت، ڕووداوە ڕاستییە ناخۆشەکان پشتگوێ بخات و سەرنجی لەسەر ساتەوەختە شکۆمەندەکانی ڕابردووی جوولەکەکان بێ و لە هەر شوێنێک پێویست بێ ڕاستەقینەیەکی نوێ بڕازێنێتەوە، شانسی گەیشتنی بە دەسەڵات گەلێک زۆرترە. ئەمەش تەنیا تایبەت بە ئیسرائیل نییە، بەڵکوو لە هەموو جیهاندا وایە. چەند مرۆڤی ئیتالی یان هیندی تامەزرۆییان هەیە ڕاستیی بێ ڕازاندنەوەی وڵاتەکەیان ببیستن؟ ڕەنگە ڕاستیی سازش نەکراو لە زانستدا جەوهەریی بێت و لە پراکتیکی ڕۆحیدا جێگەی ستایش بێ، بەڵام لە سیاسەتدا هیچ خەڵاتێکت بۆ بەدیاریی ناهێنێت.

ئەفلاتون فەیلەسوفی یۆنانی لە کتێبی دەوڵەتدا دەستوورێکی خەیاڵیی خوڵقاند کە لەسەر بنەمای "درۆیەکی پیرۆز" دارێژرابێت - چیرۆکێک سەبارەت بە سەرچاوەی نەزمی کۆمەڵایەتی کە دڵسۆزیی هاووڵاتیان مسۆگەر بکات و نەهێڵێت دەستوورەکە بخەنە ژێر پرسیارەوە. پێویست بوو بە هاووڵاتیان بڵێن کە هەموویان لەسەر زەوی لەدایک بوون، زەوی دایکی ئەوانە و ئەوانیش وەک منداڵێک

قەرزداری دڵسۆزیی نیشتمانی دایکی خۆیانن. سەرەڕای ئەوەش پێویستە پێیان بڵێین کاتێک دووگیان دەبن، خوداوەندەکان لە کانزا جیاوازەکانەوە خوڵقاندوویانن - زێڕ، زیو، برۆنز و ئاسن - ئەمەش فەرمییەت دەدات بە پلەبەندی سروشتی چینی نێوان سەرکردە زێڕینەکان و خزمەتکارە برۆنزیەکانیان. دیارە یۆتۆپیا یاخود مەدینەی فازیلەی ئەفلاتون هەرگیز نەخرایە بواری جێبەجێکردنەوە، بەڵام بەدرێژایی هەزاران دەوڵەتی بێژومار گۆڕانکارییەکانی "درۆی پیرۆز"یان پێشکەش بە هاوڵاتیانی خۆیان کردووە.

دیارە نابێ لە "درۆی پیرۆز"ی ئەفلاتونەوە ئەم ئەزموونە وەربگرین کە هەموو سیاسەتوانان درۆزن و هەموو گێڕانەوەی نەتەوەیی فێڵ و ساختەن. هەڵبژاردن لەنێوان درۆ و ڕاستیدا کارێکی هاسان نییە. بژاردەیەکی سێیەم هەیە. بۆچوونێکی خەیاڵیی ئەوکات درۆیە، ئەگەر وا پیشان بدرێت کە نوێنەرایەتیی ڕاستەقینەی ڕووداوێک دەکات. بۆچوونێکی خەیاڵیی درۆ نییە ئەگەر مرۆڤ ئەم مەبەستەی نەبێت، بەڵام دان بەوەدا بنێت کە هەوڵدەدات واقیعێکی نوێی ئینترسوبژێکتیف دروست بکات نەک نوێنەرایەتی ڕووداوێکی بابەتیی بکات.

بۆ نموونە کۆنگرەی دەستووریی کە لە ١٧ی ئەیلوولی ١٧٨٧ دەستووری ئەمریکای واژۆ کرد. ئەم دەستوورە هیچ

ڕاستییەکی لەبارەی جیهانەوە ئاشکرا نەکرد، بەڵام درۆش نەبوو. بە پێچەوانەی ڕێنوێنییەکەی ئەفلاتون، نووسەران سەبارەت بە سەرچاوەی دەقەکە هەوڵی فریودانی کەسیان نەداوە. وەک ئەوەی لە ئاسمانەوە کەوتبێتە خوارەوە یان خودایەک بە چرپە پێی وتبێتن، ڕەفتاریان نەکردووە. بەڵکوو بە ئاشکرا لە زور شوێندا دانیان بەوەدا ناوە کە خەیاڵێکی یاسایی داهێنەرانەیە و خاوەنەکانی مرۆڤن و مرۆڤیش بێ هەڵە نین.

ئەم دەستووورە سەبارەت بە سەرچاوەی پێشووی خۆی دەڵێت: "ئێمەی خەڵکی ئەمریکا بە ڕێنمایی ئامانجی کامڵکردنی یەکێتییەکەمان... ئەم دەستووورە بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ڕێکدەخەین و دادەمەزرێنین." هەرچەندە ئەم دەستووورە گەلێک شەفاف و ڕوونە کە خەیاڵێکی دروستکراوی مرۆڤە، بەڵام هاوپەیمانییەکی بەهێزی دامەزراندووە. بۆ زیاتر لە دوو سەدە ڕێکوپێکی لە نێوان ملیۆنان مرۆڤدا پاراستووە کە لە ڕەهەندێکی بەربڵاوی ئایینی، نەتەوەیی و کولتوورییەوە سەرچاوەی گرتووە. کەواتە دەستووری وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا وەک ئاوازێک وایە کە کۆمەڵێک کەس بۆ ڕێک و پێکی ڕێنمایی دەکات، بەڵام بانگەشەی ئەوەش ناکات کە شتێکی تایبەتیی و پیرۆز یان ئیلاهی وێنا دەکات.

بەڵام ئەم "ڕێک و پێکیی"یە نابێت لەگەڵ دادپەروەریی یان ئینساف تێکەڵ بکرێت. ئەو ڕێکوپێکییەی دەستووری ئەمریکای دامەزراند، دانی بە کۆیلایەتی، ژێردەستەیی ژنان، زەوتکردنی مافی گەلانی ڕەسەن و نایەکسانی ئابووریی داناوە. چونکە لەبەر ئەوەی دەستوور بە ڕوونی باسی لەوە کردووە کە خەیاڵێکی یاسایی دروستکراوی مرۆڤە، هەروەها میکانیزمەکانی بۆ ڕاستکردنەوەی نادادپەروەرییەکانیشی دابین کردووە(وەک لە بەشی پێنجەمدا بە وردی باسی لێوە دەکەین). مادەی پێنجەمی ئەم دەستوورە ڕوونی دەکاتەوە چلۆن ئەو چەشنە چاکسازیی یان زیادکردنانە بەڕێوەدەچن و "بەپێی ڕۆح و مەبەست، هێزی یاسایی وەک بەشێک لەم دەستوورە بەدەست دەهێنن." کەمتر لە سەدەیەک دوای دەرکردنی ئەم دەستوورە، ١٣ شوێن و ناوچەی کۆیلایەتی هەڵوەشایەوە.

ئەمەش وا دەکات دەستووری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە بنەڕەتدا جیاواز بێت لەو چیرۆک و گێڕانەویە کە نکۆڵیی لە سروشتی خەیاڵییەکەی دەکات، وەک دە فەرمانی مووساییەکان. هەروەک چلۆن دەستووری ئەمریکا لە سەرەتادا ئەو کارەی بەڕێوەبردووە، دە فەرمانەکەش پشتگیری لە کۆیلایەتی دەکرد. فەرمانی دەیەم دڵێ: " تەماح لە ماڵی هاوڕێکەت مەکە، تەماح لە ژنی هاوڕێکەت و

خزمەتکارە نێر و مێیەکەی و گا و کەرەکەی و هەموو ئەو شتانە هاوڕێکەت خاوەنی بێ، مەکە."(Exodus ٢٠:١٧) کەواتە خودا بەرگریی مرۆڤەکان ناکات کە خاوەنی کۆیلە بن - تەنیا کاتێک کەسێک تەماح لەو کۆیلانە بکات کە هی کەسێکیتر بن، پێی ناخۆشە. بەڵام بە پێچەوانەی دەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، دە فەرمانەکە هیچ دەرەتانێکی ڕاستکردنەوەی پێشکەش نەکردووە. فەرمانێکی یازدەهەم نییە کە بڵێت: "ئێوە دەتوانن بە زۆرینەی دوو لەسەر سێ، فەرمانەکان بگۆڕن یان فەرمانیتری لێ زیاد بکەن."

ئەم جیاوازییە چارەنووسسازە لە ڕستەی یەکەمەوە گەلێک ڕوون و بەرچاوە. دەستووری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بە "ئێمەی گەل" دەست پێدەکات. بە ئاماژەدان بە بنەچەی مرۆڤایەتی خۆی، دەرفەت دەدات بە کەسانی دیکە کە گۆڕانکاریی پێکبێنن. دە فەرمانەکە بەم ڕستەیە دەست پێدەکات: "من خودای تۆم." چونکە بانگەشەی بۆ ئەوەیە فەرمانەکان لە خوداوە سەرچاوەیان گرتووە، مرۆڤ لە هەر ئەگەرێکی گۆڕانکاریی بێبەش دەکات. هەر بۆیە تا ئەمڕۆش کتێبی ئینجیل کۆیلایەتیی ڕەد ناکاتەوە.

هەموو سیستەمە سیاسییە مرۆییەکان لەسەر بنەمای خەیاڵ دامەزراون، بەڵام هەندێکیان دان بەوەدا دەنێن و هەندێکیتر دان بەم ڕاستییەدا نانێن. ئەگەر ئێمەی مرۆڤ

لەسەر سەرچاوەی نەزمی کۆمەڵایەتیمان کراوە بین، گۆڕینی ئاسانترە. ئەگەر مرۆڤی وەک ئێمە ئەم دەستوور و فەرمانەیان دانەهێنابێت، ئەوا دەتوانین ڕاستیان بکەینەوە. بەڵام ئەم کراوەییەش باجی خۆی هەیە. ئەگەر دان بەوەدا بنێین کە نەزمی کۆمەڵایەتی لەلایەن مرۆڤەکانەوە خوڵقێندراوە، گەلێک قورس دەبێت هەمووان بەو شتە قەناعەت پێبێنین. ئەگەر ئەم یاسایانە لە لایەن ئێمەی مرۆڤەوە داهێنراون، بۆچی ئێمە دەبێت ملکەچیان بین؟ وەک لە بەشی پێنجی ئەم کتێبەدا دەبینین تا کۆتایی سەدەی هەژدەهەم، نەبوونی پەیوەندیی جەماوەریی وایکرد کە مشتومڕی ئاشکرا لەسەر یاساکانی نەزمی کۆمەڵایەتی لەگەڵ ملیۆنان کەسدا گەلێک ئاستەم بێ. بەناوی ڕێکوپێکیی، تزارەکانی ڕووسیا، خەلیفە موسڵمانەکان و کوڕانی ئاسمانیی چینی، بانگەشەی ئەویان کردووە کە یاساکان لە ئاسمانەوە هاتوون و جێگەی مشتومڕ نین. تەنانت تا سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمیش، زۆرێک لە نەزمە کۆمەڵایەتییەکان ئاماژە بە دەسەڵاتێکی سەرووی مرۆیی دەکەن و ئەو باسانە سەرکوت دەکەن کە نەکا گۆڕانکاریی نەخوازراویان لێبکەوێتەوە.

دووڕیانێکی ئەبەدی

بە تێگەیشتن لە ڕۆڵی گێڕانەوەکان لە کۆمەڵگادا، دەتوانین مۆدێلێکی باشتر لە تۆڕەکانی زانیاریی بخوڵقێنین کە لە تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی و ڕەخنەی پۆپۆلیستی تێپەڕێت. بە پێچەوانەی تێگەیشتنی بێ هەڵوێست، زانیاریی تەنیا ماکەی خاوی ڕاستی نییە و تۆڕەکانی زانیاریی مرۆڤیش تەنیا بۆ دۆزینەوەی ڕاستییەکان دانەمەزراون. هەروەها بە پێچەوانەی ڕوانگەی پۆپۆلیستی، زانیاریی تەنیا چەک نییە. تۆڕێکی زانیاریی مرۆیی بۆ مانەوە و گەشەکردن دەبێ هاوکات دوو ئامانجی هەبێ: دۆزینەوەی "ڕاستییەکان" و دامەزراندنی "ڕێکوپێکیی" لەناو کۆمەڵ. لە مێژووی ڕابردوودا تۆڕەکانی زانیاریی دوو چەشن لێهاتوویان پەرەپێداوە. لە لایەکەوە، وەک تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی چاوەڕێی دەکات، فێری پرۆسێسکردنی زانیاریی بوون بۆ ئەوەی باشتر لە تەوەرەکانی وەک پزیشکی، ماموت و فیزیکی ئەتۆمی تێبگەن. هاوکاتیش فێر بوون بۆ دامەزراندنی ڕێکوپێکی لە زانیاریی بۆ دامەزراندنی کۆمەڵگا گەورەکان بەکار بهێنن، نەک هەر لە

ڕێگەی گێڕانەوەی ڕاستییەکانەوە بەڵکوو لە ڕێگەی چیرۆکی خەیاڵی، فانتازیا، پڕوپاگەندە و تەنانەت ساختە و درۆشەوە.

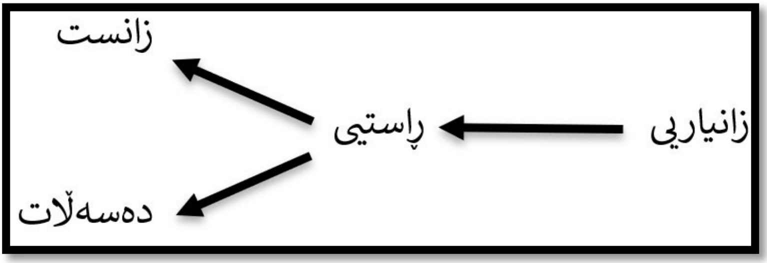

تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی

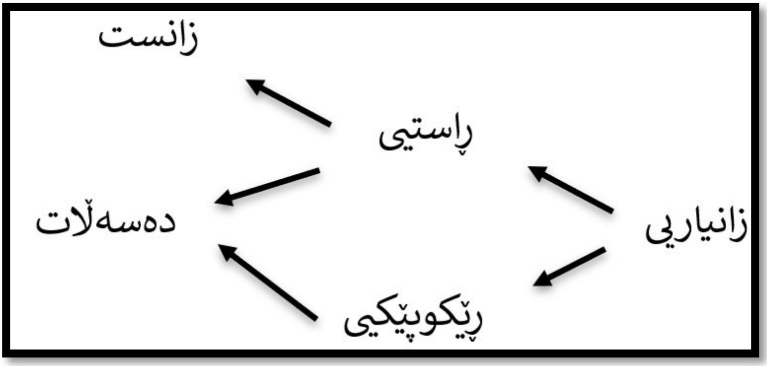

تێگەیشتنی ئاڵۆزی زانیاریی

ژمارێکی زۆری زانیاریی خۆکارانە نابێتە هۆی دۆزینەوەی ڕاستی و پێکهێنانی ڕێکوپێکیی. کارێکی ئاسان نییە هاوکات زانیاریی بۆ ناسینەوەی ڕاستی و دروستکردنی ڕێکوپێکی بەکاربهێنرێت. ئەمەش بەهۆی ئەو ڕاستییەیە کە ئەم دوو

ئامانجە زۆرجار لەسەر ڕێگای یەکتر قوت دەبنەوە، چونکە لە حاڵەتی ئاساییدا پاراستنی ڕێکوپێکیی لە ڕێگەی چیرۆکە خەیاڵییەکانەوە گەلێک هاسانترە. هەندێک جار - وەک دۆخی دەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا - گێڕانەوەکان دەتوانن خۆیان بەو شێوەیە ئاشکرا بکەن، بەڵام لە زۆربەی حاڵەتەکاندا ئەم کارە پێک نایە. بۆ نموونە ئایینەکان هەمیشە بانگەشەی ئەوە دەکەن ڕاستەقینەیەکی بابەتیی و ئەبەدیین، نەک گێڕانەوەی چێکراو و داهێنراوی مرۆڤ. لەم حاڵەتەدا گەڕان بەدوای حەقیقەت مەترسی لەسەر نەزمی کۆمەڵایەتی دروست دەکات. زۆرێک لە کۆمەڵگاکان بەهۆی ئەو کۆمەڵانەوە درێژە بە ژیانیان دەدەن کە سەرچاوەی ڕاستەقینەی باوەڕەکەی خۆیان بۆیان نامۆ بێت: "نەزانیی هێز و نەناسینی ڕاستەقینە"، بەڵام چی ڕوودەدات کاتێک مرۆڤ لە ڕاستییەکان نزیک ببنەوە؟ چی ڕوودەدات کاتێک هەمان زانیاریی ڕاستییەکی گرنگ سەبارەت بە جیهان ئاشکرا بکات و هاوکاتیش ڕووبەڕووی "درۆی پیرۆز" بێتەوە کە کۆمەڵگای بەیەکەوە بەستۆتەوە؟ لە دۆخێکی ئەوتۆدا ڕەنگە کۆمەڵگا بە دانانی سنوور بۆ گەڕان بەدوای ڕاستیدا هەوڵی پاراستنی ڕێکوپێکی بدات.

نموونەیەکی ئاشکرا تیۆریی گەشەسەندنی داروینە. تێگەیشتن لە زانستی گەشەسەندن ڕوانگەی ڕاستەقینەی

بنەچەی مرۆڤ و بایۆلۆژیی پەرە پێدەدات، بەڵام هاوکاتیش ئەو ئەفسانەیە(ئایین) تێکدەدات کە ڕێکوپێکی لە زۆرێک لە کۆمەڵگاکاندا پێکهێناوە. سەیر نییە چەند دەوڵەت و کلیسەیەک تیۆریی گەشەسەندنیان لە تەوەری قوتابخانەکان لابردووە و ئامادەن ڕاستەقینە بکەنە قوربانی ڕێکوپێکیی.[٨٣]

کێشەیەکی هاوشێوە ئەوەیە کە تۆڕەکانی زانیاریی تەنیا لەو ناوچە تەسکە پێناسەکراوانەی خزمەت بە پاراستنی دەسەڵات دەکەن، بەبێ ئەوەی نەزمی کۆمەڵایەتی بخەنە ژێر پرسیارەوە، دەتوانن ڕێگە بە گەڕان بەدوای ڕاستییەکاندا بدەن یان بەرەوپێشیان ببەن. ئەنجامەکەی دەتوانێت تۆڕێکی گەلێک بەهێز بێت، بەڵام تۆڕێک کە حیکمەتی تێدا نییە. بۆ نموونە ناسیۆناڵ سوسیالیسیەکانی ئاڵمانیای نازی شارەزایانی پێشەنگی نێودەوڵەتی لە بوارەکانی وەک کیمیایی، بیناسازیی، ئەندازیاریی و موشەکسازی بەرهەم هێنا و بە پلەی یەکەم ئەوە لێکۆڵینەوەی موشەکەکانی ناسیۆنال سۆسیالیستەکان بوو کە دواتر ڕێگەی بۆ ئەمریکییەکان خۆش کرد بتوانن بچنە سەر مانگ.[٨٤] توانایی زانستیی وایکرد

[٨٣] Sushmitha Ramakrishnan, »India Cuts the Periodic Table and Evolution from Schoolbooks«, DW, ٢. Juni ٢٠٢٣, www.dw.com/en/indiadropsevolution/a-٦٥٨٠٤٧٢٠.

[٨٤] Annie Jacobsen, Operation Paperclip: The Secret Intelligence Program That Brought Nazi Scientists to America (Boston: Little, Brown, ٢٠١٤); Brian E. Crim, Our

ناسیۆناڵ سوسیالیستەکان بتوانن ئامێرێکی جەنگی بەهێز دروست بکەن کە بتوانن لە خزمەت پەرەپێدانی ئەفسانە و فەنتازیایەکی ماڵوێرانکەر کەڵکی لێوەرگرن. لە سەردەمی دەسەڵاتی نازییەکاندا ئاڵمانییەکان هان دەدران بۆ بەڕێوەبردنی توێژینەوەی دروستکردنی موشەک، بەڵام بەو مەرجەی پرسیار لەسەر تیۆریی ڕەگەزپەرستیی بایۆلۆژیی و مێژوو نەهێننە ئاراوە.

ئەمەش خۆی هۆکاری ڕاستەقینە و سەرەکییە کە مێژووی تۆڕەکانی زانیاریی مرۆیی ڕێپێوانێکی سەرکەوتووانە نییە. دیارە ئەم تۆڕە کۆمەڵایەتییانە بە درێژایی نەوەکان پەرەیان ساندووە و بەهێزتر بوون، بەڵام مەرج نییە ژیرتر بووبن. کاتێک تۆڕێکی کۆمەڵایەتیی ڕێکوپێکیی دەخاتە سەرەوەی ڕاستییەوە، ڕەنگە بتوانێت زۆر بەهێز بێ، بەڵام دەشکرێ ئەو هێزە گەلێک گەمژانە بەکاربهێنێت.

مێژووی تۆڕی زانیاریی مرۆڤ، لەجیاتی دۆزینەوەی ڕاستییەکان و سەرکەوتوویی، زیاتر لە هەوڵدان بۆ هاوسەنگکردنی نێوان ڕاستی و ڕێکوپێکی دەچێت. ئێمەی مرۆڤ لە سەدەی بیست و یەکەمدا بەزەحمەت لەم ئەرکە هاوسەنگکردنەدا باشتر بووین بەهەڵسەنگاندن لەگەڵ

Germans: Project Paperclip and the National Security State (Baltimore: Johns Hopkins University Press, ٢٠١٨).

سەردەمی بەرد. بە پێچەوانەی وێنە و ئەرکی کۆمپانیاکانی وەک گووگڵ یان فەیسبووک و تەکنۆلۆژیای زانیاریی کە گەلێک گورج بەرێوەدەچن، جیهان خێراتر و کاراتر نەبۆتەوە. ئەم خێراکردنە تەنیا ئەرکی هاوسەنگیی نێوان ڕاستی و ڕێکوپێکیی گورجتر کردووە. خولقاندن و داهێنانی چیرۆکی خەیاڵیی و گێڕانەوەیان بۆ نەوەکانی داهاتوو دەیان هەزار ساڵ لەمەوبەر ئەم وانەیەی فێرکردووین. هەروەها مرۆڤایەتی وانەیەکی سەرەکیتریش فێربوو کاتێک دووەم تەکنۆلۆژیای زانیاریی مەزنی داهێنا: "بەڵگەنامەی نووسراوە".

بەشی سێ

بەڵگەنامەکان – گازگرتنی پڵینگی کاغەزیی

"گێڕانەوە" یەکەم تەکنۆلۆژیای زانیاریی بەرچاوی مرۆڤایەتی بوو کە بەردی بناغەی هاوکاریی بەرفراوانی لە ئاستێکی بەرزدا مسووگەر کرد و مرۆڤی کردە بەهێزترین ئاژەڵی سەر زەوی. بەڵام هاوکات سنووری خۆشی بۆ دیاریی کرد.

بۆ نموونە ڕۆڵی گێڕانەوە لە کاتی خوڵقاندنی چەمکی "نەتەوە" دەهێنینە بەر چاومان. زۆرێک لە نەتەوەکان سەرەتا لە خەیاڵ و فەنتازیای ئەدیبان و شاعیراندا پێکهاتن. لەمڕۆدا سارا ئارۆنسۆن و ئەڵقە سیخۆڕییەکەی بە زایۆنیستی سەرەتایی دادەنرێت کە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی جولەکە لە فەلەستین ژیانی خۆیان خستە مەترسییەوە. بەڵام ئەم بیرۆکەیەیان لە کوێوە هێناوە؟ ئیلهامیان لە نەوەی پێشووتری شاعیر، بیرمەند و خەیاڵپەردازانی وەک تیۆدۆر هێرزل "Theodor Herzl" و چایم ناچمان بیالیک "Chaim Nachman Bialik" وەرگرتووە.

لە وەرچەرخانی سەدەی نۆزدە و بیستەمدا، بیالیک "Bialik"، جوولەکەیەکی ئۆکراینی، چەندین شیعر و چیرۆکی بڵاوکردەوە کە تێیدا گلەیی لە ڕاوەنان، گۆشەگیری و لاوازیی جولەکەکانی ئوروپای کردوە و داوای لێکردوون خۆیان چارەنووسیان بەدەستەوە بگرن - بە چەک بەرگریی لە مافی خۆیان بکەن، کۆچ بۆ فەلەستین بکەن و لەوێ دەوڵەتی خۆیان پێکبێنن. یەکێک لە شیعرە کاریگەرەکانی خۆی لە دوای کۆمەڵکووژیی کیشینێۆڤ "Kischinjow" لە ساڵی ١٩٠٣ نووسی، کە تێیدا ٤٩ جولەکە کوژران و دەیان کەسیش بریندار بوون.[٨٥] لە شیعری "لە شاری کوشتن"دا ئیدانەی ئەو جەماعەتە بکوژە دژە جولەکانەی کردووە کە مرۆڤکوژییەکەیان بەڕێوە بردووە، بەڵام هاوکات ڕەخنەی لە خودی جولەکەکانیش گرتووە چونکە هێمنیی و بێهێزییان لەخۆیان نیشان داوە.

بەشێک لە برگەیەکی دڵتەزێنی شیعرەکە باس لەوە دەکات چلۆن ژنانی جولەکە بوونەتە قوربانیی دەستدرێژیی بەکۆمەڵ لە کاتێکدا هاوسەر، کوڕ و براکانیان خۆیان شاردۆتەوە و نەیانوێراوە پارێزگارییان لێ بکەن. پیاوە جولەکەکانی لەگەڵ مشکی ترسنۆک و خەیاڵیی هەڵسەنگاندووە کە بە بێدەنگی بۆ پەرجۆیەک لە خودا

[٨٥] Monty Noam Penkower, »The Kishinev Pogrom of ١٩٠٣: A Turning Point in Jewish History«, Modern Judaism ٢٤/٣ (٢٠٠٤), S. ١٨٧-٢٢٥.

دەپارێنەوە کە هەرگیز وەڵامی نەدانەوە. شیعرەکە لە درێژەی باسەکەدا دەڵێ چلۆن ڕزگاربووانی جوولەکە دوای مرۆڤکوژییەکە نەک هەر خۆیان چەکدار نەکردوە، بەڵکوو لەبری ئەوە خەریکی مشتومڕ بوون سەبارەت بەوەی ئایا ئەو ژنانەی دەستدرێژیان کراوەتە سەر بە پێی ڕێورەسمەکانیان "ناپاک" بوون یان ئایا "پاکی" خۆیان پاراستووە.

ئەم شیعرە ئێستا بەشێکە لە وانەی خوێندن لە زۆرێک لە قوتابخانەکانی ئیسرائیل. هەروەها سەرچاوەیەکی ئەدەبیی پێویستە بۆ هەموو ئەو کەسانەی بیانەوێت تێبگەن چلۆن جولەکەکان کە بە درێژایی دوو هەزار ساڵ ئاشتیخوازترین گەلی مێژوو بوون، توانیان یەکێک لە بەهێزترین سوپای جیهان بنیات بنێن. دیارە لەخۆڕا نییە کە بیالیک کرا بە شاعیری نەتەوەیی ئیسرائیل.[٨٦]

ئەوەی بیالیک لە ئوکرائین ژیاوە و لەوێ ئاگاداری گۆشەگیریی جولەکەکانی ئەشکەنازی "aschkenasischen" بووە و ئاگای لە دۆخی فەلەستین نەبووە، خۆی دواتر بووە هۆی دروستبوونی ململانێی نێوان جوولەکە و عەرەبەکان.

[٨٦] Hayyim Nahman Bialik, »Be’ ir Hahareigah / The City of Slaughter«, übers. v. A. M. Klein, Prooftexts ٢٥/١ - ٢ (٢٠٠٥), S. ٨ - ٢٩; Iris Milner, »›In the City of Slaughter‹: The Hidden Voice of the Pogrom Victims«, Prooftexts ٢٥/١ - ٢ (٢٠٠٥), S. ٦٠ - ٧٢; Steven Zipperstein, Pogrom: Kishinev and the Tilt of History (New York: Liveright, ٢٠١٨); David Fishelov, »Bialik the Prophet and the Modern Hebrew Canon«, in Great Immortality, hg. v. Jón Karl Helgason/Marijan Dović (Leiden: Brill, ٢٠١٩), S. ١٥١ - ٧٠.

شیعرەکانی بیالیک یارمەتی جولەکەکانی دا کە خۆیان وەک قوربانییەک ببینن و هەست بکەن پێویستییان بە خاک و سەربازی خۆیان هەیە، بەڵام هیچ بیرۆکەیەکیان نەبوو سەبارەت بە لێکەوتە کارەساتبارەکانی بۆ دانیشتوانی عەرەبی فەلەستین یان میزراهیم"Misrachim"، واتە پێکهاتە جوولەکەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. کاتێک ململانێی نێوان عەرەب و ئیسرائیلییەکان لە کۆتایی چلەکاندا پەرەی سەند، بەشێکی بەهۆی ئەم شیعرەوە کە نیو سەدە پێشتر لە ئۆکرائین نووسرابوو، سەدان هەزار فەلەستینی و سەدان هەزار جولەکەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ماڵ و شوێنی ژیانیان دەرکران و ئاوارە بوون.[٨٧]

[٨٧] Die Zahl der palästinensischen Flüchtlinge wird auf ٧٠٠ ٠٠٠ bis ٧٥٠ ٠٠٠ geschätzt, die meisten wurden ١٩٤٨ vertrieben. Siehe Benny Morris, Righteous Victims: A History of the Zionist- Arab Conflict, ١٨٨١ - ١٩٩٨ (New York: Vintage, ٢٠٠١), S. ٢٥٢; UNRWA, »Palestinian Refugees«, abgerufen am ١٣. Februar ٢٠٢٤, www.unrwa.org/palestine-refugees. Im Jahr ١٩٤٨ lebten ٨٥٦ ٠٠٠ Juden in arabischen Ländern wie Irak und Ägypten. Im Laufe der nächsten beiden Jahrzehnte, als Vergeltung für die Niederlagen der Araber in den Kriegen der Jahre ١٩٤٨, ١٩٥٦ und ١٩٦٧, wurden die meisten dieser Juden vertrieben, sodass es ١٩٦٧ nur noch ٧٦ ٠٠٠ waren. Siehe Maurice M. Roumani, The Case of the Jews from Arab Countries: A Neglected Issue (Tel Aviv: World Organization of Jews from Arab Countries, ١٩٨٣); Aryeh L. Avneri, The Claim of Dispossession: Jewish Land-Settlement and the Arabs, ١٨٧٨ - ١٩٤٨ (New Brunswick, N.J.: Transaction Books, ١٩٨٤), S. ٢٧٦; JIMENA, »The Forgotten Refugees«, ٧. Juli ٢٠٢٣, www.jimena.org/the-forgottenrefugees; Barry Mowell, »Changing Paradigms in Public Opinion Perspectives and Governmental Policy Concerning the Jewish Refugees of North Africa and Southwest Asia«, Jewish Virtual Library, abgerufen am ٣١. Januar ٢٠٢٤, www.jewishvirtuallibrary.org/changingparadigms- in-public-opinion-perspectives-and-governmentalpolicy- concerning-the-jewish-refugees-of-north-africa-andsouthwest- asia.

لە کاتێکدا بیالیک لە ئوکرائین خەریکی نووسینی شیعرەکانی بوو، جولەکەی مەجاریی تیۆدۆر هێرزل "Theodor Herzl" خەریکی ڕێکخستنی بزووتنەوەی زایۆنیستی بوو. دوو کتێبی بوونە سەرچاوە و کۆڵەکەیەکی گرنگی چالاکییە سیاسییەکەی: مانیفێستی سیاسییەکەی "دەوڵەتی جوولەکەکان" (١٨٩٦) کە تێیدا هێرزل داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی جوولەکە لە فەلەستین دەکات و ڕۆمانی یۆتۆپیاییەکەی "وڵاتی کۆن و نوێ" (١٩٠٢) کە لە ساڵی ١٩٢٣دا ڕوودەدات و باسی دەوڵەتێکی خۆشگوزەرانی جوولەکە دەکات کە هێرزل لە ڕۆمانەکەیدا پێشبینی بۆ کردووە. هەروەها ئەم دوو کتێبەش واقیعی فەلەستینیان پشتگوێ خست و کاریگەریی یەکلاکەرەوەیان لەسەر بزووتنەوەی زایۆنیستی دانا. کتێبی "وڵاتی کۆن و نوێ" بە زمانی عیبری لە ژێر ناوی تێلاڤیف دەرکەوت؛ کە حەوت ساڵ دوای چاپی ڕۆمانەکە شاری تێلاڤیف لە وڵاتی ئیسڕائیل دامەزرا. ئەگەر بیالیک بە شاعیری نەتەوەیی ئیسرائیل دانراوە، دەبێ هەرزل بە خەیاڵپەردازی شاری تێلاڤیف دابنرێت.

بیالیک و هێرزل لە چیرۆکەکانیاندا چەندین لایەنی واقیعی ئەو سەردەمەیان پشتگوێ خستووە، بەتایبەتی ئەو ڕاستییەی کە لە دەوروبەری ١٩٠٠ جولەکە تەنیا لەسەدا ٦

تا ٩ی ٦٠٠ هەزار دانیشتووی ناوچەکەیان پێکدەهێنا.[٨٨] هەرچەندە ڕاستییە دیمۆگرافییەکان پشت گوێ خران، بەڵام قورسایی زیاتریان بە ئەفسانەکە بەخشی، بەتایبەتی کتێبی ئینجیل، کە بەبێ ئەو زایۆنیزمی مۆدێرن بیری لێ نەدەکرایەوە. جگە لەوەش بیالیک و هێرزل لە ژێر کاریگەریی ئەفسانە ناسیۆنالیستەکاندا بوون کە لە لایەن نەتەوەکانی دیکەی ئورووپای سەدەی نۆزدەهەمدا داهێنرابوون. جولەکەی ئۆکراینی بیالیک و جولەکەی مەجاریی هێرزل ئەو کارەیان بۆ زایۆنیزم کرد کە پێشتر شاعیر تاراس شێڤچێنکۆ "Taras Schewtschenko"بۆ ئۆکراین،[٨٩] ساندۆر پێتۆفی "Sándor Petőfi" بۆ مەجارستان[٩٠] و ئادەم میکیڤیچ"Adam Mickiewicz" لەپێناو

---

[٨٨] Schätzungen der jüdischen und der gesamten Bevölkerung sind ungewiss, da die Osmanischen Erhebungen unvollständig sind. Siehe Alan Dowty, Arabs and Jews in Ottoman Palestine: Two Worlds Collide (Bloomington: Indiana University Press, ٢٠٢١); Justin McCarthy, The Population of Palestine: Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate (New York: Columbia University Press, ١٩٩٠); Itamar Rabinovich/Jehuda Reinharz (Hg.), Israel in the Middle East: Documents and Readings on Society, Politics, and Foreign Relations, Pre-١٩٤٨ to the Present (Hanover, N.H.: University Press of New England, ٢٠٠٨), S. ٥٧١; Yehoshua Ben-Arieh, Jerusalem in the ١٩th Century: Emergence of the New City (Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Institute, ١٩٨٦), S. ٤٦٦.

[٨٩] George G. Grabowicz, »Taras Shevchenko: The Making of the National Poet«, Revue des Études Slaves ٨٥/٣ (٢٠١٤), S. ٤٢١ - ٣٩; Ostap Sereda, »›As a Father Among Little Children‹: The Emerging Cult of Taras Shevchenko as a Factor of the Ukrainian Nation Building in Austrian Eastern Galicia in the ١٨٦٠s«, Kyiv-Mohyla Humanities Journal ١ (٢٠١٤), S. ١٥٩ - ٨٨.

[٩٠] Sándor Hites, »Rocking the Cradle: Making Petőfi a National Poet«, Arcadia ٥٢/١ (٢٠١٧), S. ٢٩ - ٥٠; Ivan Halász u. a., »The Rule of Sándor Petőfi in the Memory Policy of Hungarians, Slovaks, and the Members of the Hungarian Minority Group in Slovakia in the Last ١٥٠ Years«, Historia@Teoria ١/١ (٢٠١٦), S. ١٢١ - ٤٣.

ناسیۆنالیزمی پۆڵەندا کردبوویان.[٩١] هەرزل بە لەبەرچاوگرتنی ئەم بزووتنەوە نەتەوەییە نووسیویەتی گەلان لە "خەون، شیعر و خەیاڵ"ەوە سەرهەڵدەدەن.[٩٢]

ڕەنگە خەون، شیعر و خەیاڵ وروووژێنەر بن، بەڵام بەس نین بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کارا. هەرچەندە بیالیک ئیلهامبەخش بوو بۆ نەوەی ئازادیخوازانی جوولەکە، بەڵام بۆ وەڕێخستن و پاراستنی سوپایەکی بەهێز پێویستی بە کۆکردنەوەی باج و کڕینی چەک هەیە. ڕۆمانی یۆتۆپیایی هێرزل باسی دامەزراندنی شاری تێلاڤیڤی کردووە، بەڵام شارێکی کارا پێویستی بە سیستەمی ئاوەڕۆ هەیە. نیشتمانپەروەریی تەنیا لە خوێندنەوەی شیعری بزوێنەر لەسەر جوانیی نیشتمان یان خستنەڕووی وتاری ڕق و کینە دژی بێگانە و کەمینەکان پێک نایەت. بەڵکوو نیشتمانپەروەریی زیاتر بەو مانایەیە هاووڵاتیان باج بدەن، گشت مرۆڤ لە بەشەکانیتری وڵاتیش چێژ لە ئاوی

[٩١] Timothy Snyder, The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, ١٥٦٩ - ١٩٩٩ (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠٠٣); Roman Koropeckyj, Adam Mickiewicz: The Life of a Romantic (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, ٢٠٠٨); Helen N. Fagin, »Adam Mickiewicz: Poland's National Romantic Poet«, South Atlantic Bulletin ٤٢/٤ (١٩٧٧), S. ١٠٣ - ١٣; Theodor Herzl, Zionistisches Tagebuch ١٨٩٥ - ١٨٩٩. Briefe und Tagebücher, Bd. ٢ (Berlin: Propyläen), S. ٦٤.

[٩٢] Jonathan Glover, Israelis and Palestinians: From the Cycle of Violence to the Conversation of Mankind (Cambridge, U.K.: Polity Press, ٢٠٢٤), S. ١٠.

خواردنەوە، ئاسایش، پەروەردە و چاودێریی تەندروستی وەربگرن.

بۆ ئەوەی خزمەتگوزارییە حکومییەکان لە ڕوانگەی ماڵییەوە پشتیوانی بکرێن و باجی پێویست کۆبکرێتەوە، پێویستە ژومارێکی زۆری زانیاریی کۆ، ئەرشیف و پرۆسێس بکرێن: زانیاریی سەبارەت بە شوێنی ژیان، خانووبەرە، پارەدان، داشکاندن، بژاردنی ساڵانەی بەرهەمەکان، گەیاندنیان بەدەستی خەڵکی، بودجە، فاکتور و مووچە. ئەمە ئەو چەشنە زانیارییانە نیین کە بتوانرێت لە ناو شیعرێکی لەبیرنەکراو یان ئەفسانەیەکی خۆش و تامەزرۆداردا بەیان بکرێن. داتا یاخود زانیارییەکانی باجوەرگرتن بە شێوەیەکی گشتی لەناو لیستەکان کۆدەکرێنەوە، لە لیستە و خشتەی ساکارەوە تا بیلانس و حیساباتی ئاڵۆز. ئەم داتا داراییە وشک و برینگانە شتێکی هاوشێوەی گێڕانەوەکان پێشکەش بە مرۆڤ ناکەن. شاعیران دەتوانن بە دڵنیاییەوە ئەو چەشنە ڕاستییە هۆشیارانە پشتگوێ بخەن، بەڵام بەرپرسانی باج و ماڵیات ناتوانن.

لیستەکان نەک هەر بۆ خەزێنەی باجی نیشتمانی گرنگن، بەڵکوو بۆ هەموو دامەزراوە داراییە ئاڵۆزەکانیتریش بوونی حەیاتیان هەیە. کۆمپانیا، بانک و بازاڕەکانی بۆرس بەبێ ئەوان بیری لێناکرێتەوە. کلیسا، زانکۆ یان کتێبخانەیەک کە

بیانەوێت بودجەیەکی هاوسەنگ بۆ بەردەوامبوونی خۆیان بپارێزن، زوو بۆیان دەردەکەوێت کە پێویستیان بە تەنیا قەشە، شاعیر و کتێب نییە کە بە چیرۆکەکانیان تامەزرۆیی خەڵکی بۆ لای خۆیان ڕاکێشن، بەڵکوو پێویستییان بە کارمەند و حیسابداریش هەیە کە لەگەڵ لیستی جۆراوجۆر و کێشەی ئیداریی ئاشناییان هەبێ.

لیستە و چیرۆکەکان تەواوکەری یەکترن. ئەفسانەی نیشتمانی فەرمییەت بە تۆمارەکانی باج دەدەن و تۆمارەکانی باج دڵنیایی دەدەن لەوەی گێڕانەوەکان ببنە هۆی دروستکردنی قوتابخانە و نەخۆشخانە. ئەمەش جیهانی دارایی دەگرێتەوە. دۆلاری ئەمریکی، پاوەند یان بیتکۆین تەنیا لەو کاتەدا بوونیان هەیە کە خەڵک باوەڕیان بە گێڕانەوەی پەیوەست بەو سەرچاوە داراییانەوە هەبێت و ئەو چیرۆکانەی بانکدار، سیاسەتوانانی بواری دارایی و شارەزایانی وەبەرهێنان بۆیان دەیگێڕنەوە، وا دەکات بەهای ئەم دراوانە بەرزبێتەوە یان دابەزێت. کاتێک بانکە ناوەندییەکان بەرەنگاری هەڵاوسان دەبنەوە، وەزیرانی دارایی بودجەیەکی نوێ پەسەند دەکەن یان خاوەنکاران بەدوای وەبەرهێنەردا دەگەڕێن، ئیتر چیرۆک گێڕانەوە سوودێکی ئەوتۆی نابێت. بۆ بەڕێوەبردنی بانکێک، ویلایەتێک یان کۆمپانیایەک، لیستەکان گەلێک حەیاتی و پێویستن.

کێشەی گەورەی لیستەکان – هەروەها جیاوازیی گەورەیان لەگەڵ چیرۆکەکان – ئەوەیە، کە بێزارکەرن. هەر بۆیە وەبیرهێنانەوەی لیستەکان گەلێک قورسترە لە چیرۆکەکان. ئەمەش بەهۆی چۆنیەتی پرۆسێسکردنی زانیارییەکانی مێشکی مرۆڤەوەیە. گەشەسەندن، مێشکی ئێمەی وا دیزاین کردووە کە بتوانێت ژومارێکی زۆر زانیاریی هەڵبمژێت، پرۆسێس و پاشەکەوتی بکات بەڵام تەنیا کاتێک بە شێوەی چیرۆک پێشکەش بکرێت، نەک بەهۆی لیستەی ئیشک و ماندووکەرەوە. ڕامایانا "Ramayana"، یەکێکە لە چیرۆکە دامەزرێنەرەکانی ئەفسانەی هیندۆسی، لە ٢٤ هەزار بەیت پێکهاتووە، کە نزیکەی ١٧٠٠ لاپەڕە لە چاپە کتێبە مۆدێرنەکاندا دەگرێتەوە؛ سەرەڕای قەبارەی گەورەی، بۆ چەندین نەوە لە مێشکدا ڕاگیرتراوە و زار بە زار خوێندراوەتەوە چونکە بە شێوەی چیرۆک هۆنراوەتەوە.[٩٣]

[٩٣] William L. Smith, »Rāmāyana Textual Traditions in Eastern India«, in The »Ramayana« Revisited, hg. v. Mandakranta Bose (New York: Oxford University Press, ٢٠٠٤), S. ٩١ f.; Frank E. Reynolds, »Ramayana, Rama Jataka, and Ramakien: A Comparative Study of Hindu and Buddhist Traditions«, in Many Ramayanas: The Diversity of a Narrative Tradition in South Asia, hg. v. Paula Richman (Berkeley: University of California Press, ١٩٩١), S. ٥٠ - ٦٦; Aswathi M. P., »The Cultural Trajectories of Ramayana, a Text Beyond the Grand Narrative«, Singularities ٨/١ (٢٠٢١), S. ٢٨ - ٣٢; A. K. Ramanujan, »Three Hundred Ramayanas: Five Examples and Three Thoughts on Translation«, in Richman, Many Ramayanas, S. ٢٢ - ٤٩; James Fisher, »Education and Social Change in Nepal: An Anthropologist's Assessment«, Himalaya: The Journal of the Association for Nepal and Himalayan ١٠/٢ (١٩٩٠), S. ٣٠ f.

"ڕامایانا" لە سەدەی بیستەم و بیست و یەکەمدا چەندین جار کراوەتە فیلم. زنجیرەیەکی تەلەفزیۆنی ٧٨ ئەڵقەی لە ساڵانی ١٩٨٧ و ١٩٨٨ زۆرترین بینەری هەبووە لە جیهاندا کە ٦٥٠ ملیۆن مرۆڤ بینیویانە. ڕاپۆرتێکی بی بی سی باس لەوە دەکات کاتێک زنجیرەکە بڵاودەکراوە، "شەقامەکان چۆڵ دەبوون، دوکانەکان دادەخران و خەڵکیی خەریکی ڕازاندنەوەی تەلەفزیۆنەکانیان دەبوون". لە کاتی سەرهەڵدانی کۆرۆنا لە ساڵی ٢٠٢٠ زنجیرە تەلەفزیۆنەکە دووبارە بووەوە و بۆ جاری دووەم زۆرترین بینەری بۆ لای خۆی ڕاکێشا.[٩٤]

بینەرانی تەلەفزیۆنی مۆدێرن چیتر پێویست ناکات دەقەکە لە مێشکیاندا ڕاگرن، بەڵام جێگەی سەرنجە کە چەندە بە ئاسانی شوێن هەڵسوکەوتە ئاڵۆزەکانی زنجیرە تەلەفزیۆنیی و دراما تاوانکارییەکان دەکەون و پەیڕەویان دەکەن و لە مێشکیاندا ڕایدەگرن کارەکتەرەکان کێن و چلۆن پەیوەندییان

---

[٩٤] »The Ramayan: Why Indians Are Turning to Nostalgic TV«, BBC, ٥. Mai ٢٠٢٠, www.bbc.com/culture/article/٢٠٢٠٠٥٠٤-theramayan- why-indians-are-turning-to-nostalgic-tv; »〉Ramayan〈 Sets World Record, Becomes Most Viewed Entertainment Program Globally«, Hindu, ٢. Mai ٢٠٢٠, www.thehindu.com/entertainment/movies/ramayan-setsworld- record-becomes-most-viewed-entertainment-programglobally/ article٦١٦٦٢٠٦٠.ece; Soutik Biswas, »Ramayana: An 〉Epic〈 Controversy«, BBC, ١٩. Oktober ٢٠١١, www.bbc.com/news/world-south-asia-١٥٣٦٣١٨١; »〉Ramayana〈 Beats 〉Game of Thrones〈 to Become the World’s Most Watched Show«, WION, ١٥. Februar ٢٠١٨, www.wionews.com/entertainment/ramayana-beats-game-ofthrones- to-become-the-worlds-most-watched-show-٢٩٦١٦٢.

بە یەکەوە هەیە. ئەم لێهاتوویە پاشەکەوتکردنە مەزنانە بۆ ئێمە ئەوەندە سروشتین کە تەنانەت هەست بە نائاساییبوونیان ناکەین. ئەوەی کە دەتوانین چیرۆکە بەیتەکان لە مێشکماندا ڕاگرین و ئاگاداری زنجیرە تەلەفزیۆنییەکان بین، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە مێشکی مرۆڤ بە تایبەتی و بە باشی لەگەڵ بیرهێنانەوەی چیرۆکەکاندا گونجاوە. وەک کێندڵ هێڤن "Kendell Haven" لە کتێبەکەیدا "Story Proof" (٢٠٠٧) دەنووسێت: "بۆ مێشکی مرۆڤ، گێڕانەوە و پێکهاتەکەیان ئاراستەکردنێکی گرنگن بۆ تێگەیشتن، بیرهێنانەوە و پلاندانان بۆ ژیانیان... ئەگەر ژیان لە گێڕانەوە دەچێ، ئەوە لەبەر ئەوەیە کە ئێمە لە گێڕانەوەکاندا بیردەکەینەوە". هاڤن زیاتر لە ١٢٠ توێژینەوەی زانستیی هەڵسەنگاندووە و گەیشتووەتە ئەو ئەنجامەی کە توێژینەوەکە بە شێوەیەکی قەناعەت پێکەر نیشان دەدات هونەری گێڕانەوە "بۆ گەیاندنی زانیاریی ڕاستەقینە، چەمکی سۆزداریی و ناڕاستەوخۆ ئامرازێکی گەلێک کاریگەرە".[٩٥]

لە بەرامبەردا ڕاگرتنی لیستەکان لە مێشکدا گەلێک ئەستەمە و ڕەنگە کەم کەس ئەگەر فایلەکانی باج یان

---

[٩٥] Kendall Haven, Story Proof: The Science Behind the Startling Power of Story (Westport, Conn.: Libraries Unlimited, ٢٠٠٧), S. vii, ١٢٢. Eine neuere Untersuchung siehe Brendan I. Cohn-Sheehy u. a., »Narratives Bridge the Divide Between Distant Events in Episodic Memory«, Memory and Cognition ٥٠ (٢٠٢٢), S. ٤٧٨ - ٩٤.

بودجەی نیشتمانی لە تەلەفزیۆنی هیندوستان بخوێنێتەوە بتوانێ لە مێشکیدا ڕایگرێ. تەکنیکەکانی میمۆ "Memotechnik" کە دەتوانرێت بۆ ڕاگرتن و پاشەکەوتکردنی لیستە درێژەکان بەکاربهێنرێت زۆرجار بە بەستنەوەی خاڵەکان لە ڕێگەی هێڵی چیرۆکەوە، واتە گۆڕینی لیستەکە بۆ چیرۆک، مسووگەر دەکرێت.[٩٦] بەڵام تەنانەت بەم یارمەتییەش، پێ دەچێت کەس نەتوانێ وردەکارییەکانی بودجەی دەوڵەت لە مێشکی خۆیدا ڕاگرێت. هەرچەندە زانیارییەکان گرنگن- چونکە کاریگەرییان لەسەر کوالیتی چاودێریی تەندروستی، پەروەردە و خزمەتگوزارییەکانی دیکەی حکومەت هەیە- مێشکمان بە سادەیی ئەو لێهاتووییەی نییە ئەم چەشنە زانیارییانە پاشەکەوت بکات. بە پێچەوانەی شیعر و ئەفسانە نەتەوەییەکان کە بە ئاسانی مێشکمان وەریدەگرێ، سیستەمی ماڵیات و کارگێڕیی، تەنیا بە یارمەتی تەکنۆلۆژیای زانیاریی نائۆرگانیک گونجاو دەبێ. ئەم تەکنۆلۆژیایە بەڵگەنامەی نووسراوەیە.

---

[٩٦] Frances A. Yates, The Art of Memory (London: Random House, ٢٠١١); Joshua Foer, Moonwalking with Einstein: The Art and Science of Remembering Everything (New York: Penguin, ٢٠١١); Nils C. J. Müller u. a., »Hippocampal - Caudate Nucleus Interactions Support Exceptional Memory Performance«, Brain Structure and Function ٢٢٣ (٢٠١٨), S. ١٣٧٩ - ٨٩; Yvette Tan, »This Woman Only Needed a Week to Memorize All ٣٢٨ Pages of Ikea's Catalogue«, Mashable, ٥. September ٢٠١٧, mashable.com/article/yanjaa-wintersoul-ikea; Jan-Paul Huttner/Ziwei Qian/Susanne Robra-Bissantz, »A Virtual Memory Palace and the User's Awareness of the Method of Loci«, European Conference on Information Systems, Mai ٢٠١٩, aisel.aisnet.org/ecis٢٠١٩_rp/٧.

چلۆن قەرزێک دەکوژرێ

بەڵگەنامەی نووسراو لە سەردەمی جیاواز و هاوکات لە زۆر شوێن داهێنراون. کۆنترینی نموونەکان لە ناو چۆمان یاخود میزۆپۆتامیا سەرچاوەیەن گرتووە. لۆح یان کاسەیەکی گڵین کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ دەسەڵاتی پاشا شولگی ئور"Schulgi Ur" (نزیکەی ٢٠٥٣/٢٠٥٤ پێش زایین)، ژمارەی مەڕ و بزنی ٢٨ ڕۆژی مانگی دەیەمی تۆمار کردووە. لە دووەم ڕۆژی مانگدا پازدە مەڕ هێنراون، لە ڕۆژی سێیەمدا حەوت مەڕ، لە ڕۆژی چوارەمدا یازدە مەڕ، لە ڕۆژی پێنجەمدا ٢١٩ مەڕ، لە ڕۆژی شەشەمدا ٤٧ مەڕ و هتد... و لە ڕۆژی ٢٨دا سێ مەڕ تۆمار کراون. بەپێی ئەو کاسە گڵینە، شوێنی کۆکردنەوەکە لەم مانگەدا کۆی گشتی ٨٩٦ ئاژەڵی وەرگرتووە. ئەم حیساباتە زانیارییەکی گەلێک گرنگ بووە بۆ خاوەنەکەی بۆ ئەوەی ئاگاداری گوێڕایەڵی ڕەعیەتەکان و سەرچاوە بەردەستەکانی بێ. ئەرکێکی گەلێک ئاڵوز دەبوو ئەم زانیارییانە لە مێشکدا ڕابگیرێ بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ ئەو

کەسەی لێهاتوویی نووسینی بووە و ژمارەکانی لەسەر کاسە گڵینیەکە هەڵقەندووە.[٩٧]

دیارە هەروەک گێڕانەوە و تەکنۆلۆژیاکانیتری زانیاریی مێژوویی، مەرج نییە بەڵگەنامە نووسراوەکان بە وردی نوێنەرایەتی ڕاستەقینەی شتەکان بکەن. بۆ نموونە هەڵەیەک لە کەتیبەی گڵینی ئوردا هەیە: لەوێدا ٨٩٦ ئاژەڵ وەرگیراوە، بەڵام ئەگەر تاکە ژمارەکان کۆی یەکتر بکەینەوە، دەبێ ٨٩٨ ئاژەڵ بووبێت. ڕەنگە نووسەرەکە حیسابێکی هەڵەی کردبێ، بەڵام کاسە گڵینەکە ئەم هەڵەیەی بۆ نەوەکانی داهاتوو وەک ڕاستەقینە تۆمار کردووە.

ڕاست یان هەڵە، بەڵگەنامە نووسراوەکان ڕاستەقینەی نوێیان خوڵقاندووە. بە تۆمارکردنی لیستەی موڵک، باج و پارەدانەکانیان، ئاسانکارییان بۆ دامەزراندنی ئیدارە، شانشینی، ڕێکخراوەی ئایینی و تۆڕە بازرگانییەکان کردووە. لە سەرووی هەمووشیانەوە، ئەوان میتۆدێکی نوێ بۆ دروستکردنی واقیعە ئینترسوبژێکتیڤەکان بوون. لە کولتوورە زارەکییەکاندا، ڕاستییە ئینترسوبژێکتیڤەکان لە ڕێگەی

٩٧ Ira Spar (Hg.), Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art, Bd. ١, Tablets, Cones, and Bricks of the Third and Second Millennia B.C. (New York: Museum, ١٩٨٨), S. ١٠ f.; »CTMMA ١, ٠٠٨ (P١٠٨٦٩٢)«, Cuneiform Digital Library Initiative, abgerufen am ١٢. Januar ٢٠٢٤, cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/artifacts/١٠٨٦٩٢; Tonia Sharlach, »Princely Employments in the Reign of Shulgi«, Journal of Ancient Near Eastern History ٩/١ (٢٠٢٢), S. ١ - ٦٨.

گێڕانەوەکانەوە بەرهەم دەهێنران کە بە شێوەی زارەکی دەگوازرانەوە و لە مێشکدا پاشەکەوت دەکران. کەواتە توانایی مێشک نوێنەرایەتی سنوورێکی دیاریکراوی بۆ چەشنەکانی ڕاستەقینەی ئینترسوبژێکتیڤ کردووە کە مرۆڤ خۆی خوڵقاندوونی. ئەوان نەیانتوانیوە ڕاستییەکی ئینترسوبژێکتیڤ دابهێنن کە مێشک نەتوانێ ڕایبگرێ.

بەڵام بە یارمەتیی بەڵگەنامەی نووسراو توانیویانە ئەم سنوورە تێپەڕێنن. بەڵگەنامەکان نوێنەرایەتی واقیعێکی ئەزموونی بابەتییان نەدەکرد - ئەوان خۆیان ڕاستییەک بوون. وەک دەبینین بەڵگەنامەی نووسراو وەک مۆدێلێک بۆ کامپیۆترەکانی داهاتوو کاری کردووە. توانایی کامپیۆتر بۆ خوڵقاندنی واقیعی ئینترسوبژێکتیڤ درێژکراوەی تواناییەکانی کاغەز و کەتیبەی گڵینی سەردەمی کۆنە.

ئەمەش دەتوانرێت بە نموونەی خاوەندارییەتی وێنا بکرێت. لەو کۆمەڵگایانەی بەڵگەنامەی نووسراو بوونیان نەبووە، موڵکایەتی واقیعێکی ئینترسوبژێکتیڤ بوو کە لە ڕێگەی وشەی گوتراوەوە هەروەها ڕەفتاری ئەندامانی کۆمەڵگاوە دامەزرابوو. بۆ ئەوەی مرۆڤ خاوەنی پارچە زەوییەک بێت، دەبوو دراوسێکان بە شێوەی زارەکی شاهیدیی بۆ بدەن کە زەوییەکە هی ئەوە و بەو پێیە هەڵسوکەوت بکەن: بەبێ وەرگرتنی ئیزنی خاوەن لەسەر

زەویەکەی ئیزنی دروستکردنی خانووچکە، لەوەڕاندنی ئاژەڵ و لێکردنەوەی میوەیان نەبووە. موڵک و ماڵ و خاوەندارێی کاتێک سەریهەڵدا کە مرۆڤ بەردەوام بەرهەم و شتەکانیان لەگەڵ یەکتر دەگۆڕییەوە. بۆیە موڵک و ماڵ پرسێکی کۆمەڵایەتی بوو و دەسەڵاتێکی دوور دەرفەتێکی کەمی هەبوو بتوانێ کۆنترۆڵی خاوەندارێتی زەوی بکات. هیچ پاشا، وەزیر و قەشەیەک نەیدەتوانی لە مێشکی خۆیدا ڕایگرێ لە سەدان گوندی پەرش و بڵاودا کێ خاوەنی کام کێڵگەیە. بە پێچەوانەشەوە تاکەکان تا ڕادەیەکی سنووردار دەیانتوانی مافی خاوەندارێتی خۆیان بسەلمێنن، هەر بۆیەش فۆڕمەکانی جۆراوجۆری خاوەندارێتی هاوبەش بەرژەوەندیی بۆ هەمووان بوو. بۆ نموونە ئەمە بەو مانایە بوو کە دراوسێکان دان بە مافی تۆدا بنێن کە کێڵگەیەک بچێنی، بەڵام ئیزنی فرۆشتنت بە کەسانی نامۆ پێ نەدەدرا.[٩٨]

---

٩٨ Andrew D. Madden/Jared Bryson/Joe Palimi, »Information Behavior in Pre-literate Societies«, in New Directions in Human Information Behavior, hg. v. Amanda Spink/Charles Cole (Dordrecht: Springer, ٢٠٠٦); Michael J. Trebilcock, »Communal Property Rights: The Papua New Guinean Experience«, University of Toronto Law Journal ٣٤/٤ (١٩٨٤), S. ٣٧٧ - ٤٢٠; Richard B. Lee, »!Kung Spatial Organization: An Ecological and Historical Perspective«, Human Ecology ١/٢ (١٩٧٢), S. ١٢٥ - ٤٧; Warren O. Ault, »Open-Field Husbandry and the Village Community: A Study of Agrarian By-Laws in Medieval England«, Transactions of the American Philosophical Society ٥٥/٧ (١٩٦٥), S. ١ - ١٠٢; Henry E. Smith, »Semicommon Property Rights and Scattering in the Open Fields«, Journal of Legal Studies ٢٩/١ (٢٠٠٠), S. ١٣١ - ٦٩; Richard Posner, The Economics of Justice (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, ١٩٨١).

لەو شوێنەی کولتوورێکی نووسراوەیی هەبێت، موڵک و سامان لەسەر کاسەیەکی گڵین، لاسکێکی بامبووز، پارچە کاغەزێک یان مایکرۆچیپێک تۆمار دەکرێت. ئەگەر ساڵانێک دراوسێکان مەڕەکانیان لەسەر زەوییەکەت لەوەڕاندبێت و کەسیش نەیگوتوبێت ئەو زەوییە هی تۆیە، دەتوانیت بە نیشاندانی بەڵگەنامەیەک کە تۆ وەک خاوەنەکەی بناسێنیت، شانسێکی باشت بۆ دروست بێ بۆ وەرگرتنی دادپەروەریی. بە پێچەوانەوە ئەگەر هەموو دراوسێکان هاوڕا بن لەسەر ئەوەی پارچە زەوییەکە هی تۆیە، بەڵام تۆ ناتوانیت بەڵگەنامەیەکی فەرمی بۆ سەلماندنی پێشکەش بکەیت، شانست بۆ وەرگرتنی دادپەروەریی زۆر کەمە. خاوەندارێتی هێشتا واقیعێکی ئینترسوبژێکتیڤە کە لە ڕێگەی ئاڵوگۆڕی زانیارییەوە دروست دەبێت، بەڵام لەمرۆدا زانیاریی شێوەی بەڵگەنامەیەکی نووسراو (یان فایلێکی کامپیوتریی)یە و بە یارمەتیی ئەوانەوە خاوەنداریەتی دەسەلمێنرێت، نەک وشەی گوتراو. ئەمەش بەو مانایەیە کە ئێستا دەتوانرێت خاوەندارێتی لەلایەن دەسەڵاتێکی ناوەندییەوە ڕێکبخرێت کە بەڵگەنامە پەیوەندیدارەکانی ئەرشیف کردووە. هاوکاتیش بەو مانایەیە کە دەتوانیت کێڵگەکەت بە گواستنەوەی بەڵگەنامەکە بۆ کەسێکیتر بفرۆشیت بەبێ ئەوەی پێویست بکات داوای ئیزن لە دراوسێکانت بکەیت.

ئەو ڕاستییەی کە بەڵگەنامەکان واقیعی ئینترسوبژێکتیڤ دروست دەکەن، بە تایبەتی لە زاراوەیەکی ئاشووریی کۆندا ڕوون دەبێتەوە کە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بەڵگەنامەکان وەک بوونەوەرێکی زیندوو کردووە و توانیویانە بیکوژن. بۆ نموونە ڕێککەوتنی قەرز کاتێک قەرزەکە دەدراوە "دەکوژرا" (duākum). بۆ ئەم مەبەستەش کاسە گڵینەکە دەشکێنرا، نیشانەیەکی لێ زیاد دەکرا، یان مۆرەکەی دەشکێنرا. ڕێکەوتێک لەسەر قەرز تەنیا نوێنەرایەتی واقیعی نەدەکرد - ئەو خۆی واقیعەکە بوو. ئەگەر کەسێک قەرزەکەی دابایەوە بەڵام قەرزدەرەکە کاسە گڵینەکەی نەشکانبایە، بە مانای ئەوە بوو قەرزەکە هێشتا نەدراوەتەوە. ئەگەریش کەسێک قەرزەکەی نەدابێتەوە، بەڵام بەڵگەنامەکە بە شێوەیەک"کووژرابێ" - ڕەنگە لەبەر ئەوەی پشیلەیەک خواردبێتی - ئەوا قەرزەکە دەسڕایەوە.[٩٩]

ئەم ڕەوتە لەگەڵ پارەشدا جیاوازی ئەوتۆی نییە. ئەگەر پشیلەکەت پارەی سەد یۆرۆکەت بخوات، ئەوا سەد یۆرۆیەکە چیتر بوونی نییە.

---

[٩٩] Klaas R. Veenhof, »›Dying Tablets‹ and ›Hungry Silver‹: Elements of Figurative Language in Akkadian Commercial Terminology«, in Figurative Language in the Ancient Near East, hg. v. M. Mindlin/M. J. Geller/J. E. Wansbrough (London: School of Oriental and African Studies, University of London, ١٩٨٧), S. ٤١ - ٧٥; Cécile Michel, »Constitution, Contents, Filing, and Use of Private Archives: The Case of Old Assyrian Archives (Nineteenth Century BCE)«, in Manuscripts and Archives, hg. v. Alessandro Bausi u. a. (Berlin: De Gruyter, ٢٠١٨), S. ٤٣ - ٧٠.

لە "ئۆر"ی شا شولگیدا، لە ئاشووری کۆن و لە زۆرێک لە دەوڵەتانی دواتردا، پەیوەندییە کۆمەڵایەتی، ئابووریی و سیاسییەکان پشتیان بەو بەڵگەنامانە بەستبوو کە واقیعێکیان دروست کردبێ، نەک تەنیا نوێنەرایەتیان کردبێ. کاتێک پارێزەر، سیاسەتوان و خاوەنکارەکان پەیمانێک دەبەستن، بە هەفتە و مانگ لەسەر هەموو وشەیەک باس و ململانێ دەکەن، چونکە دەزانن ئەم پارچە کاغەزانە چ هێزێکی مەزنیان هەیە.

پیرۆکراسی

هەموو تەکنۆلۆژیایەکی نوێی زانیاریی لەگەڵ بەربەست و کێشەی چاوەڕواننەکراودا ڕووبەڕوو دەبێتەوە. بۆ دروستکردنی کێشەی نوێ، هەندێک کێشەی کۆن چارەسەر دەکات. دەوروبەری ساڵی ١٧٣٠ پێش زایین، قەشەیەک بە ناوی نارامتانی "Narâmtani" خەڵکی شاری سیپار "Sippar"ی میزۆپۆتامیا نامەیەکی (لە شێوەی لوحێکی گڵین) بۆ خزمێکی نووسیوە و داوای لێکردووە هەندێک لەو کاسە گڵینانەی بۆ بنێرێت کە لای خۆی ڕایگرتبوون. ئەو بۆی ڕوون کردۆتەوە کە کێشەی میراتیی هەیە و پێویستی بەم بەڵگەنامانە هەیە بۆ ئەوەی لە دادگادا داواکارییەکەی بسەلمێنێت. بەم شێوەیە کۆتایی بە نامەکەی هێناوە:" تکایە بێهیوام مەکە!"[١٠٠]

[١٠٠] Sophie Démare-Lafont/Daniel E. Fleming (Hg.), Judicial Decisions in the Ancient Near East (Atlanta: Society of Biblical Literature, ٢٠٢٣), S. ١٠٨ - ١٠; D. Charpin, »Lettres et procès paléo-babyloniens«, in Rendre la justice en Mésopotamie: Archives judiciaires du Proche-Orient ancien (IIIe-Ier millénaires avant J.-C.), hg. v. Francis Joannès (Saint-Denis: Presses Universitaires de Vincennes, ٢٠٠٠), S. ٧٣ f.; Antoine Jacquet, »Family Archives in Mesopotamia During the Old Babylonian Period«, in Archives and Archival Documents in Ancient Societies: Trieste ٣٠. September - ١. Oktober ٢٠١١, hg. v. Michele Faraguna (Trieste: EUT, Edizioni Università di Trieste, ٢٠١٣), S. ٧٦ f.; F. F. Kraus, Altbabylonische Briefe in Umschrift

ئێمە نازانین چیرۆکەکە چلۆن کۆتایی پێ هاتووە، بەڵام وای دادەنێین خزمەکەی ناوماڵەکەی بە باشی پشکنیوە بەڵام بەڵگەکانی نەدۆزیوەتەوە. ئەمەش ڕووبەڕوووەستانێکی ڕاستەقینە بوو بۆ پاشا، قەشە، بازرگانان و هەموو ئەوانەی هەزاران بەڵگەنامەیان لە ئەرشیفەکانیاندا هەڵگرتبوو. چلۆن بەڵگەنامەی ماڵیات، قەبزی پارەدان یان قەراردادێک دەدۆزینەوە کاتێک پێویستمیان پێیان هەبێ؟ دیارە بەڵگەنامە نووسراوەکان لە مێشکی مرۆڤ باشتر بوون کاتێک باس لە تۆمارکردنی هەندێک چەشنی زانیاریی هاتبایەتە گۆڕێ. بەڵام کێشەیەکی نوێیان خستە بەردەم بەکارهێنەران: چلۆن زانیارییە ئەرشیف کراوەکان دووبارە بدۆزرێنەوە؟[١٠١]

مێشک بە شێوەیەکی سەرسووڕهێنەر لێهاتوویی هەیە کاتێک باس لە وەرگرتنەوەی ئەو زانیاریانە دەکرێت کە لە لایەن ملیاردان خانەی مێشک و تریلیۆن سیناپسدا پاشەکەوت کراون. مێشک، چیرۆک و ڕووداوی بێژوماری ژیانی ئێمە، مێژووی وڵاتەکەمان یان ئەفسانەی ئایینیمان پاشەکەوت دەکات و مرۆڤی تەندروست دەتوانن لە چەند

---

und Übersetzung (Leiden: R. J. Brill, ١٩٨٦), S. Bd. ١١, Anm. ٥٥; Frans van Koppen und Denis Lacambre, »Sippar and the Frontier Between Ešnunna and Babylon: New Sources for the History of Ešnunna in the Old Babylonian Period«, Jaarbericht van het Vooraziatisch Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux ٤١ (٢٠٠٩), S. ١٥١ - ٧٧.

[١٠١] Beispiele aus dem Alten Ägypten und Mesopotamien siehe Geoffrey Yeo, Record-Making and Record-Keeping in Early Societies (London: Routledge, ٢٠٢١), S. ١٣٢; Jacquet, »Family Archives in Mesopotamia During the Old Babylonian Period«, S. ٧٦ f.

چرکەیەکدا ئەم زانیارییانە وەربگرنەوە. ئەمڕۆ بۆ نانی بەیانی چیتان خوارد؟ یەکەم خۆشەویستیت کێ بوو؟ وڵاتەکەت کەی دامەزرا؟ یەکەم ڕستەی کتێبی ئایینیت چییە؟

چلۆن دەتوانین دەستمان بەم زانیاریانە ڕابگات؟ چ میکانیزمێک دەمار و سیناپسەکان بۆ وەرگرتنەوەی زانیارییە پاشەکەوتکراوەکان چالاک دەکات؟ هەرچەندە زانایانی دەمار پێشکەوتنی گەورەیان سەبارەت بە لێکۆڵینەوە لە بیرەوەریدا بەدەستهێناوە، بەڵام کەس بە وردی نازانێت بیرەوەرییەکان چین، چلۆن پاشەکەوت دەکرێن و دەستمان پێیان دەگات.[١٠٢] تەنیا ئەوەندە دەزانین کە ئەم پرۆسەیە لە ماوەی ملیۆنان ساڵی گەشەسەندندا بەردەوام باشتر بۆتەوە و پەرەی ساندووە. بەڵام دوای ئەوەی یەکەم مرۆڤ یادەوەریی خۆیان لە مێشکی ئۆرگانیکەوە دایە دەستی بەڵگەنامە نائۆرگانیکەکان، پرۆسەکە بێسوود بووەوە. تەنانەت ئەو تەکنیکانەی مرۆڤ بە درێژایی چەندین ملیۆن ساڵ کۆیان کردبوونەوە و پەرەیان پێ دابوو، لێرەدا ئیتر یارمەتیدەری نەبوون. دیارە ڕەوتی گەشەسەندن مرۆڤی بۆ

[١٠٢] Mu-ming Poo u. a., »What Is Memory? The Present State of the Engram«, C Biology ١٤/١ (٢٠١٦), S. ٤٠; C. Abraham Wickliffe, Owen D. Jones/David L. Glanzman, »Is Plasticity of Synapses the Mechanism of Long-Term Memory Storage?«, Npj Science of Learning ٤/١ (٢٠١٩), S. ٩; Bradley R. Postle, »How Does the Brain Keep Information ›in Mind‹?«, Current Directions in Psychological Science ٢٥/٣ (٢٠١٦), S. ١٥١ - ٥٦.

دۆزینەوەی میوە و کارگ لە لێڕەوارەکاندا گونجاندبوو، نەک بۆ گەڕان بەدوای بەڵگەنامەی ناو ئەرشیڤدا.

کۆکەرەوەکان لە دارستانەکاندا ماکەی خواردەمەنییان دەدۆزییەوە چونکە ڕەوتی گەشەسەندن دارستانەکانی هێنابووە ناو ڕێکخستنێکی ئۆرگانیکی ناسراوەوە. دارە میوەکان پێویستیان بە تیشکی خۆر هەیە بۆ ڕەوتی فۆتۆسێنتێز. کارگەکان خۆیان لە ماکەی ڕووەکی مردوو تێردەکان، کە لە شێوەی ئاسایی خۆیدا لەسەر زەوی دەدۆزرێنەوە. ئەمەش بۆمان ڕووندەکاتەوە هەمیشە کارگ لەسەر زەوی و میوەکانیش لە شوێنی بەرزتر لە زەوی جێیان گرتووە. یاسایەکیتریش ئەوەیە کە هەمیشە سێو لەسەر دار سێو و هەنجیر لەسەر دار هەنجیر گەشە دەکەن. بۆیە ئەگەر بەدوای سێودا بگەڕێین، سەرەتا دەبێت دار سێوێک بدۆزینەوە و دواتر سەرمان بەرز بکەینەوە. کاتێک مرۆڤ لە دارستانەکاندا ژیان بکەن، فێری ئەم ڕێکخستنە ئۆرگانییە دەبن و لێی تێدەگەن.

لە بەرامبەردا ئەرشیڤ بابەتێکی تەواو جیاوازە. بەو پێیەی بەڵگەنامەکان زیندەوەر نین، بەستراوە بە یاسا بایۆلۆژییەکان نین و گەشەسەندنیش ئەو کارەی بۆ ئێمە ڕێک نەخستووە. بەڵگەنامەکانیماڵیات لەسەر ڕەفەی بەڵگەنامەی باج گەشە ناکەن. ئەوان دەبێ لە شوێنێک دابنرێن. بۆ ئەو کارەش سەرەتا

دەبێت کەسێک بیرۆکەی ڕیزکردنی زانیارییەکان بە بەکارهێنانی ڕەفەکان بهێنێتە ئاراوە و بڕیار بدات کام بەڵگەنامە سەر بە کام ڕەفەیە. بە پێچەوانەی کۆکەرەوەکان کە دەتوانن لە دارستاندا یاسایەکی سرووشتی پەیڕەو بکەن، ئەرشیڤکاران دەبێ خۆیان ئەو یاسایانە دابهێنن. ئەم ڕێکوپێکییە پێی دەوترێت بیرۆکراسی.

بیرۆکراسی ئەو شێوازەیە کە مرۆڤ لە ڕێکخراوە گەورەکاندا کێشەی دۆزینەوەی زانیارییان چارەسەر دەکرێت. بەم کارە تۆڕێکی زانیاریی گەورەتر و بەهێزتریان خوڵقاند. بەڵام هەروەک ئەفسانە، بیرۆکراسیش مەیلی ئەوەی هەیە کە بۆ دامەزراندنی ڕێکوپێکیی، ڕاستی بکاتە قوربانی. بیرۆکراسی بە داهێنان و سەپاندنی نەزمێکی نوێ بەسەر جیهاندا تێگەیشتنی مرۆڤی بە تەواویی شێواند. زۆرێک لە کێشەکانی تۆڕە زانیاریەکانی ئەمڕۆ - بۆ نموونە ئەلگاریتمەکانی لایەنگریی کە مرۆڤ بە هەڵە پۆلێن دەکەن، یان پرۆتۆکۆڵە ڕەق و تەقەکان کە پێداویستی و هەستی مرۆڤ پشتگوێ دەخەن - بە هیچ شێوەیەک بۆ سەردەمی کامپیوتر، نوێ نین. ئەمانە هەر شوێنی پێی ئەسپی ئەو بیرۆکراسییەن کە زۆر پێش ئەوەی مرۆڤ تەنانەت خەونی بە کامپیوترەوە بینیبێ، بوونیان هەبووە.

بیرۆکراسی و گەڕان بەدوای ڕاستەقینەدا

بیرۆکراسی بە واتای وشەیی بە "حوکمڕانیی مێز" مانا دەکرێتەوە. ئەم چەمکە لە سەدەی ١٨ لە فەرەنسا داهێنرا کاتێک فەرمانبەرانی حکومی لەسەر مێزێک دانیشتبوون کە کەشەو یان ڕەفەیان هەبوو – واتە نووسینگەیەک.[١٠٣] دڵی نەزم و ڕێکوپێکیی بیرۆکراتی کەشەوەکانیەتی. بیرۆکراتەکان هەوڵدەدەن کێشەی پاشەکەوتکردن بە دابەشکردنی جیهان بەسەر سندوقەکاندا و زانینی ئەوەی کام بەڵگەنامە دەچێتە کام کەشەوەوە، چارەسەر بکەن.

ئەم بنەمایە بەردەوام وەک یەکەیەک، بەبێ گوێدانە ئەوەی ئایا بەڵگەنامەیەک لە کەشەو، ڕەفە، سەبەتە، پەرداخ، فایلی کامپیوتریی، یان هەر دەفرێکیتردا ڕابگیرێت: "دابەشکردن" و "داگیرکردن". جیهان بەسەر کەشەوەکاندا دابەش دەکرێت و کەشەوەکان جیاواز دەهێڵنەوە بۆ ئەوەی بەڵگەنامەکان تێکەڵ یەکتر نەبن. بەڵام ئەم کارە باجی خۆشی هەیە. بیرۆکراسی لەبری ئەوەی هەوڵی تێگەیشتن لە جیهان

[١٠٣] Britannica, s.v. »Bureaucracy and the State«, abgerufen am ٤. Januar ٢٠٢٤, www.britannica.com/topic/bureaucracy/Bureaucracy-and-thestate.

وەک خۆی بدات، نەزمێکی نوێ و دەستکرد بەسەریدا دەسەپێنێت. بیرۆکراتەکان کەشەوی جیاواز دادەهێنن، بەڵام ئەمانە ڕاستەقینەی ئینترسوبژێکتیڤن کە مەرج نییە جیاوازییەکی بابەتییان لە جیهاندا هەبێت. پاشان بیرۆکراتەکان هەوڵ دەدەن جیهان بخەنە ناو ئەم کەشەوانەوە و ئەگەر لەوێدا نەگونجێن، بە زۆریی تێیان دەترینجێنن. هەرکەس تا ئێستا فۆڕمۆلارە فەرمییەکانی پڕکردبێتەوە ئەمە دەزانێت. ئەگەر هیچ کام لەو خاڵ یان بژاردانەی کە لە فۆڕمۆلارەکەدا دیاریی کراون بۆ دۆخی تۆ نەگونجێت، ئەوا دەبێت خۆت لەگەڵ فۆڕمۆلارەکەدا بگونجێنیت، نەک بە پێچەوانەوە. کەمکردنەوەی ڕاستەقینە بۆ جێگیرکردنی ژمارەیەکی سنوورداری کەشەوەکان یارمەتیی بیرۆکراتەکان دەدات بۆ ئەوەی ڕێکوپێکی بپارێزن، و نرخەکەشی هەر وەک دەانین، ڕاستییە. بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم بەڵگانە بە کەشەوەکانەوە پەیوەست کراون، لەبری ئەوەی لەسەر ڕاستەقینەی گەلێک ئاڵۆز پێک بێن، زۆرجار وێنەیەکی گەلێک شێواو و ناشەففافیان لەسەر جیهان هەیە.

لەبەر ئەوەی بیرۆکراتەکان هەست بە پێویستی دەکەن کە واقیع بە زۆر بخەنە ناو سندوقێکی ڕەقەوە، زۆرجار بەدوای ئامانجی گەلێک تەسکدا دەگەڕێن بەبێ ئەوەی دەرەنجامی

کارەکانیان لەبەرچاو بگرن. بیرۆکراتێک کە ئەرک و مەبەستی بەرزبوونەوەی بەرهەمی پیشەسازییە، دەرەنجامە ژینگەییەکان پشتگوێ دەخات، چونکە دەکەونە دەرەوەی دەسەڵاتی ئەو؛ بۆیە لەوانەیە ماکەی ژاراویی بڕێژێتە ناو ڕووبارێکەوە و کارەساتێک لە خوارەوەی ڕووبارەکەدا پێکبێنێ. کاتێک حکومەت وەزارەتێکی نوێ بۆ بەرەنگاربوونەوەی پیسبوونی ژینگە دادەمەزرێنێت، بیرۆکراتەکان دەخرێنە ژێر یاسای توند و تیژترەوە، تەنانەت ئەگەر بە مانای وێرانکاریی ئابووری بۆ کۆمەڵگاکانی سەرووی ڕووبارەکەش بێت. [بە واتایەکیتر لە کردەوەدا ئەم کارە دەتوانێت لێکەوتەی نەرێنی بۆ بوارەکانی دیکەی ژیان هەبێت، وەک لە نموونەی نووسەردا، "دۆخی ئابووریی ئەو کۆمەڵگایانەی لە سەرەوەی ڕووبارەکەوە جێیان گرتووە".] "شوانە" بە شێوەیەکی ئایدیاڵ، بیرۆکراسی دەبێت لە دۆخێکدا بێ لایەنی جیاواز و ڕەچاوکردنەکان لەخۆبگرێت، بەڵام وەدیهێنانی ئەم ڕێبازە گشتگیرە پێویستی بە نەهێشتنی نەزمی بیرۆکراسی دەبێت، چونکە نەزمی بیرۆکراسی خۆی وەک بەربەستێک پێش بەم کارە دەگرێ.

ئەو شێواندنانەی بەهۆی بیرۆکراسییەوە دروست دەبن، نەک هەر کاریگەرییان لەسەر دەسەڵات و کۆمپانیاکان دەبێت، بەڵکوو کاریگەریی لەسەر دیسیپلینە زانستییەکانیش دادەنێن. زانکۆکان دابەش دەکرێن بەسەر بەشی بواری خوێندنی وانە و بەشی پسپۆڕیی. بەشی مێژوو جیاوازە لە

بەشی بایۆلۆژیی و بیرکاریی. بۆچی؟ هەرچۆنێک بێت ئەم پۆلێنکردنە هیچ پەیوەندییەکی بە ڕاستەقینەی بابەتییەوە نییە. بەڵکوو زیاتر داهێنانێکی ئینترسوبژێکتیڤی بیرۆکراتی زانکۆکانە. بۆ نموونە پەتای کۆرۆنا ڕووداوێکی مێژوویی، بایۆلۆژیی و بیرکاریی بوو (هەروەها زۆر شتیتریش). خوێندکارانی زانکۆ پێویست بوو یەکێک لەو بابەتانە هەڵبژێرن. ئەم بڕیارە هەڵبژاردەی ئەم خولانە کەمدەکاتەوە کە بتوانن بیگرنەبەر و ئەمەش هەمیسان تێگەیشتنیان لە جیهان لە قاڵب دەدات. خوێندکارانی بیرکاریی فێردەبن لە ڕێژەی تووشبوونی ئێستای ئەم ڤایروسە پێشبینی ڕێژەی مردنی داهاتوو بکەن؛ خوێندکارانی بایۆلۆژیی فێر دەبن چلۆن ڤایرۆسەکان بە تێپەڕبوونی کات دەگۆڕدرێن؛ هەروەها خوێندکارانی مێژوو فێردەبن چلۆن بیروباوەڕی ئایینی و سیاسی مرۆڤ پەیوەندییان بە ئامادەیی ئەوانەوە هەیە بۆ پابەندبوونیان بە فەرمانی دەسەڵاتدارانەوە. بۆ تێگەیشتنی تەواو لە پەتای کۆرۆنا دەبێت دیاردەی بیرکاریی، بایۆلۆژیی و مێژوویی و چەندین دیاردەی دیکەش لێک گرێ بدرێن، بەڵام بیرۆکراسی زانکۆ ڕێگری لە ڕوانگەیەکی گشتگیر دەکات.

بەو ڕادەیەی بەرەو بەڕێوەبەریی ئەکادیمی بەرزدەبنەوە، بە هەمان ڕادەش گوشارەکان بۆ تایبەتمەندبوون زیاتر دەبن. زانکۆ بە گشتی بەگوێرەی دروشمی "هەرکەسێک خۆی بە

نووسینەوە خەریک کردبێ، دەمێنێتەوە" کاردەکات. هەرکەسێک ئامانجی وەرگرتنی پۆستێکی هەمیشەیی بێت، پێویستە لە گۆڤارە تایبەتمەندەکاندا بڵاوی بکاتەوە. [ئەم ڕستەیە بەو مانایەیە ئەگەر کەسێک بیەوێ پۆستێکی هەمیشەیی هەبێ (لێرەدا بواری ئەکادیمی یان زانستی) دەبێت لە گۆڤارەکانی تایبەت بە پسپۆڕدا بڵاوی بکاتەوە بۆ ئەوەی لێهاتوویی پیشەیی و پەیوەندی زانستی خۆی نیشان بدات.] "شوانە" بەڵام گۆڤارەکانی زانستیش دابەش دەکرێن بەسەر دیسیپلینەکاندا، هەروەها ئەگەر بتەوێت بابەتێک سەبارەت بە گۆڕانی ڤایرۆسەکان لە گۆڤارێکی بایۆلۆژیدا بڵاوبکەیتەوە، دەبێ ڕێکاری جیاواز پەیڕەو بکەیت. وەک ئەوەی ئەگەر بتەوێت بابەتێک سەبارەت بە سیاسەتی پەتاکە لە گۆڤارێکی مێژووییدا بڵاوبکەیتەوە. نەک هەر زمانی تەکنیکی جیاوازە، بەڵکوو یاسا و چاوەڕوانییەکانی نووسینیش جیاوازن. پێویستە مێژوونووسان تێگەیشتنێکی وردیان لەسەر کولتوور هەبێت و بتوانن بەڵگەنامە مێژووییەکان بخوێننەوە و لێکیان بدەنەوە. زانایانی بایۆلۆژیی پێویستیان بە زانیارییەکی بەرفراوان هەیە لەسەر گەشەسەندن و دەبێ بتوانن مولوکوولەکانی "د. ن. ئا" بخوێننەوە و لێکبدەنەوە. ئەوەی دەکەوێتە نێوان ئەم دوو پۆلە – بۆ نموونە یاریی نێوان ئایدۆلۆژیا سیاسییەکان و گەشەسەندنی ڤایرۆسەکان

– زۆرجار بە بێ لێکۆڵینەوە دەمێننەوە و پشتگوێ دەخرێن.[١٠٤]

بۆ ئەوەی تێ بگەین زانکۆ چلۆن جیهانێکی شێواو و وەڕێکەوتوو بە زۆر دەخاتە ناو کەشەوی مێزە بیرۆکراتیەکانەوە، با لە نزیکەوە سەیری تەوەری بایۆلۆژیی بکەین. بۆ ئەوەی داروین بتوانێت سەرچاوەی چەشنەکان ڕوون بکاتەوە، توێژەرانی پێش خۆی وەک کارل ڤۆن لینێ "Carl von Linné" دەبوو سەرەتا پێناسەیەک بکەن کە بە گشتی "چەشن" چییە و هەموو بوونەوەرە زیندووەکان بەسەر چەشنەکاندا دابەش بکەن. مرۆڤ بۆ ئەوەی بڵێ شێر و پڵنگ لە باپیرەیەکی هاوبەشەوە هاتوون، سەرەتا دەبوو پێناسەی تایبەت لەسەر"شێر" و "پڵنگ" بکات.[١٠٥] ئەمەش بۆ مرۆڤی سەلماند، ئەرکێکی قورس و بێکۆتاییە چونکە زۆرجار ئاژەڵ،

---

[١٠٤] Siehe zum Beispiel Michele J. Gelfand u. a., »The Relationship Between Cultural Tightness - Looseness and COVID-١٩ Cases and Deaths: A Global Analysis«, Lancet Planetary Health ٥/٣ (٢٠٢١), S. ١٣٥ - ٤٤; Julian W. Tang u. a., »An Exploration of the Political, Social, Economic, and Cultural Factors Affecting How Different Global Regions Initially Reacted to the COVID-١٩ Pandemic«, Interface Focus ١٢/٢ (٢٠٢٢), Artikel ٢٠ ٢١٠ ٠٧٩.

[١٠٥] Jason Roberts, Every Living Thing: The Great and Deadly Race to Know All Life (New York: Random House, ٢٠٢٤); Paul Lawrence Farber, Finding Order in Nature (Baltimore: Johns Hopkins University Press, ٢٠٠٠); James L. Larson, »The Species Concept of Linnaeus«, Isis ٥٩/٣ (١٩٦٨), S. ٢٩١ - ٩٩; Peter Raven/Brent Berlin/Dennis Breedlove, »The Origins of Taxonomy«, Science ١٧٤/٤٠١٥ (١٩٧١), S. ١٢١٠ - ١٣; Robert C. Stauffer, »›On the Origin of Species‹: An Unpublished Version«, Science ١٣٠/٣٣٨٧ (١٩٥٩), S. ١٤٤٩ - ٥٢.

ڕووەک و زیندەوەرانی دیکە خۆیان بە سنووری پۆلە دیاریکراوەکانیانەوە، نابەستنەوە.

گەشەسەندن هەروا بە ئاسانی ناتوانرێت لەناو پلانێکی بیرۆکراتیدا تێ ترینجێندرێ. گەشەسەندن بەو مانایەیە کە چەشنەکان بەردەوام لە گۆڕاندان؛ واتە ئەگەر هەر چەشنێک بخەینە ناو کەشەوێکی نەگۆڕەوە، ڕاستەقینەی بایۆلۆژیاکەی دەشێوێندرێت. بۆ نموونە پرسیارێکی ئاڵۆزە کەنگێ سەردەمی هۆمۆ ئێرێکتۆس "Homo erectus" کۆتایی پێ هات و سەردەمی هۆمۆ ساپییەن"Homo sapiens" دەستی پێکرد. ئایا یەکەم ساپیەن منداڵی دوو دایک و باوکی ئێرێکتوس بوون؟[١٠٦] جگە لەوەش چەشنەکان بەردەوام تێکەڵ بە یەکتر دەبن چونکە ئەو ئاژەڵانەی گوایە سەر بە چەشنە جیاوازەکانن لەگەڵ یەکتردا جووت دەبن و تەنانەت نەوەکانیان لێهاتوویی زاوزێشیان دەبێت. زۆربەی ئەو مرۆڤانەی ئێستا لە ژیاندان، لە سەدا یەک بۆ سێی "د. ن. ئا"ی[١٠٧] نیاندەرتاڵیان هەیە، واتە منداڵ هەن باوکیان نیاندەرتاڵ بووە و دایکی ساپییەن بووە، یان بە پێچەوانەوە. کەواتە ئایا منداڵی ساپییەن و نیاندەرتاڵەکان چەشنێکی

[١٠٦] Britannica, s.v. »Homo erectus ‑ Ancestor, Evolution, Migration«, abgerufen am ٤. Januar ٢٠٢٤, www.britannica.com/topic/Homo-erectus/Relationship-to- Homo-sapiens.

[١٠٧] Michael Dannemann/Janet Kelso, »The Contribution of Neanderthals to Phenotypic Variation in Modern Humans«, American Journal of Human Genetics ١٠١/٤ (٢٠١٧), S. ٥٧٨ - ٨٩.

جیاوازن یان نا؟ هەروەها ئایا "چەشنەکان" ڕاستییەکی بابەتیین کە زانایانی بایۆلۆژیی دەیدۆزنەوە یان واقیعێکی ئینترسوبژێکتیڤن کە خۆیان دایدەهێنن؟[١٠٨]

نموونەی بێژوماری ئاژەڵ هەن کە لە کەشەوەکەیان دەردەپەڕێن؛ پۆلێنکردنی وردی بیرۆکراتی ناتوانێت بە دروستی گروپی چەشنەکان یان تێکەڵاوییان پۆلێن بکات.[١٠٩] بۆ نموونە زۆرجار ڕوودەدات کە ورچی گریزلی "Grizzly" و ورچی سەهۆڵ یان جەمسەریی، جووت دەبن و ورچی پیزلی "Pizzly" بەرهەم دەهێنن.[١١٠] هەروەها نیزیکیی شێر و پڵنگ لیگەر "Liger" یان "Töwen" بەرهەم دەهێنێت[١١١].

کاتێک سەیری تەک خانەیی و باکتریاکان دەکەین، ئانارشییەکی گەلێک پاک حوکم دەکات. لە گواستنەوەی ژێنی ئاسۆیی کە وای پێ دەوترێت، زیندەوەرە تەک خانەییەکان

---

[١٠٨] Ernst Mayr, »What Is a Species, and What Is Not?«, Philosophy of Science ٦٣/٢ (١٩٩٦), S. ٢٦٢ - ٧٧.

[١٠٩] Darren E. Irwin u. a., »Speciation by Distance in a Ring Species«, Science ٣٠٧/٥٧٠٨ (٢٠٠٥), S. ٤١٤ - ١٦; James Mallet/Nora Besansky/Matthew W. Hahn, »How Reticulated Are Species?«, BioEssays ٣٨/٢ (٢٠١٦), S. ١٤٠ - ٤٩; Simon H. Martin/Chris D. Jiggins, »Interpreting the Genomic Landscape of Introgression«, Current Opinion in Genetics and Development ٤٧ (٢٠١٧), S. ٦٩ - ٧٤; Jenny Tung/Luis B. Barreiro, »The Contribution of Admixture to Primate Evolution«, Current Opinion in Genetics and Development ٤٧ (٢٠١٧), S. ٦١ - ٦٨.

[١١٠] James Mallet, »Hybridization, Ecological Races, and the Nature of Species: Empirical Evidence for the Ease of Speciation«, Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences ٣٦٣/١٥٠٦ (٢٠٠٨), S. ٢٩٧١ - ٨٦.

[١١١] Brian Thomas, »Lions, Tigers, and Tigons«, Institute for Creation Research, ١٢. September ٢٠١٢, www.icr.org/article/٧٠٥١.

نەک هەر لەگەڵ ئەندامانی هەمان چەشن یان ژێنی پەیوەندیدار، بەڵکوو لەگەڵ زیندەوەرانی تەواو جیاوازدا ماکەی ژێنێتیکیی ئاڵوگۆڕ دەکەن. زانایانی تایبەت بە باکتریاکان بە سەختی چاودێری ئەم بوونەوەرە بچووکانە دەکەن[١١٢]. [واتە بە شێوەیەکی زیندوو و کەمێک ئیرۆنی(بە تەشەرەوە) باس لەو ڕووبەڕووەوەستانانە دەکەن کە باکتریاناسەکان لە کارەکانیاندا ڕووبەڕوویان دەبنەوە، بە تایبەتی ئاماژەیە بۆ ئاڵۆزیی و هەمەچەشنیی جیهانی میکرۆبی، کە چاوەدێریی و کۆنترۆڵکردنیان گەلێک قورس و ئاڵۆزە.] "شوانە"

هەروەها کاتێک دەگەینە لێواری ژیانی بوونەوەرانی میکرۆبیی وەک ڤایرۆسی کۆرۆنا "SARS-CoV-٢"، کارەکە گەلێک ئاڵۆزتر دەبێت. وەک دەگوترێ ڤایرۆسەکان لە سنووری جێگیر لە نێوان زیندەوەران و ماکە بێ گیانەکاندان، واتە لە نێوان بواری بایۆلۆژیی و کیمیاییدا هەڵکەوتوون. ڤایرۆس بە پێچەوانەی باکتریاکان زیندەوەری تەک خانەیی نین. تەنانەت خانەش نین و ئامێری خانەیی خۆیان نییە. خۆراک ناخۆن و ڕەوتی میتابۆلیزمیان نییە و ناتوانن خۆیان زاوزێ بکەنەوە. ئەوان شتێک زیاتر لە ماکەی ژێنێتیکی نین

---

[١١٢] Shannon M. Soucy/Jinling Huang/Johann Peter Gogarten, »Horizontal Gene Transfer: Building the Web of Life«, Nature Reviews Genetics ١٦/٨ (٢٠١٥), S. ٤٧٢ - ٨٢; Michael Hensel/Herbert Schmidt (Hg.), Horizontal Gene Transfer in the Evolution of Pathogenesis (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٠٨); James A. Raymond/Hak Jun Kim, »Possible Role of Horizontal Gene Transfer in the Colonization of Sea Ice by Algae«, PLOS ONE ٧/٥ (٢٠١٢), Artikel e٣٥٩٦٨; Katrin Bartke u. a., »Evolution of Bacterial Interspecies Hybrids with Enlarged Chromosomes«, Genome Biology and Evolution ١٤/١٠ (٢٠٢٢), Artikel evac١٣٥.

کە دەچنە ناو خانەی بوونەوەرانیترەوە. پاشان کۆپیەکان لە خانەکە دەردەفرتێن و خانەکانی دیکە دەڕفێنن و بەم شێوەیە ئەم ماکە بیانییانە بڵاودەبنەوە. زانایان گیرۆدەی مشتومڕێکی بێکۆتایی بوون کە ئایا ڤایرۆس بە زیندەوەر هەژمار بکرێن یان نا. [١١٣] بەڵام ئەم سنوورە واقیعێکی بابەتیی نییە، بەڵکو تەنیا ڕێککەوتنێکی ئینترسوبژێکتیڤە. تەنانەت ئەگەر زانایانی زیندەوەر بتوانن لەسەر ئەوە کۆک بن کە ڤایرۆس زیندوون، شێوازی هەڵسوکەوتی ڤایرۆسەکان ناگۆڕێت، تەنیا شێوازی بیرکردنەوەمان گۆڕانی بەسەردا دێ.

بێگومان ڕێککەوتنە ئینترسوبژێکتیڤەکان خۆیان بەشێکن لە ڕاستیی. بەو ڕادەیەی ئێمەی مرۆڤ بەهێزتر بین، بە هەمان ڕادەش بیروباوەڕە ئینترسوبژێکتیڤەکانمان کاریگەریی زیاتریان لەسەر جیهانی دەرەوەی تۆڕەکانی زانیاریمان دەبێت.

---

١١٣ Eugene V. Koonin/Petro Starokadomskyy, »Are Viruses Alive? The Replicator Paradigm Sheds Decisive Light on an Old but Misguided Question«, Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences ٥٩ (٢٠١٦), S. ١٢٥ - ٣٤; Dominic D. P. Johnson, »What Viruses Want: Evolutionary Insights for the Covid-١٩ Pandemic and Lessons for the Next One«, in A Multidisciplinary Approach to Pandemics, hg. v. Philippe Bourbeau/Jean-Michel Marcoux/Brooke A. Ackerly (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٢٢), S. ٣٨ - ٦٩; Deepak Sumbria u. a., »Virus Infections and Host Metabolism - Can We Manage the Interactions?«, Frontiers in Immunology ١١ (٢٠٢٠), Artikel ٥٩٤ ٩٦٣; Microbiology Society, »Are Viruses Alive?« ١٠. Mai ٢٠١٦,microbiologysociety.org/ publication/ past-issues/what-islife/ article/are-viruses-alive-what-is-life.html; Erica L. Sanchez/Michael Lagunoff, »Viral Activation of Cellular Metabolism«, Virology ٤٧٩ - ٨٠ (Mai ٢٠١٥), S. ٦٠٩ - ١٨; »Virus«, National Human Genome Research Institute, abgerufen am ١٢. Januar ٢٠٢٤, www.genome.gov/genetics-glossary/Virus.

بۆ نموونە زانایان و دارێژەرانی سیاسەت چەشنەکان بەپێی ئەو ڕاستییە پۆلێن دەکەن کە تا چ ڕادەیەک مەترسی لەناوچوونیان لەسەرە، پلەی نیگەرانییەکان بەم شێوەیەیە: "مەترسی نییە"، "مەترسیدارە"،"زۆر بەهێز مەترسیدارە"، "مەترسیی لەناوچوونیان لەسەرە" تا "لەناوچوونیان". پۆلێنکردنی چەشنێک وەک "مەترسیدار" ڕێککەوتنێکی ئینتربابەتییە، بەڵام دەتوانێت لێکەوتەی درێژخایەنی لێ بکەوێتەوە، بۆ نموونە بە سنووردارکردنی ڕاوی چەشنێک یان پارێزگاریکردنی شوێنی ژیانیان. بڕیاری بیرۆکراتی کە ئایا چەشنێک بچێتە ناو کەشەوی "مەترسیدار" یان "مەترسیدار نییە"، دەتوانێت بە مانای ژیان و مردن بێت. ئەم بابەتە لە بەشەکانی ئەم کتێبەدا دووپات و سێپات دەبنەوە: کاتێک بیرۆکراسی بڕیارێک دەدات، تەنانەت ئەگەر ڕێککەوتنێکی سادەش بێت، دەتوانێت چارەنووسێک دیاریی بکات. ئیتر گرنگ نییە بیرۆکراتەکان شارەزای لە گۆشت و خوێن بن یان ژیریی دەستکردی نائۆرگانیک.

شوێنێکی شاراوە و نادیار

بۆ بەرگریکردن لە بیرۆکراسی پێویستە ئەوەش زیاد بکرێت لە لایەکەوە بەرە بەرە ڕاستییەکان دەکرێنە قوربانی و تێگەیشتنمان لە جیهان دەشێوێنن، لەو لاشەوە ئەو کارەی لە خزمەت پێکهێنانی ڕێکوپێکیدایە، کە بەبێ ئەو تۆڕە مرۆییە گەورەکان بەزەحمەت دەتوانرا لەسەر پێی خۆی بوەستێ. دیارە بیرۆکراتەکان و سیستەمی بیرۆکراسیی تەواو و کامیل نین - بەڵام ئایا ڕێگەیەکی باشتر هەیە بۆ بەڕێوەبردن و هەڵسووڕانی تۆڕە گەورەکان؟ بۆ نموونە ئەگەر بەشە تەکنیکییەکانی زانکۆ و گۆڤارە زانستییەکان هەڵبوەشێنینەوە، دەبوو هەر پزیشکێک بۆ چەند ماوەیەک وانەی مێژوو بخوێنن؟ هەروەها ئایا ئەو کەسانەی لێکۆڵینەوەیان لە دەرەنجامەکانی نەخۆشیی تاعون بۆ ئیلاهیاتی مەسیحی کردووە، ڤایرۆسناسێکی باشتر دەبوون؟ ئایا چاودێریی تەندروستی باشتر دەبوو؟

هەر کەسێک خەونی هەڵوەشاندنەوەی بیرۆکراسیی لە بەرژەوەندیی ڕێبازێکی گشتگیرتردا ببینێت، پێویستە بزانێت بۆ نموونە نەخۆشخانەکانیش، دامەزراوەی بیرۆکراسین.

ئەوانیش بەشی جیاواز بە پلەبەندیی، پرۆتۆکۆڵ و فۆڕمی تایبەت بە خۆیان هەیە. هەرچەندە بەدەست چەندین لاوازیی بیرۆکراسیەوە دەناڵێنن، بەڵام هێشتا لە دۆخێکدان کە دەتوانن نەخۆشییە بایۆلۆژییەکانمان چارەسەرر بکەن. ئەمەش زۆربەی ئەو خزمەتگوزارییانەی دیکەش دەگرێتەوە کە ژیانمان باشتر دەکەن، لە قوتابخانەوە تا کێشەی ئاوەڕۆ.

کاتێک لە ژووری ئاودەست بۆ شوشتنەوە ئاو بەردەدەینەوە، ئاوی پیس لە ناو ئاوەڕۆدا چی لێ بەسەر دێت؟ لە ڕەوتی ئاسایی خۆیدا، دەڕژێتە ناو شوێنێکی نەبینراوەوە. مەبەستم تۆڕی ئاڵۆزی ژێرزەمینیی وەک لوولە، کەرەسەی پاڵاوتوو، پۆمپ و کەناڵەکانە کە بە ژێر ماڵەکانماندا تێپەڕدەبن و ئاوی پیس کۆدەکەنەوە، لە ئاوی خواردنەوەی جیا دەکەنەوە و پاشان بە هۆی کەرەسەی پاڵاوتن هەمیسان خاوێنی دەکەنەوە، یان بە شێوازێکی باش و سالم لەناوی دەبەن. دیارە کەسانێکیش دەبێ دیزاین و دروستکردن و پاراستنی ئەم تۆڕە ژێرزەمینییە لە ئەستۆ بگرن، بەردەوام نمونەی لێ وەربگرن و چاودێریی دۆخی پیسبوونی بکەن. ئەمەش خۆی کارێکی بیرۆکراسییە و ئەگەر ئەم بیرۆکراسییە هەڵبوەشێنینەوە، کێشەیەکی زۆرمان بۆ دروست دەبێت. هەمیشە مەترسی تێکەڵبوونی ئاوەڕۆ و

ئاوی خواردنەوە هەیە، بەڵام بەختەوەرانە بیرۆکرات هەن کە ئەو دووانە لەیەکتر جیا دەکەنەوە.

پێش ئەوەی سیستەمی ئاوەڕۆی مۆدێرن بخرێتە بواری جێبەجێکردنەوە، ملیۆنان کەس لە سەرانسەری جیهان بەهۆی میکرۆب و باکتریای نەخۆشیی وەک وەبا "cholera" گیانیان لەدەستدا.[١١٤] لە شاری لەندەن، نەخۆشی وەبا لە ساڵی ١٨٥٤ سەدان دانیشتووی ناوچەکەی کوشت. بڵاوبوونەوەی ڤایرۆسەکە ڕەنگە زۆر بەرچاو نەبوو، بەڵام سەلماندنی وەرچەرخانێک بوو لە مێژووی پەتا و ئاوەڕۆدا. پسپۆرانی پزشکیی ئەو سەردەمە وایان دەزانی نەخۆشیی وەبا لە ڕێگەی "هەوای خراپ و پیسەوە" دەگوازرێتەوە. بەڵام پزیشکێک بە ناوی جۆن سنۆ "John Snow" گومانی ئەوەی هەبوو کە ئاوی خواردنەوە بەرپرسیار بۆ ئەو نەخۆشییە بێت. وەشوێن هەموو نەخۆشە ناسراوەکانی وەبا کەوت و لیستەیەکی لەسەر شوێنی ژیان و سەرچاوەی ئاوی خواردنەوەیانی کۆکردەوە. بەو زانیارییانە توانی پۆمپێکی ئاو لە شەقامی برۆد "Broad Street" لە گەڕەکی سۆهۆ"Soho"ی

[١١٤] Ashworth E. Underwood, »The History of Cholera in Great Britain«, Proceedings of the Royal Society of Medicine ٤١/٣ (١٩٤٨), S. ١٦٥ - ٧٣; Nottidge Charles Macnamara, Asiatic Cholera: History up to July ١٥, ١٨٩٢, Causes and Treatment (London: Macmillan, ١٨٩٢).

لەندەن وەک ناوەندی بڵاوبوونەوەی ڤایرۆسەکە دەستنیشان بکات.

ئەمە کارێکی بیرۆکراتی بێزارکەر بوو – کۆکردنەوەی زانیاریی، ڕێکخستن، دانانی لەسەر نەخشە – بەڵام گەلێک ژیانی ڕزگار کرد. سنۆ، ئەزموونی دۆزینەوەکانی خۆی خستە بەردەم دەسەڵاتداران و قەناعەتی پێهێنان پۆمپە ئاوەکە بکوژێننەوە و بەم شێوەیە کۆتایی بە نەخۆشییەکە هێنا. لێکۆڵینەوەکانی دواتر دەریانخست کە ئەو سەرچاوەیەی ئاوی پۆمپی شەقامەکەی لێیەوە دەهات تەنیا چەند مترێک لە چاڵێکی ئاوەڕۆی تووش بوو بە نەخۆشییەکە دوور بوو.[١١٥]

بەهۆی لێکۆڵینەوەی سنۆ و کارەکانی دواتر لەلایەن زانا، ئەندازیار، پارێزەر و بەرپرسی بێژومارەوە، بیرۆکراسییەکی فراوان سەریهەڵدا کە چاڵی ئاوەڕۆ و پۆمپەکانی ئاو بەردەوام کۆنترۆڵ دەکران. هەرکەسێک لە وڵاتی ئینگلتەرای ئەمڕۆیی بیەوێت بۆ کانیاو یان دانانی ئاوەڕۆ چاڵ لێ بدات، دەبێ فۆڕمی تایبەت پڕبکاتەوە و مۆڵەت وەربگرێت بۆ ئەوەی

---

[١١٥] John Snow, »Dr. Snow' s Report«, in Cholera Inquiry Committee, The Report on the Cholera Outbreak in the Parish of St. James, Westminster, During the Autumn of ١٨٥٤ (London: J. Churchill, ١٨٥٥), S. ٩٧ - ١٢٠; S. W. B. Newsom, »Pioneers in Infection Control: John Snow/Henry Whitehead, the Broad Street Pump, and the Beginnings of Geographical Epidemiology«, Journal of Hospital Infection ٦٤/٣ (٢٠٠٦), S. ٢١٠ - ١٦; Peter Vinten-Johansen u. a., Cholera, Chloroform, and the Science of Medicine: A Life of John Snow (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠٣); Theodore H. Tulchinsky, »John Snow, Cholera, the Broad Street Pump; Waterborne Diseases Then and Now«, Case Studies in Public Health (٢٠١٨), S. ٧٧ - ٩٩.

دڵنیابێت لەوەی ئاوەکە لە کانییەکەوە سەرچاوە ناگرێ کە لە تەنیشت کاناڵی ئاوەڕۆوە بێت.[١١٦]

کاتێک ئەم سیستەمە (کانالیزاسیۆن) کاردەکات و بە باشیی بەڕێوەدەچێ ئێمەی مرۆڤ هەستی پێناکەین، بەڵام لە ساڵی ١٨٥٤ەوە ژیانی ملیۆنان کەسی ڕزگارکردووە و یەکێکە لە گرنگترین خزمەتگوزارییەکانی دەوڵەتێکی مۆدێرن. ساڵی ٢٠١٤، نارێندرا مودی "Narendra Modi"، سەرۆکوەزیرانی هیندوستان، نەبوونی ئاودەستی بە یەکێک لە کێشە گەورەکانی هیندوستان وەسف کردوە. ئاودەستی چاڵی کراوە و بە کۆمەڵ(عوموومی) هۆکارێکی سەرەکیین بۆ تووشبوون بە نەخۆشییەکانی وەک وەبا و زگەشۆرە هەروەها شوێنێک بۆ مەترسیی دەستدرێژیکردنە سەر ژنان و کچان. لە چوارچێوەی ئەرکی "هیندوستانی پاک"دا، مودی(Modi) بەڵێنی بە هەموو هاووڵاتیانی هیندوستان داکە دەستیان بە ئاودەست بگات و لە نێوان ساڵانی ٢٠١٤ بۆ ٢٠٢٠ دەوڵەتی هیندوستان نزیکەی دە ملیارد دۆلاری بۆ سەد ملیۆن ئاودەستی نوێ تەرخان و خەرج کرد.[١١٧] ڕەنگە ئاوی پیس

---

[١١٦] Gov.UK, »Check If You Need a License to Abstract Water«, ٣. Juli ٢٠٢٣, www.gov.uk/guidance/check-if-you-need-a-licenseto- abstract-water.

[١١٧] Mohnish Kedia, »Sanitation Policy in India - Designed to Fail?«, Policy Design and Practice ٥/٣ (٢٠٢٢), S. ٣٠٧ - ٢٥.

ماکەی ئەفسانە یان چیرۆکێکی نیشتمانی نەبێت، بەڵام کەیسێکی تاقیکردنەوەیە بۆ دەوڵەتێکی کارا.

دراما بایۆلۆژیەکان

ئەفسانە و بیرۆکراسی دوو کۆڵەکەی سەرەکیی کۆمەڵگایەکی جەماوەریین. بەڵام لەو شوێنەی چیرۆکی خەیاڵیی تامەزرۆیی لەخەو هەڵدەستێنێ، سووتەمەنی بیرۆکراسی تووشی بێمتمانەیی دەبێت. سەرەڕای هەموو ئەو خزمەتگوزارییانەی پێشکەشی دەکات، تەنانەت بیرۆکراسیی سوود هێنەرەکانیش زۆرجار لە بەدەستهێنانی متمانەی گشتی هەرەس دەهێنن. بۆ زۆر کەس وشەی "بیرۆکراسی" واتایەکی نەرێنی هەیە. ئەمەش زیاتر لەبەر ئەوەیە گەلێک ئەستەمە بتوانین بڵێین ئایا بیرۆکراسی سوودمان پێدەگەیەنێت یان زیان. چونکە هەموو بیرۆکراسییەک، باش یان خراپ، شتێکی هاوبەشیان هەیە، ئەویش تێگەیشتنیان گەلێک ئەستەمە.

هەموو منداڵێک جیاوازیی نێوان هاورێ و مرۆڤی خراپ دەزانێت. ئەوان ئەو جیاوازییە دەزانن ئایا کەسێک لەتێک لە نانی نیوەڕۆی خۆیت پێدەدات یان نانەکەی خۆتت لێ زەوت دەکات. بەڵام ئەگەر ئیدارەی ماڵیات بەشێک لە داهاتەکەت وەک باج لێوەرگرێ، چلۆن دەزانیت پارەکە بۆ

پاراستنی ئاوەڕۆکان بەکاردەهێنێت یان بۆ دروستکردنی ڤێلایەکی نوێی تایبەت بۆ سەرۆککۆمار؟ بەدەستهێنانی زانیاریی پەیوەندیدار گەلێک ئەستەمە و لێکدانەوەشیان گەلێک قورسە. بە هەمان شێوە زەحمەتە خەڵک لەو ڕێکارە بیرۆکراتییانە تێبگەن کە دیاریی دەکەن چلۆن منداڵان لە قوتابخانە ڕادەهێندرێن، چۆنیەتی چارەسەرکردنی نەخۆشەکان لە نەخۆشخانە، یان چۆن زبڵ و بەرماوەی ماکەی خێزان و کارخانەکان کۆدەکرێنەوە یان دووبارە بەکاردەهێنرێنەوە. دیارە بەردەوام تۆمەتی فێڵکردن بە خێرایی لە سۆشیال میدیاکاندا بڵاودەکرێنەوە، بەڵام پووچەڵکردنەوەیان گەلێک قورسە.

بەڵگەنامە، ئەرشیڤ، فۆرمۆلار، ئیزندان، ڕێسا و ڕێکارە بیرۆکراتیەکانیتر ڕەوتی زانیاریی لە کۆمەڵگادا و هاوکاتیش کارکردی دەسەڵاتیان گۆڕیوە. چونکە لێکۆڵینەوە لە دەسەڵات قورس و ئاڵۆزە، باسەکە بەردەوام ناشەفافتر دەبێتەوە. لە پشت دەرگا داخراوەکانی دەسەڵات و ئەرشیفەکانەوە چی ڕوودەدات، لە کوێ بەرپرسانی بێ ناو و نیشان کە دەستیان بەسەر کۆمەڵێک بەڵگەنامە داگرتووە بە ئیمزا یان کلیکی ماوسی کامپیۆتر بڕیار لەسەر چارەنووسی ئێمە دەدەن؟

لە کۆمەڵگەیەکی خێڵەکیدا کە بەڵگەنامە و بیرۆکراسی نووسراوەی تێدا نییە، تۆڕی مرۆیی تەنیا لە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی نێوان تاک یان گێڕانەوە پێکهاتوون. دەسەڵات لە ئەستۆی ئەو کەسانەدایە کە هەڵسوکەوتی نێوان ئەم پەیوەندییانە کۆنترۆڵ دەکەن. ئەم ئەندامانە دامەزرێنەری ئەفسانەی هۆزەکانن. سەرکردە کاریزماتیکەکان، قسەزانان و ئەفسانە خوڵقێنەرەکان دەزانن چلۆن ئەم گێڕاوانە بۆ دروستکردنی ناسنامە، پێکهێنانی هاوپەیمانی و کاریگەریی لەسەر هەستی مرۆڤ بەکار بهێنن.[١١٨]

لە تۆڕە مرۆییەکان لە ئور"Ur"ی ئانتیکەوە تا هیندوستانی مۆدێرن، کە بە یارمەتیی بەڵگەنامەی نووسراو و ڕێکارە بیرۆکراتیکییەکان پێکەوە ڕاگیراون، کۆمەڵگا پشت بە کارلێکی مرۆڤ و بەڵگەنامەکانی بەستۆتەوە. ئەم کۆمەڵگایانە نەک هەر بەهۆی پەیوەندیی ڕاستەوخۆی نێوان مرۆڤ و گێڕانەوەکانیان پێکەوە ڕادەگیرێن، بەڵکوو بەهۆی ئەو پەیوەندییانەی کە بەڵگەنامەکان دەیسەلمێنن، دیاریی دەکرێن. لە کۆمەڵگا بیرۆکراسیەکاندا مرۆڤ چیرۆک بۆ یەکتر دەگێڕنەوە، بۆ نموونە کاتێک ملیۆنان مرۆڤی هیندی لە تەلەفزیۆنەکانەوە سەیری فیلمی ڕامایانا دەکەن، هاوکات بەڵگەنامەکانیش ئاڵوگۆڕ دەکەن، کاتێک کۆمپانیاکانی

---

[١١٨] Siehe zum Beispiel Madden/Bryson/Palimi, »Information Behavior in Pre-literate Societies«, S. ٣٣ - ٥٣.

تەلەفزیۆن داوای ئیزنی بڵاوکردنەوە دەکەن یان فۆڕمی ماڵیاتی پڕ دەکەنەوە. هەروەها بەڵگەنامە هەیە کە مرۆڤ ناچار دەکات پەیوەندیی لەگەڵ بەڵگەنامەکانیتردا بکات.

ئەمەش دەبێتە هۆی گۆڕانکاریی لە دەسەڵاتدا. کاتێک بەڵگەنامەکان دەبنە پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتیی چارەنووسساز، دەسەڵاتێکی بەرچاو بەدەست دەهێنن و ئەو پسپۆڕانەی کە لە لۆژیکی نهێنی ئەم سیستەمە تێدەگەن، دەبنە نوخبەی دەسەڵاتی نوێ. کارگێڕان، حیسابداران و پارێزەران نەک هەر دەیانتوانی بخوێننەوە و بنووسن، بەڵکوو دەیانزانی چلۆن فۆڕمۆلار، کەشەو، ڕەفە و ئەرشیف بەکار بهێنن. لە سیستەمی بیرۆکراتیدا زۆرجار دەسەڵات دەکەوێتە دەستی ئەو کەسانەوە کە دەزانن چلۆن کەلێنە شاراوەکانی یاسا بقۆزنەوە و بە لابیرینتی دەسەڵات و لیژنە لاوەکییەکاندا تێپەڕبن.

ئەم گۆڕانکارییەی دەسەڵات بوو کە هاوسەنگیی هێزی لە جیهاندا گۆڕی. بیرۆکراسیەکان لەسەر حیسابی خەڵکی ئاسایی دەسەڵاتی ناوەندییان بەهێزتر کرد. بەڵگەنامە و ئارشیڤەکان نەک هەر ماڵیات، دەسەڵاتی دادوەری یان وەرگرتنی سەربازییان بۆ سەنتەرەکە ئاسانتر نەکرد، بەڵکوو هاوکات ناشەفاف بوونی بیرۆکراسی، کاریگەریی لەسەر مرۆڤی ئاسایی، بەرەنگاربوونەوە، یان خۆدزینەوە لە دەسەڵاتی

ناوەندیی گەلێک ئاڵۆز کرد. تەنانەت بیرۆکراسییەکی خێرخوازیی کە ئاوی پاکی خواردنەوە، پەروەردە و ئاسایشی بۆ خەڵک دابین دەکرد، کەلێنی نێوان دەسەڵاتداران و حوکمڕانیی گەلێک قووڵتر کرد. سیستەمەکە ڕێگەی بە سەنتەرەکە دا زانیاریی زیاتر لەسەر مرۆڤ کۆبکاتەوە و پاشەکەوتی بکات، لەکاتێکدا ئەوان کەمتر و کەمتر توانایی تێگەیشتنیان لە سیستەمەکە هەبوو.

ئەو ئەدەبییاتەی کە زۆر لایەنی دیکەی ژیان ڕوون دەکاتەوە لەم دۆخەدا یارمەتییەکی کەمی پێشکەش کرد. دیارە شاعیر، شانۆنامەنووس و سینەماکاران لێرە و لەوێ بەدواداچوونیان بۆ دینامیکی دەسەڵاتی بیرۆکراتی دەکرد، بەڵام بەڕێوەبردنی گەلێک ئەستەم بوو. هونەرمەندان لە دۆخی ئاسیی خۆیاندا ژومارێکی سنوورداریان لە قاڵبی گێڕانەوەکاندا چالاکن کە لە بایۆلۆژیای ئێمەدا گەلێک سروشتین، بەڵام ئەم دراما بایۆلۆژییانە هیچ هەوڵێکیان نەدا بۆ ئەوەی ڕۆشنایی بخەنە سەر ڕەوتی بیرۆکراسی چونکە ئەم کێشانە ملیۆنان ساڵ لەمەوبەر دروستکراون، ماوەیەکی زۆر پێش هاتنی خودی بیرۆکراسی. بۆ ئەوەی تێ بگەین "دراما بایۆلۆژییەکان" چین و بۆچی بۆ تێگەیشتن لە بیرۆکراسی یارمەتیدەرمان نین، با سەیری هەڵسوکەوتی یەکێک لە

شاکارە گەورەکانی مێژووی مرۆڤایەتی بکەین – ڕامایانا"Ramayana".

یەکێک لە هێڵی هەڵسوکەوتی چیرۆکی ناوەندیی ڕامایانا پەیوەندی نێوان شازادە ڕاما "Rama" کە ناوی چیرۆکەکە لێی وەرگیراوە، پاشا داشاراتا "Dasharatha"ی باوکی و شاژن واتە زڕدایکی کایکێی "Kaikeyi"یە. وەک یەکەم منداڵ، ڕاما میراتگر و جێنشینی باوکی بوو، بەڵام کایکێی داشاراتا ڕازی دەکات ڕاما دووربخاتەوە و لەجیاتی ئەو بەهاراتا"Bharata"ی کوڕەکەی خۆی وەک میراتگری تەخت دیاری بکات. لە پشت ئەم چیرۆکەوە درامایەکی بایۆلۆژیی وەستاوە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدان ملیۆن ساڵی گەشەسەندنی شیردەر و باڵندەکان.

هەموو شیردەر و باڵندەیەک لە قۆناغی یەکەمی ژیاندا پشت بە چاودێریی دایک و باوک دەبەستن و ترسیان لە پشتگوێخستن یان ڕەتکردنەوە لەلایەن دایک و باوکیانەوە هەیە. لێرەدا باسی مان و نەمانە. ئاژەڵێکی گەنج کە زۆر زوو لە هێلانەکەی دەربکرێت، بەهۆی برسێتی یان ئاژەڵە نێچیرەکانەوە هەڕەشەی مردنی لەسەرە. لە نێو مرۆڤدا ترس لە تەنیامانەوە، بنەمای چیرۆکی منداڵانە وەک سپی بەفر، سەندرێلا و هاری پۆتەر، بەڵام ئەو کارە بۆ کاریگەرترین ئەفسانەی نەتەوەیی و ئایینییش هەر وایە. ڕامایانا تاکە نموونە نییە. ئیلاهیاتی مەسیحی لە نەفرەتی لەدەستدانی

پەیوەندیی نێوان کلیسای دایک، و بەهەشتی باوک زۆر باش تێدەگات. دۆزەخ منداڵێکی بەجێماوەیە کە بۆ دایک و باوکی دەگری و هاوار دەکات.[١١٩]

درامای بایۆلۆژی پەیوەندیدار کە منداڵانی مرۆڤ و ئاژەڵە گەنجەکانی دیکە بە باشیی لەگەڵیدا ئاشنان و لێی تێدەگەن، ئەمەیە:"بابە منی لە تۆ زیاتر خۆش دەوێت". زانایانی بایۆلۆژیی و ژێنێتیکی ڕکابەریی نێوان خوشک و برایان وەک یەکێک لە پرۆسە سەرەکییەکانی گەشەسەندن دەستنیشان کردووە.[١٢٠] خوشک و براکان کێبڕکێ لەسەر خواردن و سەرنجی دایک و باوکیان دەکەن و لە نێوان هەندێک چەشندا کوشتنی خوشک و براکان شتێکی نامۆ نییە. لە ناو کەفتار(لاشخۆر)ە خاڵدارەکاندا، یەک لە چواری بەچکەکانیان لەلایەن خوشک و براکانی خۆیانەوە دەکوژرێن، بۆ ئەوەی دواتر زیاتر سەرنجی دایک و باوکیان بۆ

[١١٩] Catherine Salmon/Jessica Hehman, »The Evolutionary Psychology of Sibling Conflict and Siblicide«, in The Evolution of Violence, hg. v. Todd K. Shackelford/Ronald D. Hansen (New York: Springer, ٢٠١٤), S. ١٣٧ - ٥٧.

[١٢٠] Catherine Salmon/Jessica Hehman, »The Evolutionary Psychology of Sibling Conflict and Siblicide«, in The Evolution of Violence, hg. v. Todd K. Shackelford/Ronald D. Hansen (New York: Springer, ٢٠١٤).; Laurence G. Frank/Stephen E. Glickman/Paul Licht, »Fatal Sibling Aggression, Precocial Development, and Androgens in Neonatal Spotted Hyenas«, Science ٢٥٢/٥٠٠٦ (١٩٩١), S. ٧٠٢ - ٤; Frank J. Sulloway, »Birth Order, Sibling Competition, and Human Behavior«, in Conceptual Challenges in Evolutionary Psychology: Innovative Research Strategies, hg. v. Harmon R. Holcomb (Dordrecht: Springer Netherlands, ٢٠٠١), S. ٣٩ - ٨٣; Heribert Hofer/Marion L. East, »Siblicide in Serengeti Spotted Hyenas: A Long-Term Study of Maternal Input and Cub Survival«, Behavioral Ecology and Sociobiology ٦٢/٣ (٢٠٠٨), S. ٣٤١ - ٥١.

لای خۆیان ڕاکێشن.[١٢١] لای چەشنە نەهەنگێک، چەند کۆرپەلە لە منداڵدانی مێینەکەدا هەیە؛ هەر کە یەکێک لە کۆرپەکان درێژییەکەی گەیشتە دە سانتیمیتر، هەموو ئەوانی دیکە دەخوات.[١٢٢] ڕکابەری خوشک و براکان نەک هەر لە ڕامایانادا بەرچاوە، بەڵکوو لە چیرۆکی کتێبی ئینجیل کاین "Kain" و هابیل "Abel" و لە فیلمی شا لێار"König Lear" نووسینی ویلیام شکسپیر هەروەها لە زنجیرە تەلەفزیۆنییەکەی "Succession"یش ڕۆڵێکی گرنگیان هەیە. تەواوی گەلان – بۆ نموونە گەلی جوولەکە – ناسنامەی خۆیان لە دەوری ئەو ئیدیعایە بنیات ناوە: "ئێمە منداڵی خۆشەویستی باوکین".

هێڵی هەڵسوکەوتی چیرۆکی دووەمی ڕامایانا چیرۆکی خۆشەویستی نێوان شازادە ڕاما و سیتا "Sita" خۆشەویستەکەی و پاشای جنۆکە ڕاڤانا "Ravana" دەگێڕێتەوە کە سیتا دەڕفێنێت. هەروەها "پیاو، ژنی خۆش دەوێت" و "پیاوەکان شەڕ لەپێناو ژنەکاندا دەکەن" درامای

---

[١٢١] R. Grant Gilmore Jr./Oliver Putz/Jon W. Dodrill, »Oophagy, Intrauterine Cannibalism, and Reproductive Strategy in Lamnoid Sharks«, in Reproductive Biology and Phylogeny of Chondrichthyes, hg. v. W. M. Hamlett (Boca Raton, Fla.: CRC Press, ٢٠٠٥), S. ٤٣٥ - ٦٣; Demian D. Chapman u. a., »The Behavioral and Genetic Mating System of the Sand Tiger Shark, Carcharias taurus, an Intrauterine Cannibal«, Biology Letters ٩/٣ (٢٠١٣), Artikel ٢٠ ١٣٠ ٠٠٣.

[١٢٢] Martin Kavaliers/Klaus-Peter Ossenkopp/Elena Choleris, »Pathogens, Odors, and Disgust in Rodents«, Neuroscience and Biobehavioral Reviews ١١٩ (٢٠٢٠), S. ٢٨١ - ٩٣; Valerie A. Curtis, »Infection-Avoidance Behavior in Humans and Other Animals«, Trends in Immunology ٣٥/١٠ (٢٠١٤), S. ٤٥٧ - ٦٤.

بایۆلۆژین کە سەدان ملیۆن ساڵە لەنێو شیردەرەکان، باڵندە، پەلەوەر و ماسیدا یارییان پێ دەکرێت. ئێمە بەو چیرۆکانە سەرسام دەبین، چونکە مانەوەی باوباپیرانمانی دیاریی کردووە. چیرۆکنووسانی وەک هۆمەر "Homer"، شکسپیر، یان ڤالمیکی "Valmiki" – کە نووسەری ڕامایانایە – هەوڵێکی سەرسوورهێنەریان بۆ ڕازاندنەوەی ئەم دراما بایۆلۆژییانە کێشاوە، بەڵام تەنانەت سۆزدارترین چیرۆکەکانیش تەنیا گۆڕانکارین لەسەر چیرۆکی سەرەتایی سەرچاوەی گەشەسەندن.

تەوەری سێیەم لەسەر چیرۆکی ڕامایانا، گرژیی نێوان پاکی و پیسییە، کە "سیتا" چەمکێکی پاکییە لە کولتوری هیندۆسیدا. وەسوەسەی کولتووریی بۆ پاکبوون دەگەڕێتەوە بۆ خەباتی گەشەسەندن دژی پیس و پڵۆخیی. دیارە هەر ئاژەڵێک لەسەر پێویستی تاقیکردنەوەی خواردەمەنیی نوێ و ترسی ژەهراویبوونیان ئەزموونی خۆی هەیە. بۆیە گەشەسەندن هەم کنجکۆڵی و هەم لێهاتوویی و توانایی هەستکردن بە خواردنی ناسالم بە ئاژەڵەکان بەخشیوە کاتێک بەرکەوتنیان لەگەڵ شتێکی ژەهراوی یان مەترسیداردا دەبێت.[١٢٣] سیاسەتوانان، پێغەمبەران و ڕێبەران فێربوون

[١٢٣] Harvey Whitehouse, Inheritance: The Evolutionary Origins of the Modern World (London: Hutchinson, ٢٠٢٤), S. ٥٦; Marvin Perry/Frederick M. Schweitzer (Hg.), Antisemitic Myths: A Historical and Contemporary Anthology (Bloomington: Indiana University Press, ٢٠٠٨), S. ٦, ٢٦; Roderick McGrew, »Bubonic Plague«, in

بەردەوام مانیپولیرە یان دەستکاریی ئەم بێزارییە بکەن. لە ئەفسانەی ناسیۆنالیستی و ئایینیدا وڵاتان یان کلیساکان وەک تەنێکی بایۆلۆژیی وێنا دەکرێن کە لەلایەن داگیرکەرانی ناپاکەوە بەردەوام مەترسی پیسبوونیان لەسەرە. بە درێژایی چەندین سەدە زێدەڕۆیان هۆشداریی دەدەن لەوەی کە کەمینەی نەتەوەیی و ئایینی نەخۆشیی بڵاودەکەنەوە یان هاوڕەگەزباز سەرچاوەی پیسبوونن[١٢٤]، یان ژنان ناپاکن.[١٢٥] هاوکات لەگەڵ جینۆسایدی ڕواندا "Ruanda" لە ساڵی ١٩٩٤، لە پڕوپاگەندای هوتۆ "Hutu"کاندا توتسی "Tutsis"ەکان بە بەرسوورکە ناو دەبردران. ناسیۆنال سۆسیالیستەکانی ئاڵمانی جولەکەیان لەگەڵ جرجەمشک هەڵدەسەنگاند. تاقیکردنەوەکان دەریانخستووە تەنانەت

Encyclopedia of Medical History (New York: McGraw-Hill, ١٩٨٥), S. ٤٥; David Nirenberg, Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages (Princeton, N.J.: Princeton University Press, ١٩٩٦); Martina Baradel/Emanuele Costa, »Discrimination, Othering, and the Political Instrumentalizing of Pandemic Disease«, Journal of Interdisciplinary History of Ideas ١٨/١٨ (٢٠٢٠); Alan M. Kraut, Silent Travelers: Germs, Genes, and the »Immigrant Menace« (New York: Basic Books, ١٩٩٤); Samuel K. Cohn Jr., Epidemics: Hate and Compassion from the Plague of Athens to AIDS (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٨).

[١٢٤] Wayne R. Dynes (Hg.), Encyclopedia of Homosexuality, Bd. ١ (New York: Garland, ١٩٩٠), S. ٣٢٤.

[١٢٥] John Bowker (Hg.), The Oxford Dictionary of World Religions (Oxford: Oxford University Press, ١٩٩٧), S. ١٠٤١ - ٤٤; Mary Douglas, Purity and Danger (London: Routledge, ٢٠٠٣), Kapitel ٩; Laura Kipnis, The Female Thing: Dirt, Sex, Envy, Vulnerability (London: Vintage, ٢٠٠٧), Kapitel ٣.

شامپانزیەکانیش بە بێزەوە بەرامبەر بە ئەندامانی گروپێکی بیانی هەڵسوکەوت دەکەن.[١٢٦]

ئەم دراما بایۆلۆژییەی "پاکی بەرامبەر بە پیسی" ڕەنگە لە هیچ کولتوورێکدا زیاتر لە هیندۆسی وەک نەریت بەڕێوە نەچووبێ. سیستەمێکی ئینترسوبژێکتیڤی چینایەتییان داهێناوە کە بەپێی پاکیی ڕێکدەخرێن، براهمان"Brahman"ی "پاک" لە سەرەوە و دەلیت"Dalit"ی "ناپاک" (پێشتر بە "دەست لێنەدراوەکان" ناسرابوون) لە خوارەوە جێیان گرتووە. تەنانەت پیشە، کەرەستە و چالاکیی ڕۆژانەشیان بە پێی پاکی و ناپاکیی ڕەدەبەندیی دەکرێن و ڕێسا توندەکانیش مرۆڤی "ناپاک" لە هاوسەرگیری و دەست لێدان و ئامادەکردنی خواردن یان تەنانەت نزیکبوونەوەیان لە کەسانی "پاک" قەدەخە دەکرد.

دەوڵەتی مۆدێرنی هیندوستان تا ئەمڕۆش لەگەڵ ئەم میراتە کولتوورییە کێبەرکێ دەکات، کە نزیکەی هەموو لایەنەکانی ژیانی گرتۆتەوە. بۆ نموونە ترس لە پیس و پلۆخیی ئەو ئەرکەی پێشتر بۆ هیندوستانی پاک ئاماژەمان پێکرد، گەلێک قورستر کرد چونکە مرۆڤی بەناو"پاک" ڕەتیانکردەوە بەشداری لە چالاکیی وەک دروستکردن، پاراستن و

---

[١٢٦] Robert M. Sapolsky, Behave: The Biology of Humans at Our Best and Worst (New York: Penguin Press, ٢٠١٧), S. ٣٨٨ - ٨٩, ٥٦٠ - ٦٥.

پاککردنەوەی ئاودەستەکان بکەن.[١٢٧] لە ٢٥ی ئەیلولی ٢٠١٩، دوو منداڵی دەلیت "Dalit" – ڕۆشین ڤالمیکی "Roshni Valmiki"تەمەن ١٢ ساڵ و ئەڤیناش"Avinash"ی برازای تەمەن ١٠ ساڵ – لە گوندی بەکێدی "Bhakedi"هیندوستان بەهۆی خۆ خاڵیی کردنیان لە نزیک ماڵی خێزانێکی دەوڵەمەند، کووژران. ئەوان بەو هۆیەی لە ماڵەوە ئاودەستیان نەبووە، ناچار بوون لە شوێنی گشتی ئەم کارە بکەن. دواتر بەرپرسێک ڕووونی کردەوە، هەرچەندە بنەماڵەکەیان یەک لە هەژارەکانی گوندەکە بوون، بەڵام لە لیستی ئەو خێزانانەدا نەبوون کە لەلایەن حکومەتەوە پارەی مافی ئاودەستیان بۆ دابین کرابێت. ئەو منداڵانە تووشی هەڵاواردنی چینایەتیی بوون و ناچار کراون خۆیان کورسی و کەلوپەلی نووسین بۆ قوتابخانە ئامادە بکەن و لەیەکتر جیا دابنیشن بۆ ئەوەی منداڵەکانی دیکە "پیس" نەکەن.[١٢٨]

---

[١٢٧] Vinod Kumar Mishra, »Caste and Religion Matters in Access to Housing, Drinking Water, and Toilets: Empirical Evidence from National Sample Surveys, India«, CASTE: A Global Journal on Social Exclusion ٤/١ (٢٠٢٣), S. ٢٤ - ٤٥, www.jstor.org/stable/٤٨٧٢٨١٠٣; Ananya Sharma, »Here’s Why India Is Struggling to Be Truly Open Defecation Free«, Wire India, ٢٨. Oktober ٢٠٢١, thewire.in/government/heres-whyindia- is-struggling-to-be-truly-open-defecation-free.

[١٢٨] Samyak Pandey, »Roshni, the Shivpuri Dalit girl killed for ›open defecation‹, wanted to become a doctor«, Print, ٣٠. September ٢٠١٩, theprint.in/india/roshni-the-shivpuri-dalitgirl- killed-for-open-defecation-wanted-to-become-adoctor/ ٢٩٨٩٢٥.

ئەو دراما بایۆلۆژیانەی پاڵ بە دوگمەی سۆزداریمانەوە دەنێن، گوتەی کلاسیکیی دیکەی وەک "کێ دەبێتە نەوەی نویێ؟"، "ئێمە دژی ئەوان" و "چاکە بەرامبەر بە خراپە." لەخۆ دەگرن. هەروەها ئەم درامایانەی ڕۆڵێکی بەرچاو لە ڕامایانادا دەگێڕن و هاوشێوەی کۆمەڵگە مرۆییەکانن، لە کۆمەڵی گورگ و گروپەکانی شامپانزەشدا دەبینرێ. ئەم دراما بایۆلۆژیانە ماکەی خاوی هەموو بوارێکی ئەدەبی و ئەفسانەیی مرۆڤایەتیی پێک دێنن. بەڵام لەبەر ئەوەی هونەر پەیوەندییەکی نزیک و تەنگاوتەنگی بەم پرسە بایۆلۆژییانەوە هەیە، هونەرمەندان بەزەحمەت دەتوانن ڕوونی بکەنەوە بیرۆکراسی چلۆن کاردەکات. هەرچەندە ڕامایانا لە چوارچێوەی کۆنتێکستی کشتوکاڵیی گەورەدا سەری هەڵداوە، بەڵام گرنگی بەو پاشخانانە نادات کە چلۆن موڵک و ماڵ تۆمار دەکرێت، باج کۆدەکرێتەوە، ئەرشیفەکان ڕێکدەخرێن، یان شەڕەکان لە ڕوانگەیماڵییەوە پشتیوانی دەکرێن. بەڵام ڕکابەریی خوشک و برا و پەیوەندیی سێگۆشەی ڕۆمانسی ڕێبازێکی باش و گونجاو نییە بۆ هەڵسەنگاندن یاخود هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەو کەسانەی لە خوشک و برا و ژیانی خۆشەویستیی بێبەشن.

نووسەرانی وەک فرانس کافکا "Franz Kafka" کە خۆیان بە فەنتازیای بیرۆکراسی لە ژیانی مرۆڤدا خەریک کردووە،

هەوڵی گێڕانەوەی بایۆلۆژیا نەبوونیان دەدەن. لە ڕۆمانی دادگاییکردنی کافکادا، کارمەندی بانکی "ک" لەلایەن بەرپرسانی بێناوی دەسەڵاتێک بەهۆی تاوانێکی دیارینەکراوەوە دەستگیر دەکرێت. هەرچەندە هەوڵ دەدات، ناتوانێت بزانێت چی بەسەر دێت یان ئامانجی ئەو دەزگایەی هەوڵی تووناکردنی ژیانی دەدات چییە. ڕۆمانەکە هەندێک جار وەک ئاماژەیەکی وجودیی"بوون" یان تیۆلۆژی بۆ دۆخی مرۆڤ لە گەردووندا یان بۆ هەست نەکردن بە خودا لێکدەدرێتەوە، بەڵام لە ئاستێکی ئاساییتردا جەخت لەسەر سروشتی خەیاڵاویی ئەگەریی بیرۆکراسی دەکاتەوە، کە کافکا وەک پارێزەرێکی بیمە زۆر باش ئاگاداری بووە.

لە کۆمەڵگا بیرۆکراتییەکاندا زۆرجار ژیانی مرۆڤی ئاسایی لەسەر هۆکاری ڕووننەکراوە لەلایەن بیرۆکراتی بێ ڕوخساری ناو دەسەڵاتە ناشەفافەکانەوە پێچەوانە دەکرێتەوە. کاتێک چیرۆکی خۆشەویستیی لەسەر ئەو پاڵەوانانەی بەسەر ئەهریمەنەکاندا زاڵ دەبن – لە ڕامایاناوە تا سپایدەرمان"Spider Man" – درامای بایۆلۆژی شەڕ دژ بە ئاژەڵە نێچیر و ڕکابەرەکانیان دەهۆننەوە، چیرۆکی کافکایی ترسی خۆی لە ناشەفافبوونی هەڕەشەوە وەردەگرێ. گەشەسەندن ئێمەی ڕاهێناوە بۆ ئەوەی لە ڕێگەی ئاژەڵی

دڕەندەوە لە مردن تێ بگەین، بەڵام بەهۆی بەڵگەنامەکانەوە مێشکمان لە مردن تێناگات.

وێناکردنی بیرۆکراسی زۆرجار گاڵتەجارە. ڕۆمانی "Catch ٢٢" جۆزێف هێلەر "Joseph Hellers"لە ساڵی ١٩٦١ گاڵتە بە ڕۆڵی ناوەندیی بیرۆکراسی لە شەڕدا دەکات. یەکێک لە کەسایەتییە بەهێزەکانی پێشوو وینتەرگرین"Wintergreen"ە، کە لە ناوەندی کۆنترۆڵکردن، خۆی لە ژووری پۆست بڕیار لەسەر ئەوە دەدات کام نامە بنێردرێت و کامیان نا.[١٢٩] زنجیرەی تەلەفزیۆنیی بەریتانییایی ساڵانی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو "Yes Minister" و "Yes, Prime Minister"، نیشان دەدەن چلۆن بەرپرسانی حکومەت بە بەکارهێنانی ڕێسا و لیژنەی لاوەکی ناشەفاف دەستکاریی کۆمەڵێک بەڵگەنامەی سیاسیی دەکەن. فیلمی کۆمیدی "The Big Short" بەدواداچوون بۆ سەرچاوە بیرۆکراتییەکانی قەیرانی دارایی ساڵی ٢٠٠٨/٢٠٠٧ دەکات. خراپکارەکانی فیلمەکە مرۆڤ نین، بەڵکوو ئەو زەمانەتنامەیەن کە لەلایەن بانکدارەکانی وەبەرهێنانەوە داهێنراون و مرۆڤی ئاسایی لێی تێنەگەیشتوون و ئاگاداری نەبوون. ئەم غوولە بیرۆکراتییانە لە قووڵایی پۆرتفۆلیۆی "portfolios" بانکەکاندا خەوتوون و لە ساڵی

[١٢٩] Nick Perry, »Catch, Class, and Bureaucracy: The Meaning of Joseph Heller's Catch ٢٢«, Sociological Review ٣٢/٤ (١٩٨٤), S. ٧١٩ - ٤١, doi.org/١٠,١١١١/j.١٤٦٧-٩٥٤X.١٩٨٤.tb٠٠٨٣٢.x.

٢٠٠٧دا لەناکاو لە خەو هەڵدەستن و جیهان دەخەنە ناو قەیرانی دارایی و ژیانی ملیارەدان کەس دەخەنە ناو ئاژاوەگێڕییەوە.

ئەم فیلمانە و بەرهەمە ئەدەبیەکانیتر تێڕوانینمانی بۆ دەسەڵاتی بیرۆکراتی هەستیار کردووە، بەڵام کارێکی گەلێک دژوارە چونکە لە سەردەمی بەردەوە مێشکمان بۆ درامای بایۆلۆژیی میزان کراوە نەک بیرۆکراتی. فیلمە بەناوبانگەکانی هۆلیوود و بۆلیوود بە دەگمەن بابەتی زەمانەتنامەی پشتگیریکراوی سەروەت و سامانیان تێدایە. فیلمە بەناوبانگەکانی سەدەی بیست و یەکەمی بۆکس ئۆفیس لە بنەڕەتدا چیرۆکی سەردەمی بەردن کە پاڵەوانەکان ئەهریمەن دەشکێنن بۆ ئەوەی بە ژنە خۆشەویستەکەیان بگەن. هەروەها زنجیرە تەلەفزیۆنییەکانی وەک "Game of Thrones"، "The Crown" یان "Succession" کە باس لە دینامیکی دەسەڵاتی سیاسی دەکەن، سەرنجیان لەسەر فیتنە خێزانییەکانە نەک ئەو لابیرینتە بیرۆکراتییەی کە پشتگیریی لە فەرمانڕەواکان دەکات و هەندێکجاریش دەیانڕوخێنێت.

هەموو پارێزەرەکان بکوژن

ئەوەی کە نوێنەرایەتی واقیعی بیرۆکراسی و تێگەیشتنی گەلێک سەختە ، هەندێک دەرەنجامی خراپی بەدواوەیە. لە لایەکەوە لە بەرامبەر هێزە هەڕەشەکەرەکاندا هەست بە بێدەسەڵاتی دەکەین چونکە لێیان تێناگەین – وەک پاڵەوانی ڕۆمانەکەی دادگاییکردنی کافکا. لە لایەکیترەوە ئەو بڕوایەمان تێدا خوڵقاوە کە بیرۆکراسی پیلانێکی خراپەکارانەیە، تەنانەت کاتێک لە واقیعدا تەندروستی، ئاسایش و دادپەروەریمان بۆ دابین بکات.

لە سەدەی ١٦دا، شاعیری ئیتالی لودۆڤیکۆ ئاریۆستۆ "Ludovico Ariosto"، ڕوخساری ناتەبایی ژنێک وەسف دەکات کە بە بارگاویی بەڵگەنامەی یاساییەوە بەدەوریدا دەسوڕێتەوە:

سنگ و دەست پڕن لە گلەیی؛

وەکالەتنامە، نامەی بانگهێشتن، کۆمێنتار

هاوڕێی پرۆتۆکۆڵ، بەستەی بێ کۆتایی؛

وشەی یاسایی، ئامۆژگاریی، ڕوونکردنەوە هەست پێ دەکرێت،

کە هیچ موڵکێک خۆی پارێزراو هەست پێ ناکات

لە چەوتە هەژارەکانی ناو خەڵکی ئاسایی.

لە پێش ئەوەوە، لە پشتەوە و لە تەنیشتەوە

ئەمیندار، پارێزەر و بەڵگەی فەرمی.[١٣٠]

لە وەسفی یاخیبوونی جاک کەید "Jack Cade" (١٤٥٠) لە بەشی دووەمی دراما مێژووییەکەی هێنری شەشەمدا "Heinrich VI"، ویلیام شکسپیر ڕق و کینەی خۆی لە بیرۆکراسی یاخییەک بە ناوی مارتین "Märten"ی قەساب، دەگەیێنێتە ئەوپەڕی لۆژیکیی خۆی. مارتین بیرۆکەیەکی ڕوونی هەیە کە ڕێگای نەزمێکی کۆمەڵایەتی باشتر وێنا دەکات: "یەکەم شت کە دەبێت بیکەین ئەوەیە هەموو پارێزەرەکان بکوژین." جاک کەید سەرۆکی یاخیبووان پشتیوانیی ئەم بۆچوونە دەکات و دەست دەکات بە قسەی ناشرین دژی بیرۆکراسی و بە تایبەتی دژی بەڵگەنامە نووسراوەکان: "ئایا کارێکی بێبەزەیی نییە پێستی بەرخێکی بێتاوان بکرێتە پەرداخ؟ ئەو پێستەی ئەگەر بەڵگە لەسەری بنووسرێت، دەتوانێت

---

١٣٠ Ludovico Ariosto, Der rasende Roland, ١٤. Gesang, Vers ٨٤. Übers. v. Alfons Kissner (Berlin: Propyläen-Verlag, ١٩٢٢), www.zeno.org/nid/٢٠٠٠٤٤٥٧٤١٢.

مرۆڤ توونا بکات؟ دەڵێن زەردەواڵەکان پێوەدەدەن، بەڵام من دەڵێم: ئەوە مۆمی هەنگەکانە ئەو کارە دەکات، چونکە من بۆ یەکەم جار شتێکم مۆر کرد و لەو کاتەوە جارێکی دیکە هەرگیز نەبوومەتەوە ئاغای خۆم". هەر لەو ساتەدا یاخیبووەکان نووسەرێک دەگرن و تۆمەتباری دەکەن بەوەی کە توانایی خوێندنەوە و نووسینی هەیە. دوای لێکۆڵینەوەیەکی کورت، کاد بە "تاوانەکەی" سزای دەدات و بە پیاوەکانی دەڵێت:" با بڕوا... دەڵێم؛ قەڵەم و جەوهەرکەی لە ملی گرێدەن و هەڵیواسن".[١٣١]

حەفتا ساڵ پێش یاخیبوونی جاک کەید، لە سەردەمی ڕاپەڕینی جووتیارانی گەورەی ساڵی ١٣٨١دا، تووڕەیی یاخیبووان نەک هەر دژی بیرۆکراتەکان بەڵکوو دژی بەڵگەنامەکانیشیان بوو؛ چەندین ئەرشیفیان لەناوبرد و تۆماری دادگا، بەڵگەنامە و فایلە ئیداریەکانیان سووتاند. هەروەها ئارشیڤی زانکۆی کامبریج کەوتە ناو بڵێسەی ئاگرەکەوە. پیرەژنێک بە ناوی مارجیری ستار "Margery Starr" بە گریانەوە خۆڵەمێشەکەی بەسەر بادا بڵاوکردەوە: " دوور بکەونەوە لە زانستی نووسەران! بابڕۆن!" تۆماس والسینگهام "Thomas Walsingham"، باوەڕدارێکی خانەقای سانت ئەلبانس"St. Albans"، کە شایەتحاڵی لەناوچوونی

[١٣١] König Heinrich der Sechste, Teil ٢, Akt IV, Zweite Szene. übers. v. August Wilhelm von Schlegel/Ludwig Tieck (Berlin: Unger, ١٨٠١).

ئارشیڤی خانەقاکە بووە، باسی لەوە کردووە کە چلۆن یاخیبووەکان "تۆماری دادگا و بەڵگەنامەکانیان سووتاندووە، چونکە ئەم تۆمارانەی لەناویان بردووە، بۆ ئاغاکانیان هەلێک دەڕەخسێنێ کە لە داهاتوودا هیچ ئیدیعایەک دژی ئەوان نەمێنێت".[١٣٢]

هێرشی هاوشێوە بۆ سەر ئارشیڤەکان لە زۆرێک لە شۆڕشەکانیتردا بە درێژایی مێژوو ڕووی داوە. دوای ئەوەی یاخیبووان لە ڕاپەڕینی گەورەی جولەکەکانی ساڵی ٦٦ی زایینیدا قودسیان داگیرکرد، یەکەم شت کە کردیان ئاگریان لە ئارشیڤی ناوەندیی بەردا بۆ ئەوەی کتێبی تاوانەکان بسڕنەوە و بەم شێوەیە پشتیوانی و سەرنجی دانیشتووان بۆلای خۆیان ڕاکێشن.[١٣٣] لە سەردەمی شۆڕشی فەرەنسا لە ساڵی ١٧٨٩دا، ژمارەیەکی زۆر لە ئارشیڤی ناوخۆیی و ناوچەیی سووتێنران.[١٣٤] زۆرێک لە شۆڕشگێڕەکان نەخوێندەوار بوون، بەڵام دەیانزانی کە مکانیزمی بیرۆکراسی بەبێ بەڵگەنامە کارناکات.

---

[١٣٢] Juliet Barker, ١٣٨١: The Year of the Peasants’ Revolt (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, ٢٠١٤); W. M. Ormrod, »The Peasants’ Revolt and the Government of England«, Journal of British Studies ٢٩/١ (١٩٩٠), S. ١ - ٣٠, doi.org/١٠,١٠٨٦/٣٨٥٩٤٧; Jonathan Burgess, »The Learning of the Clerks: Writing and Authority During the Peasants’ Revolt of ١٣٨١« (Masterarbeit, McGill University, ٢٠٢٢), escholarship.mcgill.ca/concern/theses/٦٦٨٢x٩١١r.

[١٣٣] Josephus, The Jewish War, ٢:٤٢٧.

[١٣٤] Rodolphe Reuss, Le sac de l’Hôtel de Ville de Strasbourg (juillet ١٧٨٩), épisode de l’histoire de la Révolution en Alsace (Paris, ١٩١٥).

من باش دەتوانم لە بێ متمانەیی بیرۆکراسیەکانی دەوڵەت و دەسەڵاتی بەڵگەنامە فەرمییەکان تێبگەم، چونکە لە مێژووی بنەماڵەکەمدا ڕۆڵێکی چارەنووسسازیان هەبووە. ژیانی باپیرەی دایکیم بەهۆی سەرژمێرییەکەوە لە ڕێڕەوی ئاسایی ژیان دەرچوو، چونکە نەیتوانی بەڵگەنامەیەکی گرنگ پێشکەش بکەن. برۆنۆ لوتینگەر"Bruno Luttinger"ی باپیرم لە ساڵی ١٩١٣ لە شاری چێرنۆڤیتز "Czernowitz" لەدایکبووە. ئەمڕۆ شارەکە دەکەوێتە وڵاتی ئوکرائین، بەڵام لەو سەردەمەدا سەر بە ئیمپراتۆریەتی هابسبورگ "Habsburg" بووە. باوکی لە شەڕی جیهانی یەکەم نەگەڕاوەتەوە و برۆنۆ لەلایەن دایکیەوە گەورە کراوە. دوای شەڕەکە، شاری چێرنۆڤیتز لەلایەن ڕۆمانیاوە داگیرکرا. لە کۆتایی ساڵانی ١٩٣٠دا، دوای ئەوەی ڕۆمانیا بوو بە دیکتاتۆرییەکی فاشیستی، لە چوارچێوەی سیاسەتی نوێی دژە جوولەکەکانیدا سەرژمێری لە نێوان جولەکەکاندا بەڕێوەبرد.

لە ساڵی ١٩٣٦ بە پێی ئامارە فەرمییەکان ٧٥٨ هەزار جولەکە لە ڕۆمانیا دەژیان، کە دەکاتە لە سەدا ٤،٢ی دانیشتوانی ڕۆمانیا. بەپێی هەمان ئامار، لەوکاتەدا نزیکەی ١١ هەزار پەنابەری جولەکە و غەیرە جوولەکەی یەکێتی سۆڤیەت لەو وڵاتەدا هەبوون. ساڵی ١٩٣٧ حکومەتی فاشیستی لە سەردەمی سەرۆک وەزیران ئۆکتاڤیان گۆگا

"Octavian Goga" هاتە سەر دەسەڵات. گۆگا نەک هەر سیاسەتوان بەڵکوو شاعیرێکی ناسراویش بوو، بەڵام بە خێرایی لە شیعری نیشتمانپەروەرییەوە گۆڕا بۆ ساختەچییەکی ئاماریی و بیرۆکراتی. ئەو و هاوکارەکانی ئامارە فەرمییەکانیان پشتگوێ خست و ئیدیعایان کرد کە سەدان هەزار پەنابەری جولەکە لە یەکێتی سۆڤیەتەوە هاتوونەتە ڕۆمانیا. گۆگا لە چەندین چاوپێکەوتندا ڕایگەیاند کە زیاتر لە نیو ملیۆن جولەکە بە شێوەیەکی نایاسایی هاتوونەتە ڕۆمانیا و یەک ملیۆن و نیو جولەکە لەو وڵاتەدا دەژین. دەسەڵاتداران، ئامارناسانی دڵسۆزی ڕژێم و چاپەمەنییەکان ئامارێکی لەوەش زیاتریان بڵاو کردەوە. بۆ نموونە باڵۆێزخانەی ڕۆمانیا لە پاریس لە ڕاگەیاندنێکدا گوتی یەک ملیۆن پەنابەری جولەکە لە ڕۆمانیا دەژین. ڕۆمانییە مەسیحییەکان تووشی شۆک بوون، چونکە ترسیان هەبوو بەم زووانە ببنە کەمینەیەک لە دەوڵەتێکدا کە جولەکەکان بەسەریدا زاڵن.

بەڵام حکومەتەکەی گۆگا چارەسەرێکی بۆ ئەو کێشەیە کە بە هۆی پڕوپاگەندای خۆی پێکیهێنابوو، نەبوو. لە ٢٢ی ژانویەی ١٩٣٨دا یاسایەکی دەرکرد کە هەموو جولەکەکانی ڕۆمانیا دەبوو بەڵگە پێشکەش بکەن کە لەسەر خاکی ڕۆمانیا لەدایک بوون و مافی ڕەگەزنامەی ڕۆمانیایان هەیە. هەر

کەسێک نەتوانێ ئەو بەڵگەنامەیە بخاتەڕوو، ڕەگەزنامەی خۆی لەدەست دەدا و بەمەش مافی نیشتەجێبوون و کارکردنی لەم وڵاتە پێ نادرێ.

لەناکاو جولەکەکانی ڕۆمانیا خۆیان لە دۆزەخێکی بیرۆکراتیدا بینیەوە. زۆبەیان ناچار بوون بۆ دۆزینەوەی ئەو بەڵگەنامانەی پێویستیان بوو سەردانی شوێنی لەدایکبوونیان بکەن ، بەڵام بۆیان دەرکەوت کە ئارشیفەکان لە کاتی شەڕی جیهانی یەکەمدا لەناوچووبوون. دۆخەکە بە تایبەتی بۆ جولەکەکانی ناوچەکانی وەک چێرنۆڤیتز سەخت بوو کە لە دوای ساڵی ١٩١٨ بە وڵاتی ڕۆمانیاوە چەسپابوو. دیارە ئەوان بەڵگەنامەی لەدایکبوونی ڕۆمانیایان نەبووە و زۆرێک لە بەڵگەنامەکان سەبارەت بە خێزانەکانیان لە بوخارێست ئارشیف نەکرابوون، بەڵکوو لە ڤیەننا و بوداپێست کە پێتەختی پێشووی نەمسا-مەجارستان بووە، ئارشیف کرابوون. زۆرێک لە جولەکەکان تەنانەت نەیاندەزانی چ بەڵگەنامەیەک پێشکەش بکەن، چونکە یاسای سەرژمێری بە ناشەففافی مایەوە چ شتێک وەک "بەڵگە" لە ئەژمار دێت و چی نا. بەرپرسان و ئارشیڤکاران داهاتێکی زۆریان قازانج کرد، چونکە جولەکەکانی بێهیوا بەرتیلێکی زۆریان دەدا بۆ ئەوەی بەڵگەنامەی دروست بەدەستبهێنن. تەنانەت بەبێ بەرتیلیش، پرۆسەکە پێویستیی بە پارەیەکی زۆر بوو: بۆ هەر

فەرمانێکی بەڵگەنامە و هەر بەڵگەیەکی ڕەگەزنامە، پارەی گەلێک ترسهێنەر وەردەگیرا. بەڵام ئەگەر بەڵگەنامەیەکی دروستیش بدۆزرابایەوە و پێشکەش کرابایە، گەرەنتی سەرکەوتن گەلێک کەم بوو. ئەگەر ئەو ناوەی لەسەر بەڵگەنامە و ناسنامە بوون تەنیا پیتێک جیاوازییان بایە، ئەوە بەس بوو بۆ ئەوەی دەسەڵاتداران ڕەگەزنامەکە پووچەڵ بکەنەوە.

بۆ زۆرێک لە جولەکەکان، بەربەستی بیرۆکراتی زۆر بەرز بوو؛ زۆربەیان تەنانەت داوای هاووڵاتیبوونیان پێنەدرابوو. کۆی ئەو کەسانەی کە داوای هاووڵاتیبوونیان کردبوو، تەنیا لەسەدا ٦٣ وەڵامی ئەرێنییان وەرگرتووە. بەگشتیی لە کۆی ٧٥٨ هەزار جولەکەی ڕۆمانی، ٣٦٧ هەزار جولەکە ڕەگەزنامەیان لەدەستدا.[١٣٥] یەکێک لەوانە برۆنۆی باپیرم بوو.

کاتێک سەرژمێری لە بوخارێست ڕاگەیەندرا، زۆر بیری لێ نەکردەوە و بە گرنگی دانەنا. لە شاری چێرنۆڤیتز لەدایک ببوو، و هەموو ژیانی لەوێ بەسەر بردبوو. لای ئەو شتێکی گاڵتەجاڕانە بوو کە ناچار بێ بۆ بیرۆکراتێک بسەلمێنێت کە مرۆڤێکی بیانی نییە و بە شێوەیەکی نایاسایی لە وڵاتەکەدا

---

[١٣٥] Jean Ancel, The History of the Holocaust: Romania (Jerusalem: Yad Vashem, ٢٠٠٣), ١:٦٣.

ناژی. هەروەها بەو پێیەی دایکی لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٨ دوای هەڵکەوتن لەسەر شەقامێک مردبوو، لە جیاتی گەڕان بەدوای بەڵگەنامەکاندا نیگەرانیی و کێشەی دیکەی هەبوو.

لە مانگی دسامبری ساڵی ١٩٣٨ نامەیەکی لە بوخارێستەوە پێگەیشت کە ڕەگەزنامەکەی نافەرمییە و وەک کەسێکی بیانی نایاسایی دەستبەجێ کارەکەی لە دوکانێکی ڕادیۆیی لە شاری چێرنیڤتسی لە دەست دا. برۆنۆ تاکە کەسیک نەبوو کە لەناکاو خۆی بەبێ ڕەگەزنامە و بێکار ببینێتەوە. دوای نۆ مانگ شەڕی جیهانی دووەم سەریهەڵدا و دۆخی جولەکەکان بەتایبەت ئەوانەی بەڵگەنامە و ڕەگەزنامەیان نەبوو، بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش خراپتر بووەوە. زۆربەی ئەو جولەکانەی ڕۆمانیا کە لە ساڵی ١٩٣٨ ڕەگەزنامەیان لەدەستدابوو لەلایەن فاشیستە ڕۆمانییەکان و هاوپەیمانە نازییەکانیانەوە لە چەند ساڵی داهاتوودا کوژران (ڕێژەیەکی کەم لەو جولەکانەی ڕەگەزنامەیان وەرگرتبوو لە ژیاندا مانەوە).[١٣٦]

[١٣٦] Das Schicksal der rumänischen Juden im Holocaust hing von zahlreichen Faktoren ab, doch es gab einen engen Zusammenhang zwischen denen, die ١٩٣٨ ihre Staatsbürgerschaft verloren, und denen, die später ermordet wurden. Siehe »Murder of the Jews of Romania«, Yad Vashem, ٢٠٢٤, www.yadvashem.org/holocaust/about/final-solutionbeginning/romania.html#narrative_info; Christopher J. Kshyk, »The Holocaust in Romania: The Extermination and Protection of the Jews Under Antonescu's Regime«, Inquiries Journal ٦/١٢ (٢٠١٤), www.inquiriesjournal.com/a?id=٩٤٧.

باپیرم چەند جارێک هەوڵیدا لەم بەڵایە دەربچێت کە بەردەوام ئاڵۆزتر دەبۆوە، بەڵام بەبێ ناسنامە کارەکە گەلێک قورس بوو. چەند جارێک بە قاچاخ خۆی دەخستە سەر شەمەندەفەر یان کەشتی، بەڵام هەمیشە دەدۆزرایەوە و دەستگیر دەکرا. ساڵی ١٩٤٠ دواجار توانی بە یەکێک لە دوا کەشتیەکان هەڵبێت بۆ فەلەستین. کاتێک گەییشتە ئەوێ، دەستبەجێ لەلایەن ئینگلیزەکانەوە وەک کۆچبەرێکی نایاسایی دەستگیرکرا. دوای دوو مانگ زیندانیکردن، ئینگلیزەکان پێشنیارێکیان پێدا: یان خۆبەخشانە ناونووسیی بۆ سوپای بەریتانیا دەکا و ڕەگەزنامەی فەلەستینی پێدەدرێ، یان لە زینداندا دەمێنێتەوە و مەترسیی ڕادەستکردنی لەسەر دەبێت. باپیرم ئەو دەرفەتەی قۆستەوە و لە ساڵی ١٩٤١ تا ١٩٤٥ لە بەرەی سوپای بەریتانیا خزمەت دەکات، لە باکووری ئەفریقا و ئیتاڵیا شەڕی کردووە و لە بەرامبەردا ناسنامەکەشی وەرگرت.

لەو کاتەوە ئەرکێکی پیرۆز بووە لە خێزانەکەماندا کە هەموو بەڵگەنامەکان بپارێزین. قەبزی بانکی، پارەی کارەبا، نامەی ئیدارەی شار – هەموو ئەو شتانەی کە مۆری فەرمی لەسەرە لە یەکێک لەو پەروەندە زۆرانەی لە ڕەفەکانماندایە ڕاگیراون. مرۆڤ نازانێ کام لەم بەڵگەنامانە ڕەنگە لە داهاتوودا بەکەڵکی دێن و ژیانی ڕزگار دەکەن.

بەڵگەنامەی پەرجۆ

ئایا پێویستە ڕقمان لە تۆڕی زانیاریی بیرۆکراتی بێت یان خۆشمان بوێت؟ چیرۆکەکانی وەک چیرۆکی باپیرم ئەو مەترسیانە نیشان دەدەن کە لە پشت دەسەڵاتی بیرۆکراسی خۆی حەشارداوە. بەڵام بە پێچەوانەوە چیرۆکەکانی وەک نەخۆشیی یاخود پەتای کۆلێرا "cholera epidemic" لە لەندەن چەندە دەتوانێت سوودی هەبێت. لە هەموو تۆڕە زانیارییە بەهێزەکان دەتوانرێ بۆ مەبەستی باش یان بە خراپ بەکاربهێنرێن. زانیاریی زیاتر گەرەنتی ئەوە ناکات تۆڕەکە باش بێت، هەروەها ئاسانکارییش ناکات بۆ دۆزینەوەی هاوسەنگیی دروست لە نێوان ڕاستی و ڕێکوپێکیدا.

تۆڕەکانی زانیاریی داهاتوو، بە تایبەت تۆڕی بەهێزی ژیریی دەستکرد، لە زۆر ڕووەوە جیاواز دەبن لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی پێش خۆیان. تا ئێستا دەزانین بۆچی ئەفسانە و بیرۆکراسی بۆ تۆڕە گەورەکانی زانیاریی پێویستن و لە بەشی دووەمدا دەبینین کە ژیریی دەستکرد چلۆن ڕۆڵی بیرۆکرات و ئەفسانەنووسەکان دەگرێتە ئەستۆ. ژیریی دەستکرد تەنانەت لە گەڕان و پرۆسێسکردنی داتا و

زانیارییەکان باشتر و گورجترە لە بیرۆکراتی لە گۆشت و خوێن، هەروەها لێهاتوویی هۆندنەوە و گێڕانەوەی چیرۆکی گەلێک باشترە بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ زۆرینەی مرۆڤ.

بەڵام پێش ئەوەی ڕوو لە تۆڕە زانیارییە بەهێزەکانی سەدەی بیست و یەکەم و مەترسی و دەرفەتەکانی گێڕاوەی ژیریی دەستکرد و بیرۆکراتییەکەی بکەین، پێویستە لە لایەنێکی دیکەی مێژووی تۆڕەکانی زانیاریی تێ بگەین. تا ئێستا بینیمان تۆڕەکانی زانیاریی بۆ ڕاستی هەوڵ نادەن، بەڵکوو تەنیا هەوڵ بۆ هاوسەنگیی ڕاستی و ڕێکوپێکیی دەدەن. بیرۆکراسی و ئەفسانە لە دروستکردنی نەزمدا جەوهەریین و هەردووکیشیان هیچ کێشەیەکیان نییە بۆ دامەزراندنی ڕێکوپێکیی و قوربانیکردنی حەقیقەت. بەڵام چ میکانیزمێک دڵنیایی دەدات لەوەی بیرۆکراسی و ئەفسانە پەیوەندیی نێوانیان لەدەست نەدەن و تۆڕەکانی زانیاریی چ میکانیزمێک بەکاردەهێنن بۆ ناسینەوە و ڕاستکردنەوەی هەڵەکانیان، تەنانەت ئەگەر ئەمە ببێتە هۆی شێواندنی ڕێکوپێکییش؟

دوو بەشی داهاتوو باس لە چۆنیەتی هەڵسوکەوتی تۆڕەکانی زانیاریی مرۆیی لەگەڵ کێشەی "هەڵە" دەکەن. سەرەتا بە داهێنانی تەکنۆلۆژیایتری زانیاریی دەست پێدەکەین: "**پەرتووکی ئینجیل**". پەرتووکی ئایینی وەک کتێبی ئینجیل یان قورئان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە هەموو زانیاریی

پەیوەندیدار بە کۆمەڵگاکانەوە لەخۆدەگرن و بێ هەڵەن. بەڵام چی ڕوودەدات کاتێک تۆڕێکی زانیاریی خۆی بە بێ هەڵە دەزانێت؟ مێژووی کتێبە پیرۆزە گوایە بێ هەڵەکان تیشک دەخاتە سەر هەندێک لە لاوازیی تۆڕەکانی زانیاریی و وانەیەکی گرنگ لەبەر دەستمان دادەنێ، کاتێ هەوڵبدەین لە سەدەی بیست و یەکەمدا ژێریی دەستکردی بێ هەڵە بخوڵقێنین.

بەشی چوار

هەڵەکان – فەنتازیای بێ هەڵە

ئاوگستین"Augustinus " گوتەیەکی ناوداری هەیە دەڵێ: "هەڵەکردن کارێکی ئینسانییە، بەڵام جەختکردن لەسەر هەڵەکان کارێکی شەیتانییە".[١٣٧] هەڵەی مرۆڤ و پێویستی ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی لە هەموو ئەفسانەکاندا ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت. بەپێی ئەفسانەی ئایینی مەسیحی، چیرۆکەکە بە پتوونی هەوڵ بۆ قەرەبووکردنەوەی هەڵەی ئادەم و حەوا، دەدات. بە گوێرەی بیری مارکسیست-لینینیستی، چینی کرێکار لەلایەن ستەمکارەکانییەوە بەلاڕێدا دەبرێت و ناتوانێت دان بە بەرژەوەندییە ڕاستەقینەکانیدا بنێت، هەر بۆیەش پێویستی بە "پێشڕەوێک" هەیە لە چوارچێوەی حزبێکی ژێردا. هەروەها بیرۆکراسیش بەردەوام بەدوای هەڵەدایە، جا بەڵگەنامەی هەڵە بێت یان ڕێکارە ناکارامەکان. سیستەمی بیرۆکراتی ئاڵۆز زۆرجار کۆنترۆڵی

---

١٣٧ »Humanum fuit errare, diabolicum est per animositatem in errore manere.« Siehe Armand Benjamin Caillau (Hg.), Sermones de scripturis, in Sancti Aurelii Augustini Opera (Paris: Parent-Desbarres, ١٨٣٨), ٤:٤١٢.

ناوخۆیی هەیە و کاتێک کارەساتێک ڕوودەدات – بۆ نموونە شکستی سەربازی یان قەیرانی دارایی – لیژنە پێکدەهێنرێن بۆ ئەوەی بزانن هەڵەکان کامانە بوون. هاوکات پێویستییان بە دڵنیایی هەیە بۆ ئەوەی هەڵەکان دووپات نەبنەوە.

بەڵام ئەم میکانیزمانەی خۆ ڕاستکردنەوە تەنیا کاتێک کاردەکەن کە فەرمییەتیان پێ بدرێت. بەڵام ئەگەر مرۆڤ بەردەوام سەر بۆ هەڵە دانەوێنن، چلۆن دەتوانین متمانە بە خۆ ڕاستکردنەوە ببەستین بۆ ئەوەی ئیتر هەڵە نەکەین؟ بۆ دەربازبوون لەم بازنە بێکۆتایی و شەیتانییە، زۆرجار مرۆڤ خەونیان بە بوونەوەرێکی سەروو مرۆییەوە بینیوە کە گۆیا بێ کەموکوڕییە و مرۆڤ دەتوانێ بۆ ناسینەوە و ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی پشتی پێ ببەستێ. ئەمڕۆ زۆر کەس هیوادارن ژیریی دەستکرد بتوانێت ئەم بوونەوەرە خەیاڵییە بێت، وەک ئیلۆن ماسک "Elon Musk" کە لە نیسانی ٢٠٢٣دا ڕایگەیاندووە: " من بەو شتە دەست پێدەکەم کە پێی دەڵێم (TruthGPT)، ژیریی دەستکردێک کە زۆرترین هەوڵ بۆ دۆزینەوەی ڕاستی دەدات بۆ ئەوەی لە سروشتی گەردوون تێبگات و ڕوونی بکاتەوە".[١٣٨]

---

[١٣٨] Ivan Mehta, »Elon Musk Wants to Develop TruthGPT, ›a Maximum Truth-Seeking AI‹« Tech Crunch, ١٨. April ٢٠٢٣, techcrunch.com/٢٠٢٣/٠٤/١٨/elon-musk-wants-to-developtruthgpt- a-maximum-truth-seeking-ai.

دواتر تێدەگەین بۆچی ئەمە فەنتازیایەکی مەترسیدارە. لە سەردەمی پێشووتردا ئەم چەشنە خەیاڵانە فۆرمێکی جیاوازیان هەبوو: مرۆڤ ناوی ئایینی لەسەر دانابوون. ئایین دەتوانێت لە ژیانی تاکەکەسیی ئێمەدا ئەرکی جۆراوجۆر لە ئەستۆ بگرێ: دەیتوانی دڵنەواییمان بدات یان نهێنی ژیانمان بۆ ڕوون بکاتەوە. بەڵام لە ڕووی مێژووییەوە گرنگترین ئەرکی ئایین ئەوە بووە لە جیاتی ڕێزگرتن لە مرۆڤ، فەرمییەت بە نەزمی کۆمەڵایەتی بدات. ئایینی وەک جوولەکە، مەسیحی، ئیسلام و هیندۆسی بانگەشەی ئەوە دەکەن کە بیرۆکە و یاساکانیان لەلایەن دەسەڵاتێکی سەروو مرۆڤی بێ هەڵەوە دامەزراون، هەربۆیە لە سەرووی هەموو هەڵەیەکەوە وەستاون، هەر ئەمەشە وایکردووە کە مرۆڤ ئیزنی ڕەخنەگرتن لە هەڵەکانیان پێ نادرێ و نابێ بیر لەوە بکەنەوە بیانخەنە ژێر پرسیارەوە یان تەنانەت خواستەکانیان بگۆڕن.

لاوازیی مرۆڤ

لە دڵ یاخود ناوەندی هەموو ئایینێکدا فانتازیا و خەیاڵی پەیوەندیی و بەرکەوتن لەگەڵ بلیمەتێکی سەروو مرۆیی و بێ هەڵەدایە. هەر لەبەر ئەمەشە لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئایین پەیوەندیەکی بڕیاردەری بە مشتومڕەکانی ئێستامانەوە هەیە سەبارەت بە ژیریی دەستکرد (وەک لە بەشی هەشتەمدا دەیبینین). بە درێژایی مێژووی ئایینەکان چەندین جار ئەو پرسیارە هاتۆتە ئاراوە چلۆن مرۆڤ دەتوانێت قەناعەت بە خەڵکیی بێنێ، دۆگمایەکی ئایینی تایبەت لە ڕاستیدا لە سەرچاوەیەکی بێ هەڵە و سەروو مرۆییەوە سەرچاوە دەگرێت. تەنانەت ئەگەر ئامادە بین ملکەچی ویستی خوداوەندەکان بین: چۆن بزانین خوداوەندەکان بەڕاستی چییان لێمان دەوێت؟

بە درێژایی مێژوو زۆر مرۆڤ بانگەشەی ئەوەیان کردووە کە نێردراوی خوداوەندەکانن، بەڵام پەیامەکانیان دژایەتی یەکتریان کردووە. یەکێکیان دەیگوت خودا لە خەودا بۆی دەرکەوتووە؛ یەکێکیتریش سەردانێکی لەلایەن فریشتەوە وەرگرتووە؛ ئەویتریشیان دەڵێ لە دارستانێکدا تووشی

جنۆکەیەک هاتووە. هەمووشیان بانگەشەی جیاوازیان کردووە. ئەنترۆپۆلۆژیستێک کە لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا لە نێو بەینینگەکان "Baining" لە بریتانیای نوێ "Neubritannien" لێکۆڵینەوەی مەیدانی ئەنجامداوە، ڕاپۆرتی لەسەر گەنجێک بە ناوی تانۆتکا"Tanotka" کە نەخۆش کەوتبوو و لە دۆخی نەخۆشییەکەی و پلەی گەرمای جستەی زۆردا، شتگەلێکی نهێنی وەک "من ووتکام(Wutka)" یان "من گرەوێکم(Pfahl)"ی گوتووە". زۆرینەی ئەم وشە سەیروسەمەرانەش لە لایەن بانینگە"Baninge"ی برا گەورەکەی تانۆتکا بیستراون، کە بە شێوەیەکی داهێنەرانە لێکدانەوەی بۆ کردوون و بۆ کەسانی دەوروبەری گێڕاوەتەوە. ئەو ئیدیعای کردووە براکەی ڕۆحێکی باوباپیرانی بە ناوی ووتکا وەرگرتووە و لەلایەن خوداوەندەکانەوە هەڵبژێردراوە بۆ ئەوەی ببێتە کۆڵەکەیەک بۆ کۆمەڵگا، وەک ئەو کۆڵەکانەی پشتگیریی میچیماڵەکانیان دەکات.

دوای ڕزگاربوون لە نەخۆشییەکەی و چاکبوونەوەی، تانۆتکا پەیامی نهێنی لەخۆی درکاندووە، کە بانینگە زیاتر و زیاتر بە شێوەیەکی هونەریی لێکیداونەتەوە. هاوکاتیش بانینگە خەونی تایبەتی خۆیشی هەبووە، کە بە وەحی خودایی لێکدەداتەوە. ئەو ئیدیعای کردووە کۆتایی جیهان نزیکە و

زۆرێک لە خەڵکی ناوچەکەی ڕازی کردووە دەسەڵاتێکی دیکتاتۆریی پێ بدەن تا بتوانێت کۆمەڵگا بۆ ئاپۆکالیپس (ڕۆژی قیامەت) ی نزیک، ئامادە بکات. لە ئەنجامدا بانینگ هەموو سەرچاوە سروشتییەکانی کۆمەڵگاکەی لە پێناو ئەم فێستیڤاڵ و ڕێوڕەسمە گرانبەهایانەدا بەفیڕۆداوە. کاتێک کۆتایی جیهان ڕووی نەدا و کۆمەڵگاکە خەریک بوو لە برسێتی بمرێ، بانینگ دەسەڵاتی خۆی لەدەستدا. هەرچەندە هەندێک لە ئەندامانی کۆمەڵگاکە هێشتا پێیان وابوو کە ئەو و تانۆتکا لەسەر فەرمانی خودایی هەڵسوکەوت دەکەن، بەڵام زۆربەیان ئەو دوو برایە بە شارلاتان یان تەنانەت بە نێردراوی شەیتان دادەنا.[١٣٩]

مرۆڤ چلۆن دەتوانن ئیرادەی ڕاستەقینەی خوداکان لە داهێنان و ئاوات و ئارەزووەکانی هەڵەی خۆیان جیا بکەنەوە؟ ئەوانەی خۆیان وەحی ئیلاهییان نەبوو، دەبوو باوەڕ بەو شتانە بکەن کە خوداوەندەکان بەهۆی کەسانی دیکەی هەڵەکار وەک تانۆتکا و بانینگەوە دەگێڕدرانەوە. بەڵام چلۆن دەکرا متمانە بەم کەسانە بکرێ، بە تایبەت

---

١٣٩ Harvey Whitehouse, »A Cyclical Model of Structural Transformation Among the Mali Baining«, The Cambridge Journal of Anthropology ١٤/٣ (١٩٩٠), S. ٣٤ - ٥٣; Harvey Whitehouse, »From Possession to Apotheosis: Transformation and Disguise in the Leadership of a Cargo Movement«, in Leadership and Change in the Western Pacific, hg. v. Richard Feinberg/Karen Ann Watson-Gageo (London: Athlone Press, ١٩٩٦), S. ٣٧٦ - ٩٥; Harvey Whitehouse, Inheritance: The Evolutionary Origins of the Modern World (London: Hutchinson, ٢٠٢٤), S. ١٤٩ ff.

ئەگەر بە شێوەیەکی کەسیش نەتناسیبێت؟ ئایین دەیەوێت کەسانی هەڵەکار نەهێڵێت و یاسای بۆ هەڵە بدۆزێتەوە، بەڵام ئەمە زۆرجار خۆی دەبێتە هۆی متمانەکردن بەم یان بەو مرۆڤ.

کێشەکە بە دروستکردنی دامەزراوەی ئایینی بۆ تاقیکردنەوەی پێغەمبەرانی گوماناوی چارەسەر کرا. تەنانەت لە کۆمەڵگا خێڵەکییەکانیشدا پەیوەندیی لەگەڵ باوباپیران بۆ شارەزایانی ئایینی دیاریی کرابوو. بەینینگەکانی بەریتانیای نوێ میدیایان هەبوو (agungaraga) کە پەیوەندییان لەگەڵ ڕۆحەکاندا دەکرد و هۆکارە ڕاستەقینەکانی نەخۆشیی و شکستی بەرهەمی زەوی وزار و نەهامەتییەکانیتری ژیانیان بۆ ڕوون دەکردنەوە. وەک لایەنگر یاخود ئەندامانی دامەزراوەیەک، "agungaraga" لە تانۆتکا و بانینگێ زیاتر متمانە و دەسەڵاتیان هەبوو.[140] لە نێو کالاپالۆی "Kalapalo" وڵاتی بەرازیلیدا، ئانێتاکان "anetaū" بەرپرسیارن بۆ ڕێوڕەسم و نووسینگەکەیان کە بە شێوەی میراتیی دەگوازرایەوە؛ لای کێلتەکان "Kelten" ئەمە درۆیدەکان "Druiden" بوون و بۆ هیندۆسەکان براهامەکان "Brahmanen"[141].

[140] Whitehouse, Inheritance, S. ٤٥.

[141] Robert Bellah, Religion in Human Evolution: From the Paleolithic to the Axial Age (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, ٢٠١١), S. ١٨١.

لەگەڵ بەربڵاویی و ئاڵۆزتربوونی کۆمەڵگاکان، دامەزراوە ئایینیەکانیشیان گەورەتر بوونەوە. قەشە و پێشەواکان دەبوو ڕاهێنانی درێژخایەنی تایبەتیان لەسەر بکرێت بۆ ئەوەی ڕۆڵی گرنگی نوێنەرایەتیکردنی خوداوەندەکان بگرنە ئەستۆ، هەروەها بۆ ئەوەی چیتر خەڵک ناچار نەبن باوەڕ بە هەموو کەسێکی ئاسایی بکەن کە بانگەشەی بینینی فریشتەیەکیان کردووە یان پەیامێکی خودایان پێ گەییوە.[١٤٢] بۆ نموونە لە یۆنانی کۆن، هەرکەسێک بیویستبا بزانێت خوداوەندەکان چی دەڵێن، ڕوویان لە شارەزایەکی ناسراوی وەک پیتیا"Pythia"، سەرۆک کاهینەکانی پەرستگای ئەپۆلۆ "Apollotempels" لە دێلفی "Delphi" دەکرد.

بەڵام تا ئەو کاتەی کەسانی هەڵەکار لە ئۆراکل[١٤٣] و دامەزراوە ئاینییەکانی دیکەدا چالاکییان دەکرد، بەردەوام لە بەرامبەر هەڵە و بەرتیل وەرگرتندا ئامادە بوون. بۆ نموونە هێرۆدۆت "Herodot" دەگێڕێتەوە کاتێک هیپیای "Hippias" ستەمکار لە ئاتێن "Athen"ی پێتەخت حوکمڕانی دەکرد، پیتیاکان "Pythia" لەلایەن لایەنگرانی دیموکراسیەوە بەرتیلیان پێدرا بۆ ئەوەی یارمەتیان بدەن. هەر کاتێک سپارتاکان سەردانی ئۆراکلیان دەکرد بۆ ئەوەی لە بابەتێکی تایبەت یان

---

[١٤٢] Robert Bellah, Religion in Human Evolution: From the Paleolithic to the Axial Age (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, ٢٠١١),, Kapitel ٤ - ٩.

[١٤٣] وەحیەکی زاڵ کە بە یارمەتی ڕێوڕەسمێک یان میدیایەک بەدەست دێت و خزمەت بە وەڵامدانەوەی پرسیارەکان دەکات سەبارەت بە داهاتوو یان بڕیارێک.

فەرمیدا ڕاوێژیان پێبکەن، پیتیاکان پێیان دەگوتن دەبێ سەرەتا ئاتێنی پێتەخت لەژێر هێزی ستەمکاریی ڕزگار بکەن. سپارتەکان کە هاوپەیمانی هیپیا "Hippias" بوون، دواجار هێرشیان بۆ ئیرادەی گوماناویی خوداوەندەکان برد و لە ساڵی ٥١٠ پێش زایین سوپایەکیان نارد بۆ ئاتێنی پێتەخت، کە هیپیایان لە پۆستەکەی لابرد و ڕێگەیان بۆ دیموکراسی لە ئاتێن خۆشکرد.[١٤٤]

ئەگەر پێغەمبەرانی مرۆیی بتوانن قسەکانی خودایەک بشێوێنن، ئەوا دامەزراوە ئاینییەکانی وەک پەرستگا و قەشە بەتەنیا کلیلی چارەسەرکردنی کێشەکان نەبوون. بۆ ئەوەی مرۆڤ دەستیان بەو خوداوەندانە بگات کە گوایە بێ هەڵەن، دەبوو هەر وەک پێشوو متمانەیان بە کەسانی هەڵەکار هەبێت. ئایا نەدەکرا چاوپۆشیی لە مرۆڤ بکەن؟

---

[١٤٤] Herodot, Historien ٥:٦٣; Mogens Herman Hansen, »Democracy, Athenian«, in The Oxford Classical Dictionary, hg. v. Simon Hornblower/Antony Spawforth (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠٥), www.oxfordreference.com/display/١٠,١٠٩٣/acref/٩٧٨٠١٩٨٦٠٦٤١٣,٠٠١,٠٠٠١/٩٧٨٠١٩٨٦٠٦٤١٣-e-٢١١٢.

تەکنۆلۆژیای بێ هەڵە

نووسراوە بەناو پیرۆزەکانی وەک کتێبی ئینجیل و قورئان خۆیان چەشنەتەکنۆلۆژیایەکن کە دەتوانن لە هەڵەی مرۆڤ چاوپۆشی بکەن و کتێبی ئایینی - جوولەکە، مەسیحی و ئیسلام - لە چوارچێوەی ئەم داهێنانە تێکنۆلۆژییایەدا بنیات بنێن. بۆ تێگەیشتن لە چۆنیەتی کارکردنی ئەم تەکنۆلۆژیایە، سەرەتا با سەیری ئەوە بکەین کتێب چین و جیاوازییان لەگەڵ نووسینەکانیتر چییە.

کتێب بریتییە لە بلۆکێک لە دەقەکان - بۆ نموونە بابەت، چیرۆک، نوسخە یان نامە - کە سەر بە یەکن و چەندین نوسخەی هاوشێوەیان هەیە. هەر ئەوەشە کتێبێک لە گێڕانەوەی زارەکی، بەڵگەنامەی بیرۆکراتی و ئارشیڤ جیا دەکاتەوە. کاتێک چیرۆکێک دەگێڕینەوە، هەر جارێک کەمێک جیاوازترە لە هی پێشووی، هەروەها کاتێک کەسی جیاواز گێڕانەوەیەک بە شێوەیەکی زارەکی لە ماوەیەکی درێژخایەندا بگێڕنەوە، گۆڕانکارییەکی بەرچاو دێتە ئاراوە. بە پێچەوانە ناوەڕۆکی هەموو نوسخەی کتێبێک کەم تا زۆر یەکسانن. بەڵگەنامە بیرۆکراتیەکان تارادەیەک کورتن و

زۆرجار تەنیا لە یەک کۆپی ئارشیڤکراودا بوونیان هەیە. ئەگەر چەند کۆپیی بەڵگەنامەیەکی درێژ لە ئارشیڤی جیاوازدا هەبن، لە حاڵەتی ئاسایی خۆیدا باس لەسەر کتێبێک دەکرێت. هەروەها کتێبێک کە دەقەکانی زۆر بێت جیاوازە لە ئارشیڤێک کە بەڵگەنامەی زۆری تێدایە، چونکە هەر ئارشیڤێک بەڵگەنامەی جیاوازی تێدایە، بەڵام کتێب بابەتێکی وەک یەکی تێدایە، چیرۆک یان نوسخە (ڕێچکە). کتێب دڵنیایی دەدات لەوەی زۆر کەس لە شوێنی جیاوازدا دەستیان بە ناوەڕۆکێکی هاوچەشنی زانیاریی بگات.

لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین کتێب بوو بە تەکنۆلۆژیایەکی ئاینی گرنگ. دوای دەیان هەزار ساڵ خوداوەندەکان لە ڕێگەی شامان، قەشە، پێغەمبەر، ئۆراکل و نێردراوەکانیتری مرۆڤییەوە ئاخافتنیان لەگەڵ مرۆڤ کردووە، بزووتنەوە ئاینییەکانی وەک ئاینی جوولەکە بانگەشەی ئەوە دەکەن کە خوداوەند لە ڕێگەی ئەم تەکنۆلۆژیا نوێیەوە قسەی لەگەڵدا کردوون. کتێبێکی تایبەت هەیە کە گوایە بەشی زۆری لێدوانە کۆکراوەکانی خودا لەسەر هەموو بابەتێکی خەیاڵکراو لەخۆدەگرن، لە خوڵقاندنی زەویەوە تا یاسا و ڕێساکانی خۆراک. هیچ قەشەیەک، هیچ پێغەمبەرێک و هیچ دامەزراوەیەکی مرۆیی ناتوانێ ئەم وشە ئیلاهیانە بگۆڕێت، چونکە تەنیا قسە و

هەڵەی مرۆڤ دەتوانرێت بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ وشەی نووسراوی بێ هەڵەی خودا ڕاست بکرێنەوە.

بەڵام کتێب و گوتەی ئایینیش کێشە و گرفتی خۆیان هەبوو. بۆ نموونە کێ بڕیاری داوە چ شتێک لە کتێبێکی ئینجیلدا بنووسرێت؟ چونکە خۆ یەکەم دەق لە ئاسمانەوە نەکەوتۆتە خوارەوە، بەڵکوو لەلایەن مرۆڤەوە کۆ و ڕێکخراوەتەوە. بەڵام باوەڕداران هیوادارن بە هەوڵێکی گەورە ئەم کێشە پڕ لە مووە بەیەکجاریی و بۆ هەمیشە چارەسەر بکەن. ئەگەر ژیرترین و متمانەپێکراوترین مرۆڤ بیانتوانیبا کۆببنەوە و لەسەر ناوەڕۆکی کتێبی ئینجیل ڕێکبکەون، ئینجا دەکرا کارتێکەریی مرۆڤ لەو یارییە کەم بکەنەوە و وشەی ئیلاهی بۆ هەمیشە لە دەستێوەردانی مرۆڤ سڵامەت و دوور ڕاگرن.

بەرامبەر بەم ڕێکارە پرسیارێکی زۆر لە ئارادایە: بۆ نموونە کێ بڕیار بۆ هەڵبژاردنی ژیرتریی کەسەکان دەدا؟ لەسەر بنەمای کام پێوەر"؟ ئەگەر ڕێکنەکەون چی ڕوودەدات؟ یان چی دەقەومێ ئەگەر دواتر بیروڕایان بگۆڕن؟ سەرەڕای ئەوەش کتێبە پیرۆزەکانی وەک ئینجیلی عیبری بە تەواویی بە بەکارهێنانی ئەم شێوازە کۆکراونەتەوە.

چلۆنایەتیی سەرهەڵدانی ئینجیلی[١٤٥] عیبری

لە ماوەی هەزارەی یەکەمی پێش زایین، پێغەمبەر، قەشە و زانایانی جولەکە کۆمەڵەیەکی بەرفراوان لە گێڕانەوە، بەڵگەنامە، پێشبینی، شیعر، دوعا و مێژوونامەیان بەرهەمهێناوە. لە سەردەمی ئینجیل، پەرتووکی ئینجیل وەک کتێبێکی پیرۆز نەبووە. شا داود یان پێغەمبەر ئیشایا "Jesaja" هەرگیز کۆپیەکی کتێبی پیرۆزیان نەبینیوە. لێرە و لەوێ مرۆڤ گوێی لەو ئیدیعایە دەبێت کە کۆنترین نوسخەی کتێبی پیرۆز تۆمارێک بووە سەبارەت بە دەریای مردوو، بەڵام ئەمە ڕاست نییە. ئەم تۆمارانە کۆکراوەی نزیکەی ٩٠٠ بەڵگەنامەی جیاوازن، کە بە شێوەیەکی سەرەکی لە دوو سەدەی پێش زایین نووسراون و لە چەند ئەشکەوتێکی نزیک قومران "Qumran" کە گوندێکە لەسەر دەریای مردوو، دۆزراونەتەوە.[١٤٦] زۆربەی زانایان لەسەر ئەو بۆچوونەن

---

[١٤٥] لێرەدا بە گرنگی دەزانم ئاماژە بەوە بکەم کە کتێبی ئایینی جوولەکەکان واتە تەورات، بە سەرەتایەک بۆ کتێبی ئینجیل دادەنرێ، هەر بۆیە بە ئینجیل ناوی دەهێنرێ نەک تەورات.

[١٤٦] John Collins, The Dead Sea Scrolls: A Biography (Princeton, N.J.: Princeton University Press, ٢٠١٣), S. vii, ١٨٥.

ئەمە دەبێت ئارشیڤی گرووپێکی فیرقەی جوولەکەی ناوخۆیی بووبێت[١٤٧].

بەڵام هیچکام لە تۆمارەکان کۆپی کتێبی پیرۆزی تێدا نییە و هیچیان ئاماژە بەوە ناکەن کە ٢٤ کتێبی تاناخ "Tanach" کە کتێبی پیرۆزی عیبرییە، وەک تاکە بنکەیەکی زانیاریی و تەواو سەیر کرابن. دیارە هەندێک لەو تۆمارکراوانە دەقیان تێدایە کە ئێستا بەشێکن لە کانۆنی کتێبی ئینجیل. بۆ نموونە لەسەر نۆزدە تۆمارکراوی پارچە پارچە کراو بەشێک لە کتێبی سەرەتای ژیانیان تێدایە.[١٤٨]

بەڵام زۆرێک لەو تۆمارانە دەقیان تێدایە کە دواتر لە کانۆنەکە قرت کراون. بۆ نموونە زیاتر لە بیست تۆماری پارچە پارچە کراو بەشێک لە کتێبی حەنۆخی "Enoch" تێدایە، کە دەگەڕێتەوە بۆ حەنۆخی باوکە گەورە، باپیرە گەورەی نوح، چیرۆکی فریشتە و جنۆکەکان دەگێڕێتەوە و پێشبینییەکی تێدایە سەبارەت بە هاتنی مەسیح.[١٤٩] پێ دەچێت

[١٤٧] Jodi Magness, The Archeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls (Grand Rapids: Eerdmans, ٢٠٢١), Kapitel ٣.

[١٤٨] Sidnie White Crawford, »Genesis in the Dead Sea Scrolls«, in The Book of Genesis, hg. v. Craig A. Evans/Joel N. Lohr/David L. Petersen (Boston: Brill, ٢٠١٢), S. ٣٥٣ - ٧٣, doi.org/١٠,١١٦٣/٩٧٨٩٠٠٤٢٢٦٥٧٩_٠١٦; James C. VanderKam, »Texts, Titles, and Translations«, in The Cambridge Companion to the Hebrew Bible/Old Testament, hg. v. Stephen B. Chapman/Marvin A. Sweeney (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠١٦), S. ٩ - ٢٧, doi.org/ ١٠,١٠١٧/ CBO٩٧٨٠٥١١٨٤٣٣٦٥,٠٠٢.

[١٤٩] Siehe Suchergebnisse für »Enoch« in der Dead Sea Scrolls Database: www.deadseascrolls.org.il/explore-thearchive/ search#q=»Enoch«.

جولەکەکانی قومران گرنگییەکی زۆریان بە کتێبەکانی سەرەتای ژیان و حەنۆخ داوە و دیارە یەکەمیان بە کانۆنی واتە شەرعی و دووەمیان بە ئەپۆکریف"apokryph" نەزانیوە.[١٥٠] لە ڕاستیدا تەنانەت ئەمڕۆش هەندێک لە فیرقەکانی جوولەکە و مەسیحی لە ئێتیۆپیا "Äthiopien" کتێبی حەنۆخ لە کانۆنەکانیاندا دەخەنە ڕوو.[١٥١]

هەروەها ئەو پارچە دەقانەی قومران کە دواتر ڕێگەی خۆیان بۆ ناو کانۆن دۆزیەوە، جیاوازن لەو دەقانەی ئەمڕۆ دەیانناسین. بۆ نموونە، وەرگێڕانی کانۆنیکی دووبارەکردنەوەی کتێبی ئینجیل ٣٢: ٨ باس لەوە دەکات کاتێک خودا نەتەوەکانی سەر زەوی دابەش کرد، "بەپێی ژمارەی نەوەی ئیسرائیل نیشانەی بۆ گەلان دانا". بەڵام لە تۆمارەکانی قومراندا باس لە "کوڕانی خودا" دەکرێت، ئەمەش ئەو ئەنجامە سەرسووڕهێنەرە دەردەخات کە خودا دەبێ چەند کوڕێکی بووبێ.[١٥٢] لە دووبارەکردنەوەی کتێبی پیرۆز ٦:٨، وەشانی کانۆنیک، داوا لە مرۆڤ دەکات کە "لە خودا

[١٥٠] Siehe Collins, Dead Sea Scrolls.

[١٥١] Daniel Assefa, »The Biblical Canon of the Ethiopian Orthodox Tawahedo Church«, in The Oxford Handbook of the Bible in Orthodox Christianity, hg. v. Eugen J. Pentiuc (New York: Oxford University Press, ٢٠٢٢), S. ٢١١ - ٢٦; David Kessler, The Falashas: A Short History of the Ethiopian Jews (New York: Frank Cass, ١٩٩٦), S. ٦٧.

[١٥٢] Emanuel Tov, Textual Criticism of the Hebrew Bible (Minneapolis: Fortress Press, ٢٠٠١), S. ٢٦٩; Sven Fockner, »Reopening the Discussion: Another Contextual Look at the Sons of God«, Journal for the Study of the Old Testament ٣٢/٤ (٢٠٠٨), S. ٤٣٥ - ٥٦, doi.org/١٠,١١٧٧/٠٣٠٩٠٨٩٢٠٨٠٩٢١٤٠; Michael S. Heiser, »Deuteronomy ٣٢:٨ and the Sons of God«, Bibliotheca Sacra ١٥٨ (٢٠٠١), S. ٧١ f.

بترسن"، لەکاتێکدا لە وەشانی تۆمارەکانی دەریای مردوودا، مرۆڤ دەبێ خودایان "خۆش بوێت"[١٥٣]." ڕێباز و لادانیتر لەوەش دوورتر دەڕۆن. بۆ نموونە لە نێو زبورەکانی"Psalmen"ژمارە ١٥٠ لە کتێبی ئینجیلی ئەمڕۆدا نەماون (بەتایبەت زبورەکانی ١٥١ ، ١٥٤ و ١٥٥).[١٥٤]

بەڵام تەنانەت کۆنترین وەرگێڕانی کتێبی ئینجیل کە سێپتۆجینتی "Septuaginta" یۆنانییە و لە نێوان سەدەی سێیەم و یەکەمی پێش زایین نووسراوە، لە زۆر ڕووەوە جیاوازە لە وەشانی دەقەکۆنەکانیتری.[١٥٥] ئەمانە بۆ نموونە کتێبەکانی تۆبیت "Tobit"، یودیت "Judit"، سیراخ "Sirach" و کتێبی مەکابیەکان "Makkabäer" و کتێبی حیکمەت و زبورەکانی سلێمان و زبور ١٥١ لە خۆ دەگرێت.[١٥٦] هەروەها

---

[١٥٣] Martin G. Abegg Jr./Peter Flint/Eugene Ulrich, The Dead Sea Scrolls Bible: The Oldest Known Bible Translated for the First Time into English (San Francisco: Harper, ١٩٩٩), S. ١٥٩; Jewish Publication Society of America, The Holy Scriptures According to the Masoretic Text (Philadelphia, ١٩١٧), jps.org/wp-content/uploads/٢٠١٥/١٠/Tanakh١٩١٧.pdf.

[١٥٤] Abegg/Flint/Ulrich, Dead Sea Scrolls Bible, S. ٥٠٦; Peter W. Flint, »Unrolling the Dead Sea Psalms Scrolls«, in The Oxford Handbook of the Psalms, hg. v. William P. Brown (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٤), S. ٢٤٣, doi.org/١٠,١٠٩٣/oxfordhb/ ٩٧٨٠١٩٩٧٨٣٣٣٥,٠١٣,٠١٥.

[١٥٥] Timothy Michael Law, When God Spoke Greek: The Septuagint and the Making of the Christian Bible (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٣), S. ٤٩.

[١٥٦] Timothy Michael Law, When God Spoke Greek: The Septuagint and the Making of the Christian Bible (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٣), S. ٦٢. Albert Pietersma/Benjamin G. Wright (Hg.), A New English Translation of the Septuagint (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠٧), S. vii; William P. Brown, »The Psalms: An Overview«, in Brown, Oxford Handbook of the Psalms, S. ٣, doi.org/١٠,١٠٩٣/oxfordhb/٩٧٨٠١٩٩٧٨٣٣٣٥,٠١٣,٠٠١.

وەشانی دوور و درێژتری کتێبەکانی دانیال "Daniel" و ئەستێر "Esther" لە خۆ دەگرێت.[١٥٧] لە بەرامبەردا کتێبی یەرمیا "Jeremia" نزیکەی لەسەدا ١٥ کورتترە لە وەشانی کانۆنییەکەی.[١٥٨] هەروەها لە دەقەکانی دواتری کتێبی ئینجیل٣٢: ٨، زۆربەی دەستنووسەکانی سێپتۆجینت باس لە "کوڕانی خودا" یان "فریشتەکانی خودا" دەکەن نەک "کوڕانی ئیسرائیل".[١٥٩]

چەندین سەدە مشتومڕی نێوان زانایانی جولەکە – حاخامەکان – پێویست بوو بۆ ئەوەی بڕیار بدرێت کام لەو دەقە زۆرانەی کە لە سووڕانەوەدان وەک وشەی فەرمی خودا لە کتێبی ئینجیلدا هاتووە و کامیان نەخراوەتەڕوو. لە سەردەمی عیسادا ڕەنگە لەسەر زۆربەی پرسەکان ڕێککەوتن هەبووبێت، بەڵام تەنانەت سەدەیەک دواتر حاخامەکان هێشتا مشتومڕیان لەسەر ئەوە دەکرد کە ئایا کتێبی شیعری "Hohelied"[١٦٠]ی سلێمان سەر بە کانۆنە یان نا. هەندێک لە

---

١٥٧ Law, When God Spoke Greek, S. ٦٣, ٧٢.

١٥٨ Karen H. Jobes/Moisés Silva, Invitation to the Septuagint (Grand Rapids: Baker Academic, ٢٠١٥), S. ١٦١ f.

١٥٩ Michael Heiser, »Deuteronomy ٣٢:٨ and the Sons of God«, LBTS Faculty Publications and Presentations (٢٠٠١), S. ٢٧٩. Siehe auch Alexandria Frisch, The Danielic Discourse on Empire in Second Temple Literature (Boston: Brill, ٢٠١٦), S. ١٤٠; »Deuteronomion«, in Pietersma/Wright, New English Translation of the Septuagint, ccat.sas.upenn.edu/nets/edition/٠٥-deut-nets.pdf.

١٦٠ئەم کتێبە شیعرە باس لە حەسرەتی دوو خۆشەویست و خۆشی و چێژی ڕاکێشانی جەستەیی لە ژیانی هاوسەرگیریدا دەکات. لەم شیعرەدا خۆشەویستی وەک دیارییەکی نهێنی و سەرووی مرۆیی لەلایەن خوداوە بۆ مرۆڤایەتی ئاشکرا دەکات.

حاخامەکان دەقەکەیان بە شیعری خۆشەویستی عیلمانی ئیدانە کردووە، لەکاتێکدا ڕابی ئەکیبا (١٣٥ی زایینی کۆچی دوایی کردووە) ئیدیعای کردووە کە دروستکراوێکی ئیلهامبەخشی خودایی پاشا سلێمانە و "پیرۆزترین کتێبە[١٦١]." لە کۆتایی سەدەی دووەمی زایینیدا بە ڕواڵەت ڕێککەوتنێکی بەرفراوان سەبارەت بە دەقەکان هەبووە، بەڵام باسەکان سەبارەت بە وشەسازی و ڕێنووسی و بێژەکردنی ورد تا سەردەمی ماسۆریەکان "Masoreten" (سەدەی حەوتەم تا ١٠) یەکلایی نەببۆوە.[١٦٢]

لە درێژەی پرۆسەکەدا بڕیار درابوو کتێبی سەرەتای ژیان قسەی خودایە، لە کاتێکدا کتێبی حەنۆخ، ژیانی ئادەم و حەوا و پەیمانی ئیبراهیم[١٦٣] خەون و خەیاڵی مرۆڤ بوون. زبورەکانی پاشا داود خراونەتە ناو دەقەکەوە (جگە لە زبورەکانی ١٥١ تا ١٥٥)، بەڵام زبورەکانی پاشا سلێمان نا.

---

[١٦١] Chanoch Albeck (Hg.), Mishnah: Six Orders (Jerusalem: Bialik, ١٩٥٥ - ٥٩).

[١٦٢] Maxine Grossman, »Lost Books of the Bible«, in The Oxford Dictionary of the Jewish Religion, hg. v. Adele Berlin (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١١); Geoffrey Khan, A Short Introduction to the Tiberian Masoretic Bible and Its Reading Tradition (Piscataway, N.J.: Gorgias Press, ٢٠١٣).

[١٦٣] Bart D. Ehrman, Forged: Writing in the Name of God: Why the Bible’s Authors Are Not Who We Think They Are (New York: HarperOne, ٢٠١١), S. ٣٠٠; Annette Y. Reed, »Pseudepigraphy, Authorship, and the Reception of ›the Bible‹ in Late Antiquity«, in The Reception and Interpretation of the Bible in Late Antiquity: Proceedings of the Montréal Colloquium in Honor of Charles Kannengiesser, hg. v. Lorenzo DiTommaso/Lucian Turcescu (Leiden: Brill, ٢٠٠٨), S. ٤٦٧ - ٩٠. Stephen Greenblatt, The Rise and Fall of Adam and Eve (New York: W. W. Norton, ٢٠١٧), S. ٦٨; Dale C. Allison Jr., Testament of Abraham (Berlin: Walter De Gruyter, ٢٠١٣), S. vii.

کتێبی مەلاخی"Maleachi" مۆری پەسەندکردنی وەرگرتووە، کتێبی باروخ نا. کتێبی مێژوویی بەڵێ، کتێبەکانی مەکابی "Makkabäer" نەخێر.

ئەوەی جێگای سەرنجە، هەندێک کتێب کە لە خودی کتێبی ئینجیلدا باسکراون، لە کانۆنەکەدا وەرنەگیراون. بۆ نموونە کتێبەکانی یەشوع "Josua" و ساموئێل "Samuel" باس لە "کتێبێکی باستانی"ی و کۆن دەکەن (یەشوع ١٠: ١٣ و ٢ ساموئێل ١: ١٨). کتێبی نۆمێری "Numeri" باس لە "کتێبی شەڕەکانی" دەکات ("Numeri" ٢١: ١٤). لەو شوێنەی کە کتێبی دووەمی مێژوو باس لە سەردەمی پاشا سلێمان دەکات، دەڵێت: "ئایا باقی قسەکانی سلێمان کەم یان زۆر لە ڕووی قسەکانی ناتان"Natan" پێغەمبەر و ئەشیاس شیلۆنی " Achijas des Schiloniters" و لە چاوپێکەوتنەکانی یەدۆی "Jedo" سەبارەت بە یارۆبامی "Jarobam" کوڕی نبات "Nbat" نەنووسراون"؟ (٢ی تەمەن ٩:٢٩) هەموو ئەم کتێبانە لە کتێبی ئینجیلدا نەدۆزراونەتەوە، بەڵام وێدەچێ قرت نەکراون، بەڵکوو زۆر بە سادەیی ون بوون.[١٦٤]

دوای تەواوبوونی کانۆنەکە، جولەکەکان وردە وردە ڕۆڵی دامەزراوە مرۆییەکانیان لە کۆکردنەوەی ئاژاوەگێڕانەی کتێبی ئینجیدا لەبیرکرد. بەپێی باوەڕی ئۆرتۆدۆکسی، خودا خۆی

[١٦٤] Grossman, »Lost Books of the Bible«.

بەشی یەکەمی کتێبی ئینجیل کە تەورات بوو لە چیای سینا بە موسا بەخشی. تەنانەت زۆرێک لە حاخامەکان ئیدیعایان دەکرد کە خودا کتێبی ئینجیلی لەگەڵ جیهاندا دروست کردووە و تەنانەت ئەو کەسایەتییە ئینجیلیانەی کە پێش موسا ژیاون – بۆ نموونە نوح و ئیبراهیم – کتێبی ئینجیلیان خوێندووەتەوە و لێکۆڵینەوەیان لەسەر کردووە.[١٦٥] بە پێچەوانەی چیرۆکە خەیاڵییە ئاساییەکانی مرۆڤ، بەشەکانی دیکەی کتێبی ئینجیل بە خوڵقێندراو یان ئیلهامبەخشی خودا دادەنران. کاتێک کتێبە پیرۆزەکە مۆر کرا، هیوا ئەوە بوو کە ئێستا جولەکەکان دەستیان بە قسەی وردی یەهوە "Jahwe" بگات و هیچ دامەزراوەیەکی مرۆیی هەڵە یان گەندەڵ ناتوانێت بیانگۆڕێت.

جولەکەکان بە یارمەتیی بلۆکچەین "Blockchain"[١٦٦]، چەندین کۆپییان لە کتێبی پیرۆز دروست کرد.[١٦٧] ئەمەش بە مەبەستی گەیشتن بەو ئامانجانە بوو: دابەشکردنی بەربڵاوی

---

١٦٥ Siehe zum Beispiel Tzvi Freeman, »How Did the Torah Exist Before It Happened?«, Chabad.org, www.chabad.org/library/article_cdo/aid/١١٠١٢٤/jewish/How- Did-the-Torah-Exist-Before-it-Happened.htm.

١٦٦ کۆکراوەیەکی گەورەی زانیاریی ڕێکوپێک دوای ئەوەی پشتڕاستکراونەتەوە.

١٦٧ Seth Schwartz, Imperialism and Jewish Society, ٢٠٠ B.C.E. to ٦٤٠ C.E. (Princeton, N.J.: Princeton University Press, ٢٠٠١); Gottfried Reeg/Dagmar Börner-Klein, »Synagogue«, in Religion Past and Present, hg. v. Hans Dieter Betz u. a. (Leiden: Brill, ٢٠٠٦ - ١٢), dx.doi.org/١٠,١١٦٣/١٨٧٧-٥٨٨٨_rpp_COM_٠٢٥٠٢٧; Kimmy Caplan, »Bet Midrash«, in Betz u. a., Religion Past and Present, dx.doi.org/١٠,١١٦٣/١٨٧٧-٥٨٨٨_rpp_SIM_٠١٨٨٣.

کتێبی ئینجیل، بەڵێنی دیموکراتیزەکردنی ئایین و سنووردارکردنی دەسەڵاتە خۆسەپێنەکانی داهاتوو. لە کاتێکدا ئارشیڤی فیرعەونەکانی میسر و پاشاکانی ئاشوور، بیرۆکراسی شاهانەی لێنەکۆڵراوی لەسەر حیسابی گەل بەهێزتر دەکرد، کتێبی ئینجیلی جولەکەکان پێدەچوو جەماوەر بەهێز بکات، کە ئێستا دەتوانن تەنانەت زێدەڕۆترین سەرکردەکانیش ناچار بکەن پابەند بن بە قسەی خوداوە. لە سەرووی هەمووشیانەوە کەس نەیدەتوانی دەستکاری دەقەکە بکات کاتێک نوسخەیەکی زۆری لێ بڵاوکرابایەتەوە. ئەگەر لە چەندین شوێنی زۆردا هەزاران نوسخەی هاوشێوە هەبوایە، ئەوا هەر هەوڵێک بۆ گۆڕینی تەنانەت یەک پیتی دەقی کتێبەکە دەکرا یەکسەر وەک ساختەکارییەک ئاشکرا بکرێت. سەروەریی خودایی جێگەی ستەمی مرۆڤایەتی گرتەوە. لێرەوە نەزمی کۆمەڵایەتی بە تەکنۆلۆژیای بێ هەڵەی کتێبەکە گەرەنتی کرا. لانی کەم ئەوە ئەو ئامانجە بوو کە هیوای بۆ دەخوازرا.

بەرپەرچدانەوەی دامەزراوە

بەڵام تەنانەت پێش ئەوەی بە پیرۆزکردنی کتێبی ئینجیل بە کۆتایی بگات، پرۆژەکە تووشی کێشەی نوێ هات. ڕێککەوتن لەسەر ناوەڕۆکی ورد تاکە کێشەی ئەم تەکنۆلۆژیایە نەبوو کە گوایە بێ هەڵەش بووبێ. کێشەیەکیتر کۆپیکردنی نوسخەکە بوو. بۆ ئەوەی کتێبەکە کاریگەریی خۆی هەبێت، جولەکەکان دەبوو لە هەر شوێنێکی ژیانیان نوسخەی خۆیان هەبێت. بەڵام ئەگەر ناوەندی جولەکەکان نەک هەر لە فەلەستین بەڵکوو لە میزۆپۆتامیا و میسریش هەبوایە و ئەگەر کۆمەڵگەی نوێ لە هەموو شوێنێکەوە لە ئاسیای ناوەڕاستەوە تا زەریای ئەتڵەس سەریهەڵدایە، چلۆن مرۆڤ دڵنیا دەکراوە ئەو نووسەرانەی هەزاران کیلۆمیتر لێیانەوە دووربوون، ناوەڕۆکی کتێبی ئینجیل بە ئەنقەست یان بە هەڵە ناگۆڕن ؟

بۆ ڕێگریکردن لەم کێشانە، ئەو حاخامانەی کانۆنی کتێبی ئینجیلیان کۆکردەوە، یاسای توندیان بۆ کۆپیکردنی کتێبەکە دانا. بۆ نموونە نووسەران لە ساتەوەختی چارەنووسسازی کارەکانیاندا ڕێگەیان پێنەدەدرا پشوویەک بدەن. کاتێک ناوی

خودایان دەنووسی، "ڕێگەیان پێنەدەدرا وەڵام بدەنەوە، تەنانەت ئەگەر پاشا سڵاوی لێکردبێتن. کاتێک دوو سێ ناوی خودای یەک لە دوای یەک نووسیبێت، لەوانەیە لە نێوانیاندا ئیزنی وەڵامدانەوەی بووبێ.[١٦٨] ڕابی ییشماعیل "Rabbi Jischmael" لە سەدەی دووەمی زایینیدا بە نووسەرێکی وتووە: "تۆ کارێکی بەهەشتی دەکەی، ئەگەر تەنانەت یەک پیت لابەی یان لێی زیاد کەی، بەو کارە هەموو جیهان لەناو دەبەی".[١٦٩] لە کردەوەدا بەردەوام هەڵە دەخزێنە ناو نووسینەوە، بەبێ ئەوەی جیهان کۆتایی پێبێت؛ لە هیچ شوێنێک دوو کتێبی پیرۆزی کۆن وەک یەک نەبوون.[١٧٠]

کێشەی دووەم و گەورەتر لێکدانەوەی دەقەکان بوو. تەنانەت ئەگەر هەمووان لەسەر ئەوە کۆک بایەن کتێبێکی پیرۆزە و کۆدەنگی لەسەر وشەکانیش هەبوایە، دەتوانرێت وشەکان زۆر جیاواز لێکبدرێنەوە. بۆ نموونە، ئینجیل دەڵێت ڕۆژی شەممە دەبێ پشووی کاری بێت – بەڵام ڕوونی ناکاتەوە مەبەستی لە کار چییە. "ئایا ئاودانی کێڵگەکان لە ڕۆژی شەممەدا باشە؟ ئایا ڕێگە دەدا شەممانە گوڵ ئاو

---

[١٦٨] »Tractate Soferim«, in The William Davidson Talmud (Jerusalem: Koren, ٢٠١٧), www.sefaria.org/Tractate_Soferim? tab=contents.

[١٦٩] »Tractate Eiruvin«, in Babylonian Talmud, Kapitel ١٣a, halakhah.com/pdf/moed/ Eiruvin.pdf.

[١٧٠] B. Barry Levy, Fixing God's Torah: The Accuracy of the Hebrew Bible Text in Jewish Law (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠١); Alfred J. Kolatch, This Is the Torah (New York: Jonathan David, ١٩٨٨); »Tractate Soferim«.

بدرێت؟ یان لەوەڕاندنی بزن چی؟ ئایا خوێندنەوە لە ڕۆژی شەممەدا کارێکی دروستە؟ یان کاتێ پارچە کاغەزێک بدڕێنین؟ حاخامەکان بڕیاریان داوە خوێندنەوە کار نییە، بەڵام دڕاندنی پارچە کاغەزێک کارە، هەر بۆیە جولەکەکانی ئۆرتۆدۆکس پێشتر کاغەزی تەوالێتی دڕاو ئامادە دەکەن بۆ ڕۆژی شەممە. هەروەها کتێبی ئینجیل باس لەوە دەکات کە مرۆڤ نابێت گۆشتی ئاژەڵ لە شیری دایکیدا بکوڵێنێت (دەرچوون ٢٣: ١٩). هەندێک کەس ئەمە بە شێوەیەکی تەواو وشەیی لێکدەدەنەوە: ئەگەر بزنێک سەربڕیت، لە شیری دایکیدا مەیکوڵێنە. بەڵام دەتوانی لە شیری بزنێکیتردا بیکوڵێنی، یان لە شیری مانگادا. بەڵام هەندێکیتر ئەمە وەک قەدەخەکردنی گشتی تێکەڵکردنی گۆشت و شیر لێی تێدەگەن. ئەمەش بەو مانایەیە دوای خواردنی مریشکێکی کبابی، مرۆڤ بۆی نییە بۆ دێسێر شیر بخواتەوە. زۆربەی حاخامەکان لێکدانەوەی دووەمیان هەڵبژاردوە، هەرچەندە مریشک خۆی شیر بەرهەم ناهێنێت.

بەو هۆیەی جیهان بەردەوام لە وەرچەرخاندایە، کێشەی نوێ سەریهەڵدا، ئەم گوتانە وەک خۆی ماوەتەوە و ڕوون نەبوونەتەوە، هەروەها ئەم یاسا کۆنانە چۆن لەگەڵ بارودۆخی نوێ دەگونجێندرێن. زۆربەی دەقەکانی کتێبی ئینجیل باس لە ژیانی شوان و جووتیارانی جولەکە لە

گردەکانی فەلەستین و شاری پیرۆزی قودس دەکەن. بەڵام لە سەدەی دووەمی زایینیەوە زۆربەی جولەکەکان لە فەلەستین نەژیاون. بۆ نموونە کۆمەڵگەیەکی گەورەی جولەکە لە شاری ئەسکەندەریە سەریهەڵدا، کە یەکێک بوو لە شارە گەورە دەوڵەمەندەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆم. سەرۆکێکی جولەکە لە ئەسکەندەریە زۆربەی یاساکانی کتێبی ئینجیلی بە کارپێنەکراو دەزانی، لە کاتێکدا وەڵامی پرسیارە زەقەکانی دیکەی لەو کتێبیەدا بۆ نەدۆزراوەتەوە. نەیتوانی وەدوای فەرمانەکانی پەرستن لە پەرستگای قودس بکەوێ، چونکە لە قودس نەدەژیا – هەروەها لەبەر ئەوەی پەرستگاکە بوونی نەمابوو. کاتێک بیری لەوە دەکردەوە لە ڕۆژێکی شەممەدا بە دانەوێڵەوە بە کەشتی بەرەو ڕۆم بڕوات، دەیویست بزانێت ئایا نووسەرانی دەقە ئینجیلییەکان گەشتێکی درێژخایەنی دەریایان پێشبینی نەکردووە.[١٧١]

دیارە نەدەکرا پێشی پێبگیرێ کە کتێبی ئینجیل لێکدانەوەی بێژوماری لێدەکەوێتەوە و ڕەنگە لە خودی کتێبەکە زیاتر دەرەنجامیان بووبێ. لەگەڵ زۆربوونی مشتومڕ لەسەر لێکدانەوە، حاخامەکان زیاتر و زیاتر دەسەڵات و شکۆمەندییان بەدەستهێنا. نووسینی گوتەی خودا لە بنەڕەتدا مەبەست لێی سنووردارکردنی دەسەڵاتی دامەزراوە

[١٧١] Raphael Patai, The Children of Noah: Jewish Seafaring in Ancient Times (Princeton: N.J.: Princeton University Press, ١٩٩٨), benyehuda.org/read/٣٠٧٣٩.

قەشەییەکان بووە، بەڵام لە ڕاستیدا هێزی نووسەرانی نوێ و دامەزراوەکانیانی بەهێزتر کرد. حاخامەکان بوونە نوخبەی تەکنۆکرات و لە ڕێگەی مشتومڕی فەلسەفی و یاسایی بۆ چەندین ساڵ توانایی عەقلانی و ڕیتۆریکی خۆیان تیژتر کردەوە. هەوڵی بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیای زانیاریی نوێ بۆ دەربازبوون لە دامەزراوەی مرۆیی هەڵە شکستی هێنا، چونکە ئێستا ئیتر دامەزراوەیەکی نوێی پێویست بوو بۆ لێکدانەوەی کتێبەکە.

کاتێک دواجار حاخامەکان لەسەر مانای کتێبی ئینجیل ڕێککەوتن، جولەکەکان دەرفەتێکی نوێیان بۆ ڕزگاربوون لە دامەزراوەی مرۆیی هەڵە بۆ ڕەخسا. ئەوان پێیان وابوو ئەگەر لێکدانەوەکە لە کتێبێکی ئینجیلیتردا تۆمار بکەن و نوسخەیەکی زۆری لێ بڵاوکەنەوە، ئەوا چیتر نێوەنجیگەریی زیاتری مرۆڤ لە نێوان ئەوان و قسەی خودادا پێویست نابێت. دوای هات و چۆیەکی زۆر سەبارەت بەوەی کام بۆچوونی زانایان دەبێت یان نابێت لەم کتێبە نوێیەدا جێگیر بکرێن، کتێبێکی ئینجیلی نوێ لە سەدەی سێیەمی زایینیدا بە پیرۆز ناسێندرا: کتێبی میشنا "Mischna".[١٧٢]

[١٧٢] Shaye Cohen/Robert Goldenberg/Hayim Lapin (Hg.), The Oxford Annotated Mishnah (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٢٢), S. ١.

بە تێپەڕبوونی کات، میشنا قورسایی زیاتر لە خودی ئینجیلی هەبوو و جولەکەکان دەستیان کرد بە باوەڕکردن بەوەی کە ئەم کتێبە بە هیچ شێوەیەک ناتوانرێت لەلایەن مرۆڤەوە نووسرابێت. هەروەها دەبێ ئیلهامبەخشی خودی یاوە"Jahwe" بووبێت، یان ڕەنگە تەنانەت لە خودی خودای بێ هەڵەوە سەرچاوەی گرتبێت. ئەمڕۆ زۆرێک لە جولەکەکانی ئۆرتۆدۆکس پێیان وایە موسا میشنای لە چیای سینا لە خودا وەرگرتووە و بە شێوەی زارەکی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکیتر گواستراوەتەوە و دواجار لە سەدەی سێیەمدا نووسراوەتەوە.[١٧٣]

بەڵام هەر کە دەقی میشنا دیاری و دابەشکرا، جولەکەکان دەستیان کرد بە مشتومڕ لەسەر لێکدانەوەی دروستی میشنا. هەروەها دوای ئەوەی لەسەر لێکدانەوەی میشنا ڕێککەوتن و لە کتێبی پیرۆزی سێیەمدا کە لە سەدەی پێنجەم و شەشەمدا نووسییان، واتە تەلمود "Talmud"، ئینجا مشتومڕیان لەسەر مانای تەلمود دەسپێکرد.[١٧٤]

کەواتە خەونی بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیای کتێبی ئینجیل بۆ نەهێشتنی دامەزراوە مرۆییە هەڵەکارەکان هەرگیز نەهاتە

---

[١٧٣] Mayer I. Gruber, »The Mishnah as Oral Torah: A Reconsideration«, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period ١٥ (١٩٨٤), S. ١١٢ - ٢٢.

[١٧٤] Adin Steinsaltz, The Essential Talmud (New York: Basic Books, ٢٠٠٦), S. ٣.

دی. لەگەڵ هەر کام لەو ڕەوتانە دامەزراوە ڕابینییەکان دەسەڵاتی زیاتریان بەدەستهێنا. "متمانە بە کتێبی بێ هەڵە" بوو بە "متمانە بەو کەسانەی کتێبی بێ هەڵە لێک دەدەنەوە". تەلمود کاریگەریی زیاتری لەسەر ئایینی جوولەکە هەبووە بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ ئینجیل، هەروەها باسەکانی حاخامەکان سەبارەت بە لێکدانەوەی تەلمود لە خودی تەلمود گرنگتر بوون.[١٧٥] ئەمەش کارێکی حەتمی بوو چونکە جیهان گۆڕانی بەسەردا دەهات و لە شوێنێکدا نەدەوەستا. میشنا و تەلمود وەڵامی ئەو پرسیارانەیان دایەوە کە لەلایەن مرۆڤی سەدەی دووەمەوە کرابوون و هیچ وەڵامێکیان لە کتێبی ئینجیلدا بۆ نەبوو. بەڵام مۆدێرنیتە پرسیاری نوێ دەوروژێنێت کە میشنا و تەلمودیش هیچ وەڵامێکیان بۆی نەبوو. کاتێک ئامێرە ئەلیکترۆنییەکان لە سەدەی بیستەمدا هاتنە ناو کۆمەڵگاکانەوە، جولەکەکان ڕووبەڕووی کۆمەڵێک کێشەی بێ وێنە بوونەوە و لەناکاو ناچاربوون بڕیار بدەن ئایا دەتوانن لە ڕۆژی شەممەدا قامک بە دوگمەی ئاسانسۆرێک دابگرن یان نا.

وەڵامی ئۆرتۆدۆکسی نەخێرە. ئینجیل هەر کارێک لە ڕۆژی شەممەدا قەدەخە دەکات و حاخامەکان دەڵێن گوشاردانی

---

[١٧٥] Adin Steinsaltz, The Essential Talmud (New York: Basic Books, ٢٠٠٦), S. ٣

دوگمەی ئامێرێکی کارەبایی "کارە": کارەبا پەیوەندیی بە ئاگرەوە هەیە و داگیرساندنی ئاگر بەپێی بڕیارەکانی پێشووتر وەک کار پێناسە دەکرێت. ئایا ئەمە بەو مانایەیە جولەکەکانی بەساڵاچووکە لە باڵەخانەیەکی بەرزدا لە بروکلن"Brooklyn" دەژین، دەبێ سەدان پلیکان بە پێ سەرکەون بۆ ئەوەی لە ڕۆژی شەممەدا کار نەکەن؟ نەخێر، چونکە جولەکەکانی ئۆرتۆدۆکس ئاسانسۆڕێکی تایبەت بە ڕۆژی شەممەیان داهێناوە کە بەردەوام لە هاتووچۆ دایە و لە هەموو نهۆمێکدا دەوستێت و کەس ناچار نییە قامکی بە دوگمەیەکدا بگرێت.[١٧٦]

داهێنانی ژیریی دەستکرد وەرسووڕانێکی نوێ بە مێژوو دەبەخشێت. بە بەکارهێنانی ناسینەوەی دەموچاو، ژیریی دەستکرد دەتوانی بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی ئاسانسۆڕەکە بهێنێتە قاتی دیاریکراو بەبێ ئەوەی پێویست بکات کارێک بەڕێوەبچێ.[١٧٧] زۆربەی دەق و لێکدانەوەکانی ئایینی جوولەکە بە تێپەڕبوونی کات گۆڕانکارییەکی قووڵیان بەسەرداهاتووە. ئەم ئایینە لە ڕابردوو و بنەڕەتدا ئایینی قەشە و پەرستگاکان بووە، کە گرنگییەکی زۆریان بە ڕێوڕەسم و

[١٧٦] Elizabeth A. Harris, »For Jewish Sabbath, Elevators Do All the Work«, New York Times, ٥. März ٢٠١٢, www.nytimes.com/٢٠١٢/٠٣/٠٦/nyregion/on-jewish-sabbathelevators- that-do-all-the-work.html.

[١٧٧] Jon Clarine, »Digitalization Is Revolutionizing Elevator Services«, TKE Blog, Juni ٢٠٢٢, blog.tkelevator.com/digitalization-is-revolutionizing-elevatorservices- jon-clarine-shares-how-and-why.

قوربانیدان داوە. لە سەردەمی کتێبی ئینجیلدا دیمەنی کۆن دیمەنی قەشەیەک بوو کە جل و بەرگی خوێناوی لەبەردا بوو و بەرخێک لەسەر قوربانگای یاوە دەکاتە قوربانی. بەڵام بە تێپەڕبوونی کات ئایینی جوولەکە گۆڕا بۆ "ئاینێکی زانیاریی" کە زیاتر تامەزرۆی دەق و لێکدانەوەکانیان هەبووە. لە ئەسکەندەریەی سەدەی دووەمەوە تا بروکلینی سەدەی بیست و یەکەم، دیمەنی کۆنی جوولەکەکان ئێستا دیمەنی کۆمەڵێک نووسەرە کە باس لە لێکدانەوەی دەقێک دەکەن.

ئەم گۆڕانکارییە گەلێک سەرسووڕهێنەر بوو چونکە لە خودی کتێبی ئینجیلدا کەس مشتومڕ لەسەر لێکدانەوەی بڕگەکان ناکات. ئەم چەشنە باسانە بەشێک نەبوون لە کولتوری کتێبی ئینجیل. بۆ نموونە کاتێک کۆرەح "Korach" و شوێنکەوتووانی لە موسا یاخی بوون و داوای پشکی دەسەڵاتیان کرد، موسا بە مشتومڕێکی عیلمانی یان بە ئاماژەدان بە بڕگەیەکی کتێبی ئینجیل وەڵامی نەدانەوە. بەڵکوو داوای پەرجۆیەکی لە خودا کرد و هەر کە داواکارییەکەی هێنایە ئاراوە، ئەوە ڕوویدا: "... زەوی ژێریان دابەش بوو، زەوی دەمی کردەوە و ئەوان و ماڵەکانیان قووت دران، هەموو ئەو خەڵکەی لەوێ بوون، کوڕ و کچ و هەموو موڵک و ماڵیان".(Numeri ١٦:٣١ f.) هەروەها کاتێک ئیلیا "Elija" ڕووبەڕووی ٤٥٠ پێغەمبەری بەعل "Baal" و ٤٠٠

پێغەمبەری ئاشێرا "Aschera" بووەوە، باڵادەستی یاوە بەسەر بەعل و ئاشێرادا بە بانگەوازکردنی سەرەتا ئاگر لە ئاسمانەوە و دواتر کوشتنی پێغەمبەرە بتپەرستەکان سەلمێندرا، نە کەس دەقێکی خوێندەوە، و نە کەسیش مشتومڕی کرد (١ پاشاکان ١٨).

کاتێک ئایینی جوولەکە جێگای داب و نەریتی قوربانیکردنی بە دەقەکان دا، زانیاریی کردە بنەڕەتی ڕاستەقینە و ڕێگای بۆ بیرۆکە مۆدێرنەکانی زانستی فیزیک و کامپیوتێریی خۆش کرد. لافاوی ئەو دەقانەی کە لەلایەن حاخامەکانەوە نووسراون، زیاتر وەک گرنگترین و تەنانەت ڕاستەقینەتر لە کێڵانی کێڵگە، نان دروستکردن یان قوربانیکردنی بەرخێک لە پەرستگادا سەیر دەکرا. دوای ئەوەی ڕۆمییەکان پەرستگای قودسیان وێران کرد و بەم شێوەیە کۆتاییان بە هەموو ڕێوڕەسمەکان هێنا، حاخامەکان بەردەوام بوون لە تەرخانکردنی وزەی گەورە بۆ نووسینی دەق لەسەر بەڕێوەبردنی ڕێوڕەسمەکانی پەرستگا و دواتر مشتومڕ لەسەر لێکدانەوەی دروستی دەقەکان. تەنانەت دوای چەندین سەدە لە وێرانکردنی پەرستگاکە، زانیارییەکان سەبارەت بەم ڕێوڕەسمە مەجازییانە بەردەوام لە گەشەکردندا بوون. حاخامەکان باش ئاگاداری کەلێنی نێوان دەق و واقیع بوون. بەڵام لە ڕوانگەی ئەوانەوە، نووسینی دەق لەسەر

ڕێوڕەسمەکان و باسکردنی ئەو دەقانە گرنگتر بوو لەوەی بەڕاستی ئەو ڕێوڕەسمانانە بە کردەوە ئەنجام بدرێن.[١٧٨]

بەم شێوەیە، لە کۆتاییدا حاخامەکان گەیشتنە ئەو ئەنجامەی هەموو گەردوون زانیارییە – دەسەڵاتێک کە لە وشە و پیتی عیبریەوە دروست بوون. ئەوان پێیان وابوو ئەم گەردوونە زانیارییە و بۆ ئەوە دروست بووە کە جولەکەکان بتوانن دەقەکانیان بخوێننەوە و باس لە ماناکانیان بکەن؛ ئەگەر ڕۆژێک جولەکەکان واز لەم کارە بهێنن، ئەوا گەردوون بوونی نامێنێ.[١٧٩] لە ژیانی ئاسایی ڕۆژانەدا ئەمە بەو مانایە بوو کە بۆ حاخامەکان زۆرجار وشە و دەق گرنگتر بوون لە ڕاستییەکانی ژیان. یان بە شێوازێکیتر بڵێین: وشەکانی ناو دەقە پیرۆزەکان بوون بە یەکێک لە ڕاستییە گرنگەکانی جیهان، چونکە ژیانی تاک و تەواوی پێکهاتەکانی ئەم دنیایەی دیاری دەکرد.

---

[١٧٨] Siehe zum Beispiel »Megillah« in Babylonischer Talmud, Kapitel ١٦b. »Rashi on Genesis ٤٥:١٤«, in Pentateuch with Targum Onkelos, Haphtaroth, and Prayers for Sabbath and Rashi' s Commentary, hg. v. und übers. v. M. Rosenbaum/A. M. Silbermann in Zusammenarbeit mit A. Blashki/L. Joseph (London: Shapiro, Vallentine, ١٩٣٣), www.sefaria.org/Rashi_on_Genesis.٤٥,١٤? lang=bi&with=Talmud&lang٢=en.
[١٧٩] Zum talmudischen Ursprung dieses Glaubens siehe »Shabbat«, Babylonischer Talmud, Kapitel ١١٩b. Aktuelle Variationen dieses Themas siehe zum Beispiel midrasha.biu.ac.il/node/٢١٩٢.

کتێبی ئینجیلی بڵاوکراوە

لەڕاستیدا پێشکەشکردن و پیرۆزکردنی کتێبی ئینجیل و سەرچاوەی میشنا و تەلمود ڕاستییەکی گەلێک گرنگی ئاشکرا کرد. ڕەوت و پرۆسەی بە پیرۆزکردنی وشەی یاوە نەک هەر یەک زنجیرە دەقی پیرۆزی لێکەوتەوە، بەڵکوو چەندین زنجیرەی ململانێ و کێبڕکێیشی بەدوایخۆیدا هێنا. کەسانێک هەبوون باوەڕیان بە یاساکانی یاوە هەبوو بەڵام بە حاخامەکان نەبوو. زۆربەی ناڕازییەکان بنەڕەتی نەریتە ئینجیلیەکانیان قبوڵ کرد و ناویان لێنا "وەسیەتنامەی کۆن (تەوراِت)". بەڵام تەنانەت پێش ئەوەی حاخامەکان ئەم کارە تەواو بکەن، دەسەڵاتی تەواوی دامەزراوەی حاخامیان ڕەتکردەوە، هەروەک چۆن دواتر میشنا و تەلمودیشان ڕەتکردەوە. ئەم لادەرانە مەسیحییەکان بوون. کاتێک ئاینی مەسیحی زیاتر لە ٢٠٠٠ ساڵ لەمەوبەر سەریهەڵدا، هێشتا ئایینێکی یەکگرتوو نەبوو، بەڵکوو کۆمەڵێک چالاکیی و بزووتنەوەی مرۆڤی جوولەکە بوو کە لەسەر زۆر پرسیاری ئایینی هێشتا ناکۆک بوون، بۆ ئەوان دەسەڵاتی کۆتایی لەسەر گوتەی خودا و عیسا مەسیح بوو نەک دامەزراوەکانی

ڕابی.[١٨٠] مەسیحییەکان سەرچاوەی خودایی کتێبە ئینجیلییەکانی وەک سەرەتای ژیان و ساموئێل "Samuel" و ئیشایا"Jesaja"یان قبوڵ دەکرد، بەڵام پێیان وابوو حاخامەکان بە هەڵە لێیان تێگەیشتوون. تەنیا عیسا و شاگردەکانی دەیانتوانی لێدوانی وەک "خودا خۆی نیشانەیەکتان پێدەدات، ئەدا بکەن. بۆ نموونە دوای ئەوەی ئەلمە "almah" دووگیان دەبێ و کوڕێک لەدایک دەبێت، ناوی لێدەنێن: ئیمانوێل، خودا لەگەڵمانە"!(Jesaja ٧:١٤) جولەکەکان ئەلمەیان بە "ژنێکی گەنج" و ئیمانوێلیان بە "خودا لەگەڵ ئێمە"یە لێکدەدایەوە و لە ڕستەکە وەک بەڵێنییەکی خودایی تێدەگەیشتن کە لە شەڕکردنیان دژی زلهێزە بیانییەکان پشتگیریان دەکات. بەڵام مەسیحییەکان لە ئەلمە بە واتای "کچی گەنج" تێدەگەیشتن، هەروەها ئیمانوێل بەمانای ئەوە بوو کە خودا لە نێوان مرۆڤدا لەدایک دەبێ، هەر بۆیەش لە دەقەکەدا پێشبینی لەسەر لەدایکبوونی عیسا لەلایەن مەریەمی پاکەوە ناسێندراوە.[١٨١]

بەڵام بە ڕەتکردنەوەی دامەزراوەکانی حاخامەکان لە لایەک و ڕێگەدان بە ئەگەری وەحی نوێی خودایی لە لایەکی

[١٨٠] Bart D. Ehrman, Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠٣); Frederik Bird, »Early Christianity as an Unorganized Ecumenical Religious Movement«, in Handbook of Early Christianity: Social Science Approaches, hg. v. Anthony J. Blasi/Jean Duhaime/Paul-André Turcotte (Walnut Creek, Calif.: AltaMira Press, ٢٠٠٢), S. ٢٢٥ - ٤٦.

[١٨١] Konrad Schmid, »Immanuel«, in Betz u. a., Religion Past and Present.

دیکەوە، مەسیحییەکان دەرگا و دەروازەی ئاژاوەیان بە کراوەیی هێشتەوە. لە سەدەی یەکەمی زایینی و لەوەش زیاتر لە سەدەی دووەم و سێیەمدا، گروپی مەسیحیی جیاواز لێکدانەوەی ڕیشەیی نوێیان بۆ کتێبەکانی وەک "سەرەتای ژیان" و "ئیشایا" دۆزیەوە و پەیامێکی ڕاستەقینەی خودایی نوێیان لێ دروست کرد. بەو پێیەی دەسەڵاتی حاخامەکانیان ڕەتکردبۆوە، عیساش مردبوو و چیتر نەیدەتوانی حوکم بدات هەروەها هێشتا کلیسەی یەکگرتوو پێکنەهاتبوو، کەس نەیدەتوانی بڵێت کام لەم لێکدانەوە و پەیامانە لە خوداوە هاتووە و کامیان نا.

بۆیە یۆحەنا "Johannes" تەنیا کەس نەبووە کە لە پەیامێکی خوداییدا کۆتایی جیهانی وێنا کردووە. لەم قۆناغەدا چەندین پەیامی خودایی لە ئارادا بوون، لەوانە وەحی پەترۆس "Petrus"، ئاپۆکالیپس یان قیامەتی یاقوب و تەنانەت ئاپۆکالیپسی ئیبراهیمیش.[١٨٢] ژیانی عیسا تەنیا لە ئینجیلەکانی "Evangelien"ی مەتی"Matthäus" و مارک "Markus" و لوقا "Lukas" و یۆحەنا"Johannes"دا باس نەکراوە، بەڵکوو مەسیحییە سەرەتاییەکان ئینجیلی پەترۆس، ئینجیلی

[١٨٢] Ehrman, Lost Christianities, S. xiv; Sarah Parkhouse, »Identity, Death, and Ascension in the First Apocalypse of James and the Gospel of John«, Harvard Theological Review ١١٤/١ (٢٠٢١), S. ٥١ - ٧١; Gregory T. Armstrong, »Abraham«, in Encyclopedia of Early Christianity, hg. v. Everett Ferguson (New York: Routledge, ١٩٩٩), S. ٧ - ٨; John J. Collins, »Apocalyptic Literature«, in Ebd., S. ٧٣ f.

مەریەم و ئینجیلی ڕاستی و ئینجیلی ڕزگارکەر و چەند ئینجیلیتریشیان دەناسی.[١٨٣] جگە لەو مێژووانە، لانیکەم دەیان گێڕانەوەی دیکەی هاوشێوە هەبوون، بۆ نموونە کردەوەکانی پەترۆس "Petrus" و ئەندریاس"Andreas".[١٨٤] هەروەها نامەیەکی زۆریش هەبوون. لە چاپی مۆدێرن لە کتێبی ئینجیلی مەسیحیدا چاردە نامە هەن کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ پاولوس"Paulus"، سێ نامە لە یۆحەنا"Johannes"، دوو نامە لە پەترۆس"Petrus" و دوو نامە لە یاقوب"Jakob" و یوودا"Juda". مەسیحییە سەرەتاییەکان نەک تەنیا ئاگاداری نامەکانیتری پاولوس"Paulus" بوون (لەوانەش نامەیەک بۆ لاودیقییەکان"Laodizen")، بەڵکوو ئاگاداری چەندین نامە بوون کە دەگەڕێنەوە بۆ شاگردەکانی عیسا و مرۆڤە ئایینییەکانیتر.[١٨٥]

لەگەڵ ئەوەی مەسیحییەکان زیاتر و زیاتر دەقەکانی ئینجیل، نامە، پێشبینی، مەتەڵ، دوعا و دەقی دیکەیان دەنووسی و لێیان زیاد دەکرد، بە پێی کات باوەڕپێکردن بەم پڕۆژەیە قورس و گەلێک دژوارتر دەبۆوە. بۆیە پێویستیان بە

---

[١٨٣] Ebd., S. xi-xii.

[١٨٤] Ebd., S. xii; J. K. Elliott (Hg.), The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation (Oxford: Oxford University Press, ١٩٩٣), S. ٢٣١ - ٣٠٢.

[١٨٥] Ebd., S.٥٤٣ - ٤٦; Ehrman, Lost Christianities; Andrew Louth (Hg.), Early Christian Writings: The Apostolic Fathers (New York: Penguin Classics, ١٩٨٧).

سەرنوسەر هەبوو. هەروەها بەم شێوەیە، بەڕادەی ئەو سەردەمەی حاخامەکانی جولەکە خەریکی نووسینی میشنا و تەلمود بوون، پەیمانی نوێش لە مشتومڕەکانی نێوان قەشە مەسیحییەکان و قەشە و زانایانی ئایینیدا سەریهەڵدا.

لە نامەیەکدا کە لە ساڵی ٣٦٧ی زایینیدا نووسیویەتی، قەشە ئەتاناسۆس"Athanasius"ی ئەسکەندەریە ٢٧ دەقی پێشنیار کردووە بۆ ئەوەی مەسیحییەکان بیخوێننەوە و لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەن – تێکەڵەیەکی تایبەتمەند لە چیرۆک، گێڕاوە، نامە و پێشبینیی کە لەلایەن نووسەرانی جیاوازەوە لە سەردەمی جیاواز و لە شوێنی جیاوازدا نووسراون. ئەتاناسۆس پەیامی خودایی یۆحەنای "Johannes" پێشنیار کردووە، نەک باسی وەحی پەترۆس یان ئیبراهیم. ئەو نامەکەی پۆڵۆسی بۆ گەلاتیەکان"Galater" سەلماندووە، بەڵام نامەی لاودیقییەکان "Laodizener"ی بە فەرمی نەناسیوە. ئەو ئینجیلی "Evangelien"ی مەتی"Matthäus" و مارک "Markus" و لوقا "Lukas" و یۆحەنا"Johannes"ی پەسەند کردووە، بەڵام ئینجیلی تۆماس "Thomas "ی پەسەند نەکردووە.[١٨٦]

---

[١٨٦] The Festal Epistles of St. Athanasius, Bishop of Alexandria (Oxford: John Henry Parker, ١٨٥٤), S. ١٣٧ - ٣٩.

نەوەیەک دواتر، قەشە و زانایانی ئایینی لە سینۆدی هیپۆ "Synode von Hippo" (٣٩٣) و سینۆدی سێیەمی کارتاژ "Karthago" (٣٩٧) کانۆنێکی دەقیان دامەزراند کە لەمڕۆدا بە "وەسیەتنامەی نوێ واتە (ئینجیل)" دەیناسین.[١٨٧] کاتێک مەسیحییەکان بە گشتیی باس لە "کتێبی پیرۆز" دەکەن، مەبەستیان دوو وەسیەتنامەی کۆن(تەورات) و نوێیە(ئینجیل). لە بەرامبەردا جولەکەکان هەرگیز پەیمانی نوێیان نەناساندووە و کاتێک باس لە "کتێبی پیرۆز" دەکەن، مەبەستیان تەنیا تاناخە: وەسیەتنامەی کۆن(تەورات)ە، کە میشنا و تەلمود تەواوکەری ئەم کتێبەن. ئەوەی جێگای سەرنجە لە زمانی عیبریدا هیچ ناوێک بۆ کتێبی پیرۆزی مەسیحییەکان نییە کە پەیمانی کۆن و نوێی تێدابێت. بە بڕوای جولەکەکان، ئەمانە دوو کتێبی تەواو جیاوازن کە هیچ پەیوەندییەکیان بە یەکەوە نییە و دان بەوەدا نانێن کە دەکرێت کتێبێک هەبێت هەردوو کۆمەڵە دەقەکانی لەخۆ گرتبێ - هەرچەندە ئەو کتێب یاخود ڕێبازە سەرکەوتووترین باوەڕە کە بەسەر هەموو جیهاندا بڵاوبووەتەوە.

خوڵقێنەرانی وەسیەتنامەی نوێ نووسەری ئەو ٢٧ دەقە نەبوون کە کتێبەکە لەخۆی دەگرێت – ئەوان تەنیا بڵاوکەرەوە یان ناشری نووسراوەکە بوون. بەهۆی کەمیی

[١٨٧] Ehrman, Lost Christianities, S. ٢٣١.

سەرچاوەکانەوە نازانین ئایا ئەتانازۆس بە ئارەزووی خۆی لیستەکەی کۆکردۆتەوە یان پشتی بە بیرمەندانی پێشووی مەسیحی بەستووە. تەنیا ئەوەندە دەزانین پێش سینۆدەکانی هیپۆ و کارتاژ کۆمەڵەیەکی دیکەش هەبوون. کۆنترینیان لە مارسیۆن"Marcion"ەوە وەرگیراون کە زانای سەدەی دووەمە. کانۆنەکەی تەنیا ئینجیلی لوقا و دە نامەی پاولوس لە خۆ دەگرێت، بەڵام لەو دەقانەی دواتر ڕێگەی خۆیان بۆ ناو وەسیەتنامەی نوێ(ئینجیل) دۆزیەوە، گەلێک جیاوازە. یان مارسیۆن لە بوونی ئینجیل و دەقەکانیتر ئاگادار نەبووە، یان زۆر بە گرنگی دانەناوە.[١٨٨]

باوکی کلیسا یۆحەنا کریسۆستۆم"Johannes Chrysostomos" کە هاوچەرخی قەشە ئەتاناسیۆسە"Athanasius"، تەنیا ٢٢ کتێبی پێشنیار کردووە و یەک نامەی پەترۆس (١ پەترۆس) و دوو نامەی یۆحەنا (٢ و ٣ یۆحەنا)، نامەی یەهودا و پەیامە ئیلاهییەکەی لابردووە.[١٨٩] هەندێک لە کلیسەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هێشتا پابەندن بە لیستی کورتتری کریسۆستۆمەوە.[١٩٠] کلیسەی ئەرمەنی هەزار ساڵی خایاند بۆ

---

[١٨٨] Daria Pezzoli-Olgiati u. a., »Canon«, in Betz u. a., Religion Past and Present; David Salter Williams, »Reconsidering Marcion’s Gospel«, Journal of Biblical Literature ١٠٨/٣ (١٩٨٩), S. ٤٧٧ - ٩٦.

[١٨٩] Ashish J. Naidu, Transformed in Christ: Christology and the Christian Life in John Chrysostom (Eugene, Ore.: Pickwick Publications, ٢٠١٢), S. ٧٧.

[١٩٠] Bruce M. Metzger, The Canon of the New Testament: Its Origin, Development, and Significance (Oxford: Clarendon Press, ١٩٨٧), S. ٢١٩ f.

ئەوەی بۆچوونێک لەسەر پەیامی ئیلاهیی دروست بکات، بەڵام نامەیەکی سێیەمی پۆڵۆسیان بۆ کۆرنتیەکان ناساند، کە کلیساکانی دیکە بە ساختەکاریی دادەنێن.[١٩١] کلیسەی ئەتیوپی"Äthiopi " لیستەی ئەتاناسیۆسی بە تەواوی پەسەند کرد و چوار کتێبی دیکەی لێ زیاد کرد: سینۆدۆس"Sinodos"، نامەی کلیمن"Clemen"، کتێبی پەیمان" the Book of the Covenant" و دیداسکالیا "Didaskalia".[١٩٢] لیستەکانی دیکە بریتین لە دوو نامەی کلیمن، کتێبی شوانی هێرماس، نامەی بەرنابا"Barnaba"، ئاپۆکالیپسی پەترۆس و کۆمەڵێک دەقی دیکە کە لە لیستی ئەتاناسیادا نەبوون.[١٩٣]

ئێمە بە تەواویی نازانین بۆچی هەندێک دەق لەلایەن کلیسەی جیاواز و باوی کلیسا و ئەنجومەنی نوێنەرانەوە پێشنیارکراون یان ڕەتکراونەتەوە، بەڵام دەرەنجامەکانی گەلێک دوور مەودا بوون، چونکە دەقەکان ئەو کلیسانەیان لە لەخۆ دەگرت کە خۆیان ڕێکیان خستبوون. بۆ نموونە باسی ڕۆڵی ژنان لە ئاییی مەسیحیدا. هەندێک لە سەرکردە

---

١٩١ Ebd., S. ١٧٦, ٢٢٣ f.; Christopher Sheklian, »Venerating the Saints, Remembering the City: Armenian Memorial Practices and Community Formation in Contemporary Istanbul«, in Armenian Christianity Today: Identity Politics and Popular Practice, hg. v. Alexander Agadjanian (Surrey, U.K.: Ashgate, ٢٠١٤), S. ١٥٧; Bart Ehrman, Forgery and Counter-forgery: The Use of Literary Deceit in Early Christian Polemics (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٣), S. ٣٢. Siehe auch Ehrman, Lost Christianities, S. ٢١٠ f.

١٩٢ Ebd., S. ٢٣١.

١٩٣ Ebd., S. ٢٣٦ ff.

سەرەتاییەکانی دنیای مەسیحی پێیان وابوو ژنان لە ڕووی فیکریی و ئەخلاقییەوە لە پیاو کەمترن و تەنیا ڕۆڵێکی ژێردەستەیان لە کۆمەڵگا و دامەزراوەی ئایینی مەسیحیدا پێدەسپێردرێ. ئەم ڕوانگەیە بۆ نموونە لە یەکەم نامەی پاولوسدا بۆ تیمۆتێس "Timotheus" بە ڕوونی باسی لێوەکراوە.

لە بڕگەیەکدا هاتووە: "ئافرەت دەبێ بە هێمنی و بە ملکەچییەوە ڕابهێندرێ. من ڕێگە نادەم ژن وانە بڵێتەوە و دەسەڵاتی بەسەر مێردەکەیدا هەبێت. پێویستە ئافرەت بێدەنگ بێت. چونکە سەرەتا ئادەم خوڵقێندرا، پاشان حەوا. هەروەها ئەوە ئادەم نەبوو فریودرا، بەڵکوو ئەوە ژن بوو فریودرا و فەرمانەکەی شکاند. بەڵام بە لەدایکبوونی منداڵ ڕزگاریی دەبێت ئەگەر ژیانێکی هۆشیار، بە ئیمان، خۆشەویستی و پیرۆز بەڕێوەببات"(١ Tim ٢:١١ - ١٥). بەڵام زانایانی مۆدێرن و هەندێک لە مەسیحییە سەرەتاییەکانی وەک مارسیۆن ئەم نامەیە بە ساختەکارییەکی سەدەی دووەم دەزانن کە دەگەڕێتەوە بۆ پاولوس کە دەبێ لەلایەن کەسێکیترەوە نووسرابێ.[١٩٤] بە پێچەوانەی نامەی یەکەم بۆ تیمۆتێۆس"Timotheus"، دەقی گرنگتر لە سەدەی دووەم و سێیەم و چوارەمدا سەریان هەڵدا کە ژنان وەک یەکسان سەیر دەکرێن و تەنانەت ڕۆڵی سەرکردایەتیشیان

---

[١٩٤] Ebd., S. ٣٨; Ehrman, Forgery and Counter-forgery, S. ٢٠٣; Raymond F. Collins, »Pastoral Epistles«, in Betz u. a., Religion Past and Present.

پێدەسپێردرێ، وەک ئیوانگلیۆمی مەریەم[١٩٥] یان کردەوەکانی پاولوس و تێکلا"Thekla". دەقی دووەم لە دەوروبەری هەمان کاتدا و سەردەمی یەکەم نامە بۆ تیمۆسیۆس نووسراوە و بۆ ماوەیەکی زۆر جەماوەر چێژیان لێ وەرگرتووە.[١٩٦] باسی ڕووداوەکانی "Apostels Paulus" نێردراوی خودا و شاگردەکەی تێکلا "Thekla" دەکات و باس لەوە دەکات کە چلۆن تێکلا نەک هەر چەندین پەرجۆی بەڕێوەبردووە، بەڵکوو خۆی بە دەستی خۆی ئاوی پاکی بەسەر خۆیدا کردووە(تەمعید) و بانگەشەی بۆ ئایینەکەی کردووە. بۆ چەندین سەدە، تێکلا یەکێک بوو لە مرۆڤە پیرۆزە مەسیحییەکان کە زۆرترین ڕێزی لێدەگیرا و وەک بەڵگەیەک سەیر دەکرا کە ژنان دەتوانن تەمعید، بانگەواز و سەرکردایەتی کۆبوونەوە ئایینییەکان بکەن.[١٩٧]

پێش سینۆدی هیپۆ و کارتاژ، ڕوون نەبوو یەکەم نامەی بۆ تیمۆتێۆس دەسەڵاتی زیاتری هەبووە لە کردەوەکانی پاولوس

---

١٩٥ Ariel Sabar, »The Inside Story of a Controversial New Text About Jesus«, Smithsonian Magazine, ١٧. September ٢٠١٢, www.smithsonianmag.com/ history/the-inside-story-of-acontroversial- new-text-about-jesus-٤١٠٧٨٧٩١.

١٩٦ Dennis MacDonald, The Legend of the Apostle: The Battle for Paul in Story and Canon (Philadelphia: Westminster Press, ١٩٨٣), S. ١٧; Stephen J. Davis, The Cult of Saint Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠١), S. ٦.

١٩٧ Dennis MacDonald, The Legend of the Apostle: The Battle for Paul in Story and Canon (Philadelphia: Westminster Press, ١٩٨٣), S. ١٧; Stephen J. Davis, The Cult of Saint Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠١)

و تێکلا. قەشەکان بە هەڵبژاردنی دەقی یەکەم و دژی دەقی دووەم، هەڵوێستی مەسیحییەکانیان بەرامبەر بە ژنان تا ئەمڕۆش دیاریی کردووە. ئێمە تەنیا دەتوانین پێشبینی ئەوە بکەین کە مەسیحیەت چلۆن دەبوو ئەگەر وەسیەتنامەی نوێ لەبری نامەکەی تیمۆتێۆس کارەکانی پاولوس و تێکلای لەخۆ گرتبایە. ڕەنگە دایکی کلیسا لە پەنا باوکی کلیسا هەبایەن، و ڕەنگە ڕق و کینە لە هەنبەر ژنان وەک بێ ئیمانی سەیر کرایە، چونکە پەیامی خۆشەویستی عیسا بە لاڕێدا دەبات.

هەروەک چۆن جولەکەکان لەبیریان چوو کتێبی پیرۆزیان لەلایەن حاخامەکانەوە بڵاوکراوەتەوە، بە هەمان شێوە مەسیحییەکانیش لەبیریان چوو وەسیەتنامەی نوێیان لەلایەن سینۆدەکانەوە بڵاوکراوەتەوە، کە تەنیا قسەی بێ هەڵەی خودایان تێدا بینیوە. بەڵام لە کاتێکدا کتێبی ئینجیل بە باڵاترین دەسەڵات دادەنرا، بڵاوکەرەوەکانی کتێبەکە لە ڕێگەی کۆنترۆڵی خۆیانەوە بەسەر هەڵبژاردنەکاندا دەسەڵاتی ڕاستەقینەیان بەدەست دەهێنا. لە ئایینی جوولەکەدا، دامەزراندنی کانۆنی دەقی وەسیەتنامەی کۆن و میشنا شانبەشانی سەرهەڵدانی حاخامیەت و لە ئایینی مەسیحیدا دامەزراندنی دەقەکانی وەسیەتنامەی نوێ شانبەشانی بنیاتنانی کلیسەی مەسیحی یەکگرتوو ڕۆیشت.

مەسیحییەکان بەهۆی ئەو دەقانەی لە وەسیەتنامەی نوێدا دەیانخوێندەوە، متمانەیان بە کەسانی کلیسا وەک قەشە ئەتانازۆس هەبوو، هەروەها متمانەیان بە ئینجیل هەبوو، چونکە قەشەکان بۆ خوێندنەوە پێشنیاریان کردبوو. هەوڵدان تەنیا بۆ سەردانەواندنی هەموو دەسەڵاتێک بۆ تەکنۆلۆژیایەکی سەروو مرۆیی بێ هەڵە بووە، هەروەها هۆی سەرهەڵدانی دامەزراوەیەکی مرۆیی نوێ و لەڕادەبەدەر بەهێز – واتە کلیسا.

ژووری دەنگدانەوە

بە تێپەڕبوونی کات کێشەکانی لێکدانەوەی دەقە جاوازەکان، هاوسەنگیی هێزیان لە کتێبی ئینجیل بەرەو دامەزراوەی کلیسا گۆڕی. وەک چۆن حاخامایەتی بەهێزتر کرد چونکە کتێبە پیرۆزەکانی جولەکەکان داوای لێکدانەوەیان دەکرد، کلیسەی مەسیحیش بەهێزتر بوو چونکە کتێبە پیرۆزەکانی مەسیحیی هەمان کاریان بەرێوەبرد. دیارە گوتەیەکی عیسا، یان نامەیەکی پۆڵۆسی نێردراوی خودا دەیانتوانی بە شێوازێکی گەلێک جیاواز لێی تێبگەن و دامەزراوەکە خۆی بڕیاری دەدا کام خوێندنەوە ڕاستە و دەبێت پەیڕەو بکرێ. سەرەڕای ئەمەش دامەزراوەکە چەندین جار لەسەر لێکدانەوە بۆ ململانێی دەسەڵات لاوازیی لەخۆی نیشان داوە. دەرەنجامەکەی ئەوە بوو کە پێی دەوترێت جیابوونەوە"schism"، بۆ نموونە دابەشبوون و لێکدابڕان بەسەر کلیسەی ڕۆمانی-کاتۆلیکی و ئۆرتۆدۆکسدا.

هەموو مەسیحییەکان وتاری "شاخ"یان لە ئینجیلی مەتیدا خوێندۆتەوە و بیستوویانە دەبێ دوژمنەکانیان خۆش بوێت و بەهەشت شوێنی هەژارانە. بەڵام ئەوە مانای چییە؟

مەسیحییەکان دەبوو ئەمە وەک بانگەوازێک تێبگەن کە لە هیچ هێزێکی سەربازی کەڵکوەرنەگرن[١٩٨] یان هەموو پلەبەندییە کۆمەڵایەتییەکان ڕەت بکەنەوە.[١٩٩] بەڵام کلیسەی کاتۆلیکی ئەو چەشنە لێکدانەوە ئاشتیخواز و یەکسانیخوازانەی وەک بێ ئیمانی مەحکووم کردووە. گوتەکانی عیسایان بە شێوەیەک لێکدایەوە کە بتوانن ببنە گەورەترین خاوەن زەوی لە ئورووپا، سەرکردایەتی شەڕە خاچپەرستەکانی خوێناوی بکەن و سیستەمێکی کونترۆڵی زێدەڕۆی باوەڕی بکوژ دابمەزرێنن. هەرچەندە ئیلاهیاتی کاتۆلیکی دەیزانی عیسا داوای خۆشەویستی تەنانەت بۆ دوژمنانیش دەکات، بەڵام بە سادەیی سووتاندنی بێباوەڕانی بە کردەوەیەکی خۆشەویستی ئایین ناساند، چونکە ویستیان ترس و خۆف بخەنە ناو ئەو مرۆڤانەوە کە باوەڕی جیاواز لە کلیسایان هەبوو و لە ڕوانگەی خۆیانەوە لە کەوتنە ناو دۆزەخ ڕزگاریان بکەن. لە سەرەتای سەدەی ١٤دا، کونترۆڵی ڕوانگەی فەرەنسی جاک فۆرنیەر"Jacques Fournier" نامەیەکی وردی نووسی کە بۆچی وتاری سەر "شاخ" ڕەوایەتی بە

---

[١٩٨] Knut Willem Ruyter, »Pacifism and Military Service in the Early Church«, CrossCurrents ٣٢/١ (١٩٨٢), S. ٥٤ - ٧٠; Harold S. Bender, »The Pacifism of the Sixteenth Century Anabaptists«, Church History ٢٤/٢ (١٩٥٥), S. ١١٩ - ٣١.

[١٩٩] Michael J. Lewis, City of Refuge: Separatists and Utopian Town Planning (Princeton, N.J.: Princeton University Press, ٢٠١٦), S. ٩٧.

گۆشەگیریکردنی بێ باوەڕان داوە.[٢٠٠] بۆچوونەکانی فۆرنیەر بە هیچ شێوەیەک بۆچوونێکی کەمینە نەبوون – چونکە دواتر دەبێتە هۆکار بۆ وەرگرتنی پۆستی پاپا بینێدیکت "Benedikt XII" دوازدەهەم(١٣٣٤ – ١٣٤٢).

فۆرنیەر وەک بازڕەس و دواتر وەک پاپا دەبوو دڵنیابێت لەوەی لێکدانەوەی کلیسەی کاتۆلیکی بۆ کتێبی ئینجیل زاڵ بێت و خۆی بسەلمێنێت. بۆ ئەم مەبەستە ئەو و پیاوانیتری کلیسا نەک هەر ئامرازی توندوتیژییان بەکارهێنا، بەڵکوو دەستیان بەسەر کۆنترۆڵی بەرهەمهێنانی کتێبی ئینجیلیشدا گرت. پێش داهێنانی چاپخانە لە ئورووپا لە سەدەی پازدەهەمدا، دروستکردنی نوسخەی کتێب کارێکی گرانبەها بوو کە تەنیا دەوڵەمەندترینی دامەزراوەکان توانایی ئەو کارەیان هەبوو. کلیسەی کاتۆلیکی هەموو دەسەڵات و سامانی خۆی بەکارهێنا بۆ دابەشکردنی کۆپی ئەو دەقانەی خۆیان پێیان باش بوو و بە ڕاستیان دادەنا، هەروەها هاوکاتیش بڵاوکردنەوەی ئەو دەقانەی قەدەخە دەکرد کە جیاواز لە دەقەکەی خۆیان بوو.

بێگومان کلیسەی کاتۆلیکی نەیتوانی ڕێگری لە بیرمەندانی ئازاد بکات کە لێرە و لەوێ بیرۆکەی خۆیان و دژ بەوانیان

[٢٠٠] Irene Bueno, »False Prophets and Ravening Wolves: Biblical Exegesis as a Tool Against Heretics in Jacques Fournier’s Postilla on Matthew«, Speculum ٨٩/١ (٢٠١٤), S. ٣٥ - ٦٥.

دەردەبڕی. بەڵام لەبەر ئەوەی خۆیان ناوەندەکانی تۆڕی زانیاریی سەدەکانی ناوەڕاستیان کۆنترۆڵ دەکرد- وەک ژووری نووسین، ئارشیف و کتێبخانەکان- توانیان ڕێگری لە بەناو "بێباوەڕان" بکەن بۆ بڵاوکردنەوەی بەرهەمهێنان و دابەشکردنی نوسخەی کتێبەکانیان. هەندێک نموونە ئەوە دەردەخەن کە چەندە کارێکی قورس و ئاڵۆز بووە بتوانن مرۆڤی ئازاد بۆچوونەکانیان لەناو خەڵیکدا بڵاوبکەنەوە. کاتێک لیۆفریک "Leofric"لە ساڵی ١٠٥٠ بوو بە قەشەی ئێکستەر"Exeter"، تەنیا پێنج کتێب لە کتێبخانەی کاتدرالەکەدا هەبوون. دەستبەجێ ژوورێکی نووسینی دامەزراند، لە ماوەی ٢٢ ساڵدا تا مردنی لە ساڵی ١٠٧٢، نووسەران ٦٦ کتێبی دیکەیان بەرهەم هێنا.[٢٠١] لە سەدەی ١٣دا کتێبخانەی زانکۆی ئۆکسفۆرد لە مشتێک کتێب پێکهاتبوو کە لە گاوسندووقێکدا لە ژێر کلیسای سانت مەریەم ڕاگیرابوون. لە ساڵی ١٤٢٤ کتێبخانەی زانکۆی کامبریج ١٢٢ کتێبی تێدابوو.[٢٠٢] هەروەها لە فەرمانێکی زانکۆی ئۆکسفۆرد لە ساڵی ١٤٠٩دا هاتووە کە "هەموو دەقە مۆدێرنەکان" کە دەتوانرێت لە زانکۆکەدا وەک وانە بخوێندرێن، دەبێ بە کۆی دەنگی "ئەنجومەنێکەوە کە لە

[٢٠١] Peter K. Yu, »Of Monks, Medieval Scribes, and Middlemen«, Michigan State Law Review ٢٠٠٦/١ (٢٠٠٦), S. ٧.

[٢٠٢] Marc Drogin, Anathema! Medieval Scribes and the History of Book Curses (Totowa, N.J.: Allanheld, Osmun, ١٩٨٣), S. ٣٧.

دوانزە زانای ئایینی پێکهاتووە و لەلایەن قەشەیەکەوە دەستنیشانکراون" پەسەند بکرێن.[٢٠٣]

کلیسا ویستویەتی کۆمەڵگا لە ژوورێکی تەنگدا زیندانی بکات و تەنیا ڕێگە بدات ئەو کتێبانە دابەش بکرێن کە پشتگیریی لە ڕوانگەی ئایینەکەیان دەکەن. دیارە خەڵکیش متمانەیان بە کلیسا هەبوو چونکە زۆربەی هەرە زۆری کتێبەکان پشتگیریان لەم ڕوانگەیە دەکرد. تەنانەت ئەو کەسە ئاساییانەی نەیاندەتوانی بخوێننەوە، کاتی خوێندنەوەی دەقەکان لە لایەن قەشەکانەوە یان بە ڕوونکردنەوەی ناوەڕۆکەکانیان سەرسام دەبوون. بەم شێوەیە باوەڕداریی بە تەکنۆلۆژیای سەروو مرۆیی کە گوایە بێ هەڵە بوو لە وەسیەتنامەی نوێ(ئینجیل)دا، پەرەی بە سەرهەڵدانی دامەزراوەی لە ڕادەبەدەر بەهێز بەڵام پڕ لە هەڵەی وەک کلیسەی کاتۆلیکی دا، کە هەموو بۆچوونێکی دژ بە خۆیانی وەک "باوەڕی درۆ" سەرکوت دەکرد و ڕێگەی نەدەدا هیچ مرۆڤێک بۆچوونەکانیان بخاتە ژێر پرسیارەوە.

شارەزایانی زانیاریی کاتۆلیکی وەک جاک فۆرنێر ڕۆژانێکی زۆریان بە خوێندنەوەی لێکدانەوەکانی تۆماس ڤۆن ئەکویناس "Thomas von Aquins" بۆ لێکدانەوەی ئاوگوستین

---

[٢٠٣] Nicholas Watson, »Censorship and Cultural Change in Late- Medieval England: Vernacular Theology, the Oxford Translation Debate, and Arundel’s Constitutions of ١٤٠٩«, Speculum ٧٠/٤ (١٩٩٥), S. ٨٢٧.

لەسەر نامەکانی پاولووسی پیرۆز بەسەر دەبرد و ناوبەناو لێکدانەوەکانی خۆیان دەنووسی. ئەم دەقە تێکەڵاوانە نوێنەرایەتی ڕاستەقینەبوونی بابەتەکەیان نەدەکرد؛ بەڵکوو ئینفۆسفێرێکی(زانیاریی نوێ) یان دروستکرد کە تەنانەت گەورەتر و بەهێزتر بوو لەوەی کە حاخامە جولەکەکان دروستیان کردبوو. ئوروپییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست وەکوو کۆکۆنێک لەم زانیارییە نوێیەدا جێگیر بوون و ژیانی ڕۆژانەیان، بیرکردنەوە و هەستەکانیان وشە بە وشە لە دەقەکان زیادکرد.

کەرەسەی چاپ، زانست و جادووکارەکان

هەوڵی نەهێشتنی هەڵەی نووسینی مرۆڤ و ڕادەستکردنەوەی دەقێکی بێ هەڵە بە شێوەیەکی قورس هەرەسی هێنا. ئەمەش لاوازیی حاخامەکانی جوولەکە یان ڕۆحانییە کاتۆلیکییەکان نەبوو، چونکە چاکسازیخوازانی پرۆتستانت هەمان تاقیکردنەوەیان دووبارە و سێبارە بەردەوام دووپات دەکردەوە کە هەمیشەش هەمان ئەنجامیان وەردەگرتەوە. لوتار"Luther" و کالڤین "Calvin" و زانایانی ئایینی دواتر ئیدیعایان دەکرد پێویست ناکات دامەزراوەیەکی مرۆیی هەڵە لە نێوان باوەڕداران و کتێبی ئینجیلدا بوەستێ. مەسیحییەکان دەبێ ئەو بیرۆکراسییە مشەخۆرانەی وەک مێش کە لە دەوری کتێبی ئینجیل کۆبوونەوە لەناو ببەن و بەدوای پەیوەندیی ڕاستەوخۆی گوتەی ڕەسەنی خودادا بگەڕێن. بەڵام وشەی خودا هەرگیز بە بێ مرۆڤ نەیتوانی خۆی لێکبداتەوە، بۆیە لایەنگرانی لۆتەر و کالڤینیستەکان و گروپە بێژمارەکانیتری پرۆتستانت دامەزراوەی خۆیان دامەزراند، دەسەڵاتی لێکدانەوەیان بۆ

دەقەکان پێکهینا و بوونە هۆکاری سەرەکی بۆ گۆشەگیریکردنی مرۆڤی بەناو بێباوەڕ.[٢٠٤]

ئەگەر دەقی بێ هەڵە تەنیا ببێتە هۆی سەرهەڵدانی کلیسەی هەڵە و سەرکوتکەر، مرۆڤ چلۆن هەڵسوکەوت لەهەنبەر کێشە و هەڵەی مرۆڤ بکات؟ تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی وا گریمانە دەکات چارەسەریی ئەم کێشەیە پێچەوانەی کلیسایە، واتە بازاڕێکی ئازادی زانیاریی. لە ئەنجامدا کاتێک هەموو بەربەستەکانی بەردەم وەڕێکەوتنی زانیارییەکان لابردرێ، بە ناچاری هەڵەکان ئاشکرا دەکرێن و ڕاستییەکان جێگەیان دەگرنەوە. بەڵام وەک لە پێشەکیدا بینرا، ئەمە خەیاڵێکی پاکە. بۆ ئەوەی تێ بگەین بۆچی ئەمە وایە، با کەمێک قووڵتر بچینە ناو باسەکەوە.

ڕووداوێکی زانستی یەکێکە لە خاڵە گرنگ و سەرەکییەکانی مێژووی تۆڕی زانیاریی: "شۆڕشی چاپکردن". داهێنانی چاپخانە لە سەدەی پازدەهەمی ئورووپادا بووە هۆی ئەوەی دەقەکان بە شێوەیەکی خێرا، هەرزان، نهێنی و بە ژومارێکی زۆر بەرهەمبهێنرێن، تەنانەت ئەگەر کلیسەی کاتۆلیکیش نارازی بێت. بەپێی خەمڵاندنەکان لە ماوەی نزیکەی پێنج دەیەی نێوان ساڵانی ١٤٥٤ بۆ ١٥٠٠ زیاتر لە دوانزە ملیۆن

---

[٢٠٤] David B. Barrett/George Thomas Kurian/Todd M. Johnson, World Christian Encyclopedia: A Comparative Survey of Churches and Religions in the Modern World (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠١), S. ١٢.

کتێب لە ئورووپا چاپکراون. بۆ هەڵسەنگاندن: لە ماوەی هەزار ساڵی پێشوودا، ڕەنگە تەنیا یازدە ملیۆن کتێب بە دەست کۆپی کرابێت.[٢٠٥] تا ساڵی ١٦٠٠ هەموو چەشنە گروپە پەراوێزییەکان – بێباوەڕ، شۆڕشگێڕ، زانایان – توانیان نووسینەکانیان بە خێرایی و ئاسانتر لە چاپ دەن و بڵاویان بکەنەوە و بەم شێوەیەش لە هەموو کاتێک زیاتر بۆچوونەکانیان بە دەستی خەڵکی بگەیێنن.

لە مێژووی زانیاریدا، داهێنانی چاپخانە لە سەرەتای ئورووپای مۆدێرن بە سەردەمیکی تایبەتی سەرکەوتنی زانیاریی دادەنرێت، چونکە تۆڕی زانیاریی قورنەی ئورووپای لە چنگی کلیسای زێدەڕۆ ڕزگار کرد. دەوترێ بە هێنانە کایەی ئاسانکاریی بۆ ئاڵوگۆڕی زانیاریی، ڕێگا بۆ شۆڕشی زانستیش خۆشکرا. لە ڕاستیشدا بڕێک ڕاستیی لەم وتەیەدا هەیە. بەبێ چاپخانە، بە دڵنیاییەوە بۆ کۆپەرنیکۆس "Kopernikus"، گالیلە "Galilei" و زانایانیتر پەرەپێدان و بڵاوکردنەوەی بیرۆکەکانیان ئەوەندە هاسان نەدەبوو.

بەڵام چاپخانە هاندەری ڕاستەقینەی شۆڕشی زانستی نەبوو. چاپخانە تەنیا بووە ئامرازێک بۆ ئەوەی دەقەکان بە دڵسۆزیەوە بەرهەم بهێنرێنەوە. چونکە ئامێرەکە خۆی

---

[٢٠٥] Eltjo Buringh/Jan Luiten Van Zanden, »Charting the ›Rise of the West‹: Manuscripts and Printed Books in Europe, a Long- Term Perspective from the Sixth Through Eighteenth Centuries«, Journal of Economic History ٦٩ (٢٠٠٩), S. ٤٠٩ - ٤٥.

نەیدەتوانی بیرۆکەی خۆی پەرەپێبدات. ئەوانەی پەیوەندییەک لە نێوان چاپخانە و زانستدا دروست دەکەن، وا گریمانە دەکەن کردەوەی بەرهەمهێنان و دابەشکردنی زانیاریی زیاتر، لەڕووی ناچارییەوە بەرەو ڕاستییەکانمان دەبات. لە ڕاستیدا چاپخانە نەک هەر ڕێگەی بە بڵاوبوونەوەی خێرای ڕاستییە زانستییەکان دا، بەڵکوو ڕێگەی بۆ خەیاڵی ئایینی، هەواڵی ساختە و تیۆرییەکانی پیلانگێڕییش خۆش کرد. بەدناوترین نموونەی پەرەپێدانی ئایینی، ڕەنگە باوەڕ بە پیلانێکی جیهانی جادووکاریی بووبێ، کە ئورووپای سەدەکانی ناوەڕاستیان خستە ناو ڕاوێکی جادووکاریی بێ وێنەو و کارەساتێک دژ بە مرۆڤایەتیی.[٢٠٦]

باوەڕ بە سیحر و بە گشت جادووکاریی بە درێژایی مێژوو و بەسەر هەموو قورنەکاندا بڵاو ببۆوە، بەڵام هەر کۆمەڵگایەک بە شێوەیەکی جیاواز و خەیاڵیی هەڵسوکەوتیان لەگەڵ جادووکارەکاندا کردووە. هەندێک کۆمەڵگا پێیان وابوو جادووکار کۆنترۆڵی ڕۆح دەکەن، لەگەڵ مردووەکان قسە دەکەن و پێشبینی داهاتوو دەکەن؛ هەندێکیتر پێیان وابوو جادووکار ئاژەڵ دەدزن و گەنجینەی شاراوەیان دۆزیوەتەوە. کۆمەڵێک پێیان وابوو جادووکار

[٢٠٦] Meine Beschreibung der Hexenverfolgungen stützt sich insbesondere auf Ronald Hutton, The Witch: A History of Fear, from Ancient Times to the Present (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠١٧).

نەخۆشیی لەگەڵ خۆیان دەهێنن و بەرهەمی مەزراکانیان لەناو دەبەن، دەرمانی خۆشەویستی دروست دەکەن و هەندێکی دیکەش خەیاڵیان دەکرد شەوانە دێنە ناو ماڵەکانەوە، کاری ناو ماڵ بەڕێوەدەبەن و شیر دەدزن. لە هەندێک شوێن جادووکار بە پلەی یەکەم وەک ژن خەیاڵ دەکران، لای هەندێکیتر زۆرینەیان پیاو بوون. هەندێک کولتوور لە جادووکار دەترسان و خۆیان لێ دوور دەخستەوە، هەندێکیتر تەحەمولیان دەکردن یان تەنانەت دەیانپەرستن. جگە لەوەش هەمیشە لە هەموو شوێنێک کۆمەڵگا هەبووە کە هیچ گرنگییەکیان بە جادووکار نەداوە.[٢٠٧]

زۆربەی کۆمەڵگا ئورووپاییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست سەر بەم دووەمیان واتە ئایین بوون. کلیسەی کاتۆلیکی جادووکاری وەک هەڕەشەیەک بۆ سەر مرۆڤایەتی سەیر نەدەکرد و تەنانەت هەندێک لە ئەندامانی کلیسا دژی ڕاوەنانیان بوون. کانۆنی "Episcopi"، دەقێکی کاریگەرە لە سەدەی دەیەمدا کە باوەڕی کلیسەی لەسەر ئەو پرسە دارشتووە، سیحر بە خەیاڵ و باوەڕبوون بە جادووکار بە خورافاتێکی نامەسیحی

[٢٠٧] Meine Beschreibung der Hexenverfolgungen stützt sich insbesondere auf Ronald Hutton, The Witch: A History of Fear, from Ancient Times to the Present (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠١٧).

دادەنێ.[٢٠٨] ڕاوکردنی جادووکار هی سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست نەبوو بەڵکوو دیاردەیەکی مۆدێرن بوو.

لە ساڵانی ١٤٢٠ و ١٤٣٠دا پیاوانی کلیسا و زانایان کە زۆربەیان خەڵکی ناوچەی ئالپ بوون، توخمەکانی ئایینی مەسیحی، فۆلکلۆری ناوچەیی و میراتی یۆنانی-ڕۆمییان وەرگرت و بە تێکەڵەیەک لەمانە تیۆرییەکی نوێی جادووکارییان خوڵقاند.[٢٠٩] لە ڕابردوودا، جادووکار، ئەگەر تەنیا ترسیان لێ بوایە، بە پلەی یەکەم کێشەیەکی ناوخۆیی بوون – هەندێک بە مەبەستی خراپەکاریی واتە ئەنجامدانی دزی و کوشتن پەنایان بۆ جادووکاریی دەبرد. بەڵام مۆدێلی

---

[٢٠٨] Ebd. Der Canon Episcopi aus dem ١٠. Jahrhundert (oder späten ٩. Jahrhundert) fand Eingang in das Kirchenrecht. Darin heißt es, dass der Satan die Menschen verführt, alle möglichen fantastischen Geschehnisse zu glauben, zum Beispiel, dass sie fliegen können; zu glauben, dass derlei Geschehnisse real sind, sei eine Sünde. Die frühmodernen Hexenjäger behaupten das genaue Gegenteil: Sie behaupten, dass diese Geschehnisse real seien und dass es eine Sünde sei, sie anzuzweifeln. Siehe auch Julian Goodare, »Witches' Flight in Scottish Demonology«, in Demonology and Witch-Hunting in Early Modern Europe, hg. v. Julian Goodare/Rita Voltmer/Liv Helene Willumsen (London: Routledge, ٢٠٢٠), S. ١٤٧ - ٦٧.

[٢٠٩] Hutton, Witch; Richard Kieckhefer, »The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft«, in The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America, hg. v. Brian P. Levack (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٣), S. ١٥٨ - ٧٨; Fabrizio Conti, »Notes on the Nature of Beliefs in Witchcraft: Folklore and Classical Culture in Fifteenth Century Mendicant Traditions«, Religions ١٠/١٠ (٢٠١٩), S. ٥٧٦; Chantal Ammann-Doubliez, »La première chasse aux sorciers en Valais (١٤٢٨ - ١٤٣٦?)«, in L'imaginaire du sabbat: Édition critique des textes les plus anciens (١٤٣٠ c. - ١٤٤٠ c.), hg. v. Martine Ostorero u. a. (Lausanne: Université de Lausanne, Section d'Histoire, Faculté des Lettres, ١٩٩٩), S. ٦٣ - ٩٨; Nachman Ben- Yehuda, »The European Witch Craze: Still a Sociologist's Perspective«, American Journal of Sociology ٨٨/٦ (١٩٨٣), S. ١٢٧٥ - ٧٩; Hans Peter Broedel, »Fifteenth-Century Witch Beliefs«, in Levack, Oxford Handbook of Witchcraft.

نوێی تیۆلۆژیی، جادووکاریان وەک هەڕەشەیەکی زۆر گەورەتر بۆ سەر کۆمەڵگا دەبینی. گوایە پیلانێکی جیهانی گرووپێکی جادووکاریی بە سەرۆکایەتی شەیتان باوەڕێکی پێکهێناوە و بۆ دامەزراوەیەکی دژە ئایینی مەسیحی پەرەی سەندووە. ئامانجیان کەم یان زۆر تێکدانی نەزمی کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتییە. جادووکارەکان لە جەماوەرێکی گەورەی شەوانەدا بۆ پەرستنی شەیتان، قوربانیکردنی منداڵان، خواردنی گۆشتی مرۆڤ هەروەها بە خوێندنەوەی سیحری جادووکارانە بۆ خولْقاندنی زریان، پەتا و کارەساتەکانیتر کۆدەبنەوە.

بە سووتەمەنی بیرۆکەی لەم چەشنە، پیاوانی ئایینی و ئاغاکانی ناوچەی ڤالیس"Wallis" لە ناوچەکانی وڵاتی سویس یەکەم ڕاوکردنی جادووکار و دادگاییکردنی بەکۆمەڵیان لە نێوان ساڵانی ١٤٢٨ بۆ ١٤٣٦ بەڕێوەبرد، کە تێیدا زیاتر لە ٢٠٠ ژن و پیاو لە سێدارە دران یان سووتێندران. لە بەرزاییەکانی کوێستانی ئاڵپەوە دەنگۆی پیلانگێڕیی جادووکاریی جیهانی لە ناوچەکانی دیکەی ئورووپادا بڵاوبۆوە، بەڵام بە هیچ شێوەیەک ترسی لێ نەکەوتەوە، دەسەڵاتدارانی کلیسای کاتۆلیکیش ئەو پرسەیان بە جیددی وەرنەگرت و لە هیچ شوێنێکدا ڕاوکردنی جادووکاریی بەکۆمەڵ، هاوشێوەی سویس بەڕێوەنەچوو. لە ساڵی

١٤٨٥، بازرەسێکی دۆمینیکان بە ناوی هاینریچ کرامر "Heinrich Kramer" لە تیرۆل دەستی بە ڕاوکردنی جادووکاری نوێ کرد. کرامر لایەنگرێکی سەرسەختی تیۆری پیلانگێڕی جادووکاریی شەیتان بوو.[٢١٠] هەروەها پێ دەچێت لە ڕووی دەروونییەوە تەواو نەبووبێت و تۆمەتەکانی لەسەر جادووکاریی شەیتانی لە ژنکوژی کۆنەپەرستانە و وەسوەسەی سێکسییەوە سەرچاوەیان گرتبێ. کلیساکانی ناوچەکە، بە تایبەت قەشەی بریکسن "Brixen"، دووری خۆیان پاراست و بە نیگەرانییەوە سەیری هەڵسوکەتی کرامەریان دەکرد. لەسەر ئەو تۆمەتانەی لە مرۆڤی جادوگەری دەدا، دوای گرتنی چالاکییەکانی کرامریان وەستاند، بەڵام دوای ماوەیەک ئازادیان کرد و لە ناوچەکە دەرکرا.[٢١١]

کرامر بە یارمەتی چاپخانە بەرگریی لە خۆی کرد. لە دوو ساڵی دوای دەرکردنییەوە، کتێبێکی بە ناوی " Malleus

[٢١٠] Hans Broedel, The ›Malleus Maleficarum‹ and the Construction of Witchcraft: Theology and Popular Belief (Manchester: Manchester University Press, ٢٠٠٣); Martine Ostorero, »Un lecteur attentif du Speculum historiale de Vincent de Beauvais au XVe siècle: L’inquisiteur bourguignon Nicolas Jacquier et la réalité des apparitions démoniaques«, Spicae: Cahiers de l’Atelier Vincent de Beauvais ٣ (٢٠١٣).
[٢١١] Zu Kramer und seinen Schriften siehe Broedel, The ›Malleus Maleficarum‹ and the Construction of Witchcraft. Siehe auch Tamar Herzig, »The Bestselling Demonologist: Heinrich Institoris’s Malleus Maleficarum«, in The Science of Demons: Early Modern Authors Facing Witchcraft and the Devil, hg. v. Jan Machielsen (New York: Routledge, ٢٠٢٠), S. ٥٣ - ٦٧.

Maleficarum" نووسی و چاپی کرد کە زیاتر بە ناوی چەکوشی جادووکارانەوە ناسراوە. ڕێنماییيەک بوو بۆ ناسینەوە و کوشتنی جادووکارەکان، کە تێیدا کرامر بە وردی باسی ئەو پیلانگێڕییە جیهانییەی کردووە و بۆ مەسیحییە باشەکانی ڕوونکردووەتەوە چلۆن دەتوانن جادووکار بناسنەوە، پێش بە کارە نالەبارەکانیان بگرن و مەبەستەکانیان پووچەڵ بکەنەوە. لە سەرووی هەمووشیانەوە، شێوازی ئەشکەنجەدانی ترسێنەر پێشنیار دەکات بۆ ناچارکردنی دان پێ دانانان بە گومانلێکراوەکان و بە چەقبەستوویی جەختی لەوە کردۆتەوە کە تاکە سزای ئەگەریی بۆ تاوانبارەکان سووتاندن و لەسێدارەدانیانە.

کرامر بیرۆکە و چیرۆکە کۆنەکانی کۆکردۆتەوە و چەندین وردەکاریشی لە خەیاڵی گەشاوە و ڕقاوی خۆیەوە لێ زیاد کردووە. بە پشتبەستن بە دەقە ژنکوژەکانی وەک یەکەم نامەی تیمۆسی"Timotheus"، کراسێکی سێکسی نوێی کردە بەری جادووکاریی. ئەو بانگەشەی ئەوەی دەکرد جادووکارەکان زۆرینەیان لە ژن پێکهاتوون، چونکە جادووکاریی لە شەهوەتەوە سەریهەڵداوە، و شەهوەتیش لە ژناندا بەهێزترە. لایەنگران و خوێنەرانی خۆی ئاگادار کردۆتەوە کە تەنانەت ژنانی خواپەرستیش دەتوانن لە

ڕێگەی پەیوەندیی سێکسییەوە ببنە جادووکار و جادووکاریی بۆ مێردەکانیان بکەن.[٢١٢]

کرامر بەشێکی تەواو لە کتێبی "Malleus Maleficarum"تەرخان دەکات بۆ توانایی جادووکاران بۆ دزینی ئەندامی نێرینەی پیاوان. ئەو زۆر بە وردی دەچێتە ناو ئەو پرسیارەوە کە ئایا بەڕاستی جادووکار توانایی دزینی ئەندامی نێرینەی پیاوانیان هەیە یان تەنیا فێڵ لە پیاوان دەکەن و باوەڕیان پێدێنن کە توانایی سێکسییان نەماوە. کرامر دەپرسێت: "چلۆن دەکرێت ئەم جادووکارانە بێننە بەرچاو کە هەندێکجار بە ژمارەیەکی زۆر، هاوکات بیست بۆ سی ئەندام، لە هێلانەیەک یان دۆڵابێکدا ڕادەگرن، ئەم ئەندامە زیندووانە دەجووڵێنەوە، دانەوێڵە و خۆراک وەردەگرن، دەڵێن زۆر کەس بینیویانە و بە شێوەیەکی ئاشکرا باسی لێوە دەکەن"؟ هەروەها چیرۆکێک دەگێڕێتەوە کە لە پیاوێک بیستوویەتی: کەسێک گێڕاویەتەوە، کاتێک ئەندامی جەستەی لەدەستداوە و ڕووی لە جادووکارێک کردووە بۆ ئەوەی تەندروستی خۆی وەربگرێتەوە، جادوکار فەرمانی بە پیاوە نەخۆشەکە کردووە لە دارێک سەرکەوێت و ڕێگەی پێداوە لە هێلانەیکدا کە چەندین ئەندامی پیاوی تێدا بووە، یەکیان هەڵبژێرێ. کاتێک ویستوویە ئەندامێکی گەورە هەڵگرێت،

---

[٢١٢] Broedel, The >Malleus Maleficarum< and the Construction of Witchcraft, S. ١٧٨.

جادووکارەکە وتوویە: نا ئەوە مەبە؛ و لە درێژەی وتارەکەیدا گوتوویە ئەمە هی قەشەیەکی عیلمانی بووە".[٢١٣] زۆرێک لە بیرۆکەکانی ئەمڕۆ سەبارەت بە جادووکار - بۆ نموونە ئەو جادووکارانەی زۆرینەیان ژن بوون، پەیوەندیی سێکسی بێ سنووریان بووە، منداڵیان کوشتووە و جەستەیان بڕیون و لەت لەتیان کردوون - دەتوانرێت بگەڕێنرێتەوە بۆ بۆچوونەکانی کرامر.

زۆرێک لە ئەندامانی کلیسا سەرەتا بە هەمان شێوەی قەشەی بریکسن گومانیان لە بیرۆکە شێتەکانی کرامەر بووە و زانایانی ئایینی ڕەخنەیەکی زۆریان لە کتێبەکەی گرتووە.[٢١٤] سەرەڕای ئەوەش، چەکوشی جادووکارانە یەکێک لە سەرکەوتووترین کتێبە فرۆشراوەکان لە سەرەتای ئورووپای مۆدێرن بووە. ئەو بانگەوازی بۆ قووڵترین ترسی دەروونیی خەڵک و بەرژەوەندییە ڕووکارییەکانیان لە مرۆڤخۆریی، کۆرپەکوژی و پیلانگێڕیی شەیتانیی کردووە. ئەم کتێبە تا ساڵی ١٥٠٠ هەشت جار چاپ کراوەتەوە، تا ساڵی ١٥٢٠

[٢١٣] Jakob Sprenger/Heinrich Institoris [Kramer], Der Hexenhammer, übers. v. J. W. R. Schmidt (Berlin: Hermann Barsdorf Verlag, ١٩٢٣). »Ueber die Art, wie sie die männlichen Glieder wegzuhexen pflegen«, https://de.wikisource.org/wiki /DerHexenhammer (١٩٢٣)/Zweit

[٢١٤] Tamar Herzig, »Witches, Saints, and Heretics: Heinrich Kramer' s Ties with Italian Women Mystics«, Magic, Ritual, and Witchcraft ١/١ (٢٠٠٦), S. ٢٦; André Schnyder, »Malleus maleficarum« von Heinrich Institoris (alias Kramer) unter Mithilfe Jakob Sprengers aufgrund der dämonologischen Tradition zusammengestellt: Kommentar zur Wiedergabe des Erstdrucks von ١٤٨٧ (Hain ٩٢٣٨) (Göppingen: Kümmerle, ١٩٩٣), S. ٦٢.

پێنج چاپی دیکە و تا ساڵی ١٦٧٠ شانزە چاپی دیکە؛ دیارە وەرگێڕان بە زمانەکانیتریشی دەبێ لێ زیاد بکرێ.[٢١٥] ئەم کتێبەبوو بە کارێکی ستاندارد لەسەر جادووکاریی و ڕاوکردنی جادووکار هەروەها ئیلهامبەخش بوو بۆ مرۆڤی تەقلیدکەری بێژومار. لەگەڵ ناسینی ناوبانگی کرامر، زانایانی ئایینیش تیۆرییەکانی ئەویان وەرگرتووە و پەرەیان پێداوە. لە ساڵی ١٥٠٠ کرامر وەک نێردراوی پاپا و بازرەسی بۆهێمی"Böhmen" و مۆراویا "Mähren"دەستنیشانکراوە. بیرۆکەکانی تا ئەمڕۆش لە جیهاندا بڵاو بوونەوە و زۆرێک لە تیۆرییەکانی پیلانێکی ئێستای شەیتانیی جیهانە – بۆ نموونە قانون "QAnon" – لەسەر بنەمای فەنتازیای ئەو دامەزراوە و ژیانێکی نوێیان پێداوە.

زێدەڕۆیی دەبێت ئەگەر بڵێین داهێنانی چاپخانە ئەرکێکی تاوانبارانە بووە بۆ ڕاوکردنی جادووکار لە سەراسەری ئورووپا، بەڵام چاپخانە ڕۆڵێکی چارەنووسسازی لە بڵاوبوونەوەی خێرای باوەڕکردن بە پیلانێکی شەیتانی جیهانی گێڕاوە. لەگەڵ بڵاوبوونەوە و ناساندنی بیرۆکەکانی کرامر، دامەزراوە چاپەمەنییەکان نەک هەر کتێبی "Malleus Maleficarum" و تەقلیدکارانی کرامریان چاپکرد، بەڵکوو ئەو نامیلکانەشیان بڵاوکردەوە کە دەق و وێنەی هەستیاریان تێدابوو و ئەو

---

٢١٥ Broedel, The >Malleus Maleficarum< and the Construction of Witchcraft, S. ٧ f.

کەسانەیان نیشان دەدا کە گۆیا جنۆکەکان هێرشیان کردوونەتە سەر و وێنەی ئەو جادووکارانەیان دەکێشاوە کە لەسەر کۆگا دارەکان دەسووتێندران.[٢١٦] هەروەها ئەم بڵاوکراوانە بوونە هۆی ئەوەی قسە و باسی خەیاڵی سەبارەت بە ڕەهەندەکانی پیلانگێڕیی بخوڵقێندرێن. بۆ نموونە دادوەر و ڕاوچی جادووکار، هێنری بۆگێت "Henri Boguet" (١٥٥٠ – ١٦١٩) خەڵکی بۆرگۆند"Burgund"، بەراوەردی کردووە تەنیا لە فەرەنسا ٣٠٠ هەزار و لە هەموو ئوروپا یەک ملیۆن و ٨٠٠ هەزار جادووکار هەیە.[٢١٧] ئیدیعای لەم چەشنە سووتەمەنی مێژوویەکی ساختەی جەماوەرییان وەڕێخست کە لە ئەنجامدا لە نێوان سەدەی ١٦ و ١٧ نیزیکەی ٤٠ تا ٥٠ هەزار کەسی بێتاوان ئەشکەنجە

---

[٢١٦] Zur Beziehung zwischen der Erfindung des Buchdrucks und der europäischen Hexenverfolgung siehe Charles Zika, The Appearance of Witchcraft: Print and Visual Culture in Sixteenth-Century Europe (London: Routledge, ٢٠٠٧); Robert Walinski-Kiehl, »Pamphlets, Propaganda, and Witch- Hunting in Germany, c. ١٥٦٠ - c. ١٦٣٠«, Reformation ٦/١ (٢٠٠٢), S. ٤٩ - ٧٤; Alison Rowlands, Witchcraft Narratives in Germany: Rothenburg, ١٥٦١ - ١٦٥٢ (Manchester: Manchester University Press, ٢٠٠٣); Walter Stephens, Demon Lovers: Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief (Chicago: University of Chicago Press, ٢٠٠٢); Brian P. Levack, The Witch-Hunt in Early Modern Europe (London: Longman, ١٩٨٧). Eine Untersuchung, die die Beziehung zwischen Buchdruck und Hexenverfolgungen herunterspielt, ist Stuart Clark, Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe (Oxford: Clarendon Press, ١٩٩٧).

[٢١٧] Brian P. Levack, Introduction to Oxford Handbook of Witchcraft, ١ - ١٠ Anm. ١٣; Henry Boguet, An Examen of Witches Drawn from Various Trials of Many of This Sect in the District of Saint Oyan de Joux, Commonly Known as Saint Claude, in the County of Burgundy, Including the Procedure Necessary to a Judge in Trials for Witchcraft, übers. v. Montague Summers/E. Allen Ashwin (London: J. Rodker, ١٩٢٩), S. xxxii.

دران و کوژران.[٢١٨] قوربانییەکان هەموو چین و توێژی کۆمەڵگای لەخۆ گرتبوو و تەنانەت لە نێویاندا منداڵی پێنج ساڵانیشی تێدابوو.[٢١٩]

خەڵک لە ژێر گاڵتەجاڕترین بیانوودا دەستیان کرد بە تۆمەتبارکردنی یەکتر بە جادووکاریی، زۆر جاریش وەک تۆڵەسەندنەوەی کەسیی، هەروەها بە هیوای سوودی ئابووریی یان سیاسی مرۆڤیان تۆمەتبار دەکرد. کاتێک لێکۆڵینەوەی فەرمی وەڕێدەکەوت، تۆمەتبارەکان هیچ شانسێکیان بۆ پارێزگاریی لەخۆیان پێ نەدەدرا و دەستبەجێ دەکووژران. ئەو شێوازە لێکۆڵینەوانەی لەلایەن کتێبەکەی کرامر واتە"چەکوشی جادووکارانەوە" پێشنیارکرابوون، بەڕاستی شەیتانی بوون. ئەگەر لەژێر ئەشکەنجەدا ئەو مرۆڤانە دانیان بەوەدا نابێ کە جادووکارن، ئەوا لە سێدارە دەدران، موڵک و ماڵیان بەسەر جەلاد و دادوەرەکاندا دابەش دەکرا. ئەگەریش دانیان بە جادووکاربوونیان نەنابا، ئەمە بە بەڵگەی خۆڕاگری شەیتانی دادەنرا و بە شێوەیەکی ترسناک ئەشکەنجە دەکران: ئەشکەنجەدەران قامکەکانیان دەشکاندن، بە ئاسنی داغ ئەشکەنجەیان دەدان، جەستەیان

---

[٢١٨] James Sharpe, Witchcraft in Early Modern England (New York: Routledge, ٢٠١٩), S. ٥.

[٢١٩] Robert S. Walinski-Kiehl, »The Devil's Children: Child Witch-Trials in Early Modern Germany«, Continuity and Change ١١/٢ (١٩٩٦), S. ١٧١ - ٨٩; William Monter, »Witchcraft in Iberia«, in Levack, Oxford Handbook of Witchcraft, S. ٢٦٨ - ٨٢.

تا ئەو جێگایەی ئەندامەکانیان دەشکا و لێکهەڵدەدڕا، لێکیان بڵاودەکردنەوە ، یان سەریان لە ئاوی کوڵاودا نوقم دەکردن. درەنگ یان زوو ناچاریان دەکردن دان بە تاوانباربوونیان بێنن و بەپەلە لە سێدارە دەدران.[٢٢٠]

بۆ نموونە بنەماڵەی پاپنهایمەر"Pappenheimer"، لە ساڵی ١٦٠٠ لە شاری مونیخی ئاڵمان بە تۆمەتی جادووکاریی دەستگیرکران: خێزانەکە باوکی بنەماڵەکە پاوڵۆس"Paulus"، ئانا"Anna"ی دایک و دوو کوڕی پێگەیشتوو و کوڕێکی تەمەن دە ساڵان بە ناوی هانسێل"Hänsel"ی لەخۆ گرتبوو. سەرەتا هانسێلی بچووکیان ئەشکەنجە داوە. لە ڕاپۆڕتی لێکۆڵینەوەکەدا کە تا ئەمڕۆش لە ئارشیڤی شاری مونیخدا دەتوانرێت سەیر بکرێت، کوڕەکەیان تا ئەو سنوورە ئەشکەنجە داوە کە دژ بە دایکی خۆی بوەستێ.[٢٢١] دوای ئەشکەنجەیەکی دڕەندانە، خێزانی پاپنهایمەر دانیان بە تاوانی بێژوماردا هێناوە: لەوانەش ناچار کراون بڵێن لە ڕێگەی جادووکارییەوە ٢٦٥ کەسیان کوشتووە و بە جادووەکەیان چاردە زریانی وێرانکەریان وەڕێخستووە. پاشان بۆ ئەم خێزانە سزای لەسێدارەدانیان بەڕێوەچووە.

---

[٢٢٠] Sprenger/Institoris [Kramer], Der Hexenhammer.

[٢٢١] Michael Kunze, Highroad to the Stake: A Tale of Witchcraft (Chicago: University of Chicago Press, ١٩٨٩), S. ٨٧.

چوار کەسە گەورەکانی ناو خێزانەکە بە ئاسنی سوورەوەکراو و داغ گۆشتیان لە ئێسکەکانیان لێکردوونەوە، ئێسکی ئەندامی پیاوەکان لەسەر شوێنی ئەشکەنجەکە شکێندراون، مەمکی دایکەکەیان بڕیوە و پاش ئەوەی بە دارەوە بەستراونەتەوە، بە زیندوویی هەموویان سووتێنراون. هانسێلی تەمەن دە ساڵان دەبوو هەموو ئەمانە سەیر بکات. دوای چوار مانگ ئەویش لە سێدارە دراوە.[٢٢٢] ڕاوچییە جادووکارەکان لە گەڕان بەدوای شەیتان و هاوکارەکانیدا لەڕادەبەدەر ورد بوون. بەڵام ئەگەر لەڕاستیدا بیانویستبایە مرۆڤی خراپ و شەیتانیی بدۆزنەوە، تەنیا دەبوو سەیری ئاوێنە بکەن.

---

[٢٢٢] Mehr Details zu diesem Fall siehe ebd. Zur Hinrichtung siehe auch Robert E. Butts, »De Praestigiis Daemonum: Early Modern Witchcraft: Some Philosophical Reflections«, in Witches, Scientists, Philosophers: Essays and Lectures, hg. v. Graham Solomon (Dordrecht: Springer Netherlands, ٢٠٠٠), S. ١٤ f.

ڕزگارکردن بەهۆی پشکنینی باوەڕ لە ئیسپانیا

ڕاوچیی جادووکار بە دەگمەن خۆیان بە کوشتنی تاکە کەس یان خێزانێک ڕازی ڕادەگرت. لەبەر ئەوەی باوەڕیان بە پیلانێکی جیهانی هەبوو، تۆمەتباران بۆ ناسینەوەی هاوکارەکانیان ئەشکەنجە دەدران. ئەمەش خۆی بەڵگە و بەهانەیەکی تەواو بوو بۆ دەستگیرکردن، ئەشکەنجەدان و لەسێدارەدانی مرۆڤی زیاتر. ئەگەر بەرپرس، زانایان یان پیاوانی ئاییی نارەزایەتیان بەرامبەر بەو شێوازە بێمانایانە لەخۆیان نیشاندابایە، ئەو هەڵسوکەوتەیان وەک بەڵگەیەک لێکدەدرایەوە کە ئەوانیش جادووکارن، ئینجا ئەوانیش دەستگیر دەکران و ئەشکەنجە دەدران.

بۆ نموونە لە ساڵی ١٤٥٣ لە سەرەتای شەیتانیبوونی جادووکارەکاندا، زانای ئاییی فەرەنسی بە ناوی گیلۆم ئیدلین "Guillaume Edelin" ئازایانە هەوڵیدا ئەو باوەڕە ساختەیە بنەبڕ بکات. گیلۆم ئیدلین ئاماژەی بە کانۆنی "Episcopi Canon" سەدەی ناوەڕاست کردوە کە بەپێی ئەو جادووکاریی خەیاڵێکی ساختەیە و جادووکار شەوانە بۆ چاوپێکەوتنێک لەگەڵ شەیتان نافڕن. دوای ئەمە، خودی ئیدێلین بە

جادووکار تۆمەتبار کرا و دەستگیریان کرد. لە ژێر ئەشکەنجەدا دان بەوەدادەنێت کە لەسەر گەسکی جادووکارێک فڕیوە و پەیمانێکی لەگەڵ شەیتان واژۆ کردووە، هەروەها فەرمانی لە خودی شەیتانەوە وەرگرتووە کە جادووکاریی وەک شتێکی خەیاڵی وەسف بکات. دادوەرەکان بەخشەندە بوون – لە گوناهەکەی خۆش بوون و تەنیا سزای زیندانی هەتاهەتاییان بەسەردا سەپاندووە.[٢٢٣]

ڕاوکردنی جادووکار لایەنی تاریکی ئینفۆسفێر[٢٢٤] نیشان دەدات. وەک چلۆن باسە ڕابینییەکانی تەلمود و مشتومڕە زانستییەکان سەبارەت بە وەسیەتنامەی نوێ(ئینجیل) زانیاریی هەڵە بوون، ڕاوکردنی جادووکاریش بەهۆی لافاوێکی زانیارییەوە خۆراکی بۆ دابین کرا، ئەمەش تەنیا نوێنەرایەتی ڕاستەقینەی ڕووداوەکانی نەدەکرد، بەڵکوو لەڕاستیدا واقیعێکی نوێی دەخوڵقاند. جادووکاریی واقیعێکی بابەتیی نییە. لە سەرەتای ئورووپای مۆدێرن، کەس پەیوەندیی سێکسی لەگەڵ شەیتان نەکردووە، یان لەسەر گەسکی جادوویی نەفڕیوە. بەڵام جادووکاریان کردە واقیعێکی ئینترسوبژێکتیف. هەروەک دۆخی باوەڕ بە "پارە" یان

[٢٢٣] Gareth Medway, Lure of the Sinister: The Unnatural History of Satanism (New York: New York University Press, ٢٠٠١); Broedel, »Malleus Maleficarum« and the Construction of Witchcraft; David Pickering, Cassell’s Dictionary of Witchcraft (London: Cassell, ٢٠٠٣).

[٢٢٤] ئینفۆسفێر بەشێکی میتافیزیکی زانیاریی، داتا، زانین و پەیوەندییەکە کە بەهۆی یەکەکانی زانیارییەوە پێی دەوترێت ئینفۆرگ"Inforgs" (یان ئەندامانی زانیاریی).

"نەتەوە"، جادووکاریش لە ڕێگەی ئاڵوگۆڕی زانیاریی نادورست، ڕاستەقینەی لێ خوڵقێندرا.

به پتوونی بیرۆکراسیەکی ڕاوچی جادووکاریی بۆ ئەم ئاڵوگۆڕە تەرخان کرابوو. زانایانی ئیلاهیات، پارێزەران، بەرپرسانی کلیسا و چاپکەرەکان پارەیان بۆ کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی زانیاریی لەسەر جادووکاریی، پۆلێنکردن و دەستەبەندییان، لێکۆڵینەوە لە هەڵسوکەوتیان و پێشنیارکردن بۆ بەرەنگاربوونەوەیان تەرخان کرد. ڕاوچی بە ئەزموون بۆ ڕاوی جادووکار خزمەتیان بە شار و شازادەکان دەکرد و پارەیەکی زۆریان وەردەگرت. ئارشیڤەکان پڕ بوون لە ڕاپۆرتی وردی ڕاوکردنی جادووکار و بەڵگەی دادگاییکردن و دان پێ دانانانی وردی جادووکارەکان، کە لە ژێر ئەشکەنجەی نامرۆڤانەدا وەرگیرابوون. شارەزایانیش هەموو ئەو زانیارییە بەردەستانەیان بەکارهێناوە بۆ پەرەپێدانی هەرچی زیاتری تیۆرییەکەیان. وەک مرۆڤی ئایینی کە مشتومڕیان لەسەر لێکدانەوەی دروستی کتێبی ئینجیل دەکرد، ڕاوچی جادووکاریش مشتومڕیان لەسەر لێکدانەوەی دروستی کتێبی "Malleus Maleficarum" و کتێبە کاریگەرەکانی دیکە دەکرد. بیرۆکراسی ڕاوچی جادووکارەکان هیچیتری نەکرد جگە لەوەی بیرۆکراسی زۆرجار دەیکات: لایەنی ئینترسوبژێکتیڤی "جادووکاریی" داهێنا و ڕاستەقینەیەکی لێ خوڵقاند. تەنانەت

فۆڕمی تایبەتی خۆی هەبوو، لەگەڵ تۆمەت و دان پێ داناناني ستاندارد، هەروەها شوێن بۆ ڕێکەوت، ناو و ئیمزای تۆمەتبارەکە. ئەم زانیاریانە نەزمێکی خوڵقاند و دەسەڵاتی پێبەخشی؛ ڕێگایەکی بۆ تاکەکان بۆ وەدەستهێنانی دەسەڵات هەروەها ئامرازێکی بۆ دیسپلینکردنی ئەندامەکانی کۆمەڵگا دابین کرد. بەڵام هیچ ڕاستیی یان حیکمەتێکی بەرهەم نەهێنا.

بەو ڕادەیەی بیرۆکراسی ڕاوچی جادووکارەکان زانیاریی زۆرتری دەخوڵقاند، بە هەمان ڕادەش ئاڵۆزتر دەبۆوە ئەو زانیارییانە وەک خەیاڵێکی ساختە ڕەت بکرێتەوە. ئایا ئەم زنجیرە زانیارییەی سەبارەت بە جادووکاریی لەناو کۆمەڵدا وەڕێ کەوتبوو تاقە خاڵێکی ڕاستیی لەخۆ دەگرت؟ ئەی ئەو کتێبە زۆرانەی لە لایەن زانایانی کلیساوە لەسەر ئەم بابەتە نووسرابوون چی؟ تۆماری دادگای دادوەرە ناودارەکان؟ هەروەها دەیان هەزار دان پێ داناناني بەڵگەدار لە لایەن تاوانبارە بێگوناهەکان کە لەژێر ئەشکەنجادا ناچار کرابوون و هیچ پەیوەندییەکی بە ڕاستەقینەوە نەبوون چی؟

ئەم واقیعە نوێیەی ئینترسوبژێکتیڤ ئەوەندە قەناعەتپێکەر بوو تەنانەت هەندێک لەو مرۆڤە بێگوناهانە باوەڕیان بەوە هێنابوو کە سەر بە هاوپەیمانییەکی شەیتانی جیهانین. لای خۆیانەوە دەیانگوت: "ئەگەر هەموو لەسەر ئەو باوەڕە بن، وادیارە ڕاستە!" وەک لە بەشی دووەمدا

بینیمان، مرۆڤ بەردەوام سەر بۆ ئەو بۆچوونانە دادەنەوێنین کە یادەوەریی درۆ و ساختە دەکاتە ئەرکی خودی مرۆڤ. بە دڵنیاییەوە لە ئورووپا هەندێک کەس هەبوون کە خەونیان بە بانگکردنی شەیتان، پەیوەندی سێکسی لەگەڵ شەیتان و بەڕێوەبردنی کاری جادووکاریی دەبینی. کاتێکیش بە جادووکاریی تۆمەتبار دەکران، خەونەکانیان تێکەڵ بە ڕاستەقینە دەکرد و خۆشیان باوەڕیان پێدێنا.[٢٢٥]

تەنانەت کاتێک ڕاوکردنی جادووکار لە سەرەتای سەدەی ١٧دا گەیشتە لووتکەی ترسێنەری خۆی و زۆر کەس گومانیان دەکرد کە شتێک لە هەڵەدایە، گەلێک چەتوون بوو ئەم ڕوانگەیە وەک خەیاڵێکی ساختە ڕەت بکرێتەوە. یەکێک لە ناخۆشترین ڕووداوی ڕاوکردنی جادووکار لە سەرەتای ئورووپای مۆدێرن لە کۆتاییەکانی ساڵانی ١٦٢٠ لە بیسومەن بامبێرگ "Bistümern Bamberg" و وۆرزبۆرگ "Würzburg" ڕوویدا. لە شاری بامبێرگ، شارێک کە لەو کاتەدا کەمێک کەمتر لە ١٢ هەزار دانیشتووی هەبووە[٢٢٦]، لە نێوان ساڵانی ١٦٢٥ بۆ ١٦٣١ نیزیکەی ٩٠٠ کەسی بێتاوان

[٢٢٥] Gary K. Waite, »Sixteenth-Century Religious Reform and the Witch-Hunts«, in Levack, Oxford Handbook of Witchcraft, S. ٤٩٩.

[٢٢٦] Mark Häberlein/Johannes Staudenmaier, »Bamberg«, in Handbuch kultureller Zentren der Frühen Neuzeit: Städte und Residenzen im alten deutschen Sprachraum, hg. v. Wolfgang Adam/Siegrid Westphal (Berlin: De Gruyter, ٢٠١٣), S. ٥٧.

لە سێدارە دراون.[٢٢٧] لە شاری وۆرزبۆرگیش لە کۆی ژمارەی دانیشتووانی ١١٥٠٠ کەس، ١٢٠٠ کەس ئەشکەنجە دراون و کوژراون.[٢٢٨] لە مانگی ئابی ساڵی ١٦٢٩دا، ڕاوێژکاری قەشەی کلیسا نامەیەکی بۆ هاوڕێیەکی نووسیوە و گومانی خۆی لەسەر ئەو بابەتە دەربڕیوە. نامەکە شایەنی ئەوەیە بە تەواوی بخرێتە ڕوو: "ئەو جادووکارییەی کە شازادەکەمان پێی وابوو کۆتایی پێهێناوە، بە شێوەیەک سەرهەڵدەداتەوە کە ناتوانرێت باسی لێبکرێت. ئاخ، نەهامەتی و مەینەتەکان - هێشتا ٤٠٠ کەس لە شارەکەدا هەن، کەسانی سەروەر و خۆبەزلزان، لە هەموو پلە و ڕەگەزێکی کۆمەڵ، تەنانەت پیاوانی ئایینیش، هێندە بە توندیی تۆمەتبارن کە دەکرا لە هەر کاتێکدا بە تۆمەتی جادووکاریی بگیرێن. دیارە ڕوونە زۆرێک لە مرۆڤی نیزیک بە شازادەی میهرەبانم، لە هەر دەسەڵات و لێهاتوویەکەوە، دەبوو زۆربەیان لە سێدارە بدرێن: ئەندامانی ڕێکوپێکیی کۆمەڵ، زانا، ڕاوێژکارانی شازادە، پزیشک، بەرپرس، هەروەها خوێندکاری یاسایی. سەروەرم زیاتر لە چل خوێندکاری هەیە کە بەم زووانە دەبنە قەشە،

[٢٢٧] Birke Grießhammer, Angeklagt - gemartert - verbrannt: Die Opfer der Hexenverfolgung in Franken (Erfurt: Sutton, ٢٠١٣), S. ٤٣.

[٢٢٨] Wolfgang Behringer, Witches and Witch-Hunts: A Global History (Cambridge, U.K.: Polity Press, ٢٠٠٤), S. ١٥٠; Griesshammer, Angeklagt - gemartert - verbrannt, S. ٤٣; Arnold Scheuerbrandt, Südwestdeutsche Stadttypen und Städtegruppen bis zum frühen ١٩. Jahrhundert: Ein Beitrag zur Kulturlandschaftsgeschichte und zur kulturräumlichen Gliederung des nördlichen Baden-Württemberg und seiner Nachbargebiete (Heidelberg: Selbstverlag des Geographischen Instituts der Universität, ١٩٧٢), S. ٣٨٣.

دەوترێت لە نێویاندا سێزدە، چواردە جادووکار هەن. چەند ڕۆژێک لەمەوبەر دیاکۆنێک(کەسایەتیی کلیسا) دەستگیرکرا، دوو کەسیتریش کە لەوێ میوان بوون هەڵاتن. دوێنێ بەرپرسی کۆنسیستۆری کلیساکەمان دەستگیرکرا و لەسەر میزێک بۆ ئەشکەنجەکردن ڕاکێشرا. بە یەک وشەی، بە دڵنیاییەوە یەک لەسەر سێی شارەکە تاوانبارە. دەوڵەمەندترین، باشترین و ناودارترینی پیاوانی ئایینی پێشتر دادگایی کراون. هەشت ڕۆژ لەمەوبەر ژنێکی گەنجی نۆزدە ساڵان لەسێدارەدرا، کە هەمووان دەڵێن جوانترین مرۆڤ بووە لە هەموو شارەکەدا، هەروەها لەلایەن هەمووانەوە وەک کچێکی تاقانە ناسرابوو، بێگەرد و پاک؛ دواتر حەوت هەشت کەسیتر لە باشترین و جوانترین کەسەکان...

بە هەمان شێوە زۆرێک لە سێدارە دەدرێن چونکە گۆیا ئینکاری خودایان کردووە و بەشدارییان لە سەماکاندا کردووە، ئەمانە بە پێچەوانەوە سووکایەتییان بە هیچ مرۆڤێک نەکردووە.

بۆ کۆتایی هێنان بەم دۆخە نەکبەتە، منداڵانی تەمەن سێ و چوار ساڵ هەن کە ژمارەیان نزیکەی ٣٠٠ کەسە، و دەوترێت لەگەڵ شەیتان پەیوەندییان هەبووە. من منداڵی حەوت ساڵانم بینیوە لە سێدارە دراون، هەروەها خوێندکاری ئازای تەمەن دە و دوانزە و چواردە و پانزە

سالان... ناتوانم و نامەوێت زیاتر لەسەر ئەم نەهامەتییە بنووسم".

راوێژکارێک نووسراوەیەکی سەرنجڕاکێشی لێ زیاد کردوە:

"هەرچەندە زۆر شتی سەیر و ترسناک لەوێ ڕوویداوە، بەڵام ئەوە شتێکی دڵنیا و ڕاستە کە لە شوێنێکدا کە بە ناوی فراونبێرگ"Frauenberg"ناسراوە، شەیتان خۆی کۆبوونەوەی لەگەڵ ٨٠٠٠ لایەنگرانی ئەنجامداوە و لەبەردەم هەموو کۆمەڵەکەدا ئاخافتنی کردووە. هەروەها بەسەر گوێگرانیدا (جادووکار و ئەهریمەنەکان) لەبری کۆمۆنۆی پیرۆز، گۆشت و خواردەمەنی دابەش کردووە. ئەمە تەنیا کوفرێکی ئاسایی نەبوو، بەڵکوو گەورەترین و توندوتیژترین سووکایەتیی بە ئایین بوو. من بۆ وەسفکردن و وێناکردنی لەرزم گرتووە".[٢٢٩] دوای ئەوەی ڕاوێژکارەکە ترسی خۆی لە شێتی ڕاوکردنی جادووکارەکانی وۆرزبۆرگ "Würzburger" دەربڕیوە، جەخت لەوە دەکاتەوە کە باوەڕی بە کۆمەڵی جادووکارەکانی شەیتان هەیە. دیارە ئەو خۆی هەرگیز شاهیدی جادووکاریی نەبووە، بەڵام ئەوەندە زانیاریی لەسەر جادووکارەکان بڵاوکراوەتەوە کە بەزەحمەت دەکرێت باوەڕیان پێ نەکرێت. ڕاوکردنی جادووکار کارەساتێک بوو کە بەهۆی بڵاوبوونەوەی زانیاریی

---

[٢٢٩] Friedrich Leitschuh, Beiträge zur Geschichte des Hexenwesens in Franken (Bamberg: Verlag von Carl Hübschers Buchhandlung, ١٨٨٣), S. ١٧ ff. www.digitalesammlungen. de/en/view/bsb١١٥٦٣١٧٦.

ژەهراوییەوە خولقێندرابوو. ئەمە نموونەیەکی نایابی کێشەیەکن کە بەهۆی زانیارییەوە دروست کراون و بەهۆی زانیاریی زیاترەوە دۆخێکی گەلێک خراپتریان خولقاندووە.

ئەم ئەنجامە نەک هەر لەلایەن مێژوونووسانی مۆدێرن بەڵکوو لەلایەن چاودێرانی ژیری ئەو سەردەمەشەوە پەرەیان پێدراوە. ئەلۆنسۆ دی سالازار فریاس "Alonso de Salazar Frías"، بازرەسێکی ئیسپانی، بە قووڵی لێکۆڵینەوەی لە ڕاوکردنی جادووکارەکان و دادگاییکردنیان لە سەرەتای سەدەی ١٧ دا کردووە. لە کۆتاییدا هاتووتە سەر ئەم ئەنجامە: "من تەنانەت بەڵگەیەکم نییە و هیچیش نازانم کە وابکات باوەڕم بەوە هەبێت کە تا ئێستا کردەوەیەکی جادووکاریی بەڕێوەچووبێ ... پێش ئەوەی باسیان لێبکرێت و لەسەریان بنووسرێت، نە جادووکار هەبوون و نە ئەو کەسانەی سیحریان لێکراوە".[٢٣٠] سالازار فریاس لە گرنگیی واقیعە ئینترسوبژێکتیڤەکان تێگەیشتووە و تەواوی ئەرکی جادووکاریی وەک زانیارییەکی ئینترسوبژێکتیڤ ئاشکرا کردووە.

مێژووی ڕاوکردنی جادووکارانی ئەوروپی نیشان دەدات بۆ لابردنی ئاستەنگەکانی بەردەم وەڕێکەوتنی ئازادیی زانیاریی و

[٢٣٠] Robert Rapley, Witch Hunts: From Salem to Guantanamo Bay (Montreal: McGill-Queen’s University Press, ٢٠٠٧), S. ٢٢ f.

بۆ دۆزینەوەی ڕاستییەکان مەرج نییە هەمیشە دۆخێکی لەبار بێت. ئەنجامەکەی دەتوانێت بە هەمان ئاسانی بڵاوبوونەوەی درۆ، خەیاڵ و خولْقاندنی زانیاریی ژەهراوی بێت. هەروەها بازاڕێکی ئازادیی بیرۆکەکان دەتوانێت هاندەر بۆ بڵاوبوونەوەی کارەسات و هەواڵی هەستیار و ساختە بێ. ئەمەش گەلێک هاسانە بۆ تێگەیشتن: دەزگای چاپەمەنیی و کتێبفرۆشەکان بە بەرهەمی ترسێنەری وەک "چەکوشی جادووکارانە" پارەی زیاتریان بەدەستهێناوە بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ کاری بیرکاریی وشک بە شێوازی کتێبی (سەبارەت بە خولگەی کۆرپەکانی ئاسمان)ی کۆپەرنیکۆس، هەرچەندە ئەم دووەمیان سووتەمەنییەکی گرنگ بوو بۆ شۆڕشی زانستی. کۆپەرنیکۆس بە کتێبەکەی زەوی لە ناوەندی گەردوون ڕەها کرد و بەم شێوەیە شۆڕشی کۆپەرنیکی بە ناوی خۆیەوە وەڕێخست. بەڵام کاتێک کتێبەکە لەساڵی ١٥٤٣دا بڵاوکرایەوە، چاپەکەی لە سنووری ٤٠٠ نوسخە تێپەڕ نەبوو. چاپی دووەمی تا ساڵی ١٥٦٦ لە هەمان سنووردا مایەوە و چاپی سێیەمیشی ساڵی ١٦١٧ دەرکەوت. وەک ئارسەر کۆستلەر "Arthur Koestler" بە گاڵتەجاڕیەوە گوتوویە:"خراپترین فرۆش" بوو.[٢٣١] ئەوەی بەڕاستی شۆڕشی زانستی وەڕێخست نە چاپخانە بوو و نە وەڕێکەوتنی ئازادیی

---

[٢٣١] Arthur Koestler, The Sleepwalkers: A History of Man's Changing Vision of the Universe (London: Penguin Books, ٢٠١٤), S. ١٦٨.

زانیاریی، بەڵکوو ڕێبازێکی نوێ بوو بۆ کێشەکانی هەڵەی مرۆڤ.

دۆزینەوەی نەزانیی

مێژووی چاپخانە و ڕاوکردنی جادووکار ئەوەمان بۆ دەردەخات کە بازاڕێکی زانیاریی نافەرمیی مەرج نییە یارمەتیدەرمان بێت بۆ دەستنیشانکردن و ڕاستکردنەوەی هەڵەکان، چونکە ڕەنگە لە جیاتی ئاشکراکردنی ڕاستییەکان لە بەرژەوەندیی پێکهێنانی کارەساتدا بێت. بۆ ئەوەی ڕاستی زاڵ بێت، دەبێ پلاندانەر یان ڕاستیپارێزێک هەبێت کە بتوانێت هاوسەنگییەکە لە بەرژەوەندیی ڕاستییەکان بگۆڕێت. بەڵام وەک لە مێژووی کلیسای کاتۆلیکیدا دەردەکەوێت، ئەم پلاندانەرانە زۆرجار دەسەڵاتی خۆیان لەژێر ناوی بۆچوونی ناکۆکیی وەک هەڵە و ڕێگریکردن لە ئاماژەدان و ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی خۆیان بۆ سەرکوتکردنی هەر ڕەخنەیەک بەکارهێناوە. ئایا دەتوانرێت مرۆڤێکی بەرپرسی باش بدۆزرێتەوە کە لە جیاتی پێکهێنانی دەسەڵات و هێزی زیاتر بۆ خۆی، بۆ پێشخستنی گەڕان بەدوای ڕاستیدا هەوڵ بدات؟

لە سەرەتای ئورووپای مۆدێرن، ڕێک ئەو چەشنە دامەزراوە کۆراتۆرییانە "kurator"[٢٣٢] بوون کە سەریان هەڵدا – نەک چاپخانە و نەک خولگەی کۆرپە ئاسمانییەکان – کە بوونە بناغەی شۆڕشی زانستی. هەروەها ئەم دامەزراوانە زانکۆکانیش ناگرێتەوە: لە نێو عەقڵی پێشەنگی شۆڕشی زانستیدا هیچ پرۆفیسۆرێکی بواری زانستیی بەشدار نەبوون. نیکۆلاوس کۆپەرنیکۆس "Nikolaus Kopernikus"، ڕۆبەرت بۆیل "Robert Boyle"، تایکۆ براهی "Tycho Brahe" و ڕێنی دیکارت "René Descartes"، هەروەها سپینۆزا "Spinoza"، لایبنیز "Leibniz"، لۆک "Locke"، بێرکلی "Berkeley"، ڤۆڵتێر "Voltaire"، دیدێرۆ "Diderot" یان ڕۆسۆش "Rousseau" لە زانکۆکاندا کاریان نەکردووە.

ئەو دامودەزگا کوراتۆریانەی کە ڕۆڵێکی سەرەکییان لە شۆڕشی زانستیدا هەبووە، زانا و توێژەرانی ناوەوە و دەرەوەی زانکۆیان بەیەکەوە گرێدا و تۆڕێکی زانیارییان دروستکرد کە سەرەتا هەموو ئورووپا و دواجاریش تەواوی جیهانی گرتەوە. بۆ ئەوەی شۆڕشی زانستی زەبری زیاتر بەدەست بهێنێت، زانایان دەبوو بتوانن متمانەیان بە کاری ئەو هاوکارانە هەبێت کە هەرگیز بە شێوەیەکی شەخسیی چاویان پێ نەکەوتووە یان پەیوەندییان لەگەڵیاندا نەبووە. ئەم متمانەیە لەلایەن

[٢٣٢] وەکوو کۆڕاتۆرێک مرۆڤ بەرپرسیارە بۆ ڕێکخستن و پلاندانان و چەمکی پێشانگە هەمیشەیی یان تایبەتەکان و بڕیار لەسەر فۆکۆسی بابەتیی ئەوان دەدات.

کۆمەڵە زانستییەکانی وەک " Royal Society of London for Improving" بۆ باشترکردنی زانیاریی سروشتی کە لە ساڵی ١٦٦٠ دامەزراوە و ئەکادیمیای زانستی فەرەنسی (١٦٦٦)، گۆڤارەکانی زانستی وەک " Philosophical Transactions of the Royal Society " (١٦٦٥) یان " Histoire de l’Académie Royale des Sciences " (١٦٩٩)و بڵاوکەرەوە زانستییەکانی وەک " die Macher der Encyclopédie "(١٧٥١ – ١٧٧٢)پێک هاتن. لە کردەوەدا ئەم ڕێکخراوانە لەسەر بنەمای بەڵگەی ئەزموونی زانیاریی بونیات نران و سەرنجیان زیاتر بۆ دۆزینەوەکانی کۆپەرنیکۆس ڕاکێشرا نەک وەهمەکانی هاینریچ کرامر. کاتێک کەسێک بابەتێکی پێشکەش بە گۆڤارێکی زانستی دەکرد، پرسیاری سەرەکی بۆ سەرنوسەرەکان ئەوە نەبوو کە "چەند کەس پارە بۆ خوێندنەوەی بابەتەکە دەدەن ، بەڵکوو "چ بەڵگەیەک هەیە بۆ ڕاستیی بوونی؟"

ئەم تۆڕە زانیارییە نوێیانە لە سەرەتادا وەک تۆڕی جاڵجاڵۆکە ناسک دەرکەوتن و هێزی گۆڕینی کۆمەڵگایان نەبوو. بە پێچەوانەی ڕاوچی جادووکار، سەرنووسەرانی کتێبی هەڵسوکەوتە فەلسەفیەکانی کۆمەڵگا نەیاندەتوانی کەس ئەشکەنجە بدەن و لەسەر کۆگای دار بیانسوتێنن. هەروەها بە پێچەوانەی کلیسای کاتۆلیکییەوە، ئەکادیمیای زانستیی زەوی و سامانی زۆری نەبوو. سەرەڕای ئەوەش، دامەزراوە

زانستییەکان بە بەکارهێنانی شێوازێکی ڕەسەنی متمانەپێکراو بۆ دۆزینەوەی ڕاستییەکانی ژیان کاریگەرییان بەدەستهێنا. زۆرجار کلیسا بە ئیدیعاکردنی ئەوەی ڕاستیی تەنیا لە کتێبێکی بێ هەڵەی وەک ئینجیلدا بوونی هەیە متمانەی خەڵکیان بەدەست دەهێنا. بەڵام دامەزراوەیەکی زانستی لە ژێر سێبەری میکانیزمی بەهێزی خۆ ڕاستکردنەوەدا دەسەڵات بەدەست دەهێنێت کاتێ هەڵەکانی پێ ئاشکرا دەکات و پشتڕاستیان دەکاتەوە. نەک چاپخانە، بەڵکوو ئەم میکانیزمانەی خۆ ڕاستکردنەوە بوون کە هێزی بزوێنەر یان موتوری شۆڕشی زانستییان وەڕێخست.

بە واتایەکیتر شۆڕشی زانستی لەڕاستیدا بەهۆی دۆزینەوەی نەزانییەوە سەریهەڵدا.[٢٣٣] ئایینەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە سەرچاوەیەکی بێ هەڵەی ڕاستەقینەیان هەیە. ئەم سەرچاوانە بۆ مەسیحییەکان کتێبی ئینجیل، بۆ موسڵمانان قورئان، بۆ هیندۆسەکان ڤێدا"Veden" و بۆ بودایییەکان تریپیتاکا "Tripitaka"یە. کولتوری زانستیی هیچ کتێبێکی بەراوردکاریی ناناسێت و پاڵەوانی وەک پێغەمبەر، مرۆڤی پیرۆز و شێخ و مەلا وەسف ناکات. پڕۆژەی زانستیی بە ماڵئاوایی و وازهێنان لە وەهم و فەنتازیای خەیاڵی تۆڕێکی زانیاریی کە هەڵەکان بە باشی دەناسێت، دەست پێ دەکات.

[٢٣٣] Yuval Noah Harari, Eine kurze Geschichte der Menschheit (München: Deutsche Verlags-Anstalt, ٢٠١٣), Kapitel ١٤.

بێگومان لێرەدا باسی بلیمەتیی کۆپەرنیکۆس، داروین یان ئەنیشتاین دەکرێت، بەڵام هیچ کام لەم پیاوانە بە بێ هەڵە دانانرێت. هەرکامیان هەڵەیان کردووە و تەنانەت ڕیساڵە زانستییە متمانە پێ کراوەکانیش هەڵە و بۆشایی خۆیان تێدایە.

بەو پێیەی تەنانەت بلیمەتەکانیش تووشی لایەنی پشتڕاستکردنەوە دەبن، بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی خۆیان ناتوانرێت چاوەڕوانی لە خۆیان بکرێت. زانست هەوڵێکی گرووپی و تیمییە، پشت بە هاوکاریی ناو دامەزراوەیەک دەبەستێت نەک بە تاکی زانا یان کتێبێک. بێگومان ئەم دامەزراوانەش تووشی هەڵە دەبن. بەڵام دامەزراوەی زانستیی بۆیە جیاوازن لە دامەزراوە ئاینیی، چونکە لەسەر شک کردن لە گومان و داهێنان خۆ چڕ دەکەنەوە نەک لەسەر یاسای پێشتر دارشتوو یان خولقاندنی بوونەوەری بێ هەڵە و نەگۆڕی ئاییی. جیاوازییەکیتری زانست لەگەڵ تیۆرییەکانی پیلانگێڕیی ئەوەیە کە دامەزراوە زانستییەکان بە گومان و شک کردن لەخۆ پاداش وەردەگرن. تیۆریستەکانی پیلانگێڕیی مەیلیان هەیە کۆدەنگی هەبووی کۆمەڵ بەردەوام بخەنە ژێر پرسیارەوە، بەڵام کاتێک باس لە بیروباوەڕی خۆیان دەکرێت، هیچ گومانێکیان لە هەڵە بوونی نییە.[٢٣٤]

[٢٣٤] Siehe zum Beispiel Dan Ariely, Misbelief: What Makes Rational People Believe Irrational Things (New York: Harper, ٢٠٢٣), S. ١٤٥.

نیشانە و هێزی زانست تەنیا گومان نییە، بەڵکوو گومان لەخۆکردنە و لە ناوەندی هەموو دامەزراوەیەکی زانستیدا میکانیزمی بەهێزی خۆ ڕاستکردنەوە دەبینینەوە. ڕەنگە دامەزراوە زانستییەکان بگەنە کۆدەنگییەکی بەرفراوان لەسەر ڕاستەقینە بوونی هەندێک تیۆری – بۆ نموونە میکانیکی کوانتۆم یان تیۆری گەشەسەندن – بەڵام تەنیا بۆ پووچەڵکردنەوەی تیۆریی هەڵە نەک هەر لەلایەن کەسانی دەرەوە بەڵکوو لەلایەن ئەندامانی دامەزراوەکەشەوە بەرەنگاری هەموو هەوڵێک دەبنەوە.

میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوە

وەک تەکنۆلۆژیای زانیاریی، میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوە پێچەوانەی کتێبی ئایینی و بەتایبەت پەرتووکی ئینجیلە. دیارە لە ڕوانگەی ئایینییەکانەوە کتێبە پیرۆزەکان بێ هەڵەن. لە بەرامبەردا میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوە هەڵەکردن بە ئەرکی خۆیان دادەنێن. مەبەستم لە خۆ ڕاستکردنەوە ئەو میکانیزمانەیە کە بە یارمەتییان دامەزراوەیەک هەڵەی خۆی دەبینێ و ڕوانگەی خۆی پێ ڕاست دەکاتەوە. کاتێ مامۆستایەکی قوتابخانە یان زانکۆ، نووسراوەکانی خوێندکارەکانی ڕاست دەکاتەوە، میکانیزمێکی خۆ ڕاستکردنەوە نییە، چونکە خوێندکاران خۆیان وتارەکانیان ڕاست نەکردۆتەوە. دادوەرێک کە سزای زیندانیکردنی تاوانبارێک دەدات، میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوە نییە، چونکە تاوانبار تاوانەکەی خۆی ئاشکرا ناکات. تەنانەت کاتێک هاوپەیمانان ڕژیمی دیکتاتۆریی سۆسیال ناسیۆنالیستییان تێکشکاند و لەناویان برد، ئەوە خۆ ڕاستکردنەوە نەبوو، چونکە ئاڵمانیا هەرگیز بە ئارەزووی خۆی ئەو کارەی نەدەکرد. بەڵام کاتێک گۆڤارێکی زانستیی بابەتێک

بڵاودەکاتەوە و هەڵەی بابەتێکی پێشووی ڕاست دەکاتەوە، ئەوە نموونەی دامەزراوەیەکە کە خۆی دەبێتە هۆکار بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵەکەی پێشووی.

میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوە لە سروشتدا گەلێک بەرچاوە. بە یارمەتیی ئەوەوە منداڵان فێری ڕۆیشتن دەبن: جوڵەیەکی هەڵە دەکەن، دەکەونە خوارەوە، لە هەڵەکە فێر دەبن و جارێکیتر کەمێک جیاوازتر بەڕێوەی دەبەن. بێگومان دایک و باوک و مامۆستا بۆ یارمەتیدانیان ڕۆڵ دەگێڕن، بەڵام منداڵێک کە تەنیا پشت بە میکانیزمی ڕاستکردنەوەی دەرەکی ببەستێت یان بیانوو بۆ هەڵەکانی بدۆزێتەوە، هەرگیز فێری ڕۆیشتن یان هەڵسوکەوتی دروست نابێ. تەنانەت لە گەورەکانیشدا، پرۆسەیەکی ئاڵۆزی خۆ ڕاستکردنەوە لەگەڵ هەموو هەنگاوێکدا دێتە ئاراوە: پەیوەندیی و فیدباکی ناوخۆیی لە نێوان مێشک و ئەندامەکان هەروەها ئەندامە هەستیارەکان، دڵنیایی دەدەن لەوەی دەست و قاچەکانمان لەو شوێنە بن کە پێویستە لێی بن، بۆ ئەوەی هاوسەنگیمان بپارێزین.[٢٣٥]

[٢٣٥] Rebecca J. St. George/Richard C. Fitzpatrick, »The Sense of Self-Motion, Orientation, and Balance Explored by Vestibular Stimulation«, Journal of Physiology ٥٨٩/٤ (٢٠١١), S. ٨٠٧ - ١٣; Jarett Casale u. a., »Physiology, Vestibular System«, in StatPearls (Treasure Island, Fla.: StatPearls Publishing, ٢٠٢٣).

زۆرێک لە ڕەوت و پرۆسەی فیزیکیتری جەستەمان پێویستیان بە خۆ ڕاستکردنەوەی بەردەوام هەیە. گوشار یان پەستانی خوێن، پلەی گەرمیی جەستە، ئاستی شەکری خوێن و چەندین یەکەی دیکە پێویستیان بە فەزایەکی کراوە و دیاریکراو هەیە بۆ ئەوەی بتوانن بەرامبەر بە گۆڕانی بارودۆخەکان باشترین کاردانەوەیان هەبێت، بەڵام نابێ لە هەندێک سنووری گرنگ تێپەڕن یان دابەزن. دیارە پەستانی خوێن کاتێک چالاک بین بەرز دەبێتەوە و لە کاتی خەوتن دادەبەزێت، بەڵام دەبێت هەمیشە لە پلەیەکی دیاریکراودا بمێنێتەوە.[٢٣٦] جەستەمان بە یارمەتی چەندین میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی هۆرمۆنیی خۆی لەگەڵ ئەم سەما بایۆکیمیاییە ناسکانەدا دەگونجێنێ. ئەگەر پەستانی خوێن زۆر بەرز بێتەوە، میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوە چالاک دەبێ و دایدەبەزێنێت. هەروەها ئەگەر زۆر دابەزێ، دووبارە بەرز دەبێتەوە. هەرەسهێنانی ئەم میکانیزمانە دەتوانێت هۆکاری کوشەندی بەدوادابێت.[٢٣٧]

---

[٢٣٦] Younghoon Kwon u. a., »Blood Pressure Monitoring in Sleep: Time to Wake Up«, Blood Pressure Monitoring ٢٥/٢ (٢٠٢٠), S. ٦١ - ٦٨; Darae Kim und Jong-Won Ha, »Hypertensive Response to Exercise: Mechanisms and Clinical Implication«, Clinical Hypertension ٢٢/١ (٢٠١٦), S. ١٧.

[٢٣٧] Gianfranco Parati u. a., »Blood Pressure Variability: Its Relevance for Cardiovascular Homeostasis and Cardiovascular Diseases«, Hypertension Research ٤٣/٧ (٢٠٢٠), S. ٦٠٩ - ٢٠.

بە هەمان شێواز دامەزراوەکانیش لە ئەگەری هەرەسهێنانی خۆ ڕاستکردنەوە بێ بەش نین. ئەم میکانیزمانە لەو تێگەیشتنە دەست پێ دەکەن کە مرۆڤ ببنە هۆکار بۆ هەڵە و گەندەڵی. بەڵام دامەزراوە لەبری ئەوەی هەڵەی مرۆڤ دیاریی بکات و بەدوای چارە و ڕێگایەکدا بگەڕێت بۆ ئەوەی لەم کێشەیە ڕزگاریی بێت، چالاکانە بەدوای هەڵەکانی دامەزراوەکەدا دەگەڕێت و هەوڵی ڕاستکردنەوەیان دەدات. هەموو ئەو ڕێکخراوە و دامەزراوانەی زیاتر لە چەند ساڵێک دەمێننەوە، میکانیزمێکی لەو چەشنەیان هەیە، هەرچەندە ڕەنگە لە ڕووی ڕوانگە و هێزەوە جیاوازییەکی زۆریان هەبێت.

بۆ نموونە کلیسای کاتۆلیکی دامەزراوەیەکە کە میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی تاڕادەیەک لاوازە. لەبەر ئەوەی ئیدیعای بێ هەڵەبوونی ڕێگاکەیان دەکەن، ناتوانن دان بە هەڵەی ئایینیدا بێنن. لێرە و لەوێ ئامادەن دان بەوەدا بنێن کە هەندێک لە ئەندامەکانی بەلاڕێداچوون و گوناهیان کردووە، بەڵام دامەزراوەکە وەک خۆی بە تەواو و بێ کەموکوڕیی دادەنێن. بەم شێوەیە، کلیسای کاتۆلیکی لە ئەنجومەنی دووەمی ڤاتیکان لە ساڵی ١٩٦٤دا دانی بەوەدا نا: "کلیسا، لە زیارەتی باوەڕداراندا، لەلایەن مەسیحییەکانەوە هان دەدرێ بۆ ئەو چاکسازییە بەردەوامەی کە هەمیشە وەک دامەزراوەیەکی مرۆیی و زەمینی پێویستی پێیەتی؛ ئەو

هەڵسوکەوتانەی بەپێی هەلومەرج و بارودۆخی سەردەمەوە، بە وردبینییەکی تەواو لە ژیانی ئەخلاقی، لە دیسیپلینی کلیسا، یان لە شێوازی فێرکردن و ڕاهێناندا پارێزراو نەبووە –دەبێت بە ڕوونی جیا بکرێتەوە لە خودی گەنجینەی ئیمان – بۆیە دەبێ لە کاتی خۆیدا بە شێوەیەکی دروست و ئەرکدار نوێ بکرێنەوە".[٢٣٨]

هەرچەندە ئەم دان پێ دانانە بەڵێندەرانە برێک دەنگدانەوەی سەیریان هەبوو، وێدەچێ شەیتان لە پشتییەوە وەستابێ، بە تایبەت لە ڕەتکردنەوەی دان پێ دانانان بەو ئەگەرەی کە نەکا مرۆڤ بێتە سەر ئەو باوەڕەی "گەنجینەی ئیمان" کەموکوڕیی هەیە. چونکە دۆگمای کاتۆلیکی لە "گەنجینەی باوەڕ" لەو ڕاستییانەی کلیسا لە کتێبی ئینجیل و نەریتی لێکدانەوەکانیەوە بەدەستی هێناوە، تێدەگات. کلیسەی کاتۆلیکی دان بەوەدا دەنێت کە پیاوانی ئایینی دەتوانن مرۆڤێکی هەڵەکار بن، تووشی گوناه بن و لە دارشتنی باوەڕی مەسیحیدا هەڵە بکەن. بەڵام کتێبی ئینجیل خۆی هەرگیز تووشی هەڵە نایەت و هەرەس ناهێنێت. ئەمە بۆ کلیسا وەک دامەزراوەیەک بە چ مانایە کاتێک مرۆڤە

---

[٢٣٨] »Unitatis redintegratio. Über den Ökumenismus«, Zweites Vatikanisches Konzil, ٢١. November ١٩٦٤.
www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vatii_decree_١٩٦٤١١٢١_unitatis-redintegratio_ge.html.

هەڵەکارەکان و دەقێکی بێ هەڵەی ئایینی لەدەوری یەکتر کۆدەبنەوە؟

بەپێی فێرکاریی کاتۆلیکەکان، بێ هەڵە بوونی کتێبی ئینجیل و ڕێنمایی خودایی گەلێک بەهێزترە لە خراپەکاریی مرۆڤ. ئەمەش بەو مانایەیە کە ئەگەر تاکە ئەندامانی کلیسا لە ڕێگای ڕاست لابدەن و تووشی گوناه بن، کلیسەی کاتۆلیکی وەک دامەزراوەیەک هەرگیز بە هەڵەکار دانانرێت. بە درێژایی مێژووی ئایینی مەسیحی، گوایە خودا هەرگیز ڕێگەی نەداوە سەرکردەکانی کلیسا لە لێکدانەوەی کتێبی ئینجیلدا هەڵەیەکی گەورە بکەن. زۆرێک لە ئایینەکان ئەم بنەمایە دەناسن و کەڵکی لێوەردەگرن. هاوکاتیش ئۆرتۆدۆکسی جوولەکە ئەگەری ئەوە دەخەنەڕوو کە نووسەرانی میشنا و تەلمود لە ژیانی تایبەتی خۆیاندا تەواو و کامیل نەبوون، بەڵام خودا دڵنیا بووە لەوەی لە پەرەپێدانی باوەڕی ئایینیدا هەڵە نەکەن.[٢٣٩] ئایینی ئیسلام بنەمایەکی هاوشێوەی هەیە بە ناوی ئیجما"Ijma". لە حەدیسێکدا محمد دەڵێ: "خوا دڵنیایە لەوەی ئومەتەکەم لەسەر کاری هەڵە یەکگرتوو نابن".[٢٤٠]

---

[٢٣٩] Rabbi Moses ben Nahman (ca. ١١٩٤ - ١٢٧٠), Kommentar zu Deuteronomium ١٧:١١.

[٢٤٠] Sahīh al-Tirmidhī, ٢١٦٧; Mairaj Syed, »Ijma ʿ«, in The Oxford Handbook of Islamic Law, hg. v. Anver M. Emon/Rumee Ahmed (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٨), S. ٢٧١ - ٩٨; Iysa A. Bello, »The Development of Ijmā ʿ in Islamic

لە ئایینی کاتۆلیکیدا، کامڵبوونی گوماناویی کلیسا لە باوەڕی بێ هەڵەی پاپادا دەردەکەوێت، کە بەپێی ئەو باوەڕە پاپا دەتوانێت لە بابەتە کەسییەکانیدا هەڵە بکات بەڵام لە ڕۆڵی خۆی و لەناو دامەزراوەکەدا هەڵە ناکات.[٢٤١] پاپا ئەلێکساندەری شەشەم لەوانەیە یاسای ئایینی پێشێل کردبێت کاتێک خاتوونێکی هەڵگرتووە و چەند منداڵێکی لێی بووە، بەڵام لە بابەتی فێرکارییەکانی کلیسا سەبارەت بە ئەخلاق و ڕاهێنان، تووشی هیچ هەڵەیەک نەبووە.

بۆیە لە کاتێکدا کلیسەی کاتۆلیکی هەمیشە بۆ چاودێریکردنی کاروباری تایبەتی ئەندامە مرۆییەکانی میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی خۆی هەبووە و پاساوی بۆ دۆزیوەتەوە، بەڵام هیچ میکانیزمێکی نەبووە بۆ پێداچوونەوە بە کتێبی ئینجیل یان "گەنجینەی باوەڕ"ەکەی. هەر جارێک کلیسەی کاتۆلیکی داوای لێبوردن بۆ سەرپێچییەکانی ڕابردووی دەکات ئەم هەڵوێستە لەخۆی نیشان ددات. لە دەیەکانی ڕابردوودا پاپاکان داوای لێبوردنیان کردووە بۆ

Jurisprudence During the Classical Period«, in The Medieval Islamic Controversy Between Philosophy and Orthodoxy: Ijmā' and Ta'wīl in the Conflict Between al-Ghazālī and Ibn Rushd (Leiden: Brill, ١٩٨٩), S. ١٧ - ٢٨.

[٢٤١] »Pastor aeternus«, Erstes Vatikanisches Konzil, ١٨. Juli ١٨٧٠, www.vatican.va/content/piusix/ de/documents/constitutio-dogmatica-pastor-aeternus-١٨- iulii-١٨٧٠.html; »The Pope Is Never Wrong: A History of Papal Infallibility in the Catholic Church«, University of Reading, ١٠. Januar ٢٠١٩, research.reading.ac.uk/research-blog/popenever- wrong-history-papal-infallibility-catholic-church; Hermann J. Pottmeyer, »Infallibility«, in Encyclopedia of Christianity Online (Leiden: Brill, ٢٠١١).

هەڵسوکەوتی کلیسە لە هەنبەر جولەکە، ژنان، پرۆتستانتەکان و کولتوورە ڕەسەنەکان، بەڵام بۆ ڕووداوە تایبەتەکانی وەک دەرکردنی قوستەنتینیە لە ساڵی ١٢٠٤ و دەستدرێژیکردنە سەر منداڵان لە قوتابخانە کاتۆلیکییەکان بێدەنگ ماونەتەوە. جێی سەرنجە کلیسەی کاتۆلیکی بتوانێ داوای لێبوردن بکات – چونکە تەنیا چەند دامەزراوەیەکی ئایینی هەن کە ئەم کارە دەکەن. بەڵام لە هەموو حاڵەتەکاندا پاپاکان بە درێژایی مێژووی ئایینەکە زۆر ژیرانە کتێبی ئینجیل و کلیسا وەک دامەزراوەیەک دوور لە هەر بەرپرسیارێتییەک دەهێڵنەوە. لەجیاتی ئەوە مرۆڤە ئایینییەکان بە تاوانبار دادەنێن کە گۆیا کتێبی ئینجیلیان بە هەڵە لێکداوەتەوە و لە فێرکارییە ڕاستەقینەکانی ئایینەکە لایانداوە.

بۆ نموونە لە مانگی ئازاری ساڵی ٢٠٠٠ پاپا یۆهانس پاوڵی دووەم "Johannes Paul II" لە وتارێکدا بۆ تاوانی مێژوویی دژی جولەکە، بێدین، ژنان و گەلانی ڕەسەن داوای لێبوردن دەکات. داوای لێبوردنیشی کرد "بۆ بەکارهێنانی توندوتیژی بۆ خزمەتکردن بە ڕاستی لە لایەن هەندێک لە باوەڕدارانی مەسیحییەوە". گوتەکانی ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە تاوانەکە لەسەر "هەندێک مرۆڤی مەسیحی" بووە کە ناپاک بوون بەرامبەر بەو ڕاستییەی کلیسا فێری کردبوون. پاپا ئەو ئەگەرەی قبوڵ نەکرد کە ڕەنگە ئەم کەسانە بە باشی لە

فێرکارییەکانی ئایینی مەسیحی تێگەیشتبن بەڵام ئەوە ئایینەکەیە کە دەبێ هەڵەی هەبێت.[٢٤٢]

تەنانەت کاتێک پاپا فرانسیس لە ساڵی ٢٠٢٢بەهۆی دەستدرێژیکردنە سەر منداڵانی قوتابخانە بەشە ناوخۆییەکانی کاتۆلیکی کانەدا داوای لێبوردنی کرد، وتی "ئازارم دەدات بیر لەوە بکەمەوە مرۆڤی کاتۆلیک بەشداریيان لە سیاسەتی ئاسمیلەکردن و بێمافیدا کردووە".[٢٤٣] ئەگەر مرۆڤ سەرنجی بداتێ، دەبینێ پاپا چەندە بە وردیی پرسی بەرپرسیارێتی دارشتووە. تاوانەکە تەنیا لەسەر "زۆرێک لە مەسیحییەکانە"، نەک کلیسا و فێرکارییەکانی. وەک ئەوەی هەرگیز باوەڕی فەرمیی کلیسا نەبووبێ کە کولتووورە ڕەسەنەکان لەناو ببات و مرۆڤ بگۆڕێت، تەنانەت لە ڕێگای توندوتیژیشەوە.

لە ڕاستیدا ئەوە چەند مرۆڤێکی باوەڕداری پەرۆش نەبوون کە داوای شەڕی خاچپەرستانیان کرد، یاسای جیاکارییان لە دژی جوولەکە و ژنان دەرکرد، یان پەرەیان بە قڕکردنی

---

[٢٤٢] Rory Carroll, »Pope Says Sorry for Sins of Church«, Guardian, ١٣. März ٢٠٠٠, www.theguardian.com/world/٢٠٠٠/mar/١٣/catholicism.religion. Predigt zur Messe am Tag der Vergebung: www.vatican.va/content/john-paulii/de/homilies/٢٠٠٠/documents/hf_jpii_ hom_٢٠٠٠٠٣١٢_pardon.html.

[٢٤٣] Papst Franziskus, »Ansprache anlässlich der Begegnung mit Vertretern der indigenen Bevölkerung und Mitgliedern der Pfarrgemeinde«, ٢٥. Juli ٢٠٢٢, www.vatican.va/content/francesco/de/speeches/٢٠٢٢/july/documents/٢٠٢٢٠٧٢٥-incontroedmonton-canada.html.

سیستماتیکی ئایینە ڕەسەنەکانی سەرانسەری جیهان دا.[٢٤٤] ژمارەیەکی زۆر لە نووسراوەی پیاوە پیرۆزەکانی کلیسا و فەرمانە فەرمییەکانی پاپا و سینۆدەکان، بەردەوام بە ئایینە "تاغوت" و "بێدینەکان" بێڕێزی دەکەن، داوای لەناوبردنیان دەکەن، سوکایەتی بە لایەنگرانیان دەکەن و پاساو بۆ بەکارهێنانی توندوتیژی بۆ گەڕانەوەیان بۆ ئایینی مەسیحی دەهێننەوە.[٢٤٥] بۆ نموونە لە ساڵی ١٤٥٢ پاپا نیکۆلاسی پێنجەم نووسراوەیەکی لەژێر ناوی "Bulle Dum diversas" دەرکرد، کە ئاڕاستەی پاشا ئەلفۆنسۆی پێنجەم"Alfons V"ی پورتوگال و مونارشەکانیتری کاتۆلیکی کرا. لەم نووسراوە ئاڵۆز و نالۆژیکییەدا هاتووە:

---

[٢٤٤] Zur Frauenfeindlichkeit der Kirche siehe April D. DeConick, Holy Misogyny: Why the Sex and Gender Conflicts in the Early Church Still Matter (New York: Continuum, ٢٠١١); Jack Holland, A Brief History of Misogyny: The World’s Oldest Prejudice (London: Robinson, ٢٠٠٦), Kapitel ٣, ٤ und ٨; Elisabeth Schüssler Fiorenza, In Memory of Her: A Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins (New York: Crossroad, ١٩٩٤). Zum Antisemitismus siehe Robert Michael, Holy Hatred: Christianity, Antisemitism, and the Holocaust (New York: Palgrave Macmillan, ٢٠٠٦), S. ١٧ ff.; Robert Michael, A History of Catholic Antisemitism: The Dark Side of the Church (New York: Palgrave Macmillan, ٢٠٠٨); James Carroll, Constantine’s Sword: The Church and the Jews (Boston: Houghton Mifflin, ٢٠٠٢), S. ٩١ ff. Zur Intoleranz in den Evangelien siehe Gerd Lüdemann, Intolerance and the Gospel: Selected Texts from the New Testament (Amherst, N.Y.: Prometheus Books, ٢٠٠٧); Graham Stanton/Guy G. Stroumsa (Hg.), Tolerance and Intolerance in Early Judaism and Christianity (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ١٩٩٨), insbes. S. ١٢٤ - ٣١.

[٢٤٥] Edward Peters (Hg.), Heresy and Authority in Medieval Europe (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, ٢٠١١), Kapitel ٦.

بەم نامەیە، دەسەڵاتی تەواو و ئازادتان پێ دەبەخشین بۆ لەناوبردنی شانشینی ساراسین و تاغوت و شانشینی بێباوەڕ و دژە مەسیحی، لە هەر شوێنێکدا بێ، پارێزگاکان، میرنشینەکان و حوکمڕانییەکانیتر، زەویداریی، ناوچەگەرایی، سەرچاوە سروشتییەکان، قەڵا و موڵک و ماڵی دیکە، موڵکی جوڵاو و نەجووڵاو، هەرچییەک بن و هەر نازناوێکیان هەبێت، بە مەرجێک سەر بەم ساراسین و تاغوت و کافر و دوژمنی مەسیح بن، تەنانەت ئەگەر شانشینی و پارێزگا بن، هێرشکردن، داگیرکردن، شەڕکردن یان ژێردەستەکردنی زەوی، شارۆچکە، قەڵا، موڵک و کاڵای هاوشێوەی سەر بە یەک یان چەند پاشا یان شازادە، بۆ ئەوەی مرۆڤ بۆ هەمیشە لە کۆیلایەتیدا بمێننەوە و دەست بەسەر شانشینی، پارێزگا، میرنشین و حوکمڕانییەکانی دیکەدا بگرن، موڵک و کاڵا هاوشێوەکان بۆ تۆ و جێنشینەکانت وەک پاشاکانی پورتوگال بۆ هەمیشە وەک موڵک و یەدەگ بۆ بەکارهێنانی خۆت و جێنشینەکانت و بۆ سوودی خۆیان بەکاری بهێنن.[٢٤٦]

ئەم ڕاگەیاندنە فەرمییە کە چەندین جار لەلایەن پاپاکانی دواترەوە دووبارەکرایەوە، بناغەی تیۆلۆژیی بۆ ئیمپریالیزمی

[٢٤٦] Die Katholische Sozialdoktrin in ihrer geschichtlichen Entfaltung. Eine Sammlung päpstlicher Dokumente vom ١٥. Jhd. bis in die Gegenwart, Bd. ٢, Nr. VI-XVIII, hrsg. v. Arthur Lotz/Brigitta Gräfin von Galen, Aachen ١٩٧٦, ١٧٤٦ - ١٧٥١, XVI ٢.

ئورووپی و لەناوبردنی کولتووورە ڕەسەنەکانی لە سەرانسەری جیهاندا پتەوکرد.

بێگومان پێکهاتەکانی کلیسەی کاتۆلیکی، فێرکاریی و لێکدانەوەکانی بۆ کتێبی ئینجیل بە تێپەڕبوونی کات بەردەوام گۆڕانکارییان بەسەردا هاتووە، تەنانەت ئەگەر خۆشیان دان بەم شتەدا نەنێن. کلیسەی کاتۆلیکی ئەمڕۆ زۆر کەمتر دژە جوولەکە یان ژنکوژە وەک لە سەدەکانی ناوەڕاست یان سەرەتای سەردەمی مۆدێرن بوون. پاپا فرانسیس لە پاپا نیکۆلاوسی پێنجەم کراوەترە بەرامبەر بە کولتوورە ڕەسەنەکان، میکانیزمێکی خۆ ڕاستکردنەوەی دامەزراوەیی لێرەدا لە ئارادایە کە وەڵامی هەردوو گوشاری دەرەکی و پشکنینی ناوخۆیی ویژدان دەداتەوە. سەرەڕای ئەوەش، خۆ ڕاستکردنەوە لە دامەزراوەی وەک کلیسەی کاتۆلیکیدا لە جیاتی پێشوازیی لێکردنی زیاتر ڕەتدەکرێنەوە. کاتێک گۆڕانکاریی لە فێرکارییەکانی کلیسادا ڕوودەدات، فەرمانی یەکەم ئەوەیە کە دان بەم گۆڕانکاریانەدا نەنێیت.

هیچ پاپایەک لە بەردەم جیهاندا ناوەستێ و ڕایبگەیەنێت: "شارەزا ئایینییەکانمان هەڵەیەکی گەورەیان لە کتێبی پیرۆزدا دۆزیوەتەوە. بە زووترین کات وەشانی ڕاستکراوەکەی بڵاو دەکەینەوە". کاتێک سەبارەت بە هەڵوێستێکی دۆستانەتر بەرامبەر بە جولەکە و ژنان، پرسیاریان لێدەکرێت پاپاکان

ئاماژە بەوە دەکەن کلیسا هەمیشە بە شێوەی هاوچەشن فێرکاریی کردوە، تەنانەت ئەگەر تاقمێک لە نوێنەرانی کلیسا بە دروستی لە پەیامەکە تێنەگەیشتبن. بەڵام ئینکاری خۆ ڕاستکردنەوە بەو مانایە نییە کە ڕوونادات – تەنیا بەو مانایەیە کە لاوازترە و هێواشتر بەرەوپێش دەچێت. بەو پێیەی ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی ڕابردوو دان پێ دانانان بە هەڵە نییە، بە دڵنیاییەوە پێشوازی لێناکرێت، ئیمانداران لە بەرامبەر هەموو کێشەیەکی نوێی جیددی کە ڕووبەڕووی دامەزراوەکەیان دەبێتەوە، لە ترسی گۆڕینی شتێک کە گوایە ئەبەدی و بێ هەڵە بووە، ئیفلیج دەبن. ناتوانرێت سوود لە چاکسازیی و ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی پێشوو وەربگرێت.

بۆ نموونە ئەمڕۆ کاتێک کاتۆلیکەکان و تەنانەت پاپا فرانسیس سەبارەت بە هاوڕەگەزبازیی[٢٤٧] بیر لە فێرکارییەکانی کلیسەی کاتۆلیکی دەکەنەوە، بەزەحمەت دەتوانن هەروا بە سادەیی دان بە هەڵەکانی ڕابردوودا بنێن و بەو پێیەش فێرکارییەکە ڕاست بکەنەوە. ئەگەر پاپایەکی داهاتوو بەهۆی سەرپێچیەکانی دژی خەڵکی "LGBTQ"[٢٤٨] داوای لێبوردن بکات، ئەوا جارێکی دیکە چەند مرۆڤێکیتر تاوانبار دەکات

[٢٤٧] Associated Press, »Pope Francis Suggests Gay Couples Could Be Blessed in Vatican Reversal«, Guardian, ٣. Oktober ٢٠٢٣, www.theguardian.com/world/٢٠٢٣/oct/٠٣/pope-francissuggests- gay-couples-could-be-blessed-in-vatican-reversal.

[٢٤٨] کورتکراوەی لەشفرۆش، هاوڕەگەزباز، دووڕەگەزباز، ڕەگەزگۆڕین و ...

کە گوایە بە هەڵە لە ئینجیل تێگەیشتوون. کلیسەی کاتۆلیکی بۆ پاراستنی دەسەڵاتی ئایینی خۆی هیچ بژاردەیەکی دیکەی نییە جگە لە نکۆڵیکردن لە بوونی خۆ ڕاستکردنەوەی دامەزراوەیی. کلیسا لە تەڵەی بێ هەڵەییدا گیری کردووە. بەو پێیەی دەسەڵاتی خۆی لەسەر بنەمای ئیدیعای بێ هەڵە دارشتووە، هەر دان پێ دانانێکی گشتی بە هەڵەیەکی دامەزراوەیی – هەرچەندە باناڵ واتە بێمانا بنوێنێ – دەتوانێت دەسەڵاتەکەی بە تەواوی لەناو ببات.

DSM[٢٤٩] و کتێبی ئینجیل

بە پێچەوانەی کلیسەی کاتۆلیکی، ئەو دامەزراوە زانستیانەی لە سەرەتای ئورووپای مۆدێرن سەریان هەڵدا، لەسەر بنەمای میکانیزمی بەهێزی خۆ ڕاستکردنەوە دامەزرابوون. تەنانەت ئەگەر زۆربەی زانایانی سەردەمێکی دیاریکراویش پێیان وابایە شتێک ڕاستە، دامەزراوە زانستییەکان وا گریمانە دەکەن کە ڕەنگە دواتر بە هەڵە یان ناتەواو دەربچێت. بۆ نموونە زانایان لە سەدەی نۆزدەهەمدا میکانیکی نیوتونیان بە وەسفێکی گشتگیر بۆ گەردوون دەزانی، بەڵام تیۆری ڕێژەیی ئانشتاین و میکانیکی کوانتەمی سەدەی بیستەم ناتەواویی مۆدێلی نیوتنی نیشان دا.[٢٥٠] هەندێک لە خاڵە بەرز و ئەرێنییەکانی مێژووی زانست ئەو خاڵانەن کە تیۆرییەکی قبوڵکراو پووچەڵ دەکرێتەوە و تیۆرێکی نوێ جێگەی دەگرێتەوە.

---

[٢٤٩] ڕێنمایی دەستنیشانکردن و ئاماری نەخۆشیی دەروونیی (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders)

[٢٥٠] Robert Rynasiewicz, »Newton’s Views on Space, Time, and Motion«, in Stanford Encyclopedia of Philosophy, hg. v. Edward N. Zalta, Spring ٢٠٢٢ (Palo Alto, Calif.: Metaphysics Research Lab, Stanford University, ٢٠٢٢).

ئەمەش لەبەر ئەوەیە دامەزراوە زانستییەکان ئامادەن بەرپرسیارێتی دامەزراوەیی خۆیان لە بەرامبەر هەڵە و کارە ناڕاستەکانیان قبوڵ بکەن. بۆ نموونە زانکۆی مۆدێرن و گۆڤارە ئەکادیمییەکان بە بەردەوامی لە سیمینار و بابەتەکاندا باس لە ڕەگەزپەرستی و سێکسیزمی دامەزراوەیی دەکەن کە تایبەتمەندیی بابەتەکانی وەک بایۆلۆژیی، ئەنترۆپۆلۆژیی و مێژوو لە سەدەی نۆزدەهەم و سەدەی بیستەمدا بوون. لێکۆڵینەوە لە حاڵەتە تاکەکەسییە مشتومڕاوییەکانی وەک سفلیس یان ڕێوشوێنە سیاسییەکانی وەک سیاسەتی ئوسترالیا تا دەگاتە هۆلۆکۆست، چەندین جار لێکۆڵینەوەیان لەوە کردووە کە چلۆن تیۆرییە بایۆلۆژیی، ئەنترۆپۆلۆژیی و مێژووییە درۆینەکان بەکارهێنراون بۆ پاساوهێنانەوە بۆ جیاکاریی و کۆلۆنیالیزم و تەنانەت جینۆسایدیش. ئەم تاوان و هەڵانە بە تاوانبارکردنی چەند زانایەکی چەواشەکار چارە ناکرێن، بەڵکوو بە هەرەسهێنانی دامەزراوەی تەواوی دیسیپلینە زانستییەکان دادەنرێت.[٢٥١]

---

[٢٥١] Siehe zum Beispiel Sandra Harding (Hg.), The Postcolonial Science and Technology Studies Reader (Durham, N.C.: Duke University Press, ٢٠١١); Agustín Fuentes u. a., »AAPA Statement on Race and Racism«, American Journal of Physical Anthropology ١٦٩/٣ (٢٠١٩), S. ٤٠٠ ff.; Michael L. Blakey, »Understanding Racism in Physical (Biological) Anthropology«, American Journal of Physical Anthropology ١٧٥/٢ (٢٠٢١), S. ٣١٦ - ٢٥; Allan M. Brandt, »Racism and Research: The Case of the Tuskegee Syphilis Study«, Hastings Center Report ٨/٦ (١٩٧٨), S. ٢١ - ٢٩; Alison Bashford, »›Is White Australia Possible?‹: Race, Colonialism, and Tropical Medicine«, Ethnic and Racial Studies ٢٣/٢ (٢٠٠٠), S. ٢٤٨ - ٧١; Eric Ehrenreich, The Nazi Ancestral

ئامادەیی دانان بە شکستی دامەزراوەیی بۆ گەشەسەندنی خێرای زانست ڕۆڵێکی بەرچاو دەگێڕێت. ئەگەر بەڵگە بۆ تیۆرییەک نەسەلمێندرێ، وازی لێدەهێنرێت و تیۆرییەکی نوێ جێگەی دەگرێتەوە. ئەو بابەتانەی خوێندکارانی بایۆلۆژیی، ئەنترۆپۆلۆژیی و مێژوو لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمدا لە زانکۆکان فێری دەبن، زۆر جیاوازە لەو بابەتانەی سەدەیەک لەمەوبەر فێری قوتابیان کراوە.

هەروەها زانستی دەروونی چەندین نموونەی میکانیزمی کاریگەریی خۆ ڕاستکردنەوە دەخاتە ڕوو. لەناو ڕەفەی هەموو پزیشکێکی دەروونی واتە "DSM"دا هەیە – کورتکراوەی کتێبی ڕێنمایی دەستنیشانکردن و ئاماری نەخۆشییە دەروونییەکان. ئەم دەستنووسە هەندێک جار بە "ئینجیلی دەروونیی" ناودەبرێت. جیاوازییەکی بنەڕەتی لە نێوان کتێبی ئینجیل و "DSM" هەیە: چاپی یەکەمی کتێبی ڕێنماییەکە لە ساڵی ١٩٥٢دا بڵاوکرایەوە و لەو کاتەوە بە بەردەوامیی پێداچوونەوە و گۆڕانی بۆ دەکرێت. چاپی پێنجەمی ساڵی ٢٠١٣ بڵاوکرایەوە. بەدرێژایی چەندین ساڵ، پێناسەی زۆرێک لە تێکچوونەکان گۆڕاون، پێناسەی نوێی لێ زیاد کراوە و هەندێکیشیان سڕاونەتەوە. بۆ نموونە، هاوڕەگەزبازیی لە ساڵی ١٩٥٢دا وەک "تێکچوونی کەسایەتی

Proof: Genealogy, Racial Science, and the Final Solution (Bloomington: Indiana University Press, ٢٠٠٧).

کۆمەڵایەتی" ناوی هاتووە، بەڵام لە ساڵی ١٩٧٤ئەم بۆچوونە هەڵەیە سڕاوەتەوە. بۆ ڕاستکردنەوەی ئەم هەڵەیە ٢٢ ساڵی خایاندووە. چونکە "DSM"بە کتێبێکی پیرۆز دانانرێ، بەڵکوو تەنیا بڵاوکراوەیەکی زانستییە.

زانستی دەروونیی ئەمڕۆ تەنانەت هەوڵی ئەوە نادات پێناسەی ساڵی ١٩٥٢ لەسەر هاوڕەگەزبازیی لە ڕووناکییەکی دۆستانەتردا بخاتەڕوو. بەڵکوو ئەو ئەم پێناسە کردنە وەک هەڵەیەک دەستنیشان دەکات. هەروەها ئەم هەڵەیە بە ناتەوانیی چەند پرۆفیسۆرێکی هۆمۆفۆبیکەوە تاوانبار ناکات، بەڵکوو بە هەڵەی زانینی بنەڕەتیی دامەزراوەکانی سەردەمی خۆی لە تەواوی بواری دەروونیدا دادەنێ.[٢٥٢] ئامادەیی بۆ داننان بە هەڵە دامەزراوەییەکانی ڕابردوو، وایکردووە پزیشکانی دەروونی لەمڕۆدا زیاتر ئاگاداری هەڵە نوێیەکانی ئەم شێوازانە بن، ئەمەش بەڵگەی ئەو مشتومڕە گەرمەیە کە لە دەوری کەسانی ڕەگەزگۆڕاو و مرۆڤی هاوڕەگەزبازدا هاتۆتە ئاراوە. بێگومان پزیشکانی دەروونی هەرچەندە وریاش بن،

---

[٢٥٢] Jack Drescher, »Out of DSM: Depathologizing Homosexuality«, Behavioral Sciences ٥/٤ (٢٠١٥), S. ٥٦٥ - ٧٥; Sarah Baughey-Gill, »When Gay Was Not Okay with the APA: A Historical Overview of Homosexuality and Its Status as Mental Disorder«, Occam’s Razor ١ (٢٠١١), S. ١٣.

ئەگەری هەڵەکردنیان هەیە. بەڵام ئەوانیش ئامادەن دان بە هەڵەکانیاندا بنێن و ڕاستی بکەنەوە.[٢٥٣]

[٢٥٣] Shaena Montanari, »Debate Remains over Changes in DSM-٥ a Decade On«, Spectrum, ٣١. Mai ٢٠٢٣.

هەرکەسێک خۆی بە نووسینەوە خەریک بکات، دەمێنێتەوە

میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوەی زانستی بۆیە کاریگەرن چونکە دامەزراوە زانستییەکان نەک هەر ئامادەن دان بە هەڵەکانیاندا بنێن، بەڵکوو تەنانەت چالاکانە و ئامانجدار بەدوایاندا دەگەڕێن. ئەمەش لە پێکهاتەی هاندانی دامەزراوەکاندا بە باشیی ڕەنگ دەداتەوە. لایەنگرانی دامەزراوە ئاینییەکان هاندەریان تانیا بۆ کڕنۆشبردن بۆ باوەڕی داڕێژراو هەیە و بە گومانەوە سەیری هەر داهێنانێک دەکەن. مرۆڤ بە دان پێ دانانی باوەڕەکەی دەتوانێت ببێتە حاخام، ئیمام یان قەشە هەروەها ببێتە پاپا، سەرۆک حاخام یان ئایەتوڵلای گەورە بەڵام بەو مەرجەی ڕەخنە لە پێشینەکانی خۆی نەگرێت یان تیۆری نوێی ڕادیکاڵ نەخاتەڕوو. زۆرێک لە سەرکردە ئایینییە بەهێز و تامەزرۆکانی ساڵانی ڕابردوو – پاپا بنێدکت شانزەهەم، ڕابی دەیڤید لاو سەرۆکی ئیسرائیل و ئایەتوڵلا خامنەیی ئێران – ناسنامە و شوێنکەوتوویان بەدەستهێناوە، بە وردی تەنیا لەبەر ئەوەی

بەردەوام بە شێوەی زێدەڕۆیانە خۆیان بەڕووی بیرۆکە و پێشهاتە نوێیەکانی وەک فێمینیزمدا داخستووە.[٢٥٤]

زانست تەواو بە پێچەوانەی هەڵسوکەوتی ئایینی کاردەکات. دامەزراندنی کارمەند و پلەبەرزکردنەوە لەسەر بنەمای "ئەوانەی خۆ بە نووسینەوە خەریک دەکەن، دەمێننەوە" دامەزراوە و بۆ ئەوەی مرۆڤ لە گۆڤارە بەناوبانگەکاندا ناویان بمێنێتەوە، دەبێ هەڵە لە تیۆریی پێشتر دارشتوو بسەلمێنن یان شتێکی نوێ بدۆزنەوە کە پێشینەکان و مامۆستایانی پێش خۆیان نەیانزانییێ یان ئاگاداری نەبووبن. دیارە مرۆڤ بەهۆی دۆزینەوەی زانایانی پێشوو یان بە دژایەتیکردنی هەر تیۆرێکی نوێ، خەڵاتی نۆبڵ بەدەست ناهێنێت.

بەڵام چونکە ئایینەکان کون و کەلێنی زۆریان هەیە بۆ خۆ ڕاستکردنەوە، زانستیش شوێنی زۆری هەیە بۆ کۆنفۆرمیزم یاخود خۆگونجاندن. زانست کارێکی دامەزراوەییە و زانایان هەموو زانیارییەکانیان لەو دامەزراوەیە وەردەگرن. بۆ نموونە چۆن دەزانم ئورووپاییەکانی سەدەی ناوەڕاست و سەرەتای

---

[٢٥٤] Ian Fisher/Rachel Donadio, »Benedict XVI, First Modern Pope to Resign, Dies at ٩٥«, New York Times, ٣١. Dezember ٢٠٢٢, https://www.nytimes.com/٢٠٢٢/١٢/٣١/world/europe/benedictxvi- dead.html; »Chief Rabbinate Rejects Mixed Male-Female Prayer at Western Wall«, Israel Hayom, ١٩. Juni ٢٠١٧, www.israelhayom.co.il/article/٤٨٤٦٨٧; Saeid Golkar, »Iran After Khamenei: Prospects for Political Change«, Middle East Policy ٢٦/١ (٢٠١٩), S. ٧٥ - ٨٨.

مۆدێرن سەبارەت بە جادووکاریی چلۆن بیریان کردۆتەوە؟ نە سەردانی هەموو ئارشیڤە پەیوەندیدارەکانم کردووە و نە لە هەموو سەرچاوە سەرەتاییەکان لێکۆڵینەوەم کردووە. ئەگەر ڕاستگۆ بم، تەنانەت خۆم ناتوانم زۆرێک لەو سەرچاوانە بخوێنمەوە، چونکە زمانەکان نازانم یان ناتوانم دەستنووسەکانی سەدەی ناوەڕاست شی بکەمەوە. لە جیاتی ئەمانە ڕاوێژم بە کتێب و بابەتەکانی مێژوونووسانی دیکە کردوە، وەک کتێبی جادووکاریی ڕۆناڵد هاتۆن "Ronald Hutton" کە لە ساڵی ٢٠١٧ لەلایەن چاپخانەی زانکۆی یێڵە"Yale"وە بڵاوکراوەتەوە. ڕۆناڵد هاتۆن لە شاری بریستۆڵ "Bristol" وانەی مێژوو دەڵێتەوە و خۆم نە ئەو پرۆفیسۆرانەی دامەزراندوویانە، یان ئەو سەرنووسەرانەی چاپخانەی زانکۆی یێڵ کە کتێبەکەیان بڵاوکردووەتەوە، ناناسم و هەرگیز بە شێوەیەکی کەسیی چاوم پێیان نەکەوتووە. سەرەڕای ئەوەش، متمانەم بە زانیارییەکانی ناو کتێبەکەی هاتۆن هەیە، چونکە دەزانم دامەزراوەکانی وەک زانکۆی بریستۆڵ یان چاپخانەی زانکۆی یێڵ چلۆن کاردەکەن. میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەیان بە دوو ئەرکی جەوهەریی تایبەتمەندن: یەکەم: ئەوان لە دڵی دامەزراوەکەدان و تەنیا بیرمەندێکی ڕەمەکی نین. دووەم: ئەم دامەزراوانە هەڵە و خۆ ڕاستکردنەوەی خۆیان ناشارنەوە، بەڵکوو بە ئاشکرا باسی لێوە دەکەن. بێگومان هێشتا بە تەواویی ئەگەری ئەوە هەیە

هەندێک لەو زانیاریانەی لە کتێبەکەی هاتۆن وەرمگرتووە هەڵە بن یان بە هەڵە لێی تێگەیشتبم. بەڵام شارەزایانی مێژووی ڕاوکردنی جادووکار کە کتێبەکەی هاتۆنیان خوێندووەتەوە و ڕەنگە ئەم کتێبەی منیش بخوێننەوە، هیوادارم ئەو چەشنە هەڵانە بناسن و سەرنجیانی بۆ ڕابکێشن.

ڕەنگە ڕەخنەگرانی پۆپۆلیستی دژی دامەزراوە زانستییەکان وەڵام بدەنەوە کە ئەم دامەزراوانە دەسەڵاتی خۆیان بۆ سەرکوتکردنی ڕوانگەی نائاسایی بەکاردەهێنن و ڕاوکردنی جادووکار بۆ بیرۆکەی پیلانگێڕیی پەرەپێدەدەن. لە ڕاستیشدا ڕاستە کە زانایان دەبێ ترسیان لە دەرەنجامە نەرێنییەکان هەبێت ئەگەر دژایەتی بۆچوونی باوی دیسیپلینێک بکەن: بابەتەکانیان ڕەتبکرێنەوە، پارەی توێژینەوەکان پەسەند نەکرێن، ڕووبەڕووی هێرشی کەسیی ببنەوە و لە حاڵەتە دەگمەنەکاندا تەنانەت کارەکانیان لەدەست بدەن.[٢٥٥] من نامەوێت ئەو ئازارانە بە کەم دابنێم کە بەدوای ئەو چەشنە ڕەتکردنەوەدا دێت، بەڵام گەلێک جیاوازە لە ئەشکەنجەدان و سووتاندنی سەر کۆگای دار. بۆ نموونە با سەیری چیرۆکی

---

[٢٥٥] Siehe zum Beispiel Kathleen Stock, Material Girls: Why Reality Matters for Feminism (London: Fleet, ٢٠٢١), zu den Konsequenzen ihrer Kritik am Mainstream der Gender Studies; und Klaus Taschwer, The Case of Paul Kammerer: The Most Controversial Biologist of His Time, übers. v. Michal Schwartz (Montreal: Bunim & Bannigan, ٢٠١٩), zu den Anschuldigungen gegen Paul Kammerer wegen seiner Experimente, die der gängigen Vererbungslehre widersprechen.

کیمیازان دان شێختمان "Dan Shechtman" بکەین. مانگی ئاوریلی ساڵی ١٩٨٢ کاتێک سەیری میکرۆسکۆپی ئەلکترۆنی کرد، شتێکی بینی کە بەپێی تیۆرییەکانی ئەوکاتەی زانستی کیمیایی، نەدەبوو بوونی هەبێت: ئەتۆمەکانی ناو نمونەی ئالۆمنیۆم و مەنگان (Aluminium und Mangan) بە سیمیترییەکی پێنج قات کلیستالیزیرە کرابوون. ئەمەش جێگەی سەرسوورمان بوو چونکە ئەو تیۆرییە کیمیاییانەی کە لەو کاتەدا باوبوون، پێکهاتەیەکی بلوریی لەو شێوەیەیان بە مەحاڵ دەزانی. دواتر ئەم دۆزینەوە بووە هۆی دۆزینەوەی شێوە کریستاڵێک "Quasikristalle". زانست پێکهاتەی جۆراوجۆری بلوریی دەناسیی، بەڵام سیمیتری بە درێژایی پێنج میحوەر لەو کاتەدا بە پێشێلکردنی هەموو یاساکانی سروشت دادەنرا. دۆزینەوەی "شێوە کریستاڵەکان" لەلایەن شێختمانەوە، وەک دواتر ناویان لێنرا، ئەوەندە نامۆ دەرکەوت، بەزەحمەت گۆڤارێکی دۆزیەوە کە ئامادەبێت دۆزینەوەکانی بڵاوبکاتەوە. جگە لەوەش شێختمان هێشتا زانایەکی گەنج بوو. تەنانەت تاقیگەی تایبەتی خۆی نەبوو، بەڵکوو لەگەڵ تاقمێک لە هاوکارەکانی بە شێوەی گرووپی کاریان دەکرد. تەنیا دوای پێداچوونەوە بە بەڵگەکانی لەسەر دۆزینەوەکەی سەرنووسەرانی گۆڤاری "Physical Review Letters" ئامادەبوون وتارەکەی لە ساڵی ١٩٨٤دا

بڵاوبکەنەوە.[٢٥٦] وەک خۆی ئاماژەی پێ کردووە: ئەم دۆزینەوەیە "دۆزەخێکی بۆ بەدوادا هێناوە."

زۆربەی هاوکارەکانی دان شێختمان گومانیان لە تاقیکارییەکانی هەبوو و تۆمەتباریان کرد بەوەی کە لە ئەنجامدانی تاقیکردنەوەکەدا هەڵەی کردووە. هەروەها بەرپرسی تاقیگەکەش ڕەخنەی لێ گرتووە و بە شانازییەوە، کتێبێکی کیمیایی لەسەر مێزەکەی داناوە و گوتوویە: "دانی، ئەم کتێبە بخوێنەوە، ئەوکات تێدەگەی کە ئەوەی دەیڵێیت ناتوانێت ڕاست بێ". شێختمان لە وەڵامدا وتوویە: "من ئەم کریستاڵەکانم لە ژێر مایکرۆسکۆپدا بینیوە نەک لە کتێبدا."پاشان لە تاقیگە دەریان کردووە. بەڵام دۆخەکە بۆی لەوەش خراپتری لێهات. لینۆس کارل پاولینگ " Linus Carl Pauling" کە دووجار خەڵاتی نۆبڵی وەرگرتووە و یەکێک لە زانایانی پێشەنگی زانستی سروشتیی سەدەی بیستەم بوو، هێرشێکی توندی کەسیی دژ بە شێختمان کردووە. هاوکات لەگەڵ کۆنفرانسێکدا بە سەدان زانای ڕاگەیاند: "دانی شێختمان قسەی بێمانا دەکات. شێوە بلور، بوونی نییە، تەنیا شێوە زانا، بوونیان هەیە."

---

[٢٥٦] D. Shechtman u. a., »Metallic Phase with Long-Range Orientational Order and No Translational Symmetry«, Physical Review Letters ٥٣ (١٩٨٤), S. ١٩٥١ - ٥٤.

بەڵام شێختمان لەسەر ئەم کارەی نە زیندانی کرا و نە ئەشکەنجە درا، دیارە کاەکەی لە دەست دا بەڵام لە تاقیگەیەکیتر کاری وەرگرت. بەڵگەکانی لە بۆچوونەکانی باو و بۆچوونەکانی لینۆس پاولینگ قەناعەتبەخشتر بوون. هاوکارەکانی دواتر تاقیکردنەوەکانی شێختمانیان دووبارە کردەوە و گەیشتنە هەمان ئەنجام. دوای دە ساڵ لە بینینی شێوە کریستاڵەکانی شێختمان لە ژێر مایکرۆسکۆپی ئەلکترۆنیدا، یەکێتی نێودەوڵەتیی کریستاڵۆگرافی کە کۆمەڵەی زانستی پێشەنگ بوو لەو بوارەدا، پێناسەی خۆی لەسەر دۆخی کریستاڵ گۆڕی. کتێبی وانەی کیمیا بە شێوەی نوێ دوبارە نووسرایەوە و بوارێکی تەواو نوێ لەژێر ناوی "لێکۆڵینەوە لە شێوە کریستاڵەکان"سەریهەڵدا. شێختمان لە ساڵی ٢٠١١ بەهۆی دۆزینەوەکەیەوە خەڵاتی نۆبڵی کیمیای وەرگرت.[٢٥٧] لیژنەی خەڵاتی نۆبڵ دانی بەوەدانا: "ئەو دۆزینەوە مشتومڕێکی زۆری لەسەر بوو، بەڵام دواجار

---

[٢٥٧] Siehe Alok Jha, »Dan Shechtman: ›Linus Pauling Said I Was Talking Nonsense‹« Guardian, ٦. Januar ٢٠١٣, www.theguardian.com/science/٢٠١٣/jan/٠٦/dan-shechtmannobel- prize-chemistry-interview; Nobel Prize, »A Remarkable Mosaic of Atoms«, ٥. Oktober ٢٠١١, www.nobelprize.org/prizes/chemistry/٢٠١١/press release; Denis Gratias/Marianne Quiquandon, »Discovery of Quasicrystals: The Early Days«, Comptes Rendus Physique ٢٠/٧ - ٨ (٢٠١٩), S. ٨٠٣ - ١٦; Dan Shechtman, »The Discovery of Quasi-Periodic Materials«, Lindau Nobel Laureate Meetings, ٥. Juli ٢٠١٢, mediatheque.lindaunobel. org/recordings/٣١٥٦٢/the-discovery-of-quasi-periodicmaterials- ٢٠١٢.

زانستی ناچارکرد سەبارەت بە سروشتی ماکە، پێداچوونەوە بە بۆچوونی پێشووی خۆیدا بکات."[٢٥٨]

چیرۆکی شێختمانیش لەوە بێبەری نییە؛ مێژووی زانست پڕە لە دۆخی هاوشێوە. ئەمڕۆ تیۆریی ڕێژەیی و میکانیکی کوانتەم بەردی بناغەی زانستی فیزیکی سەدەی بیستەمن، بەڵام لە بنەڕەتدا پێشتر مشتومڕێکی تاڵیان لێکەوتەوە و لایەنگرانی تیۆرییە کۆنەکان هێرشێکی بەردەوام و کەسییان دژی لایەنگرانی تیۆرییە نوێیەکە بەڕێوەبردووە. تەنانەت کاتێک جۆرج کانتۆر "Georg Cantor" کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم تەوەری "بێکۆتایی" هێنا ناو زانستی بیرکارییەوە، لەلایەن هێنری پۆینکارێ "Henri Poincaré"، لیۆپۆڵد کرۆنێکەر "Leopold Kronecker" و بیرکارە پێشەنگەکانی دیکەی سەردەمی خۆیەوە هێرشی کەسیی پێکرا. پۆپۆلیستەکان ڕاست دەکەن کاتێک زانایان تۆمەتبار دەکەن وەک هەموو کەسێکیتر بەرژەوەندییەکی تایبەتیان هەیە. [بەڵێ، زاناکانیش تەنیا مرۆڤن و وەک هەموو کەسێک هەندێک بەرژەوەندیی خۆیان هەیە، بەڵام زانست بە وردی لە بوارەکانی دیکە جیاوازە چونکە میکانیزمێکی پەرەپێداوە بۆ کەمکردنەوەی ئەو چەشنە بەرژەوەندییانە. لەوانە ڕەوتی پێداچوونەوەی هاوتا، دووبارە تاقیکردنەوەی ئەنجامەکان و کولتوری پێداچوونەوەی ڕەخنەگرانە.(شوانە)] بەڵام سپاس بۆ میکانیزمەکانی خۆ

[٢٥٨] Patrick Lannin/Veronica Ek, »Ridiculed Crystal Work Wins Nobel for Israeli«, Reuters, ٦. Oktober ٢٠١١, www.reuters.com/article/idUSTREV٧٩٤١EP.

ڕاستکردنەوەی دامەزراوەکان، دەتوانرێت ئەم تاوانبارییە پۆپۆلیستییە پێشوەختانە پووچەڵ بکرێنەوە. ئەگەر بەڵگەی ئەزمونی نوێ بخرێتەڕوو، زۆرجار چەند دەیەیەک دەخایەنێت تا تیۆرێکی ناتەقلیدی کۆدەنگی زانستی هەڵبوەشێنێتەوە و وەک دوکتورینێکی نوێ جێگیر بێت.

وەک لە وتارەکانی داهاتوودا دەبینین، "شوێن" و "کات"ی تایبەت هەن کە میکانیزمە خۆ ڕاستکردنەوەکانی زانست پووچەڵ دەکەنەوە و لە ڕاستیدا ناکۆکیی ئەکادیمی دەتوانێت ببێتە هۆی دەستگیرکردن، ئەشکەنجەدان و تەنانەت کوشتنیش. لە یەکێتی سۆڤیەتدا، گومان لە فێرکارییە فەرمییەکان – چ لە بواری ئابووریی، ژێنێتیکی یان مێژووییدا – دەکرا نەک هەر بە دەرکردنی مرۆڤ، بەڵکوو بە ناردنی بۆ ئۆردوگای کار یان کوشتنیشی سزا بدرێ.[٢٥٩] دۆخێکی بەناوبانگ، تیۆرییە ساختەکانی زانای کشتوکاڵی ترۆفیم لیسێنکۆ"Trofim Lyssenko"یە. ئەو زانستی ژێنێتیکیی سەلمێندراوی ئەوکات هەروەها تیۆری گەشەسەندنی بۆ هەڵبژاردەی سروشتی ڕەتکردەوە و تیۆری تایبەتیی خۆی خستە ڕوو، کە بەپێی تیۆرییەکەی دەکرێت لە ڕێگەی "پەروەردەکردن"ەوە تایبەتمەندیی ئاژەڵ و ڕووەکەکان گۆڕانیان بەسەردا بێت و تەنانەت چەشنێکیش دەتوانێت بۆ

---

[٢٥٩] Vadim Birstein, The Perversion of Knowledge: The True Story of Soviet Science (Boulder, Colo.: Westview Press, ٢٠٠١).

چەشنێکیتر بگۆڕدرێت. لیزنسکیزم "Lyssenkismus" کە بۆ باوەڕ بە پۆتانسێلی بێ سنووری دووبارە پەروەردەکردنەوە، هۆکاری ئایدیۆلۆژیی و سیاسیی خۆی هەبوو، سەرنجی ستالینی بۆ لای خۆی ڕاکێشا. هەزاران زانا کە دژایەتی لیسنکۆیان دەکرد و پشتیان بە تیۆری گەشەسەندنی داروینەوە بەستبوو، لە کارەکانیان دوورخرانەوە و تەنانەت هەندێکیان زیندانی کران یان لە سێدارە دران. ڕووەکناس و ژێنناس نیکۆلای ڤاڤیلۆڤ"Nikolai Wawilow"، ڕاهێنەری پێشووی لیسنکۆ و دواتر ڕەخنەگری، لە مانگی تەموزی ساڵی ١٩٤١دا ، هەروەک ڕووەکناس لیۆنید گۆڤۆرۆڤ " Leonid Goworow" و زانای ژێنێتیکیی جۆرجی کارپێچنکۆ " Georgi Karpetschenko" و کشتوکاڵناس ئەلێکساندەر بۆندارێنکۆ "Aleksandr Bondarenko " سزا دران. ڤاڤیلۆڤ لە ساڵی ١٩٤٣ لە ئۆردوگای کار لە شاری ساراتۆڤ "Saratow" کۆچی دوایی کرد، سێ کەسەکەیتر تیرباران کران.[٢٦٠] لە ژێر گوشاری دیکتاتۆردا، ئەکادیمیای زانستە کشتوکاڵییەکانی سۆڤیەت لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٤٨دا ڕایگەیاند کە لەمەودوا لایزنکیزم

---

[٢٦٠] Ebd., S: ٢٠٩ - ٤١, ٣٩٤, ٤٠١ f., ٤٢٨.

وەک تاکە تیۆری ڕاستەقینە لە هەموو دامەزراوەکانی سۆڤیەتدا بۆ ڕاهێنانی قوتابیان دەخوێندرێت.[٢٦١]

هەر لەبەر ئەم هۆکارە، ئەکادیمیای سۆڤیەت بۆ زانستە کشتوکاڵییەکان ئیتر دامەزراوەیەکی زانستی نەما، زانستی ژێنێتیکی سۆڤیەت زانست نەبوو بەڵکوو ئایدۆلۆژیا بوو. دیارە دامەزراوەیەک دەتوانێت هەر ناوێک خۆی پێی باش بێ، لەخۆی بنێ: بەڵام ئەگەر میکانیزمێکی خۆ ڕاستکردنەوەی کاریگەرانەی نەبێت، ئەوا دامەزراوەیەکی زانستی نییە.

---

[٢٦١] Ebd., S: ٢٤٧ - ٥٥, ٢٧٠ - ٧٦; Nikolai Krementsov, »A >Second Front< in Soviet Genetics: The International Dimension of the Lysenko Controversy, ١٩٤٤ - ١٩٤٧«, Journal of the History of Biology ٢٩/٢ (١٩٩٦), S. ٢٢٩ - ٥٠.

سنوورەکانی خۆ ڕاستکردنەوە

ئایا میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوە وەک پەرجۆیەک تۆڕەکانی زانیاریی مرۆڤ لەهەنبەر هەڵە و تۆمەتی پێشوەختەی پۆپۆلیستیی دەپارێزێت؟ بەداخەوە تەوەرەکە گەلێک ئاڵۆزترە لەوەی مرۆڤ بیری لێ دەکاتەوە. کلیسەی کاتۆلیکی و حیزبی کۆمۆنیستی یەکێتی سۆڤیەت هۆکاری باشیان هەیە، یان هەبووە، بۆ بڕیاردان لە دژی خۆ ڕاستکردنەوەی کاریگەر: هەرچەندە ئەم میکانیزمانە لە گەڕان بەدوای ڕاستیدا گەلێک پێویستن، بەڵام تارادەیەک بۆ پاراستنی ڕێکوپێکیی ناو کۆمەڵ زیانبەخشن. میکانیزمە کاریگەرەکانی خۆ ڕاستکردنەوە تۆوی گومان و ناتەبایی دەچێنن و ئەو ئەفسانە و ئارەزووانە تێکدەدەن کە نەزمی کۆمەڵایەتیان بەیەکەوە گرێداوە.

بێگومان مەرج نییە ڕێکوپێکیی خۆی لە خۆیدا باش بێت. لەسەر ئەم شێوازە نەزمی کۆمەڵایەتی سەرەتای ئورووپای مۆدێرن نەک هەر ڕاوکردنی جادووکاریی پەسەند کرد، بەڵکوو چەوسانەوەی چەندین ملیۆن وەرزێر لەلایەن مشتێک ئەرستۆکرات و ڕاوەنانی سیستماتیکی ژنان و

هەڵاواردنی جولەکە، موسڵمان و کەمینەکانی دیکەشی پەسەند کرد. دیارە نەزمێکی کۆمەڵایەتی سەرکوتکەر کێشەدارە، بەڵام دارمان یان ڕزینی خۆکارانە نابێتە هۆی بەدیلێکی باشتر. لە غیابی دامەزراوەی سەقامگیر یان پێکهاتەی بژاردەییدا، بۆشایی دەسەڵات دەتوانێت ببێتە هۆی ئاژاوەگێڕیی - زۆرجار دەرەنجامی خراپتری لێدەکەوێتەوە، وەک بەرزبوونەوەی توندوتیژیی یان چەوساندنەوەی نوێ لەلایەن ئەکتەرەکانی دیکەی کۆمەڵەوە. مێژووی تۆڕەکانی زانیاریی هەمیشە لەسەر دۆزینەوەی هاوسەنگی بووە لە نێوان ڕاستی و ڕێکوپێکیی کۆمەڵدا. هەر کارێک باجی خۆی هەیە، قوربانیکردنی ڕاستی بۆ پێکهێنانی ڕێکوپێکیی، بەڵام پێچەوانەکەشی دەتوانێت بە هەمان شێوە بۆ کۆمەڵگا ژان و تێچووی گەلێک زۆری هەبێت.

دامەزراوە زانستییەکان دەتوانن میکانیزمی کاریگەرانەی خۆ ڕاستکردنەوە بەکاربێنن، و پاراستنی ڕێکوپێکی لە کۆمەڵگادا بۆ دامەزراوەکانی دیکە جێبهێڵن. ئەگەر دزێک بچێتە ناو تاقیگەی کیمیایی یان پزیشکی دەروونی هەڕەشەی کوشتنی لێبکرێت، ئەو کەسانەی زیانیان بەرکەوتووە لە گۆڤارێکی زانستیدا سکاڵا ناکەن، بەڵکوو پەیوەندیی بە پۆلیسەوە دەکەن. کەواتە ئایا دەکرێت میکانیزمی کاریگەری خۆ

ڕاستکردنەوە لە دامەزراوەکانیتردا جگە لە دیسیپلینە ئەکادیمییەکان بخرێتە بواری جێبەجێکردنەوە؟ ئایا دەکرێت ئەم چەشن میکانیزمانە لە ئیدارەی پۆلیس یان سوپا، لە پارتە سیاسییەکان یان ئۆرگانەکانی دەوڵەتدا هەبن کە ئەرکی سەرەکییان پاراستنی ڕێکوپێکییە؟

لە بەشەکانی داهاتوودا لەم پرسیارە دەکۆڵینەوە، کە باس لە لایەنە سیاسییەکانی لێشاوی زانیاریی دەکات و ئاوڕێک لە مێژووی دیموکراسی و دیکتاتۆرییەکان دەداتەوە. وەک دەبینین، وڵاتە دیموکراسیەکان پێیان وایە میکانیزمی کاریگەر بۆ خۆ ڕاستکردنەوە تەنانەت لە سیاسەتیشدا گونجاوە؛ لە بەرامبەردا حکوومەتە دیکتاتۆرییەکان باوەڕیان بەم شتە نییە. بۆیە ڕۆژنامە و زانکۆکانی ئەمریکای دیموکراتیک تاوانە شەڕخوازەکانی سوپای ئەمریکایان لە ڤێتنام ئاشکرا کرد و ڕەخنەیان لێگرت. دیارە ڕۆژنامە و زانکۆکانی یەکێتی سۆڤیەتی تۆتالیتاریش ڕەخنەیان لە تاوانەکانی شەڕی ئەمریکا گرت، بەڵام لە ئەفغانستان و شوێنەکانیتردا لە بەرامبەر تاوانەکانی سۆڤیەت بێدەنگ مانەوە. لە ڕوانگەی زانستییەوە بێدەنگی ئەوان نەدەکرا پاساو هێنانەوە بێ، بەڵام لە ڕووی سیاسییەوە سوودی خۆی هەبوو. شەڕی ڤێتنام تەنانەت لەمڕۆشدا سەرچاوەی ململانێیە، تا ئەمڕۆش خەڵکی ئەمریکای دابەشکردووە و لە سەرانسەری جیهاندا زیان بە ناوبانگی

ئەمریکا دەگەیەنێت؛ لە بەرامبەردا شەڕی ئەفغانستان لە سایەی بێدەنگی سۆڤیەت و ڕووسیا تا ڕادەیەکی زۆر لەبیرکراوە.

تەنیا کاتێک لە سیاسەتی زانیاریی کۆمەڵگا مێژووییەکانی وەک ئاتێنی کۆن، ئیمپراتۆریەتی ڕۆم، ئەمریکا و یەکێتی سۆڤیەت تێ بگەین، دەتوانین دەست بکەین بە ململانێ لەگەڵ کاریگەرییە شۆڕشگێڕییەکانی سەرهەڵدانی سەردەمی ژیریی دەستکرد. یەکێک لە پرسیارە گرنگ و مەزنەکان سەبارەت بە ژیریی دەستکرد ئەوەیە ئایا میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوەی دیموکراسی پەرە پێ دەدات یان تێکیان دەدات.

بەشی پێنج

بڕیارەکان – کورتە مێژوویەکی دیموکراسی و تۆتالیتاریزم

دیموکراسی و دیکتاتۆرییەت زۆرجار وەک سیستەمی سیاسی و ئەخلاقی دژ بەیەک سەیر دەکرێن. ئەم بابەتە ئامانجی دووبارە دارشتنەوەی باسەکە و تاوتوێکردنی دیموکراسی و دیکتاتۆرییەتە وەک تۆڕی زانیاریی دژ بەیەک. لێکۆڵینەوە لەو پرسیارە دەکات تا چ ڕادەیەک زانیاریی لە کۆمەڵگا دیموکراسیەکاندا بە شێوەیەکی جیاواز لە حکوومەتە دیکتاتۆرییەکان وەرێدەکەوێت و تا چەند داهێنانی تەکنۆلۆژیای نوێی زانیاریی، سوود بەم سیستەمە جیاوازانە دەگەیەنێت.

تۆڕەکانی زانیاریی سیستەمی دیکتاتۆریی لە حاڵەتی ئاساییدا گەلێک ناوەندین.[٢٦٢] ئەمەش دوو شت دەگەیەنێت: **یەکەم:** ناوەند بەهرەمەندە لە دەسەڵاتی بێسنوور چونکە زانیاریی لەناو خۆیەوە تێپەڕ دەبێت، خۆی گرێیەکی ناوەندییە

[٢٦٢] Zu einer weiterführenden Diskussion der Informationsströme in autoritären Netzwerken siehe Jeremy L. Wallace, Seeking Truth and Hiding Facts: Information, Ideology, and Authoritarianism in China (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٢٢).

و گرنگترین بڕیارەکانی تێدا دەدرێت. لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمدا هەموو ڕێگاکان بەرەو ڕۆم، لە ئاڵمانیای نازی بۆ بەرلین و لە یەکێتی سۆڤیەت بەرەو مۆسکۆ دەڕۆیشتن. زۆرجار حکومەتی ناوەندیی هەوڵی دەدا هەموو زانیاریەکان لە دەستی خۆیدا چڕ بکاتەوە، بڕیارەکان دیکتە بکات و ژیانی ڕۆژانەی خەڵک بە تەواویی کۆنترۆڵ بکات. ئەم فۆرمە زێدەڕۆیەی دیکتاتۆرییەت، بۆ نموونە وەک ئەوەی هیتلەر و ستالین پراکتیزەیان کردووە، پێی دەوترێت تۆتالیتاریزم. بەڵام هەموو دیکتاتۆریەتێک تۆتالیتاریی نییە. قەیسەری ڕۆمیی نیرۆ "Nero" ئەو تەکنۆلۆژیایەی نەبوو کە بۆ بەڕێوەبردنی ژیانی ملیۆنان وەرزێر لە گوندەکانی دووری پارێزگاکان پێویستی پێی بوو. بۆیە ئەم حکوومەتە دیکتاتۆرییانە لە ڕووی ناچارییەوە پلەیەکی بەرچاوی ئۆتۆنۆمییان بە هاووڵاتیان، بازرگان و کۆمەڵگاکان دەدا. سەرەڕای ئەوەش، دیکتاتۆرەکان هەمیشە دەسەڵاتی دەستوەردانیان لە ژیانی خەڵکیدا هەیە. لە ڕۆمی نیرۆدا ئازادی ئایدیاڵ نەبوو، بەڵکوو دەرەنجامی لێنەهاتوویی دەوڵەت بوو بۆ کۆنترۆڵکردنی تۆتالیتاریی.

دووهەم: تۆڕە دیکتاتۆرییەکان بەوە تایبەتمەندن کە ناوەندی حکوومەت بە بێ هەڵە دادنێن. بۆیە کاتێک بڕیارەکانی ناوەند دەخرێنە ژێر پرسیارەوە لە گوێیان خۆش نایە. پڕوپاگەندەی سۆڤیەت، ستالین وەک بلیمەتێکی بێ

هەڵە نیشان دەدا و پڕوپاگەندەی ڕۆم وەک خودایەک هەڵسوکەوتی لەگەڵ قەیسەردا دەکرد. تەنانەت کاتێک ستالین و نیرۆ بە ئاشکرا بڕیاری کارەساتباریان دەدا، هیچ میکانیزمێکی بەهێزی خۆ ڕاستکردنەوە نەبوو بۆ دەستنیشانکردنی ئەم هەڵانە و پاڵنانی بڕیارێکی باشتر.

هەروەها لە ڕووی تیۆرییەوە تۆڕێکی زانیاریی ناوەندیی دەتوانێت هەوڵی دروستکردنی میکانیزمی کاریگەر بۆ خۆ ڕاستکردنەوە بدات، بۆ نموونە لە شێوەی دادگا یان پەرلەمانی سەربەخۆدا. بەڵام ئەگەر کاردانەوەیان هەبێ، ئەوا ڕووبەڕووەوەستانی دەسەڵاتی ناوەندیی دەکەن و بەم شێوەیە تۆڕی زانیاریی لە دۆخی ناوەندیی دێننەدەرێ. دیکتاتۆرەکان هەمیشە ئەم گرێ سەربەخۆیانەی دەسەڵات وەک هەڕەشەیەک سەیر دەکەن، هەربۆیە هەوڵی نەهێشتن و لەناوبردنیان دەدەن. ئەمەش بەسەر ئەنجومەنی پیرانی ڕۆمدا هات، بۆ نموونە، کاتێ دەسەڵاتی قەیسەرێک بۆ قەیسەرێکیتر دەگۆزرایەوە، ئەنجومەنەکە بە پێی کات لە فەڕشی بەر دەرکەی قەیسەر نرخی زیاتر نەبوو. ئەمەش ئەوە دەردەخات کە وردە وردە لاوازبوونی دامەزراوەکان هەمیشە نابێتە هۆی ئازادیی یان حوکمڕانی باشتر – زۆرجار لەبری ئەوە سیستەمێکی تاکڕەوتر دەخوڵقێندرێ.[٢٦٣] هەروەها دەسەڵاتی

---

[٢٦٣] Fergus Millar, The Emperor in the Roman World, ٣١ BC - AD ٣٣٧ (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, ١٩٧٧); Richard J. A. Talbert, The Senate of Imperial Rome

سیستەمی دادوەریی سۆڤیەتیش نەیوێرا دژایەتی ئیرادەی حیزبی کومونیست بکات. تاقیکارییە نمایشیەکەی ستالینییش، وەک ناوەکەی دەریدەخات، لە شانۆیەک زیاتر هیچیتر نەبوو؛ بڕیارەکان لە مێژ بوون دەرچووبوون.[٢٦٤]

بۆیە دیکتاتۆریەت تۆڕێکی زانیاریی ناوەندییە کە موتوڕی میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی لەکار کەوتووە. لە بەرامبەردا دیموکراسی تۆڕێکی زانیاریی لامەرکەزییە کە میکانیزمێکی بەهێزی خۆ ڕاستکردنەوەی هەیە. ئەمەش بەوە دەست پێدەکات کە تۆڕی زانیاریی دیموکراسی ناوەندێکی ناوکیی نییە. دەوڵەت دەسەڵاتی جێبەجێکاریی سەرەکییە، هەر بۆیە بەڕێوەبەران ژومارێکی زۆر زانیاریی کۆدەکەنەوە و پاشەکەوتی دەکەن. بەڵام لە پەنای ئەوەشدا کاناڵی زانیاریی بێژوماری دیکە هەن کە زۆرێک لە گرێ سەربەخۆکان بەیەکەوە دەبەستنەوە. پەرلەمان، حزب، دادگا، ڕۆژنامەگەری، کۆمپانیا، شارەوانی، ڕێکخراوە ناحکومییەکان و هاووڵاتیان بە ئازادی و ڕاستەوخۆ لەگەڵ یەکتردا پەیوەندی دەکەن، بە چەشنێک زۆربەی زانیاریەکان بە ناو

(Princeton, N.J.: Princeton University Press, ٢٠٢٢); J. A. Crook, »Augustus: Power, Authority, Achievement«, in The Cambridge Ancient History, Bd. ١٠: The Augustan Empire, ٤٣ BC - AD ٦٩, hg. v. Alan K. Bowman/Andrew Lintott/Edward Champlin (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ١٩٩٦), S. ١١٣ - ٤٦.

[٢٦٤] Peter H. Solomon, Soviet Criminal Justice Under Stalin (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ١٩٩٦); Stephen Kotkin, Stalin: Waiting for Hitler, ١٩٢٩ - ١٩٤١ (New York: Penguin Press, ٢٠١٧), S. ٣٣٠ - ٣٣, ٣٧١ ff., ٤٧٧ - ٨٠.

هیچ دەسەڵاتێکدا تێناپەڕن و گەلێک بڕیاری گرنگ لە جیاتی ناوەند، لە شوێنەکانی دیکە دەدرێن. هاوڵاتیان خۆیان بڕیار دەدەن لە کوێ دەژین و کار دەکەن و هاوسەرگیریی لەگەڵ کێ دەکەن. کۆمپانیاکان خۆیان بڕیار دەدەن لق لە کوێ بکەنەوە و تا چ ڕادە وەبەرهێنان لە پرۆژەکاندا بکەن و بە چ نرخێک کاڵا و خزمەتگوزارییەکانیان پێشکەش بکەن. کۆمەڵگاکان خۆیان بڕیار دەدەن میوانداریی کام فێستیڤاڵ و بۆنە وەرزشییەکان و ئاهەنگی ئایینی بکەن. ئەم سەربەخۆییە دەرەنجامێکی نەخوازراوی ناکارامەیی دەوڵەت نییە، بەڵکوو ئایدیاڵێکی دیموکراسییە.

تەنانەت ئەگەر دەوڵەتێکی دیموکراسی ئەو تەکنۆلۆژیایەی هەبێت کە بە قووڵیی دەستێوەردان لە ژیانی هاووڵاتیانیدا بکات، هێندە فەزای ئازادییان پێدەبەخشێت بتوانن خۆیان بڕیار لەسەر هەڵسوکەوتەکانیان بدەن. تێڕوانینێکی هەڵەی باو و ئاساییە کە لە سیستەمی دیموکراسیدا هەموو شتێک بە دەنگی زۆرینە یەکلایی دەکرێتەوە. لە ڕاستیدا لە سیستەمی دیموکراسیدا تا بتوانرێت کەمترین ژمارەی بڕیارەکان لە ناوەنددا دەدرێت و تەنیا ئەو بڕیارانەی ڕەنگدانەوەی ئیرادەی زۆرینەیە دەبێ لەوێ بدرێن. ئەگەر لە دیموکراسییەکدا لەسەدا ٩٩ی دانیشتووان بیانەوێت جلێکی دیاریکراو لەبەر بکەن و خودایەکی دیاریکراو بپەرستن، ئەوا لەسەدا

یەکەکەی دیکە دەبێ ئازادیی لەبەرکردنی جلوبەرگی جیاوازیان هەبێت و بتوانن خودایەکی جیاواز بپەرستن.

بەڵام ئەگەر دەوڵەت دەستوەردان لە هەندێک بواری ژیانی خەڵکیدا نەکات و خزمەتگوزارییە سەرەتاییەکانی وەک ئاسایش دابین نەکات، ئەوا دیموکراسی نییە – ئانارشییە. لە هەموو سیستەمێکی دیموکراسیدا، ناوەندەکە باج کۆدەکاتەوە، بواری ماڵیی سوپایەک دابین دەکات، لە زۆربەی سیستەمە دیموکراسیەکانیشدا ناوەند ئاستی چاودێریی تەندروستی، پەروەردە و خزمەتگوزاریی کۆمەڵایەتی بۆ هاوڵاتیان دەگرێتە ئەستۆ. بەڵام هەموو دەستێوەردانێک لە ژیانی خەڵکی دەبێ شەفاف بێ و ڕوون بکرێتەوە. ئەگەر هۆکارێکی سەرەکی نەبێت، دەوڵەتێکی دیموکراسی پێویستە تا دەتوانێت هاوڵاتیانی خۆی لە ئاسوودەییدا بهێڵێتەوە و کاری پییان نەبێت.

جگە لەوەش سیستەمی دیموکراسی وا گریمانە دەکەن هەموو مرۆڤێک دەتوانێ تووشی هەڵە بێت. بۆیە هاوکات لەگەڵ ئەوەی دەسەڵات دەدرێتە دەستی ناوەند بۆ ئەوەی هەندێک بڕیاری گرنگ دەربڕێ، میکانیزمی بەهێزیشیان هەیە بۆ ڕووبەڕوووەستانی دەسەڵاتە ناوەندییەکە. بە دان پێ داناناني گوتەی جەیمس مادیسۆن "James Madison" سەرۆکی ئەمریکا دەتوانین بڵێین: بەو پێیەی مرۆڤ تووشی هەڵە

دەبن، دەوڵەتێک پێویستە، بەڵام بەو پێیەی دەوڵەتیش تووشی هەڵە دەبێت، پێویستی بە میکانیزمێک هەیە بۆ نیشاندان و ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی، بۆ نموونە هەڵبژاردن، چاپەمەنییەکی سەربەخۆ و جیاکردنەوەی هێزەکان.

لە کاتێکدا لە سیستەمی دیکتاتۆریدا هەموو بڕیارەکان لە ناوەندی هێزەوە دەدرێن، دیموکراسی بریتییە لە گفتوگۆی نێوان گرێ جیاوازەکانی زانیاریی. ئەم گرێیانە زۆرجار کارلێک لەسەر یەکتر دەکەن، بەڵام لە زۆربەی پرسەکاندا پێویست ناکات بگەنە کۆدەنگی. تاک، کۆمپانیا و شارەوانییەکان دەتوانن سەربەخۆ بیر بکەنەوە و هەڵسوکەوت بکەن. بێگومان بارودۆخ یان هەلومەرجگەلێکیش هەن کە هەمووان بەرەو بڕیارێکی هاوچەشن ڕادەکێشن و هەل بۆ لێکدابڕان خۆش ناکرێ. بۆ نموونە کاتێک ئەمریکییەکان لە ساڵی ٢٠٠٢ و ٢٠٠٣دا ڕوانگەی جیاوازیان لەسەر داگیرکردنی عێراق هەبوو، دواجار هەمووان ناچار بوون مل بۆ بڕیاری ناوەندیی دانەوێنن. کارێکی گونجاو نەدەبوو ئەگەر هەندێک ئەمریکی ئاشتییان لەگەڵ سەدام حوسێن بکردایە لە کاتێکدا هەندێکیتر بڕیاری شەڕیان دژ بە سەدام دابایە. جا ئیتر ئایا ئەم بڕیارە داگیرکارییە باش بوو یان نا –هەموو ئەمریکییەکانی دەگرتەوە. ئەم دۆخە هاوشێوەی پرۆژەکانی ژێرخانی نیشتمانی یان پێناسەکردنی تاوانکارییەکانە. وڵاتێک

ناتوانێت کار بکات و بە باشی بەڕێوە بچێت ئەگەر هەر هاوڵاتییەک تۆڕی زانیاریی خۆی هەبێت و تێگەیشتنی تایبەتیی خۆی لە تاوانکاریی و کوشتن هەبێت. بۆ گەیشتن بە بڕیار لەسەر پرسی بەکۆمەڵ، سەرەتا دەبێت گفتوگۆیەکی نیشتمانی بەڕێوە بچێت و دواتر نوێنەرانی گەل، کە لە هەڵبژاردنێکی ئازاد و دادپەروەرانەدا هەڵبژێردراون، بڕیار لەسەر پرسەکە بدەن. بەڵام دوای ئەوەی ئەم بڕیارەش درا، بۆ دووبارە هەڵسەنگاندن و ڕاستکردنەوەی بە کراوەیی دەمێنێتەوە. دیارە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکە ئیتر ناتوانێت بیانگۆڕێت، بەڵام دەتوانێت بۆ جاری دوایی حکومەتێکی جیاواز هەڵبژێرێت.

دیکتاتۆریی زۆرینە

پێناسەی دیموکراسی وەک تۆڕێکی زانیاریی دابەشکراو کە میکانیزمی بەهێزی خۆ ڕاستکردنەوەی هەیە، جیاوازیەکی بەرچاوی لەگەڵ ئەو تێڕوانینە هەڵە باوە هەیە، کە دیموکراسی لەگەڵ هەڵبژاردن وەک یەک دادەنێت. دیارە هەڵبژاردن ئامرازێکی گەلێک گرنگە، بەڵام هەمیشە نابێتە هۆی پێکهێنانی دیموکراسی. بەبێ میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی گونجاو، دەتوانرێت هەڵبژاردنەکان زۆر بە ئاسانی دەستکاریی بکرێن. هەروەها ئەگەر هەڵبژاردن ئازاد و دادپەروەرانەش بێ، ئەوە بە تەنیا گەرەنتی دیموکراسی ناکات. چونکە دیموکراسی لە دیکتاتۆریی زۆرینە جیاوازە.

لای خۆمان گریمانە دەکەن، لە سەدا ٥١ی دەنگدەران لە هەڵبژاردنێکی ئازاد و دادپەروەرانەدا دەنگ بۆ حکومەتێک دەدەن کە دواتر لەسەدا یەکی دەنگدەران دەنێرێتە ئۆردوگای قڕکردن چونکە سەر بە کەمینەیەکی ئایینین. ئایا ئەمە دیموکراسییە؟ بێگومان نەخێر. بەڵام کێشەکە ئەوە نییە کە جینۆساید هەمیشە پێویستی بە زۆرینەیەکی گەورەتر لە سەدا ٥١ هەبێ. ئۆردوگای قڕکردن تەنانەت ئەو کاتیش

هەڵسوکەوتێکی دێمکڕاتیک نیە ئەگە لەسەدا ٦، ٧٥ یان ٩٩ی دەنگدەران پێی ڕازی بن. دیموکراسی سیستەمێک نییە کە زۆرینە، جا هەرچەندە گەورە بێت، بتوانێت بڕیاری لەناوبردنی کەمینەیەک بدات. بەڵکوو دیموکراسی سیستەمێکە کە سنوورێکی ڕوون و شەفاف بۆ دەسەڵاتی ناوەندیی دیاریی دەکات. دایدەنێین لەسەدا ٥١ی دەنگدەران دەنگ بە حکومەتێک دەدەن کە دواتر لەسەدا ٤٩ی دەنگەکانیتر (یان ڕەنگە تەنیا لەسەدا ١) مافی دەنگدەران بێبەش بکات. ئایا ئەمە دیموکراسییە؟ دیسانەوە وەڵامەکە نەخێرە و دیسانەوە مافی دەنگدان پەیوەندیی بە ژمارەوە نییە. سەندنەوەی مافی نەیارانی سیاسی بە واتای تووناکردنی میکانیزمی خۆڕاستکەرەوەی تۆڕە دیموکراسیەکانە. تۆڕەکە بە یارمەتیی هەڵبژاردن دەتوانێت بڵێت: "هەڵەیەک بەڕێوە چووە؛ دەبێ شتێکی جیاواز تاقی بکەینەوە." بەڵام ئەگەر ناوەند بتوانێت بە ئارەزووی خۆی مافەکانی دانیشتوان زەوت بکات، ئەوا خۆ ڕاستکردنەوەکە بە تەواویی تێکدەچێت.

هەرچەندە ئەم دوو نموونەیە گەلێک دوور لە خەیاڵ دەنوێنن، بەڵام بەداخەوە ئەگەری بەڕێوەچوونیان هەیە. لە ماوەی چەند هەفتەیەک دوای سەرکەوتن لە هەڵبژاردنەکاندا، هیتلەر دەستیکرد بە زیندانیکردنی جولەکە

و کۆمۆنیستەکان و لە ئۆردوگاکانی کۆکردنەوە، لە ئەمریکاش حکومەتی هەڵبژێردراوی دیموکراسی چەندین جار مافی دەنگدانی ئەمریکیی - ئەفریقییەکان و گەلانی ڕەسەن و کەمینەکانی دیکەیان سنووردار کرد. هێرشەکانیتر بۆ سەر سیستەمی دیموکراسی بڕێک وردترن. سەرهەڵدانی خۆسەپاندنی ڤلادیمێر پوتین، ڤیکتۆر ئۆربان، ڕەجەب تەیب ئەردۆغان، ڕۆدریگۆ دوترتێ، جایر بۆلسۆنارۆ و بنیامین ناتانیاهۆ، ئەوە نیشان دەدات کە سەرکردە سیاسییەکان کە تەنانەت لە ڕێگەی دیموکراسیەوە بۆ پۆستەکانیان هەڵبژێردراون دەتوانن دەسەڵاتی خۆیان بۆ تێکدانی دیموکراسی بەکار بهێنن. ئەردۆغان تێگەییشتوویی خۆی لەسەر دیمۆکراسی نیشان دا کاتێک وتی: **"دیموکراسی وەک شەمەنەفەری سەرشەقام وایە. سواری دەبیت تا دەگەیتە شوێنی مەبەست، پاشان دادەبەزیت."**[٢٦٥]

باوترین شێواز بۆ تێکدانی دیموکراسی بریتییە لە هێرشکردنە سەر میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی یەک لە دوای یەکی کۆمەڵ کە زۆرجار لە دادگا و میدیاکانەوە دەست پێدەکات. خۆسەپێنەکان بە شێوەیەکی گشتی دەسەڵاتی دادوەریی کەم دەکەنەوە یان بە یارمەتیی شوێنکەوتووانی

---

[٢٦٥] Jenny White, »Democracy Is Like a Tram«, Turkey Institute, ١٤. Juli ٢٠١٦, www.turkeyinstitute.org.uk/commentary/democracy liketram.

خۆیانەوە میدیای سەربەخۆ سەرکوت دەکەن، هاوکاتیش مێکانیزمێکی پرۆپاگەندەی گشتگیر دروست دەکەن.[٢٦٦]

کاتێک دادگاکان نەیانتوانی بە شێوەیەکی یاسایی دەسەڵاتی حکومەت بپشکنن و میدیاکان تەنیا وەک تووتی پەیامی حکومەت بڵاوبکەنەوە، هەموو ئەو دامەزراو و هاوڵاتیانەی ئازا و بوێرانە دژایەتی حکوومەت دەکەن، بە هاسانی دەتوانرێت بە خائین، تاوانبار و سیخوڕی بیانی ناوزەد بکرێن. زانکۆ، حکومەتی هەرێم، ڕێکخراوە ناحکومیی و کۆمپانیاکان یان لەناو دەبردرێن یان دەخرێنە ژێر کۆنترۆڵی ناوەندییەوە. لەم خاڵەدا حکومەت دەتوانێت بە ئارەزووی خۆی دەستکاریی هەڵبژاردنەکان بکات، بۆ نمونە: بە گرتنی سیاسەتمەدارانی جەماوەری ئۆپۆزسیۆن، دوورخستنەوەی پارتە ئۆپۆزسیۆنەکان لە هەڵبژاردن، ڕێکخستنەوەی ناوچەی هەڵبژاردن و بەرتەسککردنەوەی مافی دەنگدانی هەندێک گروپی دانیشتووان و هتد... دیارە نارەزایەتییەکان بەرامبەر بەم ڕێوشوێنە دژە دیموکراسییانە لەلایەن دادوەرە دەست هەڵبژێردراوەکانەوە ڕەت دەکرێنەوە. ڕۆژنامەنووس و مرۆڤە ئەکادیمییە ڕەخنەگرەکان لە کارەکانیان دووردەخرێنەوە.

---

[٢٦٦] Müller, Was ist Populismus?; Masha Gessen, The Future Is History: How Totalitarianism Reclaimed Russia (New York: Riverhead Books, ٢٠١٧); Steven Levitsky/Daniel Ziblatt, How Democracies Die (New York: Crown, ٢٠١٨); Timothy Snyder, The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America (New York: Crown, ٢٠١٨); Gideon Rachman, The Age of the Strongman: How the Cult of the Leader Threatens Democracy Around the World (New York: Other Press, ٢٠٢٢).

میدیا و زانکۆ و دادگاکانی دیکەش ستایشی ئەو ڕێوشوێنانە دەکەن کە بە بەهانەی پاراستنی ئاسایشی گشتیی خەڵکیی و دیموکراسییە گوماناوییەکەی، لە هەنبەر دەستێوەردانی دەرەکی بە پێویستی دەزانن. بەگشتی خۆسەپێنەکان ئەو سنوورە تێپەڕ ناکەن کە هەڵبژاردنەکان بە تەواوی هەڵبوەشێننەوە. بەڵکوو وەک ڕێورەسمێک دەیپارێزن کە فەرمییەت بە دەسەڵاتەکەیان دەدات و ڕووبەرێکی دیموکراسییان پێدەبەخشێت. ئەمە بۆ نموونە لە ڕووسیای پوتین ڕوویدا.

زۆرجار لایەنگرانی خۆسەپێنەکان ئەم ڕەوت و پرۆسەیە بە دژە دیموکراسی دانانێن. ئەوان بەڕاستی سەریان سوڕدەمێنێ کاتێک تێدەگەن سەرکەوتنێکی هەڵبژاردن دەسەڵاتی بێسنووریان پێنابەخشێت. بە پێچەوانەوە زۆرجار جیاکردنەوەی هێزەکان بە نادیموکراسی دادەنێن. بەڵام دیموکراسی بە مانای حوکمڕانی زۆرینە نییە. دیموکراسی واتە ئازادی و یەکسانی بۆ هەموو مرۆڤێکی ناو کۆمەڵ. دیموکراسی گەرەنتی هەندێک ئازادی بۆ هەموو هاووڵاتیان دەکات کە تەنانەت زۆرینەش ناتوانن لێیان بستێننەوە.

دیارە کەس موناقەشەی ئەوە ناکات کە لە سیستەمی دیموکراسیدا نوێنەرانی زۆرینە مافی خۆیانە حکومەت پێکبهێنن و بیرۆکەکانیان لە بواری جیاوازدا جێبەجێ بکەن.

ئەگەر زۆرینەی مرۆڤ داواکاری شەڕ بن، ئەوا وڵات دەچێتە شەڕەوە. ئەگەر زۆرینە ئاشتییان بوێت، ئەوا وڵات ئاشتی پێک دەهێنێ. ئەگەر زۆرینە بیانەوێت باج بەرز بکەنەوە، ئەوا باج بەرز دەکرێتەوە. هەروەها ئەگەر زۆرینە بیانەوێت باج دابەزێنن، ئەوا دایدەبەزێنن. بڕیارە گرنگەکان لەسەر سیاسەتی دەرەوە، بەرگری، پەروەردە و باج لە ڕاستیدا لە دەستی زۆرینەدایە.

بەڵام لە سیستەمی دیموکراسیدا دوو فۆڕمی ماف هەیە کە لە دەستڕاگەیشتن بە زۆرینە پارێزراون. تەوەری یەکەم مافی مرۆڤ لە خۆ دەگرێت. تەنانەت ئەگەر لەسەدا ٩٩ی دانیشتووان بیانەوێ ئەو لەسەدا یەکەی کە دەمێنێتەوە بسڕنەوە، لە سیستەمی دیموکراسیدا ڕێگەیان پێنادرێ ئەو کارە بکەن، چونکە ئەو کارە پێشێلکردنی بنەڕەتیترین مافەکانی مرۆڤ واتە مافی ژیانە. تەوەری مافەکانی مرۆڤ چەندین مافی دیکە لە خۆ دەگرێت، وەک مافی کارکردن، مافی هەریمی کەسیی، ئازادی جووڵانەوە و ئازادی ئایین. ئەم مافانە سروشتی ناوەندیی سیستەمی دیموکراسی دەپارێزن و دڵنیایی دەدەن لەوەی هاووڵاتیان بتوانن بەو شێوەیە بژین کە خۆیان بە گونجاوی دەزانن، بە مەرجێک زیان بە کەسی دیکە نەگەیەنن.

تەوەری دووەم مافی مەدەنی دەگرێتە خۆ. ئەمانە یاسا بنەڕەتییەکانی دیموکراسین کە میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی سیستەمەکە بەهێز دەکەن. ئەگەر زۆرینە توانایی یاخود دەرەتانی ئەوەی هەبوایە مافی دەنگدان لە کەمینە زەوت بکات، دیموکراسی دوای هەڵبژاردنێک کۆتایی پێدەهات. مافە مەدەنییەکانی دیکە بریتین لە ئازادی ڕۆژنامەگەری، ئازادی لێکۆڵینەوە و ئازادی کۆبوونەوە، کە میدیا، زانکۆ و ئۆپۆزسیۆن بتوانن لێپرسینەوە لە حکومەت بکەن. ڕێک ئەم مافانەن کە ئاوتۆکرات یان خۆسەپێنەکان خۆیانی لێ دەپارێزن. لە کاتێکدا ڕەنگە هەندێک جار پێویست بێت گۆڕانکاریی لە میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوەی وڵاتێکدا بکرێت، وەک فراوانکردنی مافی دەنگدان، چاودێریکردنی میدیا یان چاکسازیی لە دەسەڵاتی دادوەریدا، بەڵام ئەو چەشنە گۆڕانکاریانە تەنیا لەسەر بنەمای کۆدەنگییەکی گشتیی لە نێوان زۆرینە و کەمینەدا بەڕێوەدەچێ. ئەگەر زۆرینەیەکی تەسک بتوانێت بە شێوەیەکی یەکلایەنە ئازادییە مەدەنییەکان بگۆڕێت، ئەوا بە هەمان شێوە دەتوانێت هەڵبژاردنەکان ساختە بکات و جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانیش هەڵبوەشێنێتەوە. مافی مرۆڤ و مەدەنی نەک هەر دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندیی سنووردار ناکات، بەڵکوو ئەرکی گەلێک کارا دەخەنە ئەستۆی. تەنیا بەس نابێت ئەگەر دەوڵەتێکی دیموکراسی ئەم مافانە پێشێل

نەکات، بەڵکوو دەبێ بۆ پاراستنیان ڕێوشوێنی چالاکانە بگرێتەبەر. مافی ژیان پێویستی بە دەوڵەتێکی دیموکراسی هەیە بۆ پاراستنی هاووڵاتیانی خۆی لە هەنبەر توندوتیژیی و تاوانکاریی. ئەگەر دەوڵەتێک خۆی کەس نەکوژێت، بەڵام هیچ چالاکییەک بۆ پاراستنی هاووڵاتیانی لە هەنبەر کوشتن بەڕێوەنەبات، ئەوە دیموکراسی نییە، بەڵکوو ئانارشییە.

گەل دژی ڕاستەقینە

بێگومان سنووری مافی مرۆڤ و مەدەنی لە هەموو سیستەمێکی دیموکراسیدا دیاریی دەکرێت، تەنانەت مافی ژیانیش سنووردارە. هەندێک لە وڵاتە دیموکراسیەکان سزای لەسێدارەدان جێبەجێ دەکەن، بەم کارە هەندێک لە تاوانباران مافی ژیانیان لێ زەوت دەکرێت. هەروەها هەر وڵاتێک بە مافی خۆی دەزانێ شەڕ ڕابگەیەنێت، هاووڵاتیان ڕەوانەی مردن بکات و فەرمانی کوشتنی مرۆڤی دژبەریان پێبدات. کەواتە مافی ژیان کەی دەستپێدەکات و لە کوێ کۆتایی پێدێت؟

هەروەها لیستی مافەکانی مرۆڤ بە وردی باسکراوە. کێ بڕیاریداوە ئازادی ئایینی مافێکی مرۆڤە؟ ئایا پێویستە دەستڕاگەییشتن بە ئینتەرنێت وەک مافێکی مەدەنی پێناسە بکرێت؟ ئەی مافی ئاژەڵان چی؟ یان ژیریی دەستکرد؟

لێرەدا وەڵامی ئەم پرسیارانە نادرێتەوە. مافی مرۆڤ و مەدەنی ڕێکەوتنێکی ئینترسوبژێکتیڤن کە مرۆڤ خۆیان نایدۆزنەوە بەڵکوو دایدەهێنن، هەروەها نەک لەسەر

هۆکارێکی گشتگیر بەڵکوو بە لکاندن بە ڕاستییە مێژووییەکانەوە دیاریی دەکرێن. هەر دیموکراسییەک دەتوانێت لیستێکی جیاواز بخاتەڕوو. لە ڕوانگەی لێشاوی زانیارییەوە سیستەمێک دیموکراسییە ئەگەر ناوەند دەسەڵاتی بێسنووری نەبێت و میکانیزمی پتەوی بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی هەبێت. تۆڕە دیموکراتییەکان وا گریمانە دەکەن کە هەموو مرۆڤێک تووشی هەڵە دێن و ئەوەش سەرکەوتووانی هەڵبژاردن و زۆرینەی بەرپرسانیش دەگرێتەوە.

لە سەرووی هەمووشیانەوە نابێت ئەوەمان لە بیر بچێت هەڵبژاردن میتۆدێکی تەواو و کامیل نییە بۆ دیاریکردنی ڕاستییەکان. بەڵکوو زیاتر شێوازێکە بۆ پاراستنی ڕێکوپێکی کە بڕیار لە نێوان بەرژەوەندیی جیاواز دەردەبڕێ. هەڵبژاردن دۆخەکان دیاریی ناکەن چی ڕاستە و چی هەڵەیە، بەڵکوو تەنیا دیاریی دەکەن زۆرینە چییان دەوێت. زۆرجار مرۆڤ ئارەزووی ئەوە دەکەن کە ڕاستییەکان جیاواز بن لەوەی کە هەن. بۆیە تۆڕە دیموکراتییەکان بۆ پاراستنی ڕاستییەکان لە دەستڕاگەیشتن بە زۆرینە کۆمەڵێک میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوە دادەمەزرێنن.

لە مشتومڕ لەسەر ئەوەی ئایا ئەمریکا لە دوای هێرشە تیرۆریستییەکانی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١دا عێراق داگیر بکات

یان نا، ئیدارەی ئەمریکا لە سەردەمی سەرۆک بوش ئیدیعای کرد کە سەدام حسێن خەریکی پەرەپێدانی چەکی کۆمەڵکوژییە. جگە لەوەش گوتیان گەلی عێراق دیموکراسییەکی لەسەر بنەمای مۆدێلی ئەمریکی دەوێت و وەک ڕزگارکەر پێشوازیی لە ئەمریکییەکان دەکات. ئەم ئارگیومێنتانە بوونە هۆکار بۆ حکوومەت و لە ئۆکتۆبەری ساڵی ٢٠٠٢دا نوێنەرانی هەڵبژێردراوی کۆنگرێس بە زۆرینەی دەنگ لەشکرکێشی بۆ سەر وڵاتی عێراقیان بە ڕەوا دانا. ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران بە ٢٩٦ دەنگ بەرامبەر ١٣٣ (٦٩٪) و سیناتۆرەکانیش بە ٧٧ دەنگ بەرامبەر ٢٣ (٧٧٪) پەسەندیان کرد.[٢٦٧] ڕاپرسییەکانی سەرەتای مانگی ئازاری ٢٠٠٣ دەریخست کە بەرپرسانی هەڵبژێردراو لەگەڵ زۆرینەی دانیشتووان هاوتەریب بوون و لەسەدا ٧٢ی هاووڵاتیانی ئەمریکا پشتگیری شەڕەکەیان کردووە.[٢٦٨] ئیرادەی گەلی ئەمریکا گەلێک ڕوون و ئاشکرا بوو.

بەڵام ڕاستییەکە جیاواز بوو لەوەی حکومەت بانگەشەی بۆ دەکرد و زۆرینەش باوەڕیان پێدەکرد. لەگەڵ بەرەوپێشچوونی شەڕەکە، دەرکەوت کە عێراق خاوەنی

---

[٢٦٧] H.J.Res.١١٤ - ١٠٧th Congress (٢٠٠١ - ٢٠٠٢), Authorization for Use of Military Force Against Iraq Resolution of ٢٠٠٢, Congress.gov, ١٦. Oktober ٢٠٠٢, www.congress.gov/bill/١٠٧thcongress/ house-joint-resolution/١١٤.

[٢٦٨] Frank Newport, »Seventy-Two Percent of Americans Support War Against Iraq«, Gallup, ٢٤. März ٢٠٠٣, news.gallup.com/poll/٨٠٣٨/SeventyTwo-Percent-Americans-Support-War-Against-Iraq.aspx.

چەکی کۆمەڵکوژی نییە و زۆرێک لە عێراقییەکان هیچ بەرژەوەندیی یاخود تامەزرۆییەکیان نییە لەلایەن ئەمریکییەکانەوە ئازاد بکرێن و دیموکراسییەکی ستایلی ڕۆژئاوایی دابمەزرێنن. لە ڕاپرسییەکی نوێ لە مانگی ئابی ٢٠٠٤دا، لەسەدا ٦٧ی ئەمریکییەکان پێیانوابوو لەشکرکێشییەکە لەسەر بنەمای گریمانەی ناڕاست و هەڵە دامەزرابوو. لە ماوەی چەند ساڵی دواییدا زۆربەی ئەمریکییەکان گەیشتنە ئەو ئەنجامەی کە بڕیاری داگیرکاریی وڵاتی عێراق هەڵەیەکی کارەساتبار بووە.[٢٦٩]

لە سیستەمی دیموکراسیدا زۆرینە مافی ئەوەی هەیە بڕیاری درێژخایەن بدات، وەک دەستپێکردنی شەڕ و ئەوەش خۆی دەبێتە هۆی پێکهێنانی مافی هەڵەی درێژخایەن. بەڵام زۆرینە دەبێ لانیکەم دان بەوەدا بنێن کارەکە هەڵەیە و بۆ دەربڕینی بیروڕای ناخۆش کە ڕەنگە دواتر بە ڕاست دەرچن، مافی کەمینەکان بپارێزن.

وەک نموونەیەکیتر، سەرۆکێکی کاریزما لەبەرچاو دەگرین کە تۆمەتی گەندەڵی لەسەرە. بێگومان لایەنگرانی هیوادارن ئەم تۆمەتانە درۆ بن. بەڵام تەنانەت ئەگەر زۆرینەی دەنگدەرانیش پشتگیریی لێ بکەن، نابێت ئارەزووەکەیان

[٢٦٩] »Poll: Iraq War Based on Falsehoods«, UPI, ٢٠. August ٢٠٠٤, www.upi.com/Top_News/٢٠٠٤/٠٨/٢٠/Poll-Iraq-war-based-onfalsehoods/ ٧٥٥٩١٠٩٣٠١٩٥٥٤.

ڕێگری لە دادوەران بکات بۆ لێکۆڵینەوە لە تۆمەتەکانی و دۆزینەوەی ڕاستییەکان.

دۆخەکە بۆ تەوەری زانستیش هاوشێوەیە. تەنانەت ئەگەر زۆرینەی دەنگدەران نکوڵیی لە گۆڕانی کەشوهەوا بکەن، نابێت دەسەڵاتی ئەوەیان هەبێت ڕاستییە زانستییەکانیان بگۆڕن یان بۆ لێکۆڵینەوە و بڵاوکردنەوەی ڕاستییەکان ڕێگری لە زانایان بکەن. بەپێچەوانەی پەرلەمانەکانەوە، نابێ توێژەرانی ژینگە نوێنەرایەتی ئیرادەی زۆرینە بکەن.

بەڵام لە دیموکراسیدا ئیرادەی دەنگدەران بڕیار لەسەر ڕێوشوێنەکانی بەرەنگاربوونەوەی گۆڕانی کەشوهەوا دەدات. دانان بە ڕاستەقینەبوونی گۆڕانی کەشوهەوا پێمان ناڵێت سەبارەت بەو چ هەڵسوکەوتێک لەخۆمان نیشان بدەین. هەمیشە بژاردەمان هەیە و هەڵبژاردنی نێوانیان بابەتێکی ئارەزووە، نەک ڕاستیی. بۆ نموونە یەکێک لە بژاردەکان ئەوەیە کە هاوکات وزەی گازی گەرمخانە کەم بکرێتەوە، تەنانەت ئەگەر ئەمە لەسەر حیسابی گەشەی ئابووری بێت. دیارە ئەوە بەو مانایە دەبێت کە ئێمە ئەمڕۆ هەندێک سەختیی قبوڵ دەکەین، بەڵام بەوکارەمان لە ساڵی ٢٠٥٠ مرۆڤ لە سەختییەکی زۆر مەزنتر دەپارێزین، دوورگەی کیریباتی "Kiribati" لە تووناببوون ڕزگار و ڕێگریی لە لەناوچوونی

ورچە جەمسەرییەکان دەکەین. بژاردەیەکی دیکە ئەوەیە کە وەک پێشوو لە هەڵسوکەوتمان بەردەوام بین. ئەمەش دیارە دەتوانێت ژیانی ئەمڕۆمان ئاسانتر بکات، بەڵام دەتوانێت ببێتە هۆی سەختیی زیاتر بۆ نەوەکانی داهاتوو هەروەها بە مانای لەناوچوونی دوورگەی کیریباتی و تووناکردنی ورچە جەمسەرییەکان و چەشنە بێژمارەکانی دیکە بێت. بڕیاری نێوان ئەم دوو بژاردەیە پرسی ئیرادەی سیاسییە و بۆیە پێویستە هەموو دەنگدەران بەشداریی تێدا بکەن، نەک تەنیا گروپێکی بچووکی شارەزا.

بەڵام یەکێک لە بژاردەکان کە نابێ ڕێگا بەم بژاردەیە بدات، شێواندن یان شاردنەوەی ڕاستییەکانە. ئەگەر زۆرینە پێیان باش بێ زۆرترین سووتەمەنی فوسیلیی بەبێ گوێدانە نەوەکانی داهاتوو و ژینگە بسوتێنن، ئەوا مافی خۆیانە دەنگی پێ بدەن. بەڵام نابێ زۆرینە مافی ئەوەی هەبێت یاسایەک دەربکات کە گۆڕانی کەشوهەوا بە درۆ بڵاو بکاتەوە و زانایانی کەشوهەوا لە کارەکانیان دووربخاتەوە. هەرچیمان بوێت دەتوانین هەڵبژێرین، بەڵام نابێ نکۆڵی لە مانای ڕاستەقینەی بڕیارەکەمان بکەین.

دوو شێوازیتر بۆ دیاریکردنی ڕاستییەکان زیاتر جێی متمانەن. یەکەم: زانست و ڕاگەیاندن و دەسەڵاتی دادوەریی خاوەنی میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی ناوخۆیی خۆیانن کە

بەو میکانیزمە دەتوانن بەرەنگاری گەندەڵی ببنەوە، پێشوەختە زانینەکان ڕاست بکەنەوە و هەڵەکان ئاشکرا بکەن. لە زانستدا گۆڤارە زانستییەکان کۆنترۆڵێکی باشترن لە ڕێکخەرانی حکومەت چونکە لە پلەی یەکەمدا شارەزاییان باشترە و هاوکاتیش ئاشکراکردنی هەڵەکانی ڕابردوو و دۆزینەوەی ڕاستییە نوێیەکان خزمەت بە پیشەی زانستی دەکات. لە میدیاکاندا، کێبڕکێی نێوانیان دڵنیای دەدات لەوەی کە ئاشکراکردنێک یان ڕوونکردنەوەی ڕاستییەک کە لەلایەن میدیایەکەوە ڕاگیراوە و باسی لێوەناکرێ، لەلایەن میدیاکانی دیکەوە بڵاودەکرێتەوە. هەروەها لە سیستمی دادپەروەریدا دادوەرێک کە بەرتیل وەربگرێت وەک هەر هاوڵاتیەکیتر تۆمەتبار دەکرێت و سزا دەدرێت.

دووەم: بوونی چەندین دامەزراوەی سەربەخۆ کە بە شێوازی جیاواز بەدوای ڕاستییەکاندا دەگەڕێن، دەرفەتی کۆنترۆڵکردن و ڕاستکردنەوەی یەکتر بەم دامەزراوانە دەبەخشێت. تەنانەت ئەگەر بۆ نموونە کۆمپانیایەکی بەهێز بۆ دەربازبوون لە ڕەوتی پێداچوونەوەی گۆڤارە زانستییەکان بە بەرتیلدان بە ژمارەیەکی پێویست لە زانایان، سەرکەوتوو بێ، ڕۆژنامەنووسان و دادگاکان ئەرکیانە تاوانباران ئاشکرا بکەن و سزایان بدەن. کاتێکیش میدیا و دادگاکان بە ڕەگەزپەرستی سیستماتیکی تایبەتمەند بن، ئەوە ئەرکی

کۆمەڵناس، مێژووناس و فەیلەسوفەکانە کە ئەو تاوانکارییانە ئاشکرا بکەن. بەڵام هیچ کام لەم میکانیزمانە پارێزراو نین و دەکرێت مرۆڤ هەڵەیان تیدا بکات. ئەمەش هەموو دامەزراوە مرۆییەکان دەگرێتەوە –بە تایبەتی دەوڵەت.

هێرشی پۆپۆلیستی

ڕەنگە ئەمە ئاڵۆز دەربکەوێت، بەڵام دیموکراسی خۆی لەخۆیدا ڕەوتێکی گەلێک ئاڵۆزە. سادەیی نیشانەی تۆڕە زانیارییە دیکتاتۆرییەکانە کە تێیدا ناوەند فەرماندەیی دەکات و هەمووان بە بێدەنگی گوێڕایەڵی بڕیارەکانیان دەکەن. هەروەها مۆنۆلۆگ یان تەکرەوی دیکتاتۆریش هاسانە بۆ تێگەیشتن. لە بەرامبەردا دیموکراسی گفتوگۆیە لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە بەشداربووان کە لە بۆچوونی جیاواز پێکهاتوون. شوێنکەوتن یاخود تێگەییشتن لەم گفتوگۆیانە هەندێک جار گەلێک ئاڵۆزە و کاتی پێویستە.

جگە لەوەش زۆرجار دامەزراوە دیموکراسیەکان وەک هەیولایەکی بیرۆکراتیی هەستیان پێ دەکرێت. هاسانە بۆ هاووڵاتیان لە دەرباری شاهانە یان کۆشکی سەرۆکایەتیدا بەدواداچوون بۆ دراما بایۆلۆژییەکان بکەن، بەڵام زۆرجار تێگەیشتن لە کارکردنی پەرلەمان، دادگا، ڕۆژنامە و زانکۆکان بۆیان ئەستەمە. ئەمەش یارمەتی ئاوتۆکراتەکان دەدات بۆ ئەنجامدانی هێرشی پۆپۆلیستی دژی دامەزراوەکەیان و هەڵوەشاندنەوەی میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوە، هەروەها

چڕکردنەوە و ڕاگرتنی دەسەڵات لە دەستی خۆیاندا. لە پێشەکیی ئەم کتێبەدا بۆ ئەوەی ڕەخنەی پۆپۆلیستی لە تێگەیشتنی بێ هەڵوێستی زانیاریی ڕوون بکەینەوە بە کورتی دەستمان خستە سەر پۆپۆلیزم. لێرەشدا پێویستە لە نزیکەوە ئاوڕێک لە پۆپۆلیزم بدەینەوە بۆ ئەوەی لە جیهانبینییەکەی تێ بگەین و ڕوونی بکەینەوە کە بۆچی بۆ ئاوتۆکراتە دژە دیموکراسیەکان ئەوەندە سەرنجڕاکێشە.

چەمکی پۆپۆلیزم لە وشەی لاتینی "populus"ەوە هاتووە کە بە واتای "خەڵک" مانا دەکرێتەوە. لە سیستەمی دیموکراسیدا هێزی دەسەڵات لەدەست خەڵکی دایە. تەنیا نوێنەرانی گەل دەسەڵاتی ڕاگەیاندنی شەڕ، یاسادانان و وەرگرتنی باجیان هەیە. ڕەنگە وا دەرکەوێت کە پۆپۆلیستەکان هیچ کێشەیەکیان دژی پرەنسیپی دیموکراسی نەبێت، بەڵام بە هۆکارێکی ڕوونەکراوە دەگەنە ئەو ئەنجامەی کە دەبێت حیزبێک یان سیاسەتمەدارێک بە تەنیا هەموو دەسەڵاتی وڵاتی لەدەستدا بێت. لە کردەوەیەکی سەرسووڕهێنەری سیاسیدا، پۆپۆلیستەکان توانیویانە تامەزرۆیی بۆ دەسەڵاتی بێسنوور لەژێر بنەمای دیموکراسی ڕەسەن و پاکدا، پاساو بۆ هەوڵە تۆتالیتارییەکانیان بهێننەوە. ئەمە چۆن دەبێت؟

پۆپۆلیستەکان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە تەنیا ئەوان نوێنەرایەتی ڕاستەقینەی خەڵک دەکەن. ئەگەر لە کۆمەڵگایەکی دیموکراسیدا هەموو دەسەڵات لە خەڵکەوە سەرچاوە بگرێت و گوایە پۆپۆلیستەکانیش نوێنەرایەتی ئەم گەلە دەکەن، ئەزموونەکەی دەبێتە ئەوەی کە پارتی پۆپۆلیست دەسەڵاتی هەیە. کاتێکیش حیزب یان لایەنێکیتر لە هەڵبژاردنەکاندا سەرکەون، لە ڕوانگەی ئەوانەوە مانای ئەوە نییە ئەو حیزبە متمانەی خەڵکی بەدەستهێناوە و مافی ئەوەی هەیە حکومەت پێکبهێنێت، بەڵکوو زیاتر مانای ئەوەیە ئەم حیزبە هەڵبژاردنی مانیپولیرە کردووە یان خەڵکی فریوداوە بڕیارێک بدەن کە لە بەرژەوەندی ڕاستەقینەی خۆیاندا نەبێت.

زۆرێک لە پۆپۆلیستەکان لە ڕاستیدا باوەڕیان بەم شتە هەیە؛ بۆ ئەوان ئەمە پڕوپاگەندە نییە. تەنانەت ئەگەر بەشێکی زۆر کەم لە دەنگەکان وەربگرن، هێشتا باوەڕیان بەوە هەیە کە ئەوان بە تەنیا نوێنەرایەتی خەڵک دەکەن. ئێمە ئەم هەڵسوکەوتە لە کۆمۆنیستەکانەوە دەناسین. بۆ نموونە لە هەڵبژاردنە گشتییەکانی بڕیتانیادا حیزبی کۆمۆنیست هەرگیز لە سەدا ٠،٤ زیاتری دەنگەکانیان

وەرنەگرتووە،[٢٧٠] بەڵام بێ ماندووبوون پێداگریی لەسەر ئەوە دەکەن کە بە تەنیا نوێنەری چینی کرێکارن. ئەگەر ملیۆنان کرێکاری بریتانی دەنگیان بە "Labour Party" یان تەنانەت کۆنەپەرستان دابێت، ئەوە تەنیا "هۆشیاری درۆیین"ی خۆیانە کە تاوانبار بۆ ئەو هەڵبژاردانەیە. گوایە سەرمایەدارەکان بە کۆنترۆڵکردنی میدیا، زانکۆ و دامودەزگاکانی دیکە توانیویانە کرێکاران فریو بدەن و لە سندووقی دەنگدان دژی بەرژەوەندییە ڕاستەقینەکانیان خۆیان دەنگ بدەن و تەنیا حیزبی کۆمۆنیست هەستی بەم هەڵەیە کردووە. هەروەها زۆرێک لە پۆپۆلیستەکان قەناعەتیان بەوە هەیە کە دوژمنانی خەڵک دەنگدەرانیان هەڵخەڵەتاندووە کە بە پێچەوانەی ئیرادەی ڕاستەقینەی خۆیان هەڵسوکەوت بکەن، ئەو خەڵکەی تەنیا نوێنەرایەتی پۆپۆلیستەکان دەکەن.

باوەڕی پۆپۆلیستی وا گریمانە دەکات کە "گەل" کۆمەڵێک مرۆڤی زیندوو نین کە بەرژەوەندی و بۆچوونی جۆراوجۆریان هەبێ، بەڵکوو یەکێتییەکی عیرفانیین کە یەک ئیرادەیان هەیە واتە – "ئیرادەی گەل." بەدناویی و زێدەڕۆیی دەربڕینی ئەم بیرۆکە نیمچە ئائینییە، دروشمی "یەک گەل، یەک

[٢٧٠] James Eaden/David Renton, The Communist Party of Great Britain Since ١٩٢٠ (London: Palgrave, ٢٠٠٢), S. ٩٦; Ian Beesley, The Official History of the Cabinet Secretaries (London: Routledge, ٢٠١٧), S. ٤٧.

ئیمپراتۆریەت، یەک سەرکردە"پرۆپاگەندای سۆسیال ناسیۆنالیستی نازییەکان بوو. ئەم دروشمەی ناسیۆنال سۆسیالیستییە بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە خەڵک یەک ئیرادەیان هەیە و تاکە نوێنەری ڕاستەقینەی ئەو وڵاتە سەرۆکە(هیتلێر). گوایە ئەم سەرۆکە هەستێکی بێ هەڵەی هەبووە سەبارەت بە هەستیاریی و خواستی خەڵک. ئەگەر هاوڵاتیانی ئاڵمانی هاوبەشی بۆچوونی سەرۆک نەبووبن، ئەوە لەبەر ئەوە نەبووە کە سەرۆک هەڵەی بووە، بەڵکوو لەبەر ئەوە بووە کە ئەوانەی بیریان جیاواز بوو، سەر بە کۆمەڵێک خیانەتکاری غەیری ئاڵمانی بوون – جوولەکە، کۆمۆنیست یان لیبراڵ –نەک سەر بە خەڵک.

بێگومان ناسیۆنال سۆسیالیستەکان نموونەیەکی زێدەڕۆیانەن و نادادپەروەرانە دەبێت ئەگەر هەموو پۆپۆلیستەکان لەگەڵ ئەوان هەڵسەنگێنین و بە مرۆڤکوژ تۆمەتبار بکرێن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆرێک لە پارتە پۆپۆلیستەکان و سیاسەتوانان ڕەتیدەکەنەوە کە "گەل" دەتوانێت لە بۆچوونی جیاواز و کۆمەڵ بە بەرژەوەندیی جۆراوجۆرەوە پێکبێت. ئەوان پێداگری لەسەر ئەوە دەکەن "گەل" تەنیا یەک ئیرادەی هەیە و ئەوان بە تەنیا نوێنەرایەتی ئەم ئیرادەیە دەکەن. نەیارە سیاسییەکانیان بە "نوخبەی بیانی" ناو دەبەن، تەنانەت ئەگەر پشتیوانییەکی سیاسی

باشیشیان لێ بکەن. هوگۆ چاوێز "Hugo Chávez" خۆی بۆ هەڵبژاردنی سەرۆکایەتی ڤەنزوێلا بە دروشمی: "چاوێز خودی گەلە" کاندید کرد![٢٧١] سەرۆک کۆماری تورکیا ئەردۆغان لە ئاخافتنێکیدا بەرامبەر ڕەخنەگرانی ناوخۆیی ئیدیعای کرد: ئێمە گەلین! ئێوە کێن؟« وەک ئەوەی ئەم ڕەخنەگرانە تورک نەبن.[٢٧٢]

چلۆن دەزانرێ کەسێک لایەنی گەلە یان نا؟ بە سادەیی: هەرکەسێک بۆ سەرۆک بێت، لەگەڵ خەڵکە. ئەمەش ڕێک ئەوەیە کە فەیلەسوفی سیاسی ئاڵمانی یان ڤێرنەر مۆلەر "Jan-Werner Müller" وەک تایبەتمەندییەکی یەکلاکەرەوەی پۆپۆلیزم دەیبینێت. سیاسەتوانان پۆپۆلیستن کاتێک بانگەشەی ئەوە دەکەن خۆیان بەتەنیا نوێنەرایەتی ئیرادەی گەل دەکەن و هەموو ئەوانەی لەگەڵیان هاوڕا نین – بەرپرسان، کەمینەکان یان تەنانەت زۆرینەی دەنگدەرانیش –بەدەست هۆشیارییەکی درۆوە دەناڵێنن یان سەر بە خەڵک نین.[٢٧٣]

ئەمەش ڕێک ئەوەیە کە پۆپۆلیزم دەکاتە هەڕەشەیەکی کوشندە بۆ سەر کۆمەڵگای دیموکراسی. هەرچەندە

---

[٢٧١] Müller, Was ist Populismus?, S. ٣٤.
[٢٧٢] Müller, Was ist Populismus?,, S. ٣.
[٢٧٣] Müller, Was ist Populismus?, S. ٣ f., ٢٠ ff.

کۆمەڵگای دیموکراسی پێی وایە هەموو دەسەڵات لە گەلەوە سەرچاوە دەگرێت، بەڵام وا گریمانە دەکات کە خەڵک جەماوەرێکی یەکسان نین و هەر بۆیە ناتوانن خاوەنی ئیرادەیەکی یەکگرتوو بن. هەموو گەلێک – چ ئاڵمانی، ڤەنزوێلی یان تورک – لە چەندین گروپی جیاواز پێک دێن کە بۆچوون و ئیرادە و نوێنەری جۆراوجۆریان هەیە. هیچ گروپێک و تەنانەت زۆرینەش ناتوانن ئەندامێتی خەڵک لە گروپەکانیتر بێبەش بکەن. بۆیە دیموکراسی گفتوگۆی نێوان هەموو بەشدارانی کۆمەڵە. ئەم گفتوگۆیە پێشگریمانە دەکات دەنگی فەرمیی جۆراوجۆر لەناو کۆمەڵ هەبن. ئەگەر گەل تەنیا یەک دەنگی فەرمیی هەبێت، ئیتر دیالۆگ مانای نابێت، چونکە ئەو یەک دەنگییە هەموو شتێک دیکتە دەکات. ڕەنگە پۆپۆلیزم بانگەشەی پابەندبوون بە پرەنسیپی دیموکراسیی "سەروەریی جەماوەریی" بکات، بەڵام لە واقیعدا هەموو مانا سەرەکییەکانی چەمکی دیموکراسی دەشێوێنێت و هەوڵی ڕۆیشتن بەرەو دیکتاتۆریەت دەدات.

پۆپۆلیزم بە شێوەیەکی وردتر، مەترسیدارە و سیستەمی دیموکراسی تێکدەدات. پۆپۆلیستەکان کە ئیدیعا دەکەن ئەوان بە تەنیا نوێنەرایەتی گەل دەکەن، درێژە بە ئیدیعاکەیان دەدەن و دەڵێن: "نەک هەر دەسەڵاتی سیاسی لە خەڵکەوە سەرچاوە دەگرێت، بەڵکوو بە گشتیی هەموو

دەسەڵاتێک". هەر دامودەزگایەک دەسەڵاتی خۆی لە هەر شتێک جگە لە ئیرادەی گەل وەربگرێت، دژە دیموکراسییە. بۆیە پۆپۆلیستەکان وەک نوێنەری ڕاستەوخۆی خەڵک، دەیانەوێت نەک هەر هەموو دەسەڵاتی سیاسی لەدەستی خۆیاندا بمێنێتەوە، بەڵکوو هەموو دەسەڵات بەگشتی چڕبکەنەوە و بۆ ئەوەش هەوڵدەدەن میدیا، دادگا و زانکۆکان بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. بە گەیاندنی پرەنسیپی دیموکراسی "دەسەڵاتی گەل" بۆ ئەوپەڕی خۆی، پۆپۆلیزم دەبێتە تۆتالیتاریزم.

هەرچەندە دیموکراسی بەو مانایەیە کە هەموو دەسەڵاتێکی پەیوەندیداری سیاسی لە خەڵکەوە سەرچاوە دەگرێت، بەڵام دان بەوەشدا دەنێت کە دەسەڵاتیتریش لە چوارچێوەی جیاوازدا هەن. وەک بینیمان لە دیموکراسیدا میدیای سەربەخۆ، دادگا و زانکۆکان میکانیزمی جەوهەری خۆ ڕاستکردنەوەیان هەیە کە حەقیقەت تەنانەت لەهەنبەر ئیرادەی زۆرینەش دەپارێزن. زانایانی بایۆلۆژیی بانگەشەی ئەوە دەکەن مرۆڤ ڕەوتێکی گەشەسەندنی هاوتەریب لەگەڵ مەیمونەکانی هەیە، چونکە ئەمە لە ڕووی زانستییەوە سەلمێنراوە، تەنانەت ئەگەر زۆرینەش حەزیان لەم بۆچوونە نەبێت، ئەم بۆچوونە گۆڕانی بەسەردا نایەت. ڕۆژنامەوانان دەتوانن ئاشکرای بکەن کە سیاسەتوانێکی

جەماوەریی گەندەڵە و ئەگەر بەڵگەی قەناعەت پێکەر بخرێتە بەردەم دادگا، دەتوانێت ئەو سیاسەتوانە بنێرێتە زیندان، تەنانەت ئەگەر زۆرینەی خەڵکیش باوەڕ بەو تۆمەتانە نەکەن.

پۆپۆلیستەکان متمانەیان بەو دامەزراوانە نییە کە بە ناوی ڕاستییە بابەتییەکانەوە ئیرادەی گوماناویی خەڵک پشتگوێ دەخەن. ئەوان وەک دووکەڵی مۆمێکی دەیبینن کە لەلایەن ئەو نوخبانە بۆ بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات کەڵکی لێ وەردەگرن. بۆیە پۆپۆلیستەکان لە گەڕان بەدوای حەقیقەتدا گومانیان هەیە و بانگەشەی ئەوە دەکەن – وەک لە پێشەکیدا بینیمان – دەسەڵات تاکە حەقیقەتە. ئەوان دەیانەوێت دەسەڵاتی دامەزراوە سەربەخۆکان لاواز بکەن کە نەکا دژایەتی یان کۆنترۆڵیان بکەن. لە ڕوانگەی ئەوانەوە جیهان لێرەوارە و مرۆڤیش ئاژەڵێکی برسیی دەسەڵاتە. لە جیهانبینی سەیروسەمەڕەی ئەواندا، هەموو کارلێکە کۆمەڵایەتییەکان جگە لە ململانێی دەسەڵات هیچیتر نین و هەموو دامەزراوەکان جگە لە کۆمەڵێک کە تەنیا بەدوای بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا دەگەڕێن، هیچی تر نین. دادگاکان ئارەزووی یاسا و دادپەروەری ناکەن، بەڵکوو تەنیا پارێزگاریی لە ئیمتیازاتی دادوەرەکان دەکەن - لەوانەیە چەمکی دادپەروەریی بەکار بهێنن، بەڵام ئەمە تەنیا فێڵێکە بۆ

دەستبەسەرداگرتنی دەسەڵاتی زیاتر بۆ خۆیان. ڕۆژنامەکان گرنگیی بە ڕاستییەکان نادەن، بۆ فریودانی خەڵک و دەوڵەمەندکردنی ڕۆژنامەوانان و کۆمپانیاکانی ڕاگەیاندن هەواڵی ساختە بڵاودەکەنەوە. تەنانەت دامەزراوە زانستییەکانیش گرنگی بە ڕاستییەکان نادەن: زانایانی بایۆلۆژیی، توێژەرانی کەشوهەوا، زانایانی پەتاناسیی، ئابووریناس، مێژوونووس و بیرکارکارەکان تەنیا گروپی تامەزرۆی بەرژەوەندین کە دەیانەوێت هێلانەکەی خۆیان بێگومان لەسەر حیسابی خەڵکی، ئاوەدان بکەنەوە.

ئەمە وێنەیەکی تاریکی مرۆڤایەتییە، بەڵام هێشتا لەبەر دوو هۆکار بۆ زۆر کەس سەرنجڕاکێشە. یەکەم: بە کەمکردنەوەی هەموو کارلێکەکان بۆ ململانێی دەسەڵات، واقیع ڕوونتر دەکاتەوە و ڕووداوەکانی وەک شەڕ، قەیرانی ئابووری و کارەساتی سروشتی بۆ تێگەییشتوویی جەماوەر هاسانتر دەکاتەوە؛ گرنگ نییە چی ڕوودەدات، هەمیشە نوخبەی گوایە برسی دەسەڵات، لە پشتیانەوە وەستاوە. دووەم: ڕوانگەی پۆپۆلیستی بۆیە سەرنجڕاکێش دەنوێنێ، چونکە هەندێک جار ڕاستە. هەموو دامەزراوەیەکی مرۆیی تووشی هەڵە دەبێت و لەژێر گەندەڵیدا دەناڵێنێت. دادوەری گەندەڵ هەیە، ڕۆژنامەوان هەن کە بە ئەنقەست خەڵک بەلارێدا دەبەن. بەشی زانکۆ و ئیدارات هەن کە ڕەخنە بۆ

پێشخستنی خزم و ئاشناکانیان لەسەرە. هەر لەبەر ئەم هۆکارەیە کە هەموو دامەزراوەیەک پێویستی بە میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوە هەیە. بەڵام لەبەر ئەوەی پۆپۆلیستەکان پێیان وایە دەسەڵات تاکە واقیعە، ڕەتیدەکەنەوە باوەڕیان بەوە هەبێت کە دادگایەک، ڕۆژنامەیەک، یان بەشێکی ئەکادیمی زانستیی بۆ بەرژەوەندیی دۆزینەوەی ڕاستی یان دادپەروەریی پاڵنەرێکی بۆ خۆ ڕاستکردنەوەی خۆی هەبێت.

زۆر کەس پۆپۆلیزم لە باوەش دەگرن، چونکە پێیان وایە وەسفێکی تەواوە بۆ ڕاستەقینەی مرۆڤ. بەڵام ئاوتۆکرات یان مرۆڤی خۆسەپێن بە هۆکارێکی تەواو جیاواز ئەم کارە دەکەن: پۆپۆلیزم دەرفەتیان بۆ دەڕەخسێنێت ببنە دیکتاتۆر و هاوکاتیش خۆیان وەک دیموکرات نیشان بدەن. ئەمەش بە تایبەتی گەلێک سوودی دەبێت ئەگەر بیانەوێت میکانیزمە خۆڕاستکەرەوەکانی دیموکراسی کۆنترۆڵ یان بە تەواویی توونایان بکەن. بەو پێیەی دەوترێت دادوەر، ڕۆژنامەوان و پرۆفیسۆر تەنیا بەرژەوەندیی سیاسی پەیڕەو دەکەن و خۆ لە ڕاستی لادەدەن، پاڵەوانی گەل – ئاوتۆکرات یان خۆسەپێن - دەبێ ئەو هەڵوێستانە کۆنترۆڵ بکات و ڕێگە نەدات دەسەڵات بکەوێتە دەستی دوژمنانی گەل. بە پێی ئەم لۆژیکە تەنانەت بەرپرسی هەڵبژاردنەکانیش کە ڕەوتی دەنگدانەکە ڕێکدەخەن و ئەنجامەکانی بڵاودەکەنەوە،

دەتوانێت بەشێک لە پیلانێکی فێڵبازیی بێ و هەر بۆیە پێویستە لە لایەن لایەنگرانی ئۆتۆکراتەکانەوە بەڕێوەبچێ.

لە وڵاتێکی دیموکراسییدا کە کاروباری کۆمەڵ بە باشیی بەڕێوەدەچێ، هاووڵاتیان متمانەیان بە ئەنجامی هەڵبژاردن، بڕیارەکانی دادگا، ڕاپۆرتی میدیایی و دۆزینەوە زانستییەکان هەیە، چونکە ئەوان متمانەیان تێدا پەروەردە بووە کە دامەزراوەی ناو سیستمێکی باشی دیموکراسی پابەندن بە ڕاستییەکانەوەن. بەڵام ئەگەر پێیان وابێ دەسەڵات تاکە ڕاستییە، بڕوایان بەو دامەزراوانە نامێنێ و دیموکراسی هەرەس دەهێنێ، پاشان خۆسەپینەکان دەتوانن دەست بەسەر هەموو دەسەڵاتێکدا بگرن.

بێگومان پۆپۆلیزم وەک تۆتالیتاریزم دەتوانێت بە هەمان ئاسانی ببێتە هۆی پێکهاتنی ئانارشی: واتە کاتێ ئیتر متمانەی بە خۆسەپێن نەبێت. ئەگەر مرۆڤ ئیتر تامەزرۆیی بۆ ڕاستەقینە و دادپەروەری نەبێت، ئایا مرۆڤی وەک مۆسۆلینی یان پوتین ناخولقێن؟ هەروەها ئەگەر هیچ دامەزراوەیەکی مرۆیی میکانیزمی کاریگەرانەی خۆ ڕاستکردنەوەی نەبێت، ئایا پارتی فاشیستی نیشتمانیی مۆسۆلینی و پارتی ڕووسیای یەکگرتووی پوتین ناچنە ئەم پۆلەوە؟ چلۆن دەکرێت بێمتمانەیی بەرامبەر بە نوخبەی سیاسی و دامەزراوەکان

لەگەڵ پێداهەڵکوتنێکی بێ ڕەخنە بەسەر سەرۆک یان حیزبێک لێک گرێ بدرێن؟

هەر بۆیە پۆپۆلیزم باوەڕی عیرفانیی بە خۆسەپێنێک دەبەخشێ بۆ ئەوەی خەڵک بیپەرەستن. کاتێک متمانە بە دامەزراوە بیرۆکراتیەکانی وەک دەسەڵاتی هەڵبژاردن، دادگا و ڕۆژنامەکان زۆر لاواز دەبێت، تەنیا بە پەنابردن بۆ ئەفسانە و گێڕاوەی خەیاڵیی، ڕێکوپێکی دەپارێزرێت.

سیستەمی دیموکراسی تا چ ڕادەیەک بەهێزن؟

مرۆڤی خۆسەپێن کە خۆیان وەک نوێنەری ڕاستەقینەی گەل پیشان دەدەن، بە دڵنیاییەوە دەتوانن بە بەکارهێنانی دیموکراسی دەسەڵات بەدەستەوە بگرن و بۆ حوکمڕانی خۆیان کەڵکی نابەجێ لە یاساکانی دیموکراسیی وەرگرن. بە هەڵبژاردنی ساختە و مانیپولیرەکراو کە زۆرینەی دەنگەکانیان بۆ دەستەبەر دەکات، دواتر دەبنە بەڵگەی پەیوەندییە عیرفانییەکەی نێوان سەرۆک و خەڵک. بۆ ئەوەی بزانین تۆڕی زانیاریی تا چ ڕادەیەک دیموکراسییە، بەس نابێ ئەگەر پێوەرێکی سادە دابنێین و تەنیا بزانین ئایا هەڵبژاردن بە شێوەیەکی ڕێکوپێک بەڕێوەدەچێت؟ لە ڕووسیای پوتین، ئێران و تەنانەت کۆریای باکووریش، هاووڵاتیان بە بەردەوامیی دەچنە سەر سندوقەکانی دەنگدان. بۆیە پێویستە پرسیاری ئاڵۆزتر دارێژین، وەک: "چ میکانیزمێک ڕێگری لە حکومەتی ناوەندیی دەکات کە دەستکاریی هەڵبژاردنەکان نەکات." تا چ ڕادەیەک بۆ میدیاکان پارێزراوە کە بتوانن ڕەخنە لە حکومەت بگرن - ناوەند تا چ ڕادەیەک دەسەڵات بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت؟"

دیموکراسی و دیکتاتۆرییەت پێچەوانەی دووانەیی یەکتر نین، بەڵکوو لە پەیوەندیی یەکتردا وەستاون. بۆ ئەوەی بزانین تۆڕێکی کۆمەڵایەتیی لە کۆتایی سیستەمی دیموکراسی یان دیکتاتۆریی پەیوەندیدار دایە، پێویستە بە باشیی لەوە تێ بگەین زانیارییەکان چلۆن دەڕژێنە ناو تۆڕەکان و کام گفتوگۆ یاخود بەرەی سیاسی سەرکەوتوو دەبێت.

کاتێک تاکە کەسێک هەموو بڕیارەکان دیکتە دەکات و تەنانەت نزیکترین ڕاوێژکارەکانیشی بۆ دەربڕینی بۆچوونێکی ساکار لێی دەترسن، ئەوا ئیتر هیچ گفتوگۆیەک بەڕێوەناچێ. تۆڕێکی کۆمەڵایەتی لەو چەشنە لە کۆتایی سپێکترۆمی دیکتاتۆریی زێدەڕۆیانە دایە. ئەگەر لە کۆمەڵگایەکدا کەس نەتوانێت بە ئاشکرا بیروڕا و ناکۆکی خۆی دەربڕێت، و بازنەیەکی بچووکی بەرپرسانی حیزبی یان فەرمانبەرانی باڵای حکومی بتوانن لە پشت دەرگا داخراوەکانەوە بە ئازادی بیروڕای خۆیان دەربڕن و ئاڵوگۆڕ بکەن، دیارە هێشتا باس لە دیکتاتۆریەت دەکەین، بەڵام هەنگاوێکی بچووک بەرەو دیموکراسی نراوە. ئەگەر لەسەدا ١٠ی دانیشتوان بە دەربڕینی بیروڕای خۆیان و بەشداریکردن لە هەڵبژاردنی دادپەروەرانە و خۆکاندیدکردن بۆ پۆستەکان بەشداریی گفتوگۆ سیاسییەکان بکەن، ئەوا دەتوانین باس لە دیموکراسییەکی سنووردار بکەین. ئەم وەسفە بۆ نموونە

شار-دەوڵەتە کۆنەکانی وەک وڵاتانی ئەنتیک یان سەردەمی سەرەتای ئەمریکا دەگرێتەوە، کە تەنیا پیاوە سپی پێستە دەوڵەمەندەکان مافی سیاسییان هەبوو. بەو ڕادەیەی ڕێژەی دانیشتووانی بەشداربوو لە گفتوگۆکەدا گەورەتر بێتەوە، تۆڕەکە دیموکراسیتر دەبێتەوە.

کاتێک گرنگایەتیی بە سەرنجی مرۆڤ بۆ گفتوگۆکان بدرێ، کۆمەڵێک پرسیاری سەرنجڕاکێش دەورووژێنێت. بۆ نموونە باسەکە لە کام شوێن ئەنجام دەدرێت؟ کۆریای باکور "ئەنجوومەنی باڵای گەل"ی لە پیۆنگیانگ"Pjöngjang" هەیە، کە ٦٨٧ نوێنەر کۆدەبنەوە و وتار دەدەن. ئەم ئەنجومەنە بە فەرمی ناوی پەرلەمانە و تەنانەت پێنج ساڵ جارێک بە شێوەیەکی ڕێکوپێک هەڵبژاردنی بۆ بەڕێوەدەچێت. سەرەڕای ئەووەش نوێنەرایەتییەکی ساختەیە چونکە بڕیارەکان نەک لە پارلەمان بەڵکوو لە شوێنێکیتردا دەدرێن[هەر وەک لە ئێرانیش (شوانە). گفتوگۆی بێزارکەر سیناریۆیەکی پێشوەختەی دیاریکراو پەیڕەو دەکات و ئامانجیان بە هیچ شێوەیەک گۆڕینی بیری پەرلەمانتاران لەسەر هیچ پرسێک نییە.[٢٧٤]

[٢٧٤] Ralph Hassig/Kongdan Oh, The Hidden People of North Korea: Everyday Life in the Hermit Kingdom (Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, ٢٠١٥); Seol Song Ah, »Inside North Korea's Supreme People's Assembly«, Guardian, ٢٢. April ٢٠١٤, www.theguardian.com/world/٢٠١٤/apr/٢٢/inside-north-koreassupreme- peoples-assembly.

بڵێی شوێنێکی دیکەی کۆبوونەوەی تایبەت لە قوژبنێکی پیۆنگیانگ نەبێت کە گفتوگۆی گرنگ تێیدا ئەنجام بدرێت؟ ئایا ئەندامانی مەکتەبی سیاسی دەتوانن هەرگیز لە کۆبوونەوە فەرمییەکاندا بوێرن ڕەخنە لە سیاسەتەکانی کیم جۆنگ ئون "Kim Jong Un" بگرن؟ یان لە ئاهەنگەکانی ئێوارەخوان و بیرکردنەوە نافەرمییەکاندا ڕێگایان بدەن؟ لە کۆریای باکور زانیاریەکان هێندە بە زێدەڕۆیی کۆنترۆڵ دەکرێن کە هیچ وەڵامێکمان بۆ ئەم پرسیارانە نییە.[٢٧٥]

بەڵام دەتوانرێت پرسیاری هاوشێوە سەبارەت بە ئەمریکاش بکرێت. بە پێچەوانەی کۆریای باکوورەوە، هاوڵاتیانی ئەمریکی ئازادییان هەیە باس لە هەموو شتێک بکەن. ڕەخنە و هێرشی توندوتیژی گشتی بۆ سەر حکومەت بەشێکە لە ژیانی ڕۆژانە. بەڵام کوا ئەو شوێنەی باسە چارەنووسسازەکان تێیدا بەڕێوەدەچن و کێ بەشدارییان تێدا دەکات؟ ئەم ئەرکە لە ڕاستیدا زیاتر دەکەوێتە ئەستۆی کۆنگرێس و نوێنەرانی گەل و لەوێ بۆ مشتومڕ و ڕازیکردنی یەکتر کۆدەبنەوە. بەڵام دوایین جار کەی بوو نوێنەری پارتێک بە وتارێکی وروژێنەر بۆ کۆنگرێس ئەندامانی پارتەکانیتر بە هەر شتێک قەناعەت پێبێنێ؟ ئەو گفتوگۆیانەی ئەمڕۆ بڕیار لەسەر سیاسەتی ئەمریکا دەدەن

---

[٢٧٥] Andrei Lankov, The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٣).

جا لە هەر شوێنێکدا ڕووبدات، بە دڵنیاییەوە لە کۆنگرێسدا ڕوونادات. سیستەمی دیموکراسی نەک هەر ئەوکاتە دەمرێ کە هاووڵاتیان نەتوانن بە ئازادیی ڕای خۆیان دەربڕن، بەڵکوو ئەوکاتەش کەس ئامادە نەبێت یان توانایی ئەوەی نەبێت گوێ لە کەسانی دیکە بگرێت.

دیموکراسیی سەردەمی بەرد

لەسەر بنەمای پێناسەی ئێمە بۆ دیموکراسی، ئێستا دەتوانین ئاورێک لە سەردەمی ڕابردوو بدەینەوە و بزانین گۆڕانکارییەکانی تەکنۆلۆژیای زانیاریی و لێشاوی زانیاریی چلۆن گۆڕانیان بەسەر مێژووی دیموکراسیدا هێناوە. دۆزینەوەکانی شوێنەوارناسی و ئەنترۆپۆلۆژیا دەمانباتە ئەو ئەنجامەی کە مرۆڤی ڕاوچی-کۆکەرەوە کۆنەکان لە کۆمەڵگای گەلێک دیموکراتیکدا ژیاون. بێگومان گروپەکانی سەردەمی بەرد هیچ دامەزراوەیەکی فەرمی وەک هەڵبژاردن، دادگا یان میدیایان نەبوو، بەڵام تۆڕی زانیارییەکانیان زۆرجار لامەرکەزی بووە و دەرفەتی زۆری بۆ خۆ ڕاستکردنەوە پێشکەش کردووە. لە گروپی چەند دەیان کەسیدا، بە ئاسانی دەتوانرا زانیاریی لە نێوان ئەندامەکاندا بگوازرێتەوە و کاتێک پرسیارێک هاتبێتە ئاراوە کە گروپەکە چلۆن کەمپ دابنێت، لە کوێ ڕاو بکات، یان چلۆن ناکۆکی لەگەڵ گروپێکیتر چارەسەر بکات، هەمووان بەشدارییان لە گفتوگۆکەدا کردووە. گروپەکان لە ڕەوتی ئاسایی خۆیاندا سەر بە هۆزە گەورەکان بوون کە لە چەند سەد یان هەزار کەس

پێکهاتبوون. بەڵام کاتێک دەبوو بڕیاری گرنگ بدرێت کە کاریگەری لەسەر هەموو هۆزەکە هەبوو، کۆمەڵەکە ڕێگەی بە ئەندامەکان دەدا لە یەک شوێن کۆببنەوە و لەسەر پرسیار و کێشەکان قسە بکەن.[٢٧٦]

هەرچەندە گروپ و هۆزەکان هەرکام سەرکردەی خۆیان هەبووە، بەڵام دەسەڵاتیان تارادەیەک سنووردار بوو. هێزی پۆلیس و بیرۆکراسی دەوڵەتیان نەبوو، نەیاندەتوانی بە سادەیی ئیرادەی خۆیان بە زۆر بەسەر ئەندامانی گرووپەکەدا بسەپێنن.[٢٧٧] گەلێک ئەستەم بوو سەرکردەکان کۆنترۆڵی سەرچاوە ئابوورییەکانی گروپەکە بکەن. ئەمڕۆ دیکتاتۆرەکانی وەک ڤلادیمێر پوتین و خامنەیی زۆرجار دەسەڵاتی سیاسی خۆیان لە قۆرخکردنی سەرمایەی ئابوورییەوە وەردەگرن، وەک سەرچاوەی نەوت.[٢٧٨] لە سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست و کۆنی کلاسیکدا، ئیمپراتۆرەکانی چین، حاکمانی یۆنانی و فیرعەونەکانی میسر بەهۆی کۆنترۆڵکردنی کۆگای دانەوێڵە، کانزای زیو و کەناڵەکانی ئاودێریی فەرمانڕەواییيان

[٢٧٦] Graeber/Wengrow, Anfänge, Kapitel ٢ - ٥.

[٢٧٧] Ebd., Kapitel ٣ - ٥; Bellah, Religion in Human Evolution, S. ١١٧ - ٢٠٩; Pierre Clastres, Society Against the State: Essays in Political Anthropology (New York: Zone Books, ١٩٨٨).

[٢٧٨] Michael L. Ross, The Oil Curse: How Petroleum Wealth Shapes the Development of Nations (Princeton, N.J.: Princeton University Press, ٢٠١٣); Leif Wenar, Blood Oil: Tyrants, Violence, and the Rules That Run the World (Oxford: Oxford University Press, ٢٠١٥); Karen Dawisha, Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia? (New York: Simon & Schuster, ٢٠١٤).

دەکرد. لە جیهانی ڕاوچی و کۆکەرەوەدا، کۆنترۆڵی ناوەندیی بەراوردکاریی تەنیا لە ژێر بارودۆخی تایبەتدا بەڕێوەدەچوو.

لە کەنارەکانی باکووری ڕۆژئاوای ئەمریکای باکوور، ڕاوچی و کۆکەرەوەکان بژێوی ژیانیان لە ڕێگای ڕاوەماسیی لاکسەوە دابین دەکرد. لەبەر ئەوەی کۆچی ماسی لاکس تەنیا چەند هەفتەیەک دەخایەنێت و چەند ڕووبارێک دەگرێتەوە، سەرکردە بەهێزەکان توانیویانە ئەم سەرچاوە ئابووریانە بخەنە ژێر کونترۆڵی خۆیانەوە.[٢٧٩]

بەڵام ئەوە دۆخێکی تاقانە بووە. زۆربەی کۆمەڵگاکانی ڕاوچی-کۆکەرەوە دۆخێکی ئابووریی هەمەچەشنتریان هەبوو. سەرکردە نەیدەتوانی بە سادەیی لە دەوری ساڤاناکە دیوار بکێشیت و ڕێگری لە مرۆڤ بۆ کۆکردنەوەی ڕووەک و ڕاوکردنی ئاژەڵ بکات. ئەوان خاوەنی شتومەکی کەم بوون؛ گرنگترین سەرمایەیان تەنیا هەڤاڵان و لێهاتووییەکەیان بوو. ئەگەر سەرکردەیەک هەڵسوکەوتی دیکتاتۆریی لەخۆ نیشاندابایە، بە سادەیی دەیانتوانی بڕۆن و شوێنەکە بەجێ بهێڵن.[٢٨٠]

---

[٢٧٩] Graeber/Wengrow, Anfänge, Kapitel ٣ - ٥; Eric Alden Smith/Brian F. Codding, »Ecological Variation and Institutionalized Inequality in Hunter-Gatherer Societies«, Proceedings of the National Academy of Sciences ١١٨/١٣ (٢٠٢١).

[٢٨٠] James Woodburn, »Egalitarian Societies«, Man ١٧/٣ (١٩٨٢), S. ٤٣١ - ٥١.

تەنانەت کاتێک ڕاوچی-کۆکەرەوەکان لەلایەن سەرکردەیەکی باڵادەستەوە حوکمڕانی دەکران، وەک ئەوەی لە مرۆڤی ڕاوچی لاکسی باکووری ڕۆژئاوای ئەمریکادا ڕوویدا، لانیکەم سەرکردەکە لێیان نزیک بوو. لە قەڵایەکی دووردا نەدەژیا، کە لەلایەن بیرۆکراسییەکی نەبڕاوە و پاسەوانێکی چەکدارەوە دەور درابێ. هەرکەسێک بیویستایە گلەیی یان پێشنیارێک بکات، لانیکەم دەیتوانی ڕاستەوخۆ بێتە لای و ئاخافتنی لەگەڵدا بکات. سەرکردە نەیدەتوانی کۆنترۆڵی ڕای گشتی بکات، هەروەها نەیدەتوانی خۆی لەوان جیابکاتەوە. بە واتایەکیتر، هیچ ڕێگە و دەرەتانێکی نەبوو بۆ ئەوەی هەموو زانیارییەکان لە ڕێگەی یەک ناوەندەوە کونترۆڵ بکات، نەشیدەتوانی ڕێگری لە قسەکردن لەگەڵ یەکتریان بکات، ڕەخنەیان لێ بگرێت، یان هاوپەیمانی لە دژیان پێکبهێنێت.[٢٨١]

هەزاران ساڵ دوای شۆڕشی کشتوکاڵی و بەتایبەتی دوای داهێنانی نووسین و سەرهەڵدانی پێکهاتە بیرۆکراتییە گەورەکان، مەرکەزیکردنی ڕەوتی زانیاریی ئاسانتر بۆوە و هاوکاتیش پاراستنی دیالۆگی دیموکراسی قورس و ئاڵۆزتر

---

[٢٨١] Graeber/Wengrow, Anfänge, Kapitel ٣ - ٥; Bellah, Religion in Human Evolution, Kapitel ٣ - ٥. Zu Informationsströmen bei den Kope - einem Stamm aus Papua Neuguinea mit rund ٥٠٠٠ Angehörigen, die sich von Jagen, Sammeln und Feldbau ernähren, siehe Madden/Bryson/Palimi, »Information Behavior in Pre-literate Societies«.

بۆوە. لوگال-زاگێسی "Lugal-Zagesi"، پاشای شار-دەوڵەتی میزۆپۆتامیا لە ئوما "Umma"، یان پێسیستراتۆس "Peisistratos"، دیکتاتۆری ئاتنی کۆن، بۆ بەدەستهێنانی کۆنترۆڵی سەرچاوەکان هەروەها زانیاریی سەبارەت بە موڵک و ماڵ، باج، دیپلۆماسی و سیاسەت پشتیان بە بیرۆکرات، ئارشیڤ و سوپای نیزامیی بەستبوو. هاوکاتیش بەپێی کات بۆ هاوڵاتیان گەلێک دژوار بوو لە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی یەکتردا بمێننەوە. بەو هۆیەی ڕۆژنامە و ڕادیۆ نەبوو، هاسان نەبوو دەیان هەزار هاوڵاتی کە لە شارۆچکە و گوندی دوور لە یەککتر دەژیان، لە گۆڕەپانی ناوەندیی کۆبکرێنەوە و گفتوگۆیەک رێکبخەن.

سەرەڕای ئەوەش، دیموکراسی بژاردەیەک بوو بۆ ئەم شار-دەوڵەتە کۆنانە،[٢٨٢] هەرچەندە لە سیستەمی دیموکراسی ڕاوچی-کۆکەرەوە کۆنەکان تایبەتتر بوو. ڕەنگە ناسراوترین نموونەی شار-دەوڵەتەکانی دیموکراسی، ئاتێنی سەدەی پێنجەم و چوارەمی پێش زایین بێت. هەموو هاووڵاتیانی نێر و پێگەیشتوو دەیانتوانی بەشداریی لە ئەنجومەنی هاووڵاتیانی ئاتێنی پێتەخت بکەن و دەنگ لەسەر بڕیارە سیاسییەکان بدەن و خۆیان بۆ پۆستەکان کاندید بکەن. بەڵام ژن، کۆیلە و غەیری هاوڵاتی لەو کۆبوونەوانەدا بێبەش کرابوون. تەنیا

[٢٨٢] Zur Behauptung, mesopotamische Stadtstaaten wie Uruk seien teils demokratisch gewesen, siehe Graeber/Wengrow, Anfänge.

نزیکەی لەسەدا ٢٥ بۆ ٣٠ی دانیشتوانی پێگەیشتوو لە ئاتێنی پێتەخت لە مافی سیاسی بەهرەمەند بوون.[٢٨٣]

لەگەڵ گەورەبوونەوەی کۆمەڵگاکان و گۆڕینی شوێنی شار-دەوڵەتەکان بۆ شانشینی و ئیمپراتۆریەتی گەورەتر، ئەو دیموکراسییە سنووردارەی کە لە ئاتێنی پێتەختدا هەبوو، ئیتر نەما. لە سەردەمی کۆن دیموکراسی تەنیا لە شار-دەوڵەتەکانی وەک ئاتێنی پێتەخت یان ڕۆمدا سنووردار کرابوو. بە پێچەوانە ئیمپراتۆریەتە دیموکراتییەکان بۆ گوند و خەڵکی شارۆچکە بچووکەکان گەلێک نەناسراو بوون.

بۆ نموونە کاتێک شار-دەوڵەتی ئاتێن لە سەدەی پێنجەمی پێش زاییندا پانتاییەکەی بەربڵاو و گەورەتر بۆوە و ناوچەیەکی زۆری داگیر کرد و حوکمڕانی بەسەر ئیمپراتۆریەتی ئاتێندا کرد، مافی مەدەنی و سیاسیی بە گەلانی داگیرکراو نەدا. ئیمپراتۆریی ئاتێن وەک دیموکراسیەکی سنووردار مایەوە و لە ناوەندەوە بە شێوەیەکی خۆسەپێنانە حوکمڕانی دەکرا. بڕیارەکان سەبارەت بە باج، هاوپەیمانی دیپلۆماسی و هەڵمەتە سەربازییەکان لە ئاتێنی پێتەخت دەدران، دانیشتوانی دورگە داگیرکراوەکانی وەک ناکسۆس "Naxos" و تاسۆس "Thasos" دەبوو ملکەچی فەرمانی مەجلیسی گەلی

---

[٢٨٣] John Thorley, Athenian Democracy (London: Routledge, ٢٠٠٥), S. ٧٤; Nancy Evans, Civic Rites: Democracy and Religion in Ancient Athens (Berkeley: University of California Press, ٢٠١٠), S. ١٦.

ئاتێن بن و ڕێگەیان پێنەدەدرا بەشداری دەنگدان و خۆکاندیدکردن بۆ پۆستەکان بکەن. بۆ ناکسۆس و تاسۆس و خاکە ژێردەستەکانی دیکە گەلێک ئەستەم بۆ خۆیان ڕێک بخەن و دژایەتی بڕیارەکانی ناوەند بکەن، تەنانەت ئەگەر هەوڵیشیان بدایە، دەبوو ترسیان لە تۆڵەسەندنەوەی توند و زێدەڕۆ هەبێت. لە ئیمپراتۆریەتەکەدا زانیارییەکان تەنیا بۆ ئاتێنی پێتەخت و لەوێوە هاتوچۆ دەکران و بڕیار دەدران.[٢٨٤]

ڕۆم ڕێگایەکی کەمێک جیاوازی گرتەبەر. لەگەڵ گەورەبوونەوەی کۆمار، سەرەتا نیمچە دوڕگەی ئیتالیا و دواجار تەواوی دەریای ناوەڕاستی داگیرکرد، وردە وردە مافی مەدەنی بە گەلانی داگیرکراو بەخشی. سەرەتا کارلێکەریی خۆی بۆ پارێزگای لاتیۆم "Latium" پاشان بۆ ناوچەکانیتری ئیتالیا و دواجار تەنانەت بۆ پارێزگا دوورەکانی وەک گال "Gallien" یان سوریا پەرەپێدا. بەڵام بەو ڕادەیەی مافە مەدەنییەکان بە خەڵک دەدران، بە هەمان ڕادە مافەکانیان کەمڕەنگ دەبوونەوە.

خەڵکانی کۆنی ڕۆم بیرۆکەیەکی ڕوونیان هەبوو سەبارەت بەوەی دیموکراسی واتای چییە و لایەنگری بەسۆزی ئایدیالی دیموکراسی بوون. دوای ڕووخانی دوا پاشای ڕۆم لە ساڵی ٥٠٩ ی پێش زایین، ڕۆمیەکان ڕقێکی قووڵیان لە دەسەڵاتی

---

[٢٨٤] Thorley, Athenian Democracy; Evans, Civic Rites, S. ٧٩.

پاشایەتی و بیرۆکەی پێدانی دەسەڵاتی بێسنوور بە تاکەکەس یان دامەزراوەکان تێدا پەروەردە کرا. بۆیە دەسەڵاتی جێبەجێکردن بەسەر دوو کۆنسووڵ"Konsuln"[٢٨٥]دا دابەشکرا، هەڵبژاردنی ئازاد لەلایەن هاوڵاتیانەوە بەڕێوەدەچوو، کە بۆ ماوەی یەک ساڵ لە پۆستەکەیاندا دەمانەوە و هاوکات لەلایەن ئەنجومەنی جەماوەریی، ئەنجومەنی پیران و نوێنەرانی هەڵبژێردراوی دیکەی گەلەوە کۆنترۆڵ دەکران.

بەڵام کاتێک ڕۆم مافی هاووڵایەتیی بە لاتینیی و ئیتالییەکان و دواجاریش گاڵ و سورییەکان دا، دەسەڵاتی مەجلیس، مافی کۆبوونەوە، ئەنجومەنی پیران و تەنانەت دوو کونسووڵەکانیش وردە وردە کەمکرانەوە و قەیسەرەکان لە کۆتایی سەدەی یەکەمی پێش زایین دەسەڵاتی خۆسەپێنانەی خۆیان دامەزراند. ئاوگستۆس"Augustus" هاوشێوەی پوتین و خۆسەپێنە مۆدێرنکانی دیکە، تاجی پاشایی لەسەر دانەنا، بەڵام وەک دۆخی ئەو سەردەمەی ڕۆم، وایان لەخۆ نیشان دا کە گۆیا هێشتا کۆمار یان ئیمپراتۆرن. ئەنجومەنی پیران و جەماوەر بەردەوام بوون لە کۆبوونەوە و ساڵانە هاوڵاتیان

---

[٢٨٥] کونسوڵەکان باڵاترین بەرپرسایەتیی کۆماری ڕۆمیان لەسەر شان بوو. هەمیشە دوو کونسوڵ هەبوون کە پێکەوە حوکمیان دەکرد. ساڵانە لەلایەن هاووڵاتیانەوە هەڵدەبژێردران و دەسەڵاتی یەکسانیان هەبوو. ئەم دابەشبوونە بۆ ڕێگریکردن لە خراپ بەکارهێنانی دەسەڵات بوو. ئەرکە سەرەکییەکانیان بریتی بوون لە:
سەرکردایەتی سەربازی: سەرکردایەتی سوپای ڕۆمیان لە شەڕدا دەکرد. کارگێڕی: حکومەتیان بەڕێوە دەبرد و بەرپرسیار بوون لە جێبەجێکردنی یاساکان. نوێنەرایەتی: لە دەرەوە نوێنەرایەتی دەوڵەتیان دەکرد.
سەرۆکایەتی ئەنجومەنی پیران: ئەنجومەنی پیرانیان کۆکردەوە و سەرۆکایەتی کۆبوونەوەکانیان دەکرد.

کونسووڵ و بەرپرسیان هەڵدەبژارد. بەڵام ئەم دامەزراوانە تا ڕادەیەکی زۆر بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ قەیسەر، گەلێک بێدەسەڵات بوون.[٢٨٦]

لە ساڵی ٢١٢دا، قەیسەر کاراکالا"Caracalla"، نەوەی خێزانێکی فینیقیی خەڵکی باکووری ئەفریقا، بە پێدانی مافی ئۆتۆماتیکی هاووڵاتیی ڕۆمیی بە هەموو پیاوە پێگەیشتوەکانی ئازاد لە سەرانسەری ئیمپراتۆریەتەکە هەنگاوێکی هەڵێنا کە لە یەکەم نیگادا پێدەچوو هەنگاوێکی شۆڕشگێڕانە بێت. بەم شێوەیە ڕۆم لە سەدەی سێیەمدا لەناکاو ملیۆنان هاوڵاتی هەبوو.[٢٨٧] بەڵام بڕیارە گرنگەکان لە مێژبوو لەلایەن قەیسەرێکی هەڵنەبژێردراوەوە درابوون. هاوکات لەگەڵ ئەوەی کونسووڵەکان هێشتا ساڵ لە دوای ساڵ بە شانازییەکی زۆرەوە هەڵدەبژێردران، کاراکالا کە دەسەڵاتی لە سێپتیمیۆس سیڤێرس"Septimius Severus"ی باوکیەوە بە میرات وەرگرتبوو، خۆی وەک سەرکەوتووی شەڕێکی ناوخۆ و قەیسەری ڕۆم سەیر دەکرد. بۆ چەسپاندنی

[٢٨٦] Millar, Emperor in the Roman World; Talbert, Senate of Imperial Rome.

[٢٨٧] Kyle Harper, The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire (Princeton, N.J.: Princeton University Press, ٢٠١٧), S. ٣٠ f.; Walter Scheidel, »Demography«, in The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World, hg. v. Ian Morris/Richard P. Saller/Walter Scheidel (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٠٧), S. ٣٨ - ٨٦.

دەسەڵاتەکەی، کاراکالا، برای خۆی و گێتا "Geta"ی ڕکابەری کوشت.

بۆ کوشتنی گێتا، ڕاگەیاندنی شەڕ دژ بە پارتییەکان "Parthern"، یان پێدانی مافی شاروەندیی بە ملیۆنان سێلت "Kelten"، یۆنانی، یان عەرەب، پێویست نەبوو داوای ئیزن لە هاوڵاتیان بکات. میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوەی ڕۆم زۆر لەمێژبوو پووچەڵ کرابوونەوە. ئەگەر کاراکالا لە سیاسەتی ناوخۆ، یان دەرەوەدا هەڵەیەکی کردبێ، نە ئەنجومەنی پیران و نە نوێنەرانی دیکەی گەل ئەو هێزەیان نەبوو و نەیاندەتوانی دەستێوەردان لە کارەکانی بکەن، تەنیا ڕێگا ڕاپەڕین یان تیرۆرکردنی قەیسەر بوو. کاتێک لە ڕاستیدا کاراکالا ساڵی ٢١٧ تیرۆرکرا، تەنیا بووە هۆی وەڕێخستنی شەپۆلێکی نوێی شەڕی ناوخۆ و سەرهەڵدانی خۆسەپێنە نوێیەکان. ڕۆمی سەدەی سێیەم، وەک ڕووسیای سەدەی هەژدەهەم، "ئۆتۆکراسییەکی خنکێنەر بوو" ، وەک مادام دی ستایل "Madame de Staël" باسی لێوەکردووە.

لە سەدەی سێیەمدا نەک هەر ئیمپراتۆریەتی ڕۆمیی بەڵکوو هەموو کۆمەڵگا مرۆییە گەورەکانی سەر زەوی تۆڕی زانیاریی ناوەندیی بوون بەبێ میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی کاریگەر. ئەم دۆخە بۆ ئیمپراتۆریەتی پارتی و ساسانی لە ئێران هەروەها ئیمپراتۆریەتی کوشانا"Kuschana" و گوپتا "Gupta" لە

هیندوستان و ئیمپراتۆریەتی هان "Han" و سێ شانشینی دواتری چینیش بە هەمان شێوە بوو.[٢٨٨] هەزاران کۆمەڵگەی بچووکتر لە دوای سەدەی سێیەمەوە هێشتا بە شێوەیەکی دیموکراسی بەڕێوەدەچوون، بەڵام وێدەچوو کۆمەڵگا جەماوەرییەکان بە ڕواڵەت لەگەڵ تۆڕە دیموکراسییە دابەشکراوەکاندا ناتەبا بوون.

[٢٨٨] Vladimir G. Lukonin, »Political, Social, and Administrative Institutions, Taxes, and Trade«, in The Cambridge History of Iran: Seleucid Parthian, Bd. ٣, The Seleucid, Parthian, and Sasanid Periods, hg. v. Ehsan Yarshater (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ١٩٨٣), S. ٦٨١ - ٧٤٦; Gene R. Garthwaite, The Persians (Malden, Mass.: Wiley-Blackwell, ٢٠٠٥).

لە قەیسەرەوە بۆ سەرۆک کۆمار!

ئایا بەڕاستی ناوچە دیموکراسییە گەورەکانی سەردەمی کۆن لە کردەوەدا بۆ کۆمەڵگای ئەو سەردەمە گونجاو نەبوون، یان بە ئەنقەست لەلایەن خۆسەپێنەکانی وەک ئاوگستۆس "Augustus" و کاراکالا "Caracalla" تێکدرابوون؟ ئەم پرسیارە نەک هەر بۆ تێگەیشتنمان لە مێژووی کۆن گەلێک گرنگە، بەڵکوو بۆ داهاتووی دیموکراسی سەردەمی ژیریی دەستکریش گرنگە. ئایا سیستەمە دیموکراسیەکان لەبەر ئەوەی لەلایەن خۆسەپێنەکانەوە تێکدەدرێن، هەرەس دێنن، یان دابەزینیان هۆکاری پێکهاتەیی و تەکنۆلۆژیای قووڵتری هەیە؟

بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە با لە نزیکەوە سەیری ئیمپراتۆریەتی سەردەمی ڕۆمی کۆن بکەین. دیارە مرۆڤی ڕۆمیی ئاشنای ئایدیالی دیموکراسی بوون و تەنانەت دوای سەرهەڵدانی قەیسەرەکانیش لە دڵیاندا ڕایانگرتبوو و ڕێزیان بۆی هەبوو. ئەگینا بە دڵنیاییەوە ئاوگستۆس و میراتگرەکانی زەحمەتی پاراستنی دامەزراوە ساختە دیموکراسیەکانی وەک ئەنجومەنی پیران یان هەڵبژاردنی ساڵانەی کونسووڵەکانیان

نەدەگرتە ئەستۆ. کەواتە چلۆن بوو دەسەڵات کەوتە دەستی قەیسەرێکی هەڵنەبژێردراوەوە؟

ئایا دوای ئەوەی هاووڵاتیبوون بۆ چەندین ملیۆن کەس لە سەرتاسەری دەریای ناوەڕاست مسووگەر کرا، نەدەکرا قەیسەر لەلایەن هاوڵاتیانەوە هەڵبژێردرێ؟ بە دڵنیاییەوە ئەم کارە پێویستی بە لۆجستیکی ئاڵۆز دەبوو و تەنانەت ژماردنی دەنگەکان چەند مانگێکی دەکێشا. بەڵام ئایا بەڕاستی ئەوە بەربەستێک بوو؟

ئەو تێنەگەیشتنە بنەڕەتییەی لە پشت ئەم پرسیارەوە وەستاوە، هاوکێشەی دیموکراسی لەگەڵ هەڵبژاردندایە. دیارە ئەگەر ئیمپراتۆریەتی ڕۆم بیویستایە، دەیتوانی هەڵبژاردنی قەیسەر لە سەرانسەری ناوچەکەدا بەڕێوەبەرێ. بەڵام پرسیاری ڕاستەقینە ئەوەیە ئایا ئیمپراتۆریەتی ڕۆم دەیتوانی گفتوگۆیەکی سیاسی بەردەوام و گونجاو ڕێکبخات؟ لە کۆریای باکووری ئەمڕۆدا دیالۆگی دیموکراسی بوونی نییە، چونکە خەڵک بۆی نییە بە ئازادی ڕای خۆیان دەرببڕن، بەڵام دەتوانین دۆخێک لەبەر چاوی خۆماندا وێنا بکەین کە ئەم ئازادییەیان پێ بدرێت - وەک لە کۆریای باشوور هەیە. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بەهۆی گوێنەگرتنی هاوڵاتیان لە یەکتر و بێڕێزیی بە نەیارانی سیاسی خۆیان، ئەمڕۆ گفتوگۆی دیموکراسی لە مەترسیدایە بەڵام ڕەنگە ئەم

دۆخە کورتخایەن بێ و لە داهاتوودا چارەسەر بکرێت. بە پێچەوانە ئیمپراتۆریەتی ڕۆم هیچ دەرەتانێکی نەبوو گفتوگۆیەکی دیموکراسی پێکبێنێت، چونکە پێشمەرجی تەکنیکی بۆ ئەم کارە گەلێک کەم یاخود لاواز بوو.

بۆ ئەوەی گفتوگۆیەک پێکبێت، بەس نابێ تەنیا بتوانین بە ئازادی ڕای خۆمان دەربڕین و گوێ لە یەکتر بگرین. جگە لەوەش دەبێ دوو مەرجی تەکنیکی جێبەجێ بکرێت: یەکەم: دەبێت مرۆڤ لە پەنا و نیزیکی یەکتردا بن؛ ئەو وڵاتانەی قەبارەی ئەمریکا یان ئیمپراتۆریەتی ڕۆمیان هەیە، پێویستیان بە تەکنۆلۆژیای زانیاریی هەیە کە بتوانێ شوێنە دوورەکان بەیەکەوە پەیوەند بدات.

دووەم: بەشداربووان دەبێت لانیکەم تێگەیشتنێکی بنەڕەتییان هەبێت لەسەر ئەو بابەتانەی کە باسی دەکەن؛ ئەگینا گفتوگۆی مانادار بیری لێناکرێتەوە و لێدوانەکانیان هیچ ئەزموونێکی لێ وەرناگیرێ. ئێمە بەگشتی تێگەیشتنێکی باشمان لەسەر ئەو پرسانەی کە ڕاستەوخۆ لە پەیوەندایەتیی ئێمەدان، هەیە. بۆ نموونە ئەو کەسانەی تووشی هەژاریی دەبن و لەژێر دۆخی هەژاریدا دەناڵن، لە ئابووریناسان زیاتر سەبارەت بە ئازار و کێشەی هەژارییەوە دەزانن هەروەها لە چاو ئەو کەسانەی کە هەرگیز خۆیان ئەزموونیان نەکردووە کەمینە نەتەوەییەکان زۆر باشتر لە ڕەگەزپەرستی تێدەگەن.

بەڵام ئەگەر ئەزموونی کەسیی تاکە ڕێگە بووایە بۆ تێگەیشتن لە پرسە سەرەکییە سیاسییەکان، ئەوا گفتوگۆی سیاسی لە سەرانسەری کۆمەڵگادا شتێکی بێهیوا دەبوو. هەر گرووپێک تەنیا دەیتوانی بە شێوەیەکی مانادار لێدوان لەسەر ئەزموونەکانی خۆی بکات. لەوەش خراپتر: کەس جگە لە خۆت تێنەدەگەیشت چیت بۆ گوتن هەیە. ئەگەر زانیارییەکانم تەنیا ئەزموونی کەسیی خۆم بن، ناتوانم تەنیا لە ڕێگای بیستن لەو تێڕوانینانە تێبگەم کە مرۆڤیتر لە ئەزموونی کەسیی خۆیانەوە بەدەستیان هێناوە.

گفتوگۆیەکی گشتیی کۆمەڵگا لە نێوان گروپە جیاوازەکاندا تەنیا ئەو کات دەتوانێ بەڕێوە بچێت کە بتوانین پشت بەو بابەتانەوە ببستین کە لە ئەزموونی کەسییەوە سەرچاوەیان نەگرتبێ. بۆیە لە کۆمەڵگەیەکی گەورەدا سیستەمی پەروەردە و میدیا لە ئاگادارکردنەوەی خەڵک لەسەر ئەو شتانەی کە خۆیان ئەزموونیان نەکردووە، ڕۆڵێکی چارەنووسساز دەگێڕن. ئەگەر سیستەمی پەروەردە و ڕاگەیاندن ئەم ئەرکە لە ئەستۆ نەگرن، هیچ گفتوگۆیەکی مانادارى ناو کۆمەڵ ناتوانرێت ڕووبدات.

لە کۆمەڵگەیەکی بچووکی سەردەمی بەرددا کە تەنیا لە چەند هەزار ئەندام پێکهاتبوو، ڕەنگە خەڵک لە دەربڕینی بۆچوونەکانیان ترسیان هەبووبێت یان ڕەتیانکردبێتەوە گوێ

لە کەسانی دیکە بگرن، بەڵام دروستکردنی هەلومەرجی تەکنیکی بۆ گفتوگۆی مانادار تارادەیەک ئاسان بوو. یەکەم مرۆڤ لە نزیک یەکترەوە دەژیان، بۆیە بە ئاسانی دەیانتوانی بە شێوەیەکی کەسیی یەکتر ببینن و گوێ لە یەکتر بگرن. دووهەم هەمووان بە باشی لە مەترسی و دەرفەتەکان بۆ کۆمەڵگا ئاگادار دەکرانەوە. کاتێک کەسانی نامۆ لێیان نزیک دەبوونەوە، هەمووان دەیانبینی و ئاگادار بوون. کاتێک ڕووبارێک کێڵگەکانی دەخستە ژێر ئاو، هەمووان شایەتحاڵی کاریگەرییە ئابوورییەکانی بوون. کاتێکیش خەڵک باسی شەڕ یان برسێتییان دەکرد، دەیانزانی باسی چی دەکەن.

لە سەدەی چوارەمی پێش زایین، شار-دەوڵەتی ڕۆم هێشتا ئەوەندە بچووک بوو کە لە کاتی قەیرانێکدا ژمارەیەکی زۆر لە هاووڵاتییان دەیانتوانی لە شوێنی کۆبوونەوەکاندا کۆببنەوە و گوێ لە نوێنەرەکانیان بگرن و بۆچوونی خۆیان دەربڕن. کاتێک ڕۆم لە ساڵی ٣٩٠ پێش زایین لەلایەن گاللییەکانەوە هێرشی کرایە سەر، هەموو بنەماڵەیەک لە شکستی شەڕی ئالیا"Allia"دا ئەندامی بنەماڵە یان خزمێکیان لەدەستدا و هەمووشیان کاتێک گاللیە سەرکەوتووەکان شارەکەیان ڕووتاندەوە، کەم یان زۆر هەستیان بە زیانی ماڵی کرد. لەو کاتەدا ڕۆمییە بێهیواکان مارکۆس کامیلۆسیان وەک دیکتاتۆرێک دەستنیشان کرد. لە ڕۆم دیکتاتۆر تەنیا لە کاتی

پێویستیدا دادەنرا. دەسەڵاتی بێ سنووری هەبوو، بەڵام بۆ ماوەیەکی سنووردار؛ دواتر دەبوو لێپرسینەوە لە بڕیارەکانی بکات. دوای ئەوەی کامیلۆس بووە هۆی سەرکەوتنی ڕۆمییەکان، هەمووان دەیانبینی کە دۆخی نائاسایی کۆتایی هاتووە و کامیلۆسیش دەستی لەکارەکەی کێشاوەتەوە.[٢٨٩]

بەڵام لە سەدەی سێیەمی زایینیدا ئیمپراتۆریەتی ڕۆم ژمارەی دانیشتووانی ٦٠ بۆ ٧٥ ملیۆن کەس بووە[٢٩٠] و ڕووبەرەکەی زیاتر لە پێنج ملیۆن کیلۆمیتری چوارگۆشە لە خۆ گرتووە[٢٩١]. ڕۆم هیچ ئامرازێکی پەیوەندیی جەماوەریی وەک ڕادیۆ یان ڕۆژنامەی ڕۆژانەی نەبوو. تەنیا لەسەدا ١٠ بۆ ٢٠ی مرۆڤ دەیانتوانی بخوێننەوە[٢٩٢] و سیستەمێکی پەروەردەیی فەرمی نەبوو کە لە بواری جوگرافیا، مێژوو یان ئابووریی ئیمپراتۆریەتەکە ئاگاداریان بکاتەوە. زۆرێک لە هاووڵاتیانی ئەو ئیمپراتۆریەتە بیرۆکەی کولتووریی

---

[٢٨٩] Der klassischen Chronologie zufolge war es ٣٩٠ vor unserer Zeitrechnung, doch ٣٨٧ oder ٣٨٦ ist wahrscheinlicher. Siehe Tim Cornell, The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. ١٠٠٠ - ٢٦٤ B.C.) (London: Routledge, ١٩٩٥), S. ٣١٣ f. Einzelheiten siehe Livius, Ab urbe condita, ٥:٣٤-٦:١, und Plutarch, Camillus, S. ١٧ - ٣١. Zur Rolle des Diktators siehe Andrew Lintott, The Constitution of the Roman Republic (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠٣), und Hannah J. Swithinbank, »Dictator«, in The Encyclopedia of Ancient History, hg. v. Roger S. Bagnall u. a. (Malden, Mass.: John Wiley & Sons, ٢٠١٢).

[٢٩٠] Harper, Fate of Rome, S. ٣٠ f.; Scheidel, »Demography«.

[٢٩١] Rein Taagepera, »Size and Duration of Empires: Growth- Decline Curves, ٦٠٠ B.C. to ٦٠٠ A.D.«, Social Science History ٣/٣/٤ (١٩٧٩), S. ١١٥ - ٣٨.

[٢٩٢] William V. Harris, Ancient Literacy (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, ١٩٨٩), S. ١٤١, ٢٦٧.

هاوبەشیان هەبوو، بۆ نموونە قەناعەتیان بەوە هەبوو کە شارستانیەتی ڕۆم لە بەربەرەکان[٢٩٣] باڵاترە. هەروەها ئەم بیرۆکانە بۆ یەکگرتوویی ئیمپراتۆریەت و پاراستنی ڕێکوپێکی گەلێک پێویست بوون. بەڵام گرنگیی سیاسی گەلێک ناڕوون بوو و لە کاتی قەیرانەکاندا دەرفەت بۆ ئاڵوگۆڕی بیرۆکە سەبارەت بە ڕێوشوێنەکان لە چورچێوەیەکی گشتیدا بەڕێوە نەدەچوو.

کاسبکارانی سووریی، شوانەکانی بەریتانیا و گوندنشینانی میسری چلۆن دەیانتوانی بەشداریی لە باسی شەڕ لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ساسانی یان قەیرانی کۆچبەریی لەسەر ڕووباری دانوب بکەن؟ دیارە ئەوەی کە باسی گشتیی مانادار نەدەکرا، خەتای ئاوگستۆس، نیرۆ، کاراکالا یان هیچ کام لە قەیسەرەکانی دیکە نەبوو. ئەوان دیموکراسی ڕۆمیان تێک نەدا. بە لەبەرچاوگرتنی قەبارەی ئیمپراتۆریەت و تەکنۆلۆژیای زانیاریی کە لەبەردەستدا بوو، دیموکراسی لە کردەوەدا نەگونجاو بوو. ئەمەش پێشتر لەلایەن فەیلەسوفە کۆنەکانی وەک ئەفلاتون و ئەرستۆوە ناسرابوو، چونکە

---

[٢٩٣] چەمکی " بەربەر" لەلایەن زانایانی کۆنی یۆنانی و ڕۆمییەوە بەکارهاتووە و ئاماژەیە بە گەلانی بیانی، لەوانەش هۆزە گێرمانییەکان و سێلتەکان لە باکوور و هون و سلاڤەکان لە باکووری ڕۆژهەڵات.

ئەوان لەسەر ئەو باوەڕە بوون دیموکراسی تەنیا لە شار-دەوڵەتە بچووکەکاندا دەتوانێت کار بکات.[٢٩٤]

ئەگەر تەنیا هەندێک خۆسەپێن لە نەبوونی دیموکراسی لە ڕۆم بەرپرسیار بوونایە، ئەوا ڕەنگە مرۆڤ چاوەڕوانی ئەوە بکات کە ئیمپراتۆریەتەکانی دیکەی وەک ساسانییەکان لە ئێران، گوپتاکان لە هیندوستان یان شانشینی هان لە چین خۆیان بە شێوەیەکی دیموکراسی ڕێک بخەن. بەڵام پێش پەرەسەندنی تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن، تەنانەت تاقە سیستەمێکی دیموکراسی گەورە بوونی نەبوو.

بەڵام سیاسەتی ناوخۆیی لە زۆرێک لەم ئیمپراتۆریەتانەدا دیموکراتیک بوو. قەیسەری ڕۆم ئەو زانیاریانەی نەبوو کە بۆ بەڕێوەبردنی سەدان شار لە سەرانسەری ئیمپراتۆریەتەکەدا پێویستی پێی بوو، لە کاتێکدا هاوڵاتیانی ئەو شارانە بە تەواویی توانایی ئەوەیان هەبوو گفتوگۆیەکی مانادار سەبارەت بە کاروباری شارەکەیان بەڕێوەبەرن. لە ئەنجامدا زۆرێک لە شارەکان بەردەوام بوون لە بەڕێوەبردنی کۆبوونەوەی جەماوەریی و سیاسییە هەڵبژێردراوەکان، ئەمەش زۆر دوای ئەوەی ئیمپراتۆریەتی ڕۆم بکەوێتە دەستی هێزە

[٢٩٤] Theodore P. Lianos, »Aristotle on Population Size«, History of Economic Ideas ٢٤/٢ (٢٠١٦), S. ١١ - ٢٦; Plato B. Jowett, »Plato on Population and the State«, Population and Development Review ١٢/٤ (١٩٨٦), S. ٧٨١ - ٩٨; Theodore Lianos, »Population and Steady-State Economy in Plato and Aristotle«, Journal of Population and Sustainability ٧/١ (٢٠٢٣), S. ١٢٣ - ٣٨.

خۆسەپێنەکانەوە. ئەو سەردەمەی هەڵبژاردنی کونسوڵ لە ڕۆم تێکچووبوو و لە ئاهەنگێکی سادە زیاتر چیتری لێ نەمابۆوە، ئۆفیسەکانی شارە بچووکەکانی وەک پۆمپیۆ "Pompeji" بە گەرمی کێبڕکێیان لە هەڵبژاردنەکاندا دەکرد.

پۆمپیۆ بەهۆی تەقینەوەی گڕکانی چیای ڤیزۆڤیۆس "Vesuvs" لە ساڵی ٧٩ی زایینی، لە سەردەمی قەیسەر تیتۆسدا "Titus" لەناوچوو. شوێنەوارناسان نزیکەی هەزار و ٥٠٠ گرافیتی و نووسراویان لەسەر دیوارەکانی شارە وێرانەکە دۆزیەوە، کە پەیوەندییان بە هەڵمەتە جۆراوجۆرەکانی هەڵبژاردنی هەرێمەکەوە هەبووە.[٢٩٥] وادیارە ناوەندێکی ئیداریی خۆشەویست"Ädils"بووبێ. بۆ نموونە شوێنکەوتوانی لوکرێتیۆس فرۆنتۆ "Lucretius Fronto" لەسەر دیوارێک نووسیویانە: "ئەگەر ژیانێکی شایستە ڕاسپاردەیەک بێت، ئەوا لوکرێتیۆس فرۆنتۆ شایەنی ئەو ئیدارەیە." یەکێک لە نەیارەکانی، گایۆس جولیۆس پۆلیبیۆس"Gaius Julius Polybius"،

[٢٩٥] Siehe Gregory S. Aldrete/Alicia Aldrete, »Power to the People: Systems of Government«, in The Long Shadow of Antiquity: What Have the Greeks and Romans Done for Us? (London: Continuum, ٢٠١٢). Siehe auch Eeva-Maria Viitanen/Laura Nissin, »Campaigning for Votes in Ancient Pompeii: Contextualizing Electoral Programmata«, in Writing Matters: Presenting and Perceiving Monumental Inscriptions in Antiquity and the Middle Ages, hg. v. Irene Berti u. a. (Berlin: De Gruyter, ٢٠١٧), S. ١١٧ - ٤٤; Willem Jongman, The Economy and Society of Pompeii (Leiden: Brill, ٢٠٢٣).

بەم دروشمە گوتوویە: "گایۆس جولیۆس پۆلیبیۆس بۆ ئۆفیسی ئایدیل هەڵبژێرە. نانێکی باشتان بۆ دابین دەکات".

هەروەها گرووپە ئایینییەکان و کۆمەڵە پیشەییەکان ڕاسپاردەی هەڵبژاردنەکانیان خستۆتە ڕوو. بۆ نموونە لەسەر دیوارێک نووسراوە: "لایەنگرانی ئایزیس "Isis" داوای هەڵبژاردنی گنایس هێلڤیۆس سابینۆس "Gnaeus Helvius Sabinus" دەکەن". لەسەر دیوارێکتریش نووسرابوو: "کەر سواران پێشنیاری هەڵبژاردنی گایۆس جولیۆس پۆلیبیۆس دەکەن، کە بۆ دانیشتوانی پۆمپیۆ نامۆ نەبووە". یان بۆ نموونە کەسێک نووسیویەتی: "هەموو سەرخۆشەکان پێشنیاری هەڵبژاردنی مارکوس سێرینیۆس ڤاتیا "Marcus Cerrinius Vatia"دەکەن هەروەها: "گیرفان دزەکان ڤاتیا هەڵدەبژێرن".[٢٩٦]

ئەم چەشنە کێبەرکێی هەڵبژاردنانە ئەوە دەردەخات کە "Ädil" لە پۆمپیۆ دەسەڵاتی بووە، بە قسەیان کردووە و لە هەڵبژاردنێکی تارادەیەک ئازاد و دادپەروەرانەدا هەڵبژێردراوە و لەلایەن قەیسەری ڕۆمەوە سەلمێندراوە.

تەنانەت لەو ئیمپراتۆرییەتانەی کە فەرمانڕەواکانیان هەرگیز بچووکترین تامەزرۆیی دیموکراسییان نەبووە،

[٢٩٦] Aldrete/Aldrete, Long Shadow of Antiquity, S. ١٢٩ - ٦٦.

دیموکراسی توانیویە لە ئاستی ناوچەییدا گەشە بکات. بۆ نموونە لە ئیمپراتۆریەتی تزاردا ملیۆنان گوندنشین لە کۆمۆنی گوندەکاندا خۆیان ژیانی خۆیان ڕێکخستووە. ئەم کۆمۆنانە کە لە دەوروبەری سەدەی یازدەهەمەوە پێکهاتبوون، کەمتر لە هەزار ئەندامیان هەبووە. ئەوان ملکەچی خاوەن زەوی بوون و ئەرکی زۆریان بەرامبەر بە زەویدار و تزار هەبوو، وەک خزمەتی سەربازی، بەڵام لە جێبەجێکردنی ئەم ئەرکانە و لە کاروباری ناوخۆیی خۆیاندا ئازادییەکی بەرچاویان هەبووە. کۆمۆنەکە ناوەنجیگەریی لە ناکۆکییەکاندا کردووە، یارمەتی لە حاڵەتە نائاساییەکاندا داوە، نۆرمە کۆمەڵایەتییەکانی جێبەجێ کردووە، دابەشکردنی زەوی بەسەر بنەماڵەکاندا ڕێکخستووە و دەستڕاگەیشتن بە سەرچاوەی هاوبەشی وەک لێرەوار و لەوەڕگەکانیان ئیدارە کردووە. بابەتە گرنگەکان لە کۆبوونەوەکاندا ڕێکدەخران کە تێیدا سەرۆکی خێزانەکان دەیانتوانی ئازادانە گفتوگۆ بکەن و پیاوماقوڵانی گوندەکەیان هەڵدەبژارد. بڕیارەکان لانیکەم هەوڵێک بوون بۆ ڕەنگدانەوەی ئیرادەی زۆرینە.[٢٩٧]

---

[٢٩٧] Roger Bartlett, A History of Russia (Houndmills, Palgrave Macmillan, ٢٠٠٥), S. ٩٨ f; David Moon, »Peasants and Agriculture«, in The Cambridge History of Russia, hg. v. Dominic Lieven (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٠٦), S. ٣٦٩ - ٩٣; Richard Pipes, Russia Under the Old Regime, ٢. Ausg. (London: Penguin, ١٩٩٥), S. ١٨; Peter Toumanoff, »The Development of the Peasant Commune in Russia«, Journal of Economic History ٤١/١ (١٩٨١), S. ١٧٩ - ٨٤; William G. Rosenberg, »Review of Understanding Peasant Russia«, Comparative Studies in Society and History ٣٥/٤ (١٩٩٣), S. ٨٤٠ - ٤٩. Zur Gefahr der Idealisierung dieser Gemeinwesen als

گوندەکانی تزاریی و شار و گوندەکانی ڕۆم توانیان بە شێوەیەکی دیموکراسی خۆیان ڕێک بخەن، چونکە گفتوگۆی گشتی مانادار گونجاو بوو. پۆمپیۆ لە ساڵی ٧٩ی زایینیدا ژمارەی دانیشتووانی نزیکەی ١١ هەزار کەس بوو،[٢٩٨] بۆیە هەموو کەسێک دەیتوانی بۆچوونی خۆی ڕابگەیێنێ ئایا لوکرێتیۆس فرۆنتۆ پیاوێکی شایستەیە یان مارکوس سێرینیۆس ڤاتیا کە کەسێکی سەرخۆش و دز بووە. بەڵام دیموکراسییەک کە ملیۆنان هاوڵاتیی تێدابێت، تەنیا بە ئامراز و کەرەستەی سەردەمی مۆدێرن گونجاو دەبێت، ئەو کاتەی میدیای گشتی گۆڕانی بەسەر سروشتی تۆڕە گەورەکانی زانیارییدا هینا.

---

demokratische Vorbilder siehe T. K. Dennison/A. W. Carus, »The Invention of the Russian Rural Commune: Haxthausen and the Evidence«, Historical Journal ٤٦/٣ (٢٠٠٣), S. ٥٦١ - ٨٢.

[٢٩٨] Andrew Wilson, »City Sizes and Urbanization in the Roman Empire«, in Settlement, Urbanization, and Population, hg. v. Alan Bowman/Andrew Wilson (New York: Oxford University Press), S. ١٧١ f.

میدیای جەماوەریی دیموکراسی گونجاو دەکات

میدیای گشتی توانایی ئەوەی هەیە بە خێرایی ملیۆنان کەس بەیەکەوە ببەستێتەوە، تەنانەت لە مەودای زۆر دووریشەوە. هەنگاوی یەکلاکەرەوە لەم ئاراستەیەدا کەرەسەی چاپخانە بوو. ڕێگەی خۆش کرد بۆ ئەوەی ژمارەیەکی زۆر کتێب و نامیلکە بە خێرایی و هەرزان بەرهەم بهێنرێن و دەرفەتی ئەوەی بە ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵک دا کە بۆچوونەکانیان دەربڕن و دەنگی خۆیان لە ڕێگای دوورەوە بە خەڵکی بگەێنن، تەنانەت ئەگەر زۆرجار ئەمە ماوەیەکی زۆریشی پێویست بایە. ئەم پێشکەوتوویە پشتگیری یەکەم تاقیکردنەوەکانی دیموکراسیی مەزنی کرد، بۆ نموونە کۆماری پۆڵەندا-لیتوانیا کە لە ساڵی ١٥٦٩ دامەزراوە هەروەها کۆماری یەکگرتووی هۆڵەندا کە لە ساڵی ١٥٧٩ دامەزرا.

ڕەنگە هەندێک گومانیان هەبێت کە ئەم دەوڵەتانە دیموکراسی بوون، چونکە تەنیا کەمینەیەکی تارادەیەک دەوڵەمەند لە هەموو مافە سیاسییەکان بەهرەمەند بوون. لە کۆماری پۆڵەندا-لیتوانیا مافە سیاسییەکان بۆ ئەندامانی "szlachta" واتە ئاغاکان پارێزراو بوو. ئەمەش نزیکەی ٣٠٠

هەزار کەسی دەگرتەوە، کە نزیکەی لەسەدا ٥ی دانیشتوانی پێگەیشتووی وڵاتەکە بوون.[٢٩٩] "szlachta" مافی هەڵبژاردنی پاشایان هەبوو، بەڵام بەو پێیەی گەشتێکی دوور و درێژ پێویست بوو بۆ بەشداریکردن لە کۆبوونەوەی هەڵبژاردن، کەم کەس ئەم مافەیان بەکاردەهێنا. لە سەدەی ١٦ و ١٧دا ڕێژەی بەشداریکردن لە نێوان ٣٠٠٠ بۆ ٧٠٠٠ دەنگدەر بووە؛ بۆ هەڵبژاردنی ساڵی ١٦٦٩ تەنیا ١١ هەزار و ٢٧١ دەنگدەر بەشدارییان کردووە.[٣٠٠] بە بەراورد لەگەڵ چاوەڕوانییەکانی سەدەی بیست و یەکەم، ئەمە بە تایبەتی دیموکراسیانە دەرناکەوێت، بەڵام نابێت ئەوەمان لەبیربچێت کە تا سەدەی بیستەم، هەموو دیموکراسییە

---

[٢٩٩] Dies ist eine ungefähre Schätzung. Da exakte Bevölkerungsdaten für das frühmoderne Polen fehlen, gehen Wissenschaftler davon aus, dass die Bevölkerung zur Hälfte aus Erwachsenen bestand und die Hälfte der Erwachsenen Männer waren. Urszula Augustyniak schätzt, dass die Szlachta in der zweiten Hälfte des ١٨. Jahrhunderts ٨ bis ١٠ Prozent der Bevölkerung ausmachten. Siehe Jacek Jedruch, Constitutions, Elections, and Legislatures of Poland, ١٤٩٣ - ١٩٧٧: A Guide to Their History (Washington, D.C.: University Press of America, ١٩٨٢), S. ٤٤٨ f.; Urszula Augustyniak, Historia Polski, ١٥٧٢ - ١٧٩٥ (Warschau: Wydawnictwo Naukowe PWN, ٢٠٠٨), S. ٢٥٣, ٢٥٦; Norman Davies, God's Playground: A History of Poland, Bd. ١, The Origins to ١٧٩٥ (New York: Columbia University Press, ١٩٨١), S. ٢١٤ f.; Aleksander Gella, Development of Class Structure in Eastern Europe: Poland and Her Southern Neighbors (Albany: State University of New York Press, ١٩٨٩), S. ١٣; Felicia Roşu, Elective Monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania, ١٥٦٩ - ١٥٨٧ (New York: Oxford University Press, ٢٠١٧), S. ٢٠.

[٣٠٠] Augustyniak, Historia Polski, S. ٥٣٧ f.; Roşu, Elective Monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania, S. ١٤٩, Anm. ٢٩. Einige Quellen nennen eine deutlich höhere Beteiligung von ٤٠ ٠٠٠ bis ٥٠ ٠٠٠. Siehe Robert Bideleux und Ian Jeffries, A History of Eastern Europe: Crisis and Change (New York: Routledge, ٢٠٠٧), S. ١٧٧, und W. F. Reddaway u. a. (Hg.), Cambridge History of Poland: From the Origins to Sobieski (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ١٩٧١), S. ٣٧١.

گەورەکان مافە سیاسییەکانیان لە بازنەیەکی بچووکی پیاوانی تارادەیەک دەوڵەمەند و ماقووڵدا سنووردار کردبوو. دیموکراسی پرسیار لەسەر هەموو یان هیچ نییە. خۆی بەسەر تەیف یاخود سپێکترۆمێکدا درێژ کردۆتەوە و هەر لەسەر ئەم سپێکترۆمە بوو کە پۆلەندیی و لیتوانییەکانی کۆتایی سەدەی ١٦ بەستێنێکی نۆیان پێکهێنا.

لە پۆڵەندا-لیتوانیا نەک هەر مافی هەڵبژاردنی پاشایان هەبوو، بەڵکوو پەرلەمان (سێجم"Sejm")یش هەڵدەبژێردرا، کە دەیتوانی دەنگ لەسەر یاساکان بدات و تەنانەت مافی ڤیتۆی هەبوو لەسەر بابەتی باجی شاهانە و سیاسەتی دەرەوە. جگە لەوەش هاووڵاتیان کۆمەڵێک مافی تایبەتییان هەبوو، وەک ئازادی کۆبوونەوە و ئازادی ئایین و هتد. لە وەرچەرخانی سەدەی ١٦ و ١٧دا، کاتێک بەشێکی زۆری ئورووپا لە ململانێی تاڵ و ڕاوەنانی ئایینیدا نوقم کرابوو، پۆڵەندا-لیتوانیا نوێنەرایەتی پەناگەیەکی لێبوردەییان دەکرد کە کاتۆلیک، ئۆرتۆدۆکسی یۆنانی، لۆتەران، کالڤینیست، جولەکە و تەنانەت موسڵمانەکانیش لە دۆخێکی ئاشتیی ڕێژەییدا پێکەوە دەژیان.[٣٠١] لە ساڵی ١٦١٦ زیاتر لە سەد مزگەوت لە کۆمارەکەدا هەبوون.[٣٠٢]

---

[٣٠١] Davies, God' s Playground; Roşu, Elective Monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania; Jedruch, Constitutions, Elections und Legislatures of Poland.

[٣٠٢] Davies, God' s Playground, S. ١٩٠.

بەڵام تاقیکردنەوەی دۆخی پۆڵەندا-لیتوانیای لامەرکەزی لە کۆتاییدا سەلماندی کە ئەم کارە نەگونجاوە. ئەو وڵاتە لەدوای ڕوسیا دووەم وڵاتی گەورەی ئورووپا بوو، نزیکەی یەک ملیۆن کیلۆمتری چوارگۆشەی پانتایی هەبوو و زۆربەی وڵاتانی ئێستای پۆڵەندا، لیتوانیا، بیلاڕووس و ئۆکرائینی لەخۆگرتبوو. بۆ ئاسانکاریی بۆ گفتوگۆی سیاسی مانادار لە نێوان ئەرستۆکراتی پۆڵەندی، ئاغاکانی لیتوانیا، کۆزاکی ئۆکراینی و حاخامەکانی جوولەکەی نێوان دەریای باڵتیک و ڕەش، سیستەمی زانیاریی، پەیوەندیی و پەروەردەیی پێویست بوونی نەبوو. خۆ ڕاستکردنەوەی کۆمار گەلێک تێچووی زۆری هەبوو و دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندیی ئیفلیج کردبوو. بۆ نموونە هەر تاکە ئەندامێکی پەرلەمان دەیتوانی بە ڤیتۆ ڕێگری لە یاساکانی پەرلەمان بکات؛ ئەنجامەکەی چەقبەستوویی سیاسی بوو. تێکەڵبوونی کۆمەڵگایەکی گەورە و هەمەچەشن لەگەڵ ناوەندێکی لاواز، گەلێک کوشندە بوو. کۆمار لەلایەن هێزە ناوەندییەکانەوە لەیەکتر جیاکرایەوە و پارچە پارچە کرا. خۆسەپێنە ناوەندییەکانی ڕووسیا، نەمسا و پرۆسیا پارچەکانیان لە نێوان خۆیاندا دابەش کرد.

ئەم تاقیکردنەوەیە لە هۆڵەندا باشتر بوو. لە زۆر ڕووەوە هۆڵەندا تەنانەت لە کۆماری پۆڵەندا-لیتوانیا لامەرکەزیتر بوو، بەو پێیەی هیچ پاشایەکی نەبوو و لە فیدراسیۆنی

حەوت پارێزگای ئۆتۆنۆم پێکهاتبوو کە هەریەکەیان خۆیان سەربەخۆ پارێزگاکەیان بەڕێوەدەبرد.[٣٠٣]

بەڵام پارێزگا یەکگرتووەکان تەنیا لەسەدا ٤ی ڕووبەری پۆڵەندا-لیتوانیایان دەگرتەوە و سیستەمی زانیاریی، پەیوەندیی و پەروەردەی بەرچاو و باشتریان هەبوو، ئەمەش یەکگرتوویی کۆمەڵگای بەهێزتر کرد.[٣٠٤] جگە لەوەش، پارێزگا یەکگرتووەکان پێشەنگ بوون لە بواری تەکنۆلۆژیای زانیاریی نوێ: لە مانگی حوزەیرانی ساڵی ١٦١٨دا، نامیلکەیەک بە ناوی "Courante uyt Italien, Duytslandt &c ." لە ئەمستردام بڵاوکرایەوە. وەک لە ناونیشانەکەدا هاتووە، هەواڵی کاتیی ئیتاڵیا، ئاڵمانیا و وڵاتانی دیکەی تێدابوو. ئەمە شتێکی تایبەت نەدەبوو ئەگەر کەرەسەی چاپی نوێ لە هەفتەکانی دواتردا

---

[٣٠٣] Peter J. Taylor, »Ten Years That Shook the World? The United Provinces as First Hegemonic State«, Sociological Perspectives ٣٧/١ (١٩٩٤), S. ٢٥ - ٤٦, doi.org/١٠,٢٣٠٧/١٣٨٩٤٠٨; Jonathan Israel, The Dutch Republic: Its Rise, Greatness und Fall, ١٤٧٧ - ١٨٠٦ (Oxford: Clarendon Press, ١٩٩٥).

[٣٠٤] Zur Demokratie der frühen Niederlande siehe Maarten Prak, The Dutch Republic in the Seventeenth Century, übers. v. Diane Webb (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٢٣); J. L. Price, Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Politics of Particularism (Oxford: Clarendon Press, ١٩٩٤); Catherine Secretan, »›True Freedom‹ and the Dutch Tradition of Republicanism«, Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics und the Arts ٢/١ (٢٠١٠), S. ٨٢ - ٩٢; Henk te Velde, »The Emergence of the Netherlands as a ›Democratic‹ Country«, Journal of Modern European History ١٧/٢ (٢٠١٩), S. ١٦١ - ٧٠; Maarten F. Van Dijck, »Democracy and Civil Society in the Early Modern Period: The Rise of Three Types of Civil Societies in the Spanish Netherlands and the Dutch Republic«, Social Science History ٤١/١ (٢٠١٧), S. ٥٩ - ٨١; Remieg Aerts, »Civil Society or Democracy? A Dutch Paradox«, BMGN: Low Countries Historical Review ١٢٥ (٢٠١٠), S. ٢٠٩ - ٣٦.

بڵاوی نەکردایەتەوە. تا ساڵی ١٦٧٠ بە بەردەوامی بڵاودەکرانەوە و کاتێک لەگەڵ ناملیکەیەکی زنجیرەیی دیکەدا تێکەڵ بوون و کۆمەڵەی "Amsterdamsche Courant"یان پێکهێنا، کە دواجار ساڵی ١٩٠٣ ڕۆژنامەی دی تێلێگراف "De Telegraaf"ی لێ دروست بوو، کە گەورەترین ڕۆژنامەی ڕۆژانەیە لە هۆڵەندا تەنانەت تا ئەمڕۆش.[٣٠٥]

ڕۆژنامەکە بڵاوکراوەیەکی ئاساییە و جیاوازە لە ناملیکە تاکەکەسییەکانی پێشووتر، چونکە گەلێک زیاتر گرنگایەتیی بە خۆ ڕاستکردنەوە دەدا. بە پێچەوانەی بڵاوکراوە تاکە کەسییەکان، ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانە یان هەفتانە دەرفەتی ئەوەی هەیە هەڵەکانی پێشووی ڕاست بکاتەوە، هەروەها هاندەرێکی زۆری هەیە بۆ ئەوەی ئەو کارە بەڕێوەبەرێ چونکە بەم شێوەیە دەیانتوانی متمانەی خەڵکی بەدەستبهێنن. ماوەیەکی کورت دوای "Courante uyt Italien, Duytslandt &c." ڕۆژنامەیەکی ڕکابەر بە ناوی "Tijdinghen uyt Verscheyde Quartieren" دامەزرا. بەگشتی "Courante" بە کارێکی متمانەتر دادەنرا، چونکە هەوڵی دەدا پێش بڵاوکردنەوەی ڕاپۆرتەکان پشتڕاستیان بکاتەوە. لە بەرامبەردا "Tijdinghen" تۆمەتبار کرا

---

[٣٠٥] Michiel van Groesen, »Reading Newspapers in the Dutch Golden Age«, Media History ٢٢/٣ - ٤ (٢٠١٦), S. ٣٣٤ - ٥٢, doi.org/١٠,١٠٨٠/١٣٦٨٨٨٠٤,٢٠١٦,١٢٢٩١٢١; Arthur der Weduwen, Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, ١٦١٨ - ١٧٠٠ (Leiden: Brill, ٢٠١٧), S. ١٨١ - ٢٥٩; »Courante«, Gemeente Amsterdam Stadsarchief, ٢٣. April ٢٠١٩, www.amsterdam.nl/stadsarchief/stukken/historie/courante.

بە ڕاپۆرتکردنی نیشتمانپەروەرانە، کە هەمیشە ئامانجی ئەوە بووە هۆڵەندا لە باشترین ئاسۆی ڕووناکیدا بخاتەڕوو. سەرەڕای ئەوەش هەردوو ڕۆژنامەکە لە ژیاندا مانەوە، چونکە وەک خوێنەرێک ڕوونیکردۆتەوە: "هەمیشە تەوەرێک لە یەکیاندا دەدۆزیتەوە کە لە ڕۆژنامەکانیتردا نادۆزرێنەوە." لە دەیان ساڵی دواتردا دەیان ڕۆژنامەی دیکە لە هۆڵەندا دەرکەوتن و ئەو وڵاتە بوو بە ناوەندی ڕۆژنامەگەریی ئورووپا.[٣٠٦]

ئەو ڕۆژنامانەی بۆ بەدەستهێنانی متمانەی خەڵک سەرکەوتوو بوون ، بوون بە خوڵقێنەری بۆچوونەکان و پەرەپێدانی زمانەکەشیان. ئەوان جەماوەرێکی ئاگادار و سەرقاڵیان خوڵقاند کە سەرەتا لە هۆڵەندا و دواتر لە باقی جیهان سیاسەتێکی تەواو نوێیان پیشە کرد.[٣٠٧] ڕۆژنامەکان کاریگەریی سیاسی هێندە بەرچاویان هەبوو کە سەرنوسەرەکانیشیان کەوتنە ناو سیاسەتەوە. ژان پاوڵ مارات "Jean Paul Marat" وەک دامەزرێنەر و سەرنووسەری

[٣٠٦] van Groesen, »Reading Newspapers in the Dutch Golden Age«. Um diese Zeit erschienen erste Zeitungen auch in Straßburg, Basel, Frankfurt, Hamburg und verschiedenen anderen europäischen Städten.

[٣٠٧] Jürgen Habermas: Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft (Frankfurt am Main: Suhrkamp, ١٩٩١); Benedict Anderson, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (London: Verso, ٢٠٠٦), S. ٢٤ f.; Andrew Pettegree, The Invention of News: How the World Came to Know About Itself (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠١٤).

ڕۆژنامەی "L’Ami du Peuple" بوو بە کەسایەتییەکی گرنگ لە فەرەنسای شۆڕشگێڕدا؛ ئێدوارد بێرنشتاین "Eduard Bernstein" تەنیا سەرنووسەری گۆڤاری سۆسیالدیمۆکراتەکان نەبوو، بەڵکوو یەکێک بوو لە هاودامەزرێنەرانی پارتی سۆسیالدیموکراتی ئاڵمانیا؛ ڤلادیمێر ئیلچ لینین "Wladimir I. Lenin" پێش ئەوەی ببێتە حاکمی یەکێتی سۆڤیەت، سەرنووسەری ڕۆژنامەی ئیسکرا "Iskra" بووە؛ و بێنیتۆ مۆسۆلینی "Benito Mussolini" وەک ڕۆژنامەنووسێکی سۆسیالیستی بۆ ئاڤانتی"Avanti" ناوبانگی دەرکرد! هەروەها دواتر وەک دامەزرێنەر و سەرنووسەری ڕۆژنامەی ڕاستڕەوی ئیل پۆپۆلۆ دی ئیتالیا "il Popolo d’Italia" چالاک بوو.

ڕۆژنامەکان ڕۆڵێکی چارەنووسسازیان هەبوو لە سەرهەڵدانی دیموکراسیی مۆدێرنی سەرەتایی وەک پارێزگا یەکگرتووەکانی هۆڵەندا، شانشینی یەکگرتووی بەریتانیا و ئێرلەندا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا. وەک لە ناوەکانەوە دەردەکەوێت، ئەمانە وەک ئاتێنی کۆن یان ڕۆم شار-دەوڵەت نەبوون، بەڵکوو کۆمەڵەی ناوچەی گەلێک گەورە بوون کە بەشێکیان بەهۆی ئەم تەکنۆلۆژیا نوێیەی زانیارییەوە یەکگرتوو ببوون. بۆ نموونە کاتێک جۆن کوینسی ئادەمز "John Quincy Adams" سەرۆکی ئەمریکا لە ٦ی کانوونی دووەمی ١٨٢٥ یەکەم بەیاننامەی حکومەتی خۆی پێشکەش

بە کۆنگرێس کرد، حەوتوویەک دواتردا دەقی وتارەکە و پوختەی خاڵە سەرەکییەکان لە ڕۆژنامەکانی ڕۆژانەدا لە بۆستنەوە تا نیو ئۆرلینز بڵاوکرایەوە (لەو کاتەدا پێشتر سەدان گۆڤار و ڕۆژنامە لە ئەمریکا هەبوون).[٣٠٨]

ئادەمز لە بەیاننامەکەیدا زنجیرەیەک پرۆژەی بنەڕەتیی ڕاگەیاند، لە دروستکردنی ڕێگاوبانەوە تا دامەزراندنی ڕەسەدخانە، بە هەستێکی شاعیرانەوە وەک "فانووسێکی دەریایی بەهەشت" وێنای کرد و ئاهەنگی بۆ گێڕا. وتارەکەی مشتومڕێکی گەرمی لێکەوتەوە، کە بە شێوەیەکی سەرەکی لە ڕۆژنامەکاندا بڵاوکرایەوە. لایەنگرانی دەوڵەتێکی بەهێز پێشوازییان لە پرۆژەکانی کرد و وەک بەشدارییەکی گرنگ لە گەشەپێدانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەنگیدایەوە، هاوکاتیش لایەنگرانی دەوڵەتێکی لاواز ترسیان لە دەستدرێژی حکومەتی ناوەندیی و کەمکردنەوەی مافەکانی ویلایەتە فیدراڵیەکان هەبوو.

---

[٣٠٨] Im Jahr ١٨٢٨ gab es ٨٦٣ Tages- und Wochenzeitungen, die im Jahr ٦٨ Millionen Exemplare druckten. Siehe William A. Dill, Growth of Newspapers in the United States (Lawrence: University of Kansas Department of Journalism, ١٩٢٨), S. ١١ - ١٥. Siehe auch Paul E. Ried, »The First and Fifth Boylston Professors: A View of Two Worlds«, Quarterly Journal of Speech ٧٤/٢ (١٩٨٨), S. ٢٢٩ - ٤٠, doi.org/١٠,١٠٨٠/ ٠٠٣٣٥٦٣٨٨٠٩٣٨٣٨٣٨; Lynn Hudson Parsons, The Birth of Modern Politics: Andrew Jackson, John Quincy Adams and the Election of ١٨٢٨ (New York: Oxford University Press, ٢٠٠٩), S. ١٣٤ f.

ڕەخنەگرانی باکووری وڵات بە کارێکی نادەستووریان زانی حکومەتی ناوەندیی بە مەبەستی دروستکردنی ڕێگاوبان لە ویلایەتە هەژارەکاندا باج لەسەر هاوڵاتیانی ویلایەتە دەوڵەمەندەکان بەرزکاتەوە. لە بەرامبەردا خەڵکی باشوور ترسیان لەوە هەبوو حکومەتێک کە مەبەستی دروستکردنی"فانووسێکی دەریایی بەهەشتی" لەسەر خاکەکەیانە، ڕۆژێک بیرۆکەی ئازادکردنی کۆیلەکانیان تێدا پەروەردە بکات. سەرۆککۆمار تۆمەتبار کرا بە خاوەنداریی تەماحی دیکتاتۆریی و شێوەی قسەکردنی خنکێنەر بە نوخبەگەرایی و دوور لە پەیوەندیی لەگەڵ خەڵکدا ڕەخنەی لێگیرا. ئەم مشتومڕە گشتییە زیانی بە ناوبانگی حکومەت گەیاند و لە هەرەسهێنانی دواتری ئادەمز لە هەڵبژاردنەکاندا ڕۆڵێکی سەرەکیی گێڕا. لە هەڵبژاردنی سەرۆکایەتی ساڵی ١٨٢٨دا بە ئەندرۆ جاکسۆن"Andrew Jackson"ی خەڵکی ویلایەتی تێنسی دۆڕاند، کە وەرزێرێکی دەوڵەمەند و خاوەن کۆیلە بوو و چەند ڕۆژنامەیەک بە "پیاوی گەل" ناویان هێنابوو. تەنانەت جاکسۆن ئیدیعای کرد کە ئادەمز و نوخبە گەندەڵەکانی واشنگتۆن هەڵبژاردنی پێشوویان کڕیوە.[٣٠٩]

---

[٣٠٩] Parsons, Birth of Modern Politics, ٩٠ - ١٠٧; H. G. Good, »To the Future Biographers of John Quincy Adams«, Scientific Monthly ٣٩/٣ (١٩٣٤), S. ٢٤٧ - ٥١, www.jstor.org/stable/١٥٧١٥; Robert V. Remini, Martin Van Buren and the Making of the Democratic Party (New York: Columbia University Press, ١٩٥٩); Charles N. Edel, Nation Builder: John Quincy Adams and the Grand Strategy of the Republic (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, ٢٠١٤).

بەبەراورد لەگەڵ میدیای جەماوەریی ئەمڕۆ، ڕۆژنامەکانی ئەوکات گەلێک خاو بوون و دەستڕاگەیشتنێکی زۆر سنوورداریان هەبوو. ئەوان بە خێرایی ئەسپ یان کەشتییە گەشتیارییەکان هەواڵەکانیان بە خەڵکی دەگەیاند و خوێنەری ئاساییان کەم بوو. شوێنی تایبەت بە ڕۆژنامە و فرۆشیاری سەر شەقامەکان نەبوون، ڕۆژنامەکان تەنیا بە ئابوونەکردن دەفرۆشران و ئەوەش گران بوو – نرخی بەشداریکردنی ساڵانە بە ڕادەی مووچەی هەفتانەی پیشەسازێکی لێهاتوو گران بوو. لە ساڵی ١٨٣٠ هەموو ڕۆژنامەکانی ئەمریکا بە یەکەوە نزیکەی ٧٨ هەزار بەشداربوویان هەبوو. بەو پێیەی کۆمپانیا و کۆمەڵەکانیش لە نێویاندا بوون و ڕەنگە هەر ڕۆژنامەیەک لەلایەن چەند کەسێکەوە خوێندرابێتەوە، دەتوانرێت وا گریمانە بکرێت کە خوێنەرانی سەدان هەزار کەس بوون. بەڵام بە دڵنیاییەوە چەندین ملیۆن کەس هەرگیز دەرەتانی لێک کردنەوەی ڕۆژنامەیان نەبووە.[٣١٠]

کەواتە سەیر نییە دیموکراسی ئەمریکی لەو ڕۆژانەدا کارێکی سنووردار و دۆمەینی پیاوە سپی پێستە دەوڵەمەندەکان بووبێ. لە هەڵبژاردنی ساڵی ١٨٢٤ کە ئادەمز سەرکەوتنی بەدەستهێنا، لە کۆی دانیشتووانی پێگەیشتوو کە نزیکەی

[٣١٠] Alexander Saxton, »Problems of Class and Race in the Origins of the Mass Circulation Press«, American Quarterly ٣٦/٢ (Summer ١٩٨٤), S. ٢١١ - ٣٤.

پێنج ملیۆن کەس بوون تەنیا یەک ملیۆن و ٣٠٠ هەزار ئەمریکی دەنگیان دا. بەڵام تەنیا ٣٥٢ هەزار و ٧٨٠ هاووڵاتی (لەسەدا ٧ی دانیشتوانی پێگەیشتوو) لە ڕاستیدا سوودیان لەم مافە وەرگرت. ئادەمز تەنانەت زۆرینەی دەنگەکانیشی بەدەست نەهێنا. بەهۆی هەندێک تایبەتمەندیی سیستەمی هەڵبژاردنی ئەمریکاوە، تەنیا بە ١١٣ هەزار و ١٢٢ دەنگ هەڵبژێردرا و ڕەزامەندی کەمتر لە سەدا ٢ی دانیشتوانی پێگەیشتوو و سەدا ١ ی کۆی دانیشتوانی بەدەستهێنا.[٣١١] لەو کاتەدا لە بەریتانیا تەنیا ٤٠٠ هەزار کەس مافی دەنگدانیان هەبوون، کە دەکاتە نزیکەی لەسەدا ٦ی دانیشتوانی پێگەیشتوو. هەروەها یەک لەسەر سێی کورسییەکانی پەرلەمان لە ڕێگەی هەڵبژاردنەوە دیاریی نەکرابوون.[٣١٢]

---

[٣١١] »Presidential Election of ١٨٢٤: A Resource Guide«, Library of Congress, abgerufen am ١. Januar ٢٠٢٤, guides.loc.gov/presidential-election-١٨٢٤; »Bicentennial Edition: Historical Statistics of the United States, Colonial Times to ١٩٧٠«, U.S. Census Bureau, September ١٩٧٥, abgerufen am ٣٠. Dezember ٢٠٢٣, www.census.gov/library/publications/١٩٧٥/compendia/hist_stats_colonial-١٩٧٠.html; Charles Tilly, Democracy (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٠٧), S. ٩٧ f. Zur Zahl der Wahlberechtigten im Jahr ١٨٢٤ siehe Jerry L. Mashaw, Creating the Administrative Constitution: The Lost One Hundred Years of American Administrative Law (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠١٢), S. ١٤٨; Ronald P. Formisano, For the People: American Populist Movements from the Revolution to the ١٨٥٠s (Chapel Hill: University of North Carolina Press, ٢٠٠٨), S. ١٤٢. Die Prozentzahlen sind Schätzungen und hängen davon ab, wie man »Erwachsenenalter« definiert.

[٣١٢] Colin Rallings/Michael Thrasher, British Electoral Facts, ١٨٣٢ - ٢٠١٢ (Hull: Biteback, ٢٠١٢), S. ٨٧; John A. Phillips, The Great Reform Bill in the Boroughs (Oxford: Clarendon Press, ١٩٩٢), S. ٢٩ f; Edward Hicks, »Uncontested Elections: Where and Why Do They Take Place?«, House of Commons Library, ٣٠. April ٢٠١٩, commonslibrary.parliament.uk/uncontestedelections- where-and-why-do-they-take-place. Britische Volkszählungsdaten aus Abstract of the Answers and Returns

ئەم پرسیارە گەلێک ڕەوایە، ئایا لەم دۆخەدا دەتوانین باسی دیموکراسی بکەین؟ ئایا ئەمریکا بەڕاستی وڵاتێکی دیموکراتیک دەبوو ئەگەر دەنگدەرانی کۆیلەش بەشداریی هەڵبژاردنیان کردبایە؟ (لە سەرەتای ساڵانی ١٨٢٠ زیاتر لە یەک ملیۆن و نیو ئەمریکی کۆیلە بوون).[٣١٣] ئەمە بابەتێکە بۆ پێناسەکردن. لە ئەمریکاش چەمکی دیموکراسی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا وەک لە پۆڵەندا-لیتوانیادا، ڕێژەیی بووە. وەک پێشتریش ئاماژەمان پێدا دیموکراسی و ئۆتۆکراتی ڕەها(تەواو)نین، بەڵکوو لەسەر سپێکترۆمێکی تایبەتیی دەجووڵێنەوە. لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا، ڕەنگە ئەمریکا لە هەموو وڵاتێکی گەورەی دیکە لە کۆتایی دیموکراسی ئەم سپێکترۆمە نزیکتر بووبێت. لە ساڵی ١٨٢٤ تەنیا یەک لە چواری ئەمریکییەکان ڕێگەیان پێدرا دەنگ بدەن، بەڵام ئەو پلەیە زیاتر بوو لە ئیمپراتۆریەتی تزار، عوسمانی، یان ئیمپراتۆریەتی چین، کە بۆ دەنگدان هیچ داواکارییەک لە ئارادا نەبوو.[٣١٤]

Made Pursuant to an Act: Passed in the Eleventh Year of the Reign of His Majesty King George IV (London: House of Commons, ١٨٣٣), S. xii. Siehe www.google.co.uk/books/edition/_/zQFDAAAAcAAJ? hl=en&gbpv=٠. Daten vor ١٨٤١ siehe census.co.uk/pre-١٨٤١- census-information.

٣١٣ »Census for ١٨٢٠«, U.S. Census Bureau, abgerufen am ٣٠. Dezember ٢٠٢٣, www.census.gov/library/publications/١٨٢١/dec/١٨٢٠a.html.

٣١٤ Einschätzungen zur Demokratie der frühen Vereinigten Staaten siehe Danielle Allen, »Democracy vs. Republic«, in Democracies in America, hg. v. Berton Emerson/Gregory Laski (New York: Oxford University Press, ٢٠٢٢), S. ١٧ - ٢٣; Daniel

جگە لەوەش وەک لەم بابەتەدا چەندین جار جەختمان لەسەر کردووەتەوە ئەمە تەنیا پەیوەندیی بە مافی دەنگدانەوە نییە. هۆکارێکی گەلێک گرنگتر هەیە کە دەتوانین ئەمریکای ساڵی ١٨٢٤ بە دیموکراسی ناوبنێین: "میکانیزمەکانی خۆکۆنترۆڵکردن و خۆ ڕاستکردنەوە". باوکانی دامەزرێنەر ئیلهامیان لە ڕۆمی کۆن وەرگرتووە (تەنیا سەیری ئەنجومەنی پیران و کاپیتوڵ بکەن لە واشنتۆن) هەروەها باش ئاگاداری ئەوەش بوون کە کۆماری ڕۆم لە کۆتاییدا بووەتە ئیمپراتۆریەتێکی خۆسەپێن. لە ترسی ئەوەی قەیسەرێکی ئەمریکی شتێکی هاوشێوە لە کۆمارەکەیاندا نەکات، سیستەمێکیان پەرەپێدا کە میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوە بەیەکەوە دەبەستنەوە کە بە جیاکردنەوەی دەسەڵات ناسراوە. دیارە ئازادیی ڕۆژنامەگەریش ڕۆڵیکی گرنگی گێڕاوە. لە ڕۆمی کۆن، میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوە لەگەڵ گەورەبوون و بەرزبوونەوەی ژمارەی دانیشتوانی کۆمارەکە هەرەسیان هێنا. لە ئەمریکا، تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن لەگەڵ ئازادیی ڕۆژنامەگەریدا تێکەڵ بوو، لەگەڵ گەورەبوونەوەی وڵاتەکە لە زەریای ئەتڵەسەوە بۆ زەریای هێمن، یارمەتی بەردەوامبوون و مانەوەی میکانیزمەکانی خۆ ڕاستکردنەوەی پێکهێنا. ئەم تەکنۆلۆژیایە وایکرد ئەمریکا

Walker Howe, What Hath God Wrought: The Transformation of America, ١٨١٥ - ١٨٤٨ (New York: Oxford University Press, ٢٠٠٧).

گەشە بکات و کۆیلایەتی هەڵبوەشێنێتەوە و ببێتە وڵاتێکی دیموکراتیکی فراوانتر. وەک لە بەشی دووەمدا بینیمان، باوکانی دامەزرێنەر هەندێک هەڵەی جددییان کرد- وەک سەلماندنی کۆیلایەتی و بێبەشکردنی مافی دەنگدانی ژنان- بەڵام ئەوان ئەو دەرفەت و ئامرازانەشیان دابین کرد کە نەوەکانی دواتر بتوانن بۆ ڕاستکردنەوەی ئەو هەڵانە بەکاریان بهێنن. ئەوە گرنگترین میراتی باوکانی دامەزرێنەر بوو بۆ نەوەکانی داهاتوو.

سەدەی بیستەم: دیموکراسی جەماوەریی و تۆتالیتاریزمی بەکۆمەڵ

ڕۆژنامەکان لە سەرەتادا تەنیا بڵینگۆی سەردەمی میدیای گشتی بوون. لە ماوەی سەدەی نۆزدە و بیستەمدا دەسەڵاتیان بەهۆی تەکنۆلۆژیای نوێی پەیوەندیی و گواستنەوەی زانیاریی وەک تەلەگراف، تەلەفۆن، تەلەفزیۆن، ڕادیۆ، هێڵی ئاسن، کەشتی هەڵم و فڕۆکە، پەرە پێدا.

کاتێک دیمۆستینیس "Demosthenes" لە دەوروبەری ساڵی ٣٥٠ ی پێش زایین لە ئاتێنی پێتەخت وتارێکی گشتی پێشکەش کرد، بە پلەی یەکەم بۆ ئەو ئامادەبووانە بوو کە لە ڕاستیدا لە ئاگۆرا"Agora"واتە بازاری ناوەندیی ئاتێنی پێتەخت کۆببوونەوە. کاتێک جۆن کوینسی ئادەمز لە ساڵی ١٨٢٥ یەکەم لێدوانی حکومەتەکەی ڕاگەیاند، قسەکانی بە خێرایی ئەسپ بۆ دەوروبەری ناوچەکە بڵاوبوونەوە. کاتێک ئەبراهام لینکۆڵن لە ١٩ی تشرینی دووەمی ١٨٦٣ وتارەکەی لە گێتیسبێرگ "Gettysburg" پێشکەش کرد، لێدوانەکەی لە ڕێگەی تەلەگراف و هێڵی ئاسن و کەشتی هەڵمەوە لە سەرانسەری ئەمریکادا بڵاوبوونەوە. ڕۆژی دواتر ڕۆژنامەی

نیویۆرک تایمز[٣١٥] و چەندین ڕۆژنامەی دیکە لە مەین"Maine"ەوە تا ئایۆوا"Iowa" وتارەکەیان وشە بە وشە چاپ کرد و بڵاویان کردەوە.[٣١٦] وەک چۆن مرۆڤ لە سیستەمێکی دیموکراسییدا چاوەڕوانی هەستێکی بەهێزی خۆ ڕاستکردنەوە دەکات، وتارەکەی لینکۆڵن بە گشتیی بە چەپڵە پێشوازیی لێنەکرا بەڵکوو مشتومڕێکی زیندووی بەدوای خۆیدا هێنا. هەرچەندە زۆربەی ڕۆژنامەکان ستایشیان کرد، بەڵام هەندێکیان ڕەخنەی توندیشیان لێگرت. ڕۆژنامەی شیکاگۆ تایمز لە ٢٠ی تشرینی دووەمدا نووسیویەتی: "هەموو ئەمریکییەک دەبێت لە شەرمەزاریدا سوور بێتەوە کاتێک لێدوانە گەمژانە، قووڵ و ئاواتخوازەکانی سەرۆک لینکۆڵن دەخوێنێتەوە[٣١٧]." ڕۆژنامەی پاتریۆت و یونیون "The Patriot & Union" کە ڕۆژنامەیەکی ناوچەییە و بنکەکەی لە شاری هاریسبێرگ لە ویلایەتی پێنسیلڤانیایە، گاڵتە بە لێدوانە "گەمژانە"ەکەی لینکۆڵن دەکات و هیوای

---

[٣١٥] »The Heroes of July«, New York Times, ٢٠. November ١٨٦٣, www.nytimes.com/١٨٦٣/١١/٢٠/archives/the-heroes-of-july-asolemn- and-imposing-event-dedication-of-the.html.

[٣١٦] Abraham Lincoln/William H. Lambert, »The Gettysburg Address. When Written, How Received, Its True Form«, Pennsylvania Magazine of History and Biography ٣٣/٤ (١٩٠٩), S. ٣٨٥ - ٤٠٨, www.jstor.org/stable/٢٠٠٨٥٤٨٢; Ronald F. Reid, »Newspaper Response to the Gettysburg Addresses«, Quarterly Journal of Speech ٥٣/١ (١٩٦٧), S. ٥٠ - ٦٠.

[٣١٧] William Hanchett, »Abraham Lincoln and Father Abraham«, North American Review ٢٥١/٢ (١٩٦٦), S. ١٠ - ١٣, www.jstor.org/stable/٢٥١١٦٣٤٣; Benjamin P. Thomas, Abraham Lincoln: A Biography (Carbondale: Southern Illinois University Press, ٢٠٠٨), S. ٤٠٣.

خواستووە "چارشێوێکی لەبیرچوونەوە بەسەریدا بکێشرێت[٣١٨]." هەرچەندە وڵات لە ناوەڕاستی شەڕێکی ناوخۆدا بوو، بەڵام ڕۆژنامەنووسان ئازادییان هەبوو بە ئاشکرا ڕەخنە لە سەرۆک کۆمار بگرن و تەنانەت گاڵتەشی پێبکەن.

دوای سەدەیەک، تەکنۆلۆژیای زانیاریی بە ڕادەیەکی بەرچاو بەرزبۆوە. بۆ یەکەمجار لە مێژوودا ڕێگەی بە کۆمەڵێک مرۆڤ دا لە ناوچەیەکی مەزندا هاوکات پەیوەندیی بە یەکترەوە بکەن. لە ساڵی ١٩٦٠ نزیکەی حەفتا ملیۆن ئەمریکی (لەسەدا ٣٩ی کۆی دانیشتووان) بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە تەلەفزیۆنەکانەوە سەیری گفتوگۆی نێوان سەرۆکایەتی ڕیچارد نیکسۆن و جۆن ئێف کێنێدییان کرد و ملیۆنانی دیکەش لە ڕێگای ڕادۆکانەوە گوێیان لێ ڕاگرتن.[٣١٩]

---

[٣١٨] Martin Pengelly, »Pennsylvania Newspaper Retracts ١٨٦٣ Criticism of Gettysburg Address«, Guardian, ١٦. November ٢٠١٣, www.theguardian.com /world/٢٠١٣/ nov/١٦/gettysburgaddress- retraction-newspaper-lincoln.

[٣١٩] »Poll Shows ٤th Debate Had Largest Audience«, New York Times, ٢٢. Oktober ١٩٦٠, www.nytimes.com/١٩٦٠/١٠/٢٢/archives/poll-shows-٤th-debatehad- largest-audience.html; Lionel C. Barrow Jr., »Factors Related to Attention to the First Kennedy ‐ Nixon Debate«, Journal of Broadcasting ٥/٣ (١٩٦١), S. ٢٢٩ - ٣٨, doi.org/١٠,١٠٨٠/٠٨٨٣٨١٥٦١٠٩٣٨٥٩٦٩١٩٦١; Vito N. Silvestri, »Television’s Interface with Kennedy, Nixon und Trump: Two Politicians and One TV Celebrity«, American Behavioral Scientist ٦٣/٧ (٢٠١٩), S. ٩٧١ - ١٠٠١, doi.org/١٠. ١١٧٧/٠٠٠٢٧٦٤٢١٨٧٨٤٩٩٢. Laut Volkszählung des Jahres ١٩٦٠ hatten die Vereinigten Staaten ١٧٩ ٣٢٣ ١٧٥ Einwohner. Siehe »١٩٦٠ Census of Population: Advance Reports, Final Population Counts«, U.S. Census Bureau, ١٥. November ١٩٦٠, www.census.gov/library/publications/١٩٦٠/dec/population pca١.
html.

بینەران و گوێگران تەنانەت پێویست نەبوو لە ماڵی خۆیان بێنە دەرەوە – تەنیا دەبوو قامکیان بە دوگمەیەکەوە بنێن. لێرەبەولاوە دیموکراسی لە کۆمەڵگا جەماوەرییەکانیشدا گونجاو بوو. ملیۆنان مرۆڤ کە هەزاران مایل لەیەکترەوە دوور بوون توانیان ئاگاداری مشتومڕی مانادار لەسەر پرسە خێرا پەرەسەندووەکانی ڕۆژانەیان بن. لە ساڵی ١٩٦٠دا هەموو ئەمریکییە پێگەیشتوەکان لە ڕووی تیۆریەوە مافی دەنگدانیان هەبوو و هەرچەندە هێشتا ملیۆنان ڕەشپێست و گروپە بێمافیەکانی دیکە ڕێگرییان لێدەکرا بەشداری بکەن، نزیکەی حەفتا ملیۆن (نزیکەی لەسەدا ٦٤ی دەنگدەران) ئەو مافەیان بەکارهێنا.[٣٢٠]

وەک هەمیشە پێویستە ئاگاداری دیتەرمینیزمی تێکنۆلۆژی بین و بە پەلە بەو ئەنجامە نەگەین کە سەرهەڵدانی گشتیی میدیاکان بە شێوەیەکی ئوتۆماتیکیی بووەتە هۆی سەرهەڵدانی دیموکراسی جەماوەریی. دیارە میدیای گشتی، دیموکراسی جەماوەریی گونجاو کرد، بەڵام ئەوان دۆخی لەباریان بۆ فۆڕمەکانیتری حکومەتیش گونجاو کرد. لە سەرووی هەمووشیانەوە تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن دەرگا و دەروازەی بەڕووی تۆتالیتاریزمی جەماوەریشدا کردەوە.

---

٣٢٠ »National Turnout Rates, ١٧٨٩ - Present«, U.S. Elections Project, abgerufen am ٢. Januar ٢٠٢٤, www.electproject.org/national-١٧٨٩-present; Renalia DuBose, »Voter Suppression: A Recent Phenomenon or an American Legacy?«, University of Baltimore Law Review ٥٠/٢ (٢٠٢١), Artikel ٢.

نەک هەر نیکسۆن و کێنێدی، بەڵکوو ستالین و خرۆشچۆفیش توانیان لە ڕێگەی ڕادۆوە بۆچوونەکانی خۆیان بە دانیشتووان بگەیێنن و هاوکاتیش لە نێوان ڤلادیڤۆستۆک و کالینینگراددا سەدان ملیۆن کەس ئاگادار بکەنەوەو. جگە لەوەش ڕۆژانە لە ڕێگەی تەلەفۆن و تەلەگرافەوە پۆلیسی نهێنی ملیۆنان ڕاپۆرتی زانیارییان لە سیخۆڕەکانیان وەرگرتووە. ئەگەر ڕۆژنامەیەک لە ڤلادیڤۆستۆک یان کالینینگراد قسەکانی سەرۆکی دەوڵەت و حیزبی بە گەمژانە وەسف کردبا (وەک ئەوەی لە وتاری گێتیسبورگی لینکۆڵندا ڕوویدا)، ئەوا ڕەنگە هەموو کارمەندەکان، لە سەرنوسەرەوە تا تایپکەر، دەبوو سەردانێکی ئیدارەی ئەمنیی"KGB" بکەن.

کورتە مێژوویەکی تۆتالیتاریزم

سیستمە تۆتالیتارییەکان بانگەشەی بێ هەڵەبوونی خۆیان دەکەن و هەوڵدەدەن وردەکاریی ژیانی خەڵک کۆنترۆڵ بکەن و خۆ لە کاروباریاندا تێهەڵقوتێنن. پێش داهێنانی تەلەگراف و ڕادیۆ و تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن، ڕژێمی تۆتالیتاری لە کۆمەڵگا جەماوەرییەکاندا شتێکی نەگونجاو بوو. ئیمپراتۆری ڕۆمی، خەلیفەی عەباسی و خانی مەغۆل زۆرجار خۆسەپێنێکی بێبەزەیی بوون کە خۆیان بە بێ هەڵە دەزانی، بەڵام ئەو مێکانیزمە پێویستەیان نەبوو بۆ ئەوەی کۆمەڵگا جەماوەرییەکان بخەنە ژێر کۆنترۆڵی هەمەلایەنەی خۆیانەوە.

بۆ تێگەیشتن لەمە، پێویستە لە جیاوازیی نێوان ڕژێمە تۆتالیتارییەکان و ڕژێمە خۆسەپێنەکانی کەمتر زێدەڕۆ تێ بگەین. لە تۆڕێکی خۆسەپێندا هیچ سنوورێکی یاسایی بۆ ئیرادەی حاکم دانەنراوە، بەڵام سنووری تەکنیکی گەلێک

زۆرە. زۆرێک لەو سنوورە تەکنیکیانە لە تۆڕێکی تۆتالیتاریدا بوونیان نییە.[٣٢١]

لە ڕژێمە خۆسەپێنەکانی وەک ئیمپراتۆریەتی ڕۆمی، عەباسی یان مەغۆلدا، فەرمانڕەواکان دەیانتوانی هەرکەسێکی پێیانخۆشبایە بیکوژن و ئەگەر یاسایەک لەسەر مەیلیان نەبوایە، دەیانتوانی پشتگوێی بخەن یان بیگۆڕن. بۆ نموونە قەیسەر نیرۆ، ئەگریپینا"Agrippina"ی دایکی و ئۆکتاڤیا "Octavia"ی هاوسەری کوشت و سێنێکا "Seneca"ی ڕاهێنەرەکەی ناچار کرد خۆی بکوژێت. ئەو وایکرد کە ڕێزدارترین و بەهێزترین ئەرستۆکراتەکانی ڕۆمی بکوژرێن یان دەربەدەر بکرێن تەنیا لەبەر ئەوەی دژایەتیان دەربڕیوبوو یان گاڵتەیان پێکردبوو.[٣٢٢]

بەڵام هەرچەندە خۆسەپێنەکانی وەک نیرۆ دەیانتوانی هەرکەسێک بکوژن کە کارێکی دژ بەوانی کردبێ یان شتێکی گوتبێ، بەڵام هیچ ڕێگەیەکیان نەبوو بۆ کۆنترۆڵی زۆربەی

---

[٣٢١] Die folgenden Ausführungen zum Totalitarismus basieren auf klassischen Texten wie Hannah Arendt, Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft (Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, ١٩٥٥); Carl Joachim Friedrich/Zbigniew Brzezinski, Totalitäre Diktatur (Stuttgart: Kohlhammer, ١٩٥٧); Karl R. Popper, Die offene Gesellschaft und ihre Feinde (München: Francke, ١٩٥٧); Juan José Linz, Totalitarian and Authoritarian Regimes (Boulder, Colo.: Lynne Rienner, ١٩٧٥). Siehe auch neuere Interpretationen, insbes. Gessen, Future Is History, und Marlies Glasius, »What Authoritarianism Is … and Is Not: A Practice Perspective«, International Affairs ٩٤/٣ (٢٠١٨), S. ٥١٥ - ٣٣.

[٣٢٢] Vasily Rudich, Political Dissidence Under Nero (London: Routledge, ١٩٩٣), S. XXX.

خەڵکی ئیمپراتۆریەتەکەیان کە چی دەکەن و چی دەڵێن. لە ڕووی تیۆریەوە نیرۆ دەیتوانی سزای توند بەسەر هەر هاوڵاتییەکدا بسەپێنێت کە ڕەخنەی لێ گرتبێت یان سوکایەتی پێ کردبێ. بەڵام هیچ ئامرازێکی تەکنیکی نەبوو بۆ جێبەجێکردنی کاری لەو شێوەیە. مێژوونووسانی ڕۆمی وەک تاسیتۆس "Tacitus" نیرۆ بە ستەمکارێکی خوێنڕێژ وەسف دەکەن کە بە زەبری تیرۆری بێ وێنەی خۆی حوکمڕانی کردووە. بەڵام تیرۆر سنووری هەبوو. هەرچەندە قەیسەر ژمارەیەک لە ئەندامانی خێزانەکەی، ئەرستۆکرات و سیناتۆرەکانی لەناوبرد، بەڵام مرۆڤی ڕۆمی ئاسایی لە دەوروبەری ناوچە گەورەکانی شارەکان و دانیشتوانی پارێزگاکان لە شاری دووری وەک قودس "Jerusalem" و لۆندینیۆم "Londinium" دەیانتوانی زۆر ئازادانەتر بیروڕای خۆیان دەربڕن.[٣٢٣]

لە بەرامبەردا ڕژێمە تۆتالیتارییە مۆدێرنەکانی وەک یەکێتی سۆڤیەتی ستالینیستی، تیرۆریان بە قەبارەیەکی تەواو جیاواز بەڕێوەبرد. تۆتالیتاریزم بریتیی بوو لە هەوڵدان بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەو کارانەی هەر مرۆڤێک لە سەرانسەری وڵاتدا دەیانکرد و دەیانگوت و ڕەنگە تەنانەت کونترۆڵی ئەو

---

[٣٢٣] Siehe zum Beispiel Tacitus, Annales, ١٤,٦٠. Siehe auch John F. Drinkwater, Nero: Emperor and Court (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠١٩); T. E. J. Wiedemann, »Tiberius to Nero«, in Bowman, Champlin und Lintott, Cambridge Ancient History, S. ١٩٨ - ٢٥٥.

بیرۆکانەی لە هەر ساتێکدا بیری لێدەکرایەوە یان هەستی پێدەکرا. نیرۆ تەنیا دەیتوانی خەون بەو کونترۆڵە گشتییەوە ببینێت چونکە ئامرازی کۆنترۆڵی خەڵکیی بە هیچ شێوەیەک لەدەستدا نەبوو. بەهۆی سنوورداربوونی وەرگرتنی داهاتی باج لە دۆخی ئابووریی ڕۆم کە لەو سەردەمەدا تەنیا بواری کشتوکاڵی زاڵ بوو، نیرۆ تەنیا دەیتوانی چەند کەسێک لای خۆی دابمەزرێنێت. هەرچەندە توانی لە ئاهەنگەکانی سیناتۆرەکانی ڕۆمدا سیخۆر دابمزرێنێت، بەڵام تەنیا توانی نزیکەی ١٠ هەزار کارمەند و بەڕێوەبەری ئیمپراتۆری[٣٢٤] دابمەزرێنێ و بۆ کۆنترۆڵکردنی باقی ئیمپراتۆریەتەکە ٣٥٠ هەزار سەربازی هەبوو[٣٢٥] و ئەو تەکنۆلۆژیایەی نەبوو کە بە خێرایی پەیوەندییان لەگەڵدا بکات.

لەوەش قورستر بۆ نیرۆ و قەیسەرەکانیتر نەتوانینی گارانتیکردنی سۆزداریی و کونترۆڵی بەڕێوەبەر و سەربازەکان بوو بۆ ئەوەی بتوانن بە باشیی خزمەتەکانیان بەڕێوەبەرن. بە پێچەوانەی لودویگی شانزەهەم"Ludwig XVI"، نیکۆلای چۆشێسکو "Nicolae Ceauşescu" یان حوسنی موبارەک، هیچ قەیسەرێکی ڕۆمی لە ڕێگای شۆڕشێکی دیموکراسی نەڕووخێنرا.

---

[٣٢٤] Carlos F. Noreña, »Nero's Imperial Administration«, in The Cambridge Companion to the Age of Nero, hg. v. Shadi Bartsch/Kirk Freudenburg/Cedric Littlewood (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠١٧), S. ٤٨ - ٦٢.

[٣٢٥] Siehe Nigel Pollard, »The Roman Army«, in A Companion to the Roman Empire, hg. v. David Potter (Malden, Mass.: Blackwell, ٢٠١٠), S. ٢٠٦ - ٢٧; Noreña, »Nero's Imperial Administration«, S. ٥١.

لە بەرامبەردا دەیان ژنەڕاڵ، ئەفسەر، پاسەوان یان خزم و کەسوکاری خۆیان کوژران.[٣٢٦] نیرۆ خۆی بوو بە قوربانی ڕاپەڕینێکی گالبا، لە لایەن حاکمی شارەکە هیسپانیا"Hispania". دوای شەش مانگ، گالبا "Galba" لەلایەن ئۆتۆ "Otho"، حاکمی لوسیتانیا "Lusitania" ڕووخێنرا. دوای سێ مانگیتر ئۆتۆ لەلایەن ڤیتێلیۆس "Vittelius" فەرماندەی سوپای ڕاین "Rhein" لە پۆستەکەی دوورخرایەوە. ڤیتێلیۆس بۆ ماوەی هەشت مانگ خۆڕاگریی کرد پێش ئەوەی لەلایەن ڤێسپاسیان "Vespasian" فەرماندەی سوپای "Judäa" شکستی پێبهێنرێت و بکوژرێت. گەورەترین مەترسی پیشەیی بۆ قەیسەرەکانی ڕۆم هەروەها هەموو خۆسەپێنەکانی پێش سەردەمی مۆدێرن تیرۆرکردن بوو لەلایەن ژێردەستە یاخیبووەکانیانەوە.

ڕووبەڕوووەستانێکی مەزن بوو بۆ قەیسەر، خەلیفە، شا و پاشاکان کە ژێردەستەکانیان لە ژێر کۆنترۆڵدا بهێڵنەوە. بۆیە سەرنجیان زیاتر لەسەر کۆنترۆڵکردنی سەرباز و سیستەمی باج بوو. دیارە قەیسەری ڕۆم بەڕاستی دەسەڵاتی دەستوەردانیان لە کاروباری هەر پارێزگایەک یان شارێکدا

[٣٢٦] Fik Meijer, Emperors Don't Die in Bed (London: Routledge, ٢٠٠٤); Joseph Homer Saleh, »Statistical Reliability Analysis for a Most Dangerous Occupation: Roman Emperor«, Palgrave Communications ٥/١٥٥ (٢٠١٩), doi.org/١٠,١٠٥٧/s٤١٥٩٩-٠١٩-٠٣٦٦- y; Francois Retief/Louise Cilliers, »Causes of Death Among the Caesars (٢٧ BC - AD ٤٧٦)«, Acta Theologica ٢٦/٢ (٢٠١٠), www.doi.org/١٠,٤٣١٤/actat.v٢٦i٢,٥٢٥٦٥.

هەبووە و هەندێکجاریش لە ڕاستیدا سوودیان لەم دەسەڵاتە وەرگرتووە، بەڵام ئەمە زۆرجار تەنیا کاتێک ڕوویداوە کە لەلایەن شارێک یان بەرپرسێکەوە داوای لێکرابێ،[٣٢٧] نەک وەک بەشێک لە پلانێکی پێنج ساڵەی تۆتالیتاری سەرتاسەری. نیرۆ هیچ بەرژەوەندییەکی نەبووە دەستوەردان لە ژیانی ڕۆژانەی کەرسوار لە پۆمپیۆ یان شوانێک لە بەریتانیا، یان گوێگری قسە خۆشەکانیان بێت. نیرۆ ئەوکاتە دڵخۆش بوو مرۆڤ باجەکانیان بدەن و بەرگریی لەهەنبەر فەرمانەکانی نەکەن.

---

٣٢٧ Millar, Emperor in the Roman World. Siehe auch Peter Eich, »Center and Periphery: Administrative Communication in Roman Imperial Times«, in Rome, a City and Its Empire in Perspective: The Impact of the Roman World Through Fergus Milla s Research, hg. v. Stéphane Benoist (Leiden: Brill, ٢٠١٢), S. ٨٥ - ١٠٨; Benjamin Kelly, Petitions, Litigation, and Social Control in Roman Egypt (New York: Oxford University Press, ٢٠١١); Harry Sidebottom, The Mad Emperor: Heliogabalus and the Decadence of Rome (London: Oneworld, ٢٠٢٣).

سپارتا "Sparta" و کین "Qin"

هەندێک لە مێژوونووسان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە لە سەردەمی کۆندا سەرەڕای سنووردارbوونی تەکنۆلۆژیا، هەوڵی دامەزراندنی ڕژێمی تۆتالیتاری دراوە. ئەو دەوڵەتەی زۆرترین جار وەک بەڵگە ئاماژەی پێ دەکرێت، سپارتایە"Sparta". بە پێی ئەم بۆچوونە سپارتانەکان لە لایەن ڕژێمێکی تۆتالیتارییەوە بە ڕێوەدەچوو کە دەستێوەردانی لە هەموو لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵدا دەکرد، هەر لە هەڵبژاردنی هاوبەشەوە تا چلۆنایەتیی خواردنی خۆراکیان. بە دڵنیاییەوە ڕژێمی سپارتاکان زێدەڕۆ بوون، بەڵام هەندێک میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەیشی هەبوو کە ڕێگریی لە هەر تاکێک یان گرووپێک دەکرد دەست بەسەر دەسەڵاتدا بگرێت. دەسەڵاتی سیاسی بەسەر دوو پاشا، پێنج ئیفۆر "Ephoren" (بەرپرسانی سەرپەرشتیاری هەڵبژێردراو)، ٢٨ ئەندامی ئەنجومەنی پیران و مەجلیسی جەماوەرییدا دابەشکرابوو. بڕیارە گرنگەکان – وەک ئەوەی ئایا سپارتا دەبوو بچێتە شەڕەوە یان نا – زۆرجار لە مشتومڕی گەرمی گشتیدا بەڕێوەدەچوو.

بەڵام بۆچوونمان لەسەر ڕژێمی سپارتا هەرچییەک بێت، هەروەک نەبوونی تەکنۆلۆژیا، دیموکراسیی ئاتێنیان لە یەک شاردا سنووردار کردبوو، بە هەمان شێوە ئەزموونی سیاسی سپارتاشیان سنووردار کرد. دوای سەرکەوتنیان لە شەڕی پێلۆپۆنێسدا، لە چەندین شار بنکەی سەربازییان دامەزراند و فەرمانڕەوای خۆیان دیاریی کرد و داوای ئەوەیان دەکرد ملکەچی سیاسەتی دەرەوەی خۆیان بن و باج بە دەوڵەتی سپارتا بدەن. بەڵام بە پێچەوانەی یەکێتی سۆڤیەت لە دوای شەڕی جیهانی دووەم، سپارتا لە دوای شەڕی پێلۆپۆنێسیاوە هەوڵی فراوانکردن یان هەناردەکردنی سیستەمەکەی نەدا. سپارتا نەیدەتوانی تۆڕێکی زانیاریی گەورە و چڕ دروست بکات کە بتوانێت ژیانی خەڵکی ئاسایی لە هەموو گوندێکی یۆنانیدا کۆنترۆڵ بکات.[٣٢٨]

[٣٢٨] Paul Cartledge, The Spartans: The World of the Warrior- Heroes of Ancient Greece, from Utopia to Crisis and Collapse (New York: Vintage Books, ٢٠٠٤); Stephen Hodkinson, »Sparta: An Exceptional Domination of State over Society?«, in A Companion to Sparta, hg. v. Anton Powell (Hoboken, N.J.: Wiley-Blackwell, ٢٠١٧), S. ٢٩ - ٥٧; Anton Powell, »Sparta: Reconstructing History from Secrecy, Lies, and Myth«, in Powell, Companion to Sparta, S. ١ - ٢٨; Michael Whitby, »Two Shadows: Images of Spartans and Helots«, in The Shadow of Sparta, hg. v. Anton Powell/Stephen Hodkinson (London: Routledge, ٢٠٠٢), S. ٨٧ - ١٢٦; M. G. L. Cooley (Hg.), Sparta (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٢٣), S. ١٤٦ - ٢٢٥; Sean R. Jensen/Thomas J. Figueira, »Peloponnesian League«, in Bagnall u. a., Encyclopedia of Ancient History; D. M. Lewis, »Sparta as Victor«, in The Cambridge Ancient History, hg. v. D. M. Lewis u. a. (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ١٩٩٤), S. ٢٤ - ٤٤.

ڕەنگە پرۆژەیەکی تۆتالیتاریی گەورەتر پرۆژەی سەلاسەی کین بووبێت لە چینی کۆن (٢٢١ – ٢٠٦ پێش زایین). دوای سەرکەوتن بەسەر دەوڵەتە شەڕکەرەکانیتردا، دامەزرێنەری خانەدانەکە، کین شیهوانگدی "Qin Shihuangdi" فەرمانڕەوایی ئیمپراتۆریەتێکی مەزنی کرد کە چەندین ملیۆن ڕەعیەت و چەندین نەتەوە، زمان و نەریتی ناوچەیی و نوخبەی لەخۆ گرتبوو. بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی، سەلاسەی چینی سەرکەوتوو هەوڵیدا ئەو زلهێزە ناوچەییانەی کە دەیانتوانی ببنە مەترسی لەسەر دەسەڵاتەکەی، لەناو بەرێ. دەستی بەسەر زەوی وماڵی شازادەکانی ناوچەکەدا گرت و ناچاری کردن ڕوو لە شیانیانگی "Xianyang" پێتەخت بکەن بۆ ئەوەی بنکەی دەسەڵاتیان لێ زەوت کات و بە وردی چاوەدێرییان بکات.

جگە لەوەش ڕژێمی کین هەڵمەتێکی بێبەزەییانەی ناوەندگەرایی و ستانداردکردنی دەستپێکرد. ڕێنووسێکی سادە، دراو، کێش و یەکەی درێژیی یەکسانی لە سەرانسەری ئیمپراتۆریەتەکەدا هاوتا کرد. تۆڕێکی ڕێگاوبانی دروستکرد کە لە شیانیانگەوە دەستیپێکرد، لەگەڵ میوانخانەی ستاندارد، وێستگە و بنکەی کونترۆڵی سەربازیی. هەرکەسێک بیویستایە هاتوچۆی ناو پێتەخت یان هەرێمێکیتر بکات، پێویستی بە مۆڵەتی نووسراو هەبوو. تەنانەت پانایی

ڕێگاکانیش ستاندارد کرابوون بۆ ئەوەی هەموو داشقە و فەیتوونەکان بتوانن لە شوێنێکی دیاریکراودا تێپەڕ بن.

ئیتر کاری کشتوکاڵی ڕۆژانە بایە یان هاوسەرگیری، هەموو شتێک دەبوو لە خزمەت بە ئامانجی سەربازیدا بێت. ئەو چەشنە دیسیپلینەی ڕۆم بەهۆیەوە لەشکرەکانی تارومار کردبوو، کین داوای شتێکی هاوچەشن لە هەموو دانیشتووان دەکرد. ڕادەی زێدەڕۆیی ئەم سیستەمە بە یاسایەک دەردەکەوێت کە سزای بۆ چاودێرانی کەمتەرخەمی کۆگاکانی دانەوێڵە دیاری کردبوو. بە وردی دیاریی کرابوو ژمارەی کونی جرجەمشک لە تەویلە و شوێنی ڕاگرتنی دانەوێڵەکان بە چ تاوانێک سزا دەدرێن. "بۆ سێ کونی جرجەمشک یان زیاتر سزاکە کڕینی قەڵغانێک بوو بۆ سوپا، بۆ دوو کون یان کەمتر سەرزەنشتکردن بوو. سێ کونە مشک بە یەک کونە جرجەمشک دادەنرا."[٣٢٩]

بۆ بەهێزکردنی سیستەمی تۆتالیتاریی خۆی، کین هەموو کۆمەڵگاکەی میلیتاریزە کردبوو. هەر ڕاهێنانێک سەر بە یەکەیەکی پێنج کەسی بوو. ئەم یەکانە بۆ پێکهاتەی گەورەتر ڕێکدەخران، لە گوندەکانەوە تا کۆمەڵگاکانی (xiang) و پارێزگاکان (xian) تا فەرماندە گەورەکانی(jun) تەواوی

٣٢٩ Mark Edward Lewis, The Early Chinese Empires: Qin and Han (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, ٢٠١٠), S. ١٠٩.

ئیمپراتۆریەتەکە ڕێگەی پێنەدەدرا کەس بە مەیلی خۆی جلوبەرگ بگۆڕێ؛ ئەم کارە هێندە زێدەڕۆیی تێداکرا کە مرۆڤ تەنیا بە وەرگرتنی مۆڵەتی نووسراوە دەیتوانی شەوێک میوانداریی هاوڕێکانی بکات.

وەک یاسای سەربازی هەموو مرۆڤێکی پێگەیشتوو پلەیەکی تایبەت بە خۆی هەبوو. گوێڕایەڵی لەهەنبەر دەوڵەت بە بەرزکردنەوەی پلە پاداشت دەدرا کە سوودی ئابووری و یاسایی بۆیان هەبوو. بەڵام سەرپێچیکردن لە فەرمانەکان بە دابەزینی پلە و تاوانی دیکە سزا دەدران. ئەندامانی هەر پێکهاتەیەک چاودێری ئەوانیتریان دەکرد و ئەگەر یەکێکیان هەڵەی کردبایە هەموویان سزا دەدران. هەرکەسێک نەیتوانیبا یان نەیویستبایە ڕاپۆرتی تاوانبارێک بدات، تەنانەت خزمێکیشی، دەتوانرا لە سێدارە بدرێت. لە بەرامبەردا، زانیاریدەرەکان بە بەرزکردنەوەی پلە و سوودی دیکە خەڵات دەکران.

ڕوون نییە ڕێژیم تا چ ڕادەیەک لە جێبەجێکردنی ئەو ڕێوشوێنە تۆتالیتاریانەدا سەرکەوتوو بووبن، چونکە بیرۆکراتەکان زۆرجار حەز دەکەن یاسا و ڕێسای ئاڵۆز دابهێنن کە دواتر ناتوانرێت جێبەجێ بکرێت. ئایا لە ڕاستیدا بەرپرسانی بەویژدان بە هەموو ئیمپراتۆریەتی چیندا گەشتیان کردووە بۆ ژماردنی کونە مشک و جرجەمشکەکانی هەموو

تەویلە و شوێنی ڕاگرتنی دانەوێڵە؟ ئایا جووتیارانی هەموو گوندێکی شاخاوی، هەرچەندە دوور بووبن، لە ڕاستیدا خۆیان ڕێکخستووە بۆ یەکەیەکی پێنج کەسی؟ بەدڵنیاییەوە نا. سەرەڕای ئەوەش، تەماحە تۆتالیتارییەکانی کین لە هەموو ئیمپراتۆریەتێکی کۆن و پێشووی خۆی تێپەڕ بوو.

تەنانەت کین هەوڵیدا بیر و هەستی ڕەعیەتەکانیشی کۆنترۆڵ بکات. لە سەردەمی شەڕی دەوڵەتانی دەوروبەردا بیرمەندانی چینی لە ئازادییەکی زۆر بەهرەمەند بوون و پەرەیان بە ئایدۆلۆژیا و فەلسەفەی جۆراوجۆر دەدا. دوای سەرکەوتنی، کین باوەڕی یاسایی بۆ پلەی عەقیدەی دەوڵەتی فەرمی بەرزکردەوە. بە بڕوای بیرمەندانی یاسایی، مرۆڤ لە سروشتیەوە تەماحکار، دڕندە و خۆپەرست بووە. ئەوان جەختیان لەسەر پێویستی کۆنترۆلکردنی توند و تیژ دەکردەوە، سیستەمی پاداشت و سزایان وەک کاریگەرترین ئامراز بۆ گەیشتن بەم کارە پێشنیار کرد و پێیان وابوو ئەخلاق نابێت سنوور بۆ دەسەڵاتی دەوڵەت دیاری بکات. هەرکەسێک دەسەڵاتی بایە مافی هەبوو، خۆشگوزەرانی دەوڵەتیش بەدەستەوەگرتنی بەرزترین ماف بوو. چینەکان فەلسەفەکانیتری وەک کۆنفۆسیۆس "Konfuzianismus" و تائۆیزم "Taoismus"یان قەدەخە کردبوو چونکە بۆچوونێکی باڵاتریان بۆ مرۆڤایەتی هەبوو و جەختیان لەسەر ژیریی و

ئاشتی دەکردەوە نەک توندوتیژیی.[٣٣٠] ئەو کتێبانەی ئەو چەشنە بۆچوونەیان بڵاودەکردەوە، هەروەها ئەو کتێبانەی لە ڕوانگەی مێژووی فەرمیی چیندا نەدەگونجان، قەدەخە کران.[٣٣١]

کاتێک زانایەک پێشنیاری کرد کە کین شیهوانگدی وەک نمونەی دامەزرێنەری سەلاسەی ژۆو"Zhou" دەسەڵاتی دەوڵەت لامەرکەزی بکات، لی سی "Li Si" وەزیری سەرەکیی ئەو لە وەڵامدا وتویە زاناکان دەبێت واز لە ڕەخنەگرتن لە دامەزراوە نوێیەکان و ئایدیالیزەکردنی ڕابردوو بێنن. حکومەت دەستی بەسەر هەموو ئەو کتێبانەدا گرت کە بەسەر ڕابردوویاندا هەڵدەگوت یان ڕەخنەیان لە چینەکان دەگرت. ئەم دەقە کێشەدارانە لە کتێبخانەی ئیمپراتۆریدا هەڵگیرابوون، و تەنیا لەلایەن زانایانی فەرمییەوە دەتوانرا بخوێنرێنەوە.[٣٣٢]

---

[٣٣٠] Fu, China's Legalists, S. ٦, ١٢, ٢٣, ٢٨.

[٣٣١] Xinzhong Yao, An Introduction to Confucianism (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٠٠), S. ٥٥, ١٨٧ - ٢١٣; Chad Hansen, »Daoism«, in The Stanford Encyclopedia of Philosophy, hg. v. Edward N. Zalta, Spring ٢٠٢٠, abgerufen am ٢. Januar ٢٠٢٥, https://plato.stanford.edu/cgibin/ encyclopedia/archinfo.cgi?entry =daoism.

[٣٣٢] Sima Qian/Raymond Dawson/K. E. Brashier, The First Emperor: Selections from the Historical Records (Oxford: Oxford University Press, ٢٠٠٧), S. ٧٤ f.; Lewis, Early Chinese Empires; Frances Wood, China's First Emperor and His Terra- Cotta Warriors (New York: St. Martin's Press, ٢٠٠٨), S. ٨١ f.; Sarah Allan, Buried Ideas: Legends of Abdication and Ideal Government in Early Chinese Bamboo-Slip Manuscripts (Albany: State University of New York Press, ٢٠١٥), S. ٢٢; Anthony J.

ڕەنگە ئیمپراتۆریەتی کین گەورەترین تاقیکردنەوەی تۆتالیتاری سەردەمی پێش مۆدێرنییەت بووبێت، بەڵام هەر ئەم ئاواتانە بوونە هۆکاری ڕووخانی. هەوڵدان بۆ سەرکردایەتیکردنی چەندین ملیۆن کەس لەسەر هەڵسوکەوتی سەربازی و چڕکردنەوەی هەموو سەرچاوەکان لە پیناو سوودی سەربازی، بووە هۆی کێشەی ئابووری گەلێک توند و بەفیڕۆدان و ناڕەزایی بەربڵاوی کۆمەڵ. یاسا توندڕەوەکانی ڕژیم، دوژمنایەتییەکەی بەرامبەر بە نوخبە ناوچەییەکان و تەماحی باج و ڕێبازی سەربازی، ناڕەزایی زیاتری خەڵکیی پەرەپێدا. جگە لەوەش، سەرچاوە سنووردارەکانی کۆمەڵگەیەکی کشتوکاڵی ڕێگەی نەدەدا ئەو مێکانیزمە بیرۆکراتی و سەربازییە بنیات بنرێت کە بۆ سەرکوتکردنی هەر بەرخۆدانێک پێویستیی پێی هەبوو. ناکارامەیی تەکنۆلۆژیای زانیاریی وایکرد کە لە پێتەختی دوورەوە کۆنترۆڵکردنی هەموو شارۆچکە و گوندێکی ئیمپراتۆریەتەکە مەحاڵ بێت. کەواتە سەیر نەبوو کە لە ساڵی ٢٠٩ پێش زایین زنجیرەیەک ڕاپەڕین سەریهەڵدا، کە نوخبە ناوچەییەکان و هەروەها جووتیارانی ناڕازی و تەنانەت هەندێک لە بەرپرسە نوێیەکانی ئیمپراتۆرییەکەش تێیدا بەشدار بوون.

Barbieri-Low, The Many Lives of the First Emperor of China (Seattle: University of Washington Press, ٢٠٢٢).

بەگوێرەی ڕاپۆرتێک، یەکەم ڕاپەڕین لەو کاتەوە دەستی پێکرد کە کۆمەڵێک وەرزێر بەمەبەستی بەڕێوەبردنی کاری زۆرەملێ ڕەوانەی ناوچەیەکی سنووری کرابوون و بەهۆی بارانێکی زۆر و لافاوەوە لە ڕێگادا مابوونەوە. وەرزێڕان ترسی ئەوەیان هەبوو لەسەر کەمتەرخەمیی ئەرکەکەیان لە سێدارە بدرێن و هیچ شتێکیان بۆ لەدەستدان پێنەمابوو. گەلێک یاخیبووی دیکەش بە خێرایی پەیوەندییان بەیەکەوە گرت. پانزە ساڵ دوای سەرکەوتنی کین، ئیمپراتۆریەتەکەی لە ژێر قورسایی تەماحە تۆتالیتارییەکانی خۆیدا دارما و بەسەر هەژدە دەوڵەتدا دابەش کرا.

دوای چەندین شەڕی درێژخایەن، هان"Han"ەکان جارێکیتر ئیمپراتۆریەتەکەیان یەکخست و خانەدانێکی نوێیان دامەزراند. ئەوان گەلێک واقیعبینتر بوون و کەمتر زێدەڕۆییان دەکرد. قەیسەرەکانی بە شێوەیەکی خۆسەپێنانە حوکمڕانییان دەکرد، بەڵام تۆتالیتاریایی نەبوون. هەروەها سەرەرای ئەوەی پێیان وابوو دەسەڵاتیان بێ سنوورە، بەڵام دەستوەردانیان لە ژیانی خەڵکدا نەدەکرد. داواکاریی یاساییانەی چاودێریی و کۆنترۆڵکردنیان ڕەتکردەوە و ڕوویان لە کۆنفۆسیۆسیزم کرد کە مرۆڤی دڵسۆزانە و بەرپرسیارانە فێری هەڵسوکەوتی قەناعەتپێکەری ئەخلاقی ناوەکیی دەکرد.

هەروەک حاکمانی ڕۆمی، قەیسەرەکانی "هان" هەوڵیاندا تەنیا هەندێک لایەنی کۆمەڵگا لە ناوەندەوە کۆنترۆڵ بکەن و ئۆتۆنۆمییەکی بەرفراوانیان بە ئاغا و پێکهاتەکانی پارێزگاکان بدەن. بەهۆی نەبوون یان سنوورداربوونی تەکنۆلۆژیای زانیارییەوە، ئیمپراتۆریەتەکانی ڕۆم و چین ڕوویان لە خۆسەپێنی ناتۆتالیتاری کرد.[٣٣٣] ڕەنگە کین خەونی بە تۆتالیتاریزمەوە بینیبێت، بەڵام بۆ جێبەجێکردنی دەبوو چاوەڕێی پەرەسەندنی تەکنۆلۆژیای مۆدێرن بکات.

---

[٣٣٣] Zu Qin/Han-Reichen siehe Lewis, Early Chinese Empires, Kap. ١ - ٣; Julie M. Segraves, »China: Han Empire«, in The Oxford Companion to Archeology, Bd. ١, hg. v. Neil Asher Silberman (New York: Oxford University Press, ٢٠١٢); Robin D. S. Yates, »Social Status in the Ch’in: Evidence from the Yun- Men Legal Documents. Part One: Commoners«, Harvard Journal of Asiatic Studies ٤٧/١ (١٩٨٧), S. ١٩٧ - ٢٣٧; Robin D. S. Yates, »State Control of Bureaucrats Under the Qin: Techniques and Procedures«, Early China ٢٠ (١٩٩٥), S. ٣٣١ - ٦٥; Ernest Caldwell, Writing Chinese Laws: The Form and Function of Legal Statutes Found in the Qin Shuihudi Corpus (London: Routledge, ٢٠١٨); Anthony François Paulus Hulsewé, Remnants of Ch’in Law: An Annotated Translation of the Ch’in Legal and Administrative Rules of the ٣rd century BC Discovered in Yünmeng Prefecture, Hu-pei Province, in ١٩٧٥ (Leiden: Brill, ١٩٧٥); Sima Qian, Records of the Grand Historian, übers. v. Burton Watson (New York: Columbia University Press, ١٩٩٣); Shang, Book of Lord Shang; Yuri Pines, »China, Imperial: ١. Qin Dynasty, ٢٢١ - ٢٠٧ BCE«, in The Encyclopedia of Empire, hg. v. N. Dalziel/John M. MacKenzie (Hoboken, N.J.: Wiley, ٢٠١٦), doi.org/١٠,١٠٠٢/٩٧٨١١١٨٤٥٥٠٧٤.wbeoe١١٢; Hsing I-tien, »Qin- Han Census and Tax and Corvée Administration: Notes on Newly Discovered Materials«, in Birth of an Empire: The State of Qin Revisited, hg. v. Yuri Pines u. a. (Berkeley: University of California Press, ٢٠١٤), S. ١٥٥ - ٨٦; Charles Sanft, Communication and Cooperation in Early Imperial China: Publicizing the Qin Dynasty (Albany: State University of New York Press, ٢٠١٤).

سێ لایەنیی توتالیتاریی

تەکنۆلۆژیای مۆدێرن نەک هەر دیموکراسی جەماوەریی بەڵکوو تۆتالیتاریزمی جەماوەریشی گونجاو کرد. لەگەڵ هاتنی پیشەسازیی لە سەدەی نۆزدەهەمدا، دەوڵەتان توانیان زیاتر فەرمانبەرانی حکومی دابمەزرێنن، تەلەگراف و تەکنۆلۆژیای نوێی زانیاریی ڕێگەیان بۆ سەنتەرەکان خۆش کرد بە خێراییی پەیوەندیی بە فەرمانبەران بکەن یان چاودێریی و کونترۆڵیان بکەن. ئەمەش ڕێگەی بە چڕبوونەوەی بێ وێنەی زانیاریی و دەسەڵات دا بۆ ئەو کەسانەی خەونیان پێوە دەبینی.

لەوانە بولشفیکەکان کە دوای شۆڕشی ١٩١٧ دەسەڵاتیان لە ڕووسیا گرتە دەست. ئەوان خەونیان بە دەسەڵاتی بێسنوورەوە دەبینی، چونکە پێیانوابوو ئەرکێکی ڕزگارکەریان بە دەستەوەیە. لەسەر بڕوای مارکسیستی، کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بە هەزاران ساڵە لەلایەن نوخبە گەندەڵەکانەوە ئیدارە دەکرێت کە گەل دەچەوسێننەوە. بولشفیکەکان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە دەزانن چلۆن کۆتاییی بەم ستەم و چەوساندنەوەیە بهێنن و کۆمەڵگایەکی

دادپەروەر لەسەر زەوی دابمەزرێنن. بەڵام لەو رێگایەدا دەبوو بەسەر دوژمن و بەربەستی بێژوماردا زاڵ بن و بۆ ئەو کارەش پێویستیان بە هەموو ئەو دەسەڵاتانە بوو کە دەیانتوانی بەدەستی بهێنن. ئەوان خۆراگریی هیچ میکانیزمێکی خۆ راستکردنەوەیان نەکرد کە روانگەیان، یان شێوازی بیرکردنەوەیان بخاتە ژێر پرسیارەوە. بولشفیکەکان وەک کلیسەی کاتۆلیکی قەناعەتیان وابوو رەنگە لایەنگران و ئەندامانی حیزب تووشی کاری هەڵە ببن، بەڵام حیزب هەمیشە راست دەکات و بێ هەڵەیە. بولشفیکەکان بە باوەرمەندبوون بە بێ هەڵەیی خۆیان، دامەزراوەی دیموکراسیی سەرهەڵداوی رووسیایان لەناوبرد، وەک هەڵبژاردنی ئازاد و دادپەروەرانە، دەسەڵاتی دادوەری سەربەخۆ، چاپەمەنییەکی ئازاد و پارتە ئۆپۆزسیۆنەکان، هاوکاتیش دەوڵەتێکی تاک حیزبی تۆتالیتاریان دامەزراند. تۆتالیتاریزمی بولشفیکی لە ستالینەوە دەستی پێنەکردووە. هەر لە یەکەم رۆژی شۆرشەوە هەستی پێدەکرا. لە باوەر و دوکتورینی بێ هەڵەی حیزبەوە سەری هەڵداوە نەک لە کەسایەتی ستالینەوە.

لە ساڵانی ١٩٣٠ و ١٩٤٠دا ستالین ئەو سیستەمە تۆتالیتارییەی کە بە میرات پێی گەییبوو، پەرە پێدا و کاملی کرد. تۆری ستالینیستی لە بنەرەتدا لەسەر سێ کۆڵەکە

وەستابوو. یەکەم: دەسگای حکومەت بە وەزارەتەکانی، ئیدارە ناوچەییەکان و یەکە ئاساییەکانی سوپای سوور کە لە ساڵی ١٩٣٩ لە یەک ملیۆن و ٦٠٠ هەزار بەرپرسی مەدەنی[٣٣٤] و یەک ملیۆن و ٩٠٠ هەزار سەرباز پێکهاتبوون.[٣٣٥] دووەم: حیزبی کۆمۆنیستی یەکێتی سۆڤیەت بە شانە حیزبییەکانی لە هەموو شوێنێکی وڵاتەکەوە لە ساڵی ١٩٣٩دا نزیکەی ٢،٤ ملیۆن ئەندامی هەبوو[٣٣٦]. و سێیەم: پۆلیسی نهێنی، کە سەرەتا ناوی چێکا "Tscheka" و پاشان لە سەردەمی ستالین بە ناوی " OGPU" ، "NKVD" و "MGB " ناودەبران و دوای مردنی ستالین بوو بە "KGB". لە دوای ڕووخانی یەکێتی سۆڤیەتەوە ئەم خزمەتگوزارییە نهێنییە لە ژێر ناوی "FSB"بەڕێوە دەچێت. لە ساڵی ١٩٣٧دا "NKVD" ٢٧٠ هەزار سیخۆڕ و ملیۆنان زانیاریدەریان هەبوو.[٣٣٧]

ئەم سێ لقە شان بە شانی یەکتر کاریان دەکرد. هەروەک چلۆن سیستەمی دیموکراسیی بە میکانیزمە سەریەککەوتووەکانی خۆ ڕاستکردنەوە مسۆگەر دەکرێت،

---

٣٣٤ Kotkin, Stalin, S. ٦٠٤.

٣٣٥ McMeekin, Stalin's War, S. ٢٢٠.

٣٣٦ Thomas Henry Rigby, Communist Party Membership in the U.S.R. (Princeton, N.J.: Princeton University Press, ١٩٦٨), S. ٥٢.

٣٣٧ Iu. A. Poliakov (Hg.), Vsesoiuznaia perepis naseleniia, ١٩٣٧ G. (Institut istorii SSSR, ١٩٩١), S. ٢٥٠. Die Zahl der Informanten wird für ١٩٥١ mit zehn Millionen angegeben; siehe Jonathan Brent/Victor Naumov, Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, ١٩٤٨ - ١٩٥٣ (New York: HarperCollins, ٢٠٠٣), S. ١٠٦.

سیستەمی تۆتالیتاری مۆدێرنیش میکانیزمی چاودێریی سەریەککەوتوویان دروستکرد کە یەکتریان دەپشکنی و کونترۆڵ دەکرد. پارێزگاریی پارێزگایەکی سۆڤیەت بەردەوام لەلایەن کۆمیساری حیزبە ناوخۆییەکانەوە چاودێریی دەکرا و هیچ کامیان نەیاندەزانی کام لە کارمەندەکانیان سیخۆری "NKVD" یە. ئەوەی سیستەمەکە چەندە کاریگەر بووە، ئەو ڕاستییە دەردەخات کە تۆتالیتاریزمی مۆدێرن کێشەی بێکۆتایی خۆسەپێنەکانی پێش سەردەمی مۆدێرن چارەسەر دەکات: "ڕاپەڕینی پارێزگاکان". هەرچەندە لە یەکێتی سۆڤیەتدا ڕاپەڕینی کۆشکەکان ڕوویدا، بەڵام هیچ کاتێک بەرپرسێکی ئاسایی پارێزگا یان ژنەڕاڵێکی هێڵی پێشەوە دژی ناوەندی هێز بەشدار نەبوون.[٣٣٨] ئەمەش بە شێوەیەکی سەرەکی بەهۆی پۆلیسی نهێنییەوە بوو کە سیخۆرییان بەسەر هاوڵاتیان و بەرپرسانی پارێزگاکان هەروەها لە سەرووی هەموویانەوە بەسەر ئەندامانی حزب و سەربازانی سوپای سووردا، دەکرد.

لە کاتێکدا لە زۆربەی کۆمەڵگاکان بە درێژایی مێژوو، سوپا دەسەڵاتێکی سیاسی گەورەی بەدەستەوە بوو، لە ڕژێمە تۆتالیتارییەکانی سەدەی بیستەمدا بەشێکی زۆری ڕادەستی پۆلیسی نهێنی کرا – واتە"سوپای زانیاریی". لە یەکێتی

---

[٣٣٨] Kotkin, Stalin, S. ٨٨٨.

سۆڤیەتدا "Tscheka"کان، (OGPU, NKWD) و (KGB) چەکیان کەمتر بوو لە سوپای سوور، بەڵام کاریگەریی و دەسەڵاتی زۆر زیاتریان لە کرێملین هەبوو و تەنانەت دەیانتوانی ئەفسەرەکانیش تیرۆر بکەن. هێزی نهێنی شتازی"Stasi" ئاڵمانی ڕۆژهەڵات و هێزی ئاسایشی ڕۆمییش لە سوپای ئەو وڵاتانە بەهێزتر بوون.[٣٣٩] لە ئاڵمانی نازیدا، (ss) لە وێرماخت[٣٤٠] بەهێزتر بوو و سەرۆکی (ss) هاینریـچ هیملەر "Heinrich Himmler" لە سەرووی ویلهێلم کایتێل "Wilhelm Keitel"، فەرماندەی باڵای وێرماختەوە بوو. دیارە لە شەڕێکی چەکداریدا بێگومان پۆلیسی نهێنی هیچ شانسێکی لەهەنبەر سوپای ئاساییدا نەبوو. هێزی ئەوان تەنیا زانیاریی بوو. ئەوان ئەو زانیارییانەیان هەبوو کە بۆ ڕێگریکردن لە کودەتای سەربازی، دەستگیرکردنی ئەفسەرانی یەکەیەکی تانک یان فڕۆکەوانیی پێش ئەوەی چالاکییەک دژی نازییەکان بەڕێوەبەرن، پێویستیان پێی بوو. لە سەردەمی تیرۆری ستالینیستەکان لە کۆتاییەکانی سییەکانی سەدەی ڕابردوودا، نزیکەی لەسەدا ١٠ی ئەو ١٤٤ هەزار ئەفسەرەی سوپای سوور، یان کوژران یان لەلایەن "NKVD" ەوە زیندانی کران.

---

[٣٣٩] Stephan Wolf, Hauptabteilung I: NVA und Grenztruppen (Berlin: Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, ٢٠٠٥); Dennis Deletant, »The Securitate Legacy in Romania«, in Security Intelligence Services in New Democracies: The Czech Republic, Slovakia, and Romania, hg. v. Kieran Williams (London: Palgrave, ٢٠٠١), S. ١٦٣.

[٣٤٠] وێرماخت هێزی سوپای ئاڵمانی ڕۆژهەڵات بوو لە ساڵی ١٩٣٥ تا ١٩٤٥ لە سەردەمی ناسیۆنال سۆسیالیستەکاندا.

لەوانە ١٥٤ لە کۆی گشتیی ١٨٦ فەرماندەی لەشکر (لەسەدا ٨٣)، هەشت لە کۆی نۆ دەریاوان (لەسەدا ٨٩)، سێزدە لە پانزە ژەنەراڵ (لەسەدا ٨٧) و سێ لە پێنج مارشال (لەسەدا ٦٠)ی گرتەوە.[٣٤١]

دۆخی سەرکردایەتی حیزب لەوە باشتر نەبوو. لە گاردە کۆنەکانی بولشفیکەکان کە پێش شۆڕشی ١٩١٧ سەر بەو حیزبە بوون، یەک لەسەر سێیان لەم تیرۆرە گەورەیە ڕزگاریان نەبوو.[٣٤٢] لە کۆی ئەو ٣٩ پیاوەی کە لە نێوان ساڵانی ١٩١٩ بۆ ١٩٣٨ لە مەکتەبی سیاسی دانیشتبوون، چواردە کەسیان لە سێدارە دران (لەسەدا ٤٢). لە کۆی ١٣٩ کۆمۆنیست کە ئەندامی کۆمیتەی ناوەندیی حیزب بوون یان لە ساڵی ١٩٣٤دا کاندید بوون، ٩٨ (٧٠ لەسەد)یان کوژراون. لە بەشدارانی کۆنگرەی ١٧ی حیزب لە ساڵی ١٩٣٤، تەنیا دوو لەسەد بەشدارییان لە کۆنگرەی ١٨ی حیزب لە ساڵی ١٩٣٩دا کرد؛ ئەوانیتر لە سێدارە دران، زیندانی کران، دەرکران یان لە پۆستەکەیان لابردران.[٣٤٣]

پۆلیسی نهێنی کە بەرپرسیار بوو لە هەموو پاکتاوکردن و کوشتنەکاندا، لە چەند لقی کێبڕکێکار پێکهاتبوو کە

[٣٤١] Kotkin, Stalin, S. ٣٧٨.

[٣٤٢] Kotkin, Stalin, S. ٤٨١.

[٣٤٣] Robert Conquest, The Great Terror: Stalin’s Purges of the Thirties (New York: Collier, ١٩٧٣), S. ٦٣٢.

سیخۆڕییان بەسەر یەکتردا دەکرد. جێنریخ یاگۆدا "Genrich Jagoda" کە لە سەرەتای تیرۆری گەورەدا سەرۆکی ڕێکخراوی (NKVD)بوو و بەرپرسیار بوو لە کوشتنی سەدان هەزار کەس، لە ساڵی ١٩٣٨ لە سێدارە درا و نیکۆلای یەژۆف "Nikolai Jeschow" لە شوێنی ئەو دانرا. دوو ساڵ لەسەر پۆستەکەی بەردەوام مایەوە و بۆ کوشتن و زیندانیکردنی ملیۆنان کەس بەرپرسیار بوو – لە کۆتاییدا خۆیشی سزای لە سێدارەدانی بەسەردا سەپێنرا.

چارەنووسی ئەو ٣٩ پیاوەی لە ساڵی ١٩٣٥ پلەی کۆمیساری "NKVD"یان هەبووە، بە تایبەتی ئاشکرا و ڕوون بوو. تا ساڵی ١٩٤١ سی و پێنج کەسیان دەستگیرکران و لەسێدارە دران، یەکێکیان تێرۆر کرا و یەکێکیان سەرۆکی ئۆفیسی ڕۆژهەڵاتی دوور، هەڵات بۆ ژاپۆن، لەوێ لە ساڵی ١٩٤٥ لەلایەن ژاپۆنییەکانەوە کوژرا. تەنیا دوو کۆمیسار لە کۆتایی شەڕی جیهانی دووەم ڕزگاریان بوو، بەڵام ئەوانیش گیرۆدەی لۆژیکی بێبەزەیی تۆتالیتاریزم بوون. لە کاتی ململانێی دەسەڵات لە دوای مردنی ستالین لە ساڵی ١٩٥٣، یەکێکیان تەقەی لێکرا و ئەوی دیکەیان خرایە نەخۆشخانەیەکی دەروونی، لەوێ لە ساڵی ١٩٦٠ کۆچی دوایی کرد.[٣٤٤] لە کاتێکدا دیموکراسی ئەمریکی خەریکی میکانیزمە خۆ

---

[٣٤٤] Überblick zu Biografien in N. V. Petrov/K. V. Skorkin, Ktorukovodil NKVD ١٩٣٤ - ١٩٤١: Spravochnik (Moskau: Zvenia, ١٩٩٩), S. ٨٠ - ٤٦٤.

ڕاستکردنەوەکانی خۆی بوو، تۆتالیتاریزمی سۆڤیەت مێکانیزمی سێ لایەنەی خۆی لە خۆچاودێریکردن و خۆ تیرۆرکردندا چڕتر دەکردەوە.

کونترۆڵی تەواو

ڕژێمە تۆتالیتارییەکان لەسەر بنەمای کۆنترۆڵکردنی ڕەوتی وەڕێکەوتنی زانیاریی دامەزراون و بێمتمانەییان لە هەنبەر هەموو کەناڵە سەربەخۆکانی زانیاریی هەیە. کاتێک ئەفسەر، بەرپرس یان هاوڵاتیان ئاڵوگۆڕی زانیاریی دەکەن، متمانە دروست دەکەن. کاتێکیش متمانەیان لەناو خۆیان پێکهینا، دەتوانن بەرخۆدان لە دژی دەسەڵات ڕێک بخەن. بۆیە دەسەڵاتە تۆتالیتارییەکان هەمیشە دەیانەوێت لەو شوێنەی مرۆڤ کۆدەبنەوە و پەیوەندیی لەگەڵ یەکتردا دەکەن گوێ بگرن و بەشدار بن. هیتلەر و ستالین ئەم پرەنسیپە هاوبەشەیان هەبوو.

لە ٣١ی ئازاری ١٩٣٣، دوو مانگ دوای دەستبەکاربوونی هیتلێر بۆ پۆستی سەرکردایەتیی، سۆسیالیستەکانی نەتەوەیی دەستیان بە گلایشالتونگ "Gleichschaltung"[٣٤٥] کرد. لە پشت ئەمەشەوە ملکەچبوونی هەموو ڕێکخراوەی سیاسی،

---

[٣٤٥] ئامانجی گلایشالتونگ بە پێی بیرۆکەی ناسیۆنال سۆسیالیستی ڕێکخستنەوەی هەموو بوارەکانی سیاسەت، کۆمەڵگا و ڕۆشنبیریی بوو. لە چوارچێوەی مێژوویی ناسیۆنال سۆسیالیزمدا، "هەماهەنگی" ئاماژەیە بۆ گونجاندنی هەموو بوارەکانی ژیان لەگەڵ ئایدۆلۆژیای ناسیۆنال سۆسیالیستی و کۆنترۆڵکردنی پرۆسەی ملکەچکردنی تەواوەتی کۆمەڵگا و دۆخی ئابووری و سیاسەت و کولتوور بوو بۆ دەسەڵاتی نازیییەکان.

کۆمەڵایەتی و کولتووریی لە سەرانسەری ئاڵمانیادا بوو – لە ئیدارەی شارەکانەوە تا کۆمەڵە پیشەیی و یانە وەرزشییەکان – لەژێر ئایدۆلۆژیای سۆسیال ناسیۆنالیستی نیشتمانی و "پرەنسیپی سەرکردایەتیی". ئەمەش گۆڕانی بەسەر ژیانی مرۆڤ لە هەموو شارۆچکە و گوندێکی ئاڵمانیادا هێنا.

بۆ نموونە لە ئۆبەرستدۆرف"Oberstdorf"ی مونیخ، ئەنجومەنی شارکە بە شێوەیەکی دیموکراسی هەڵبژێردرابوو، بۆ دوا دانیشتنی خۆی لە ٢١ی نیسانی ١٩٣٣ کۆبووەوە. دوای سێ ڕۆژ، لە لایەن ئەنجوومەنی هەڵنەبژێردراوی نازی شوێنی گیرایەوە، و سەرۆک شارەوانییەکی نازییان بۆ دیاریی کرد. بەو پێیەی گوایە ناسیۆنال سۆسیالیستەکان دەیانزانی خەڵک بەڕاستی چییان دەوێت، لە کۆتاییدا بە بڕوای خۆیان باشتر لە ناسیۆنال سۆسیالیستەکان کەس نەیدەتوانی نوێنەرایەتیی خەڵک بکات. لە ئۆبەرستدۆرف نزیکەی پەنجا گرووپ هەبوون، لە گرووپی پەروەردەوە تا گرووپی شاخەوانی ئاڵپ. ئەوانیش بە گشت دەبوو ملکەچی گلایششاڵتونگ بن، پەیڕەوەکانیان بەپێی مەرجی سۆسیال ناسیۆنالیستەکانی نیشتمانی بە ڕۆحی بنەما و پرەنسیپی سەرۆک ڕێک بخەنەوە، ئاڵای تایبەتیی نازییەکان هەڵبکەن و هەریەک لە کۆبوونەوەکانیان بە سروودی حیزبەکە کۆتایی پێبهێنن. ڕۆژی ٦ی نیسانی ١٩٣٣ گرووپی ڕاوکەری ماسی

ئۆبەرستدۆرف سەرەڕای ئەوەی هیچ ئەندامێکی جولەکە لە گرووپەکەیاندا نەبوو، ڕایانگەیاند ئەندامێتی مرۆڤی جۆلەکە وەرناگرن. دیارە هیچ کام لە ٣٢ ئەندامەکان جولەکە نەبوون، بەڵام ماسیگرەکان دەیانویست لەو کاتە گونجاوە بۆ کلکەسووتەکردن لە هەنبەر بیروباوەڕی ناسیۆنالیستیی "ئاریایی" خۆیان لەبەر چاو ئاغا نوێیەکانیان شیرین کەن.[٣٤٦]

یەکێتی سۆڤیەت لە سەردەمی ستالیندا ڕێوشوێنی گەلێک توندتری گرتەبەر. لە کاتێکدا ناسیۆنال سۆسیالیستەکان ڕێگەیان بە ڕێکخراوەکانی وەک کلیسا و کۆمپانیای تایبەت دەدا تا ڕادەیەکی دیاریکراو ئازادییان هەبێت، سۆڤیەتەکان دەرفەتی ئازادییان بە هیچکەس نەدا. لەگەڵ پەسەندکردنی یەکەمین پلانی پێنج ساڵە لە ساڵی ١٩٢٨، لە هەموو ناوچە و گوندێکدا بەرپرسی ئیدارات، بەرپرسی حیزبی و سیخۆر هەبوون، هەموو لایەنەکانی ژیانی مرۆڤیان کۆنترۆڵ دەکرد: هەموو کارگاکان لە ناوەندی کارەباوە تا جووتیاری بچووک؛ هەموو ڕۆژنامە و ڕادیۆکان؛ سەرجەم زانکۆ، قوتابخانە و گرووپی گەنجان؛ هەموو نەخۆشخانە و کلینیکەکان؛ هەموو گرووپ و کلیساکان؛ سەرجەم کۆمەڵە وەرزشی و

[٣٤٦] Julia Boyd, A Village in the Third Reich: How Ordinary Lives Were Transformed by the Rise of Fascism (New York: Pegasus Books, ٢٠٢٣), S. ٧٥ - ٨٤.

زانستییەکان؛ هەروەها هەموو پارک و مۆزەخانە و سینەماکان.

لە هەر شوێنێکی دەیان کەس کۆبووبانەتەوە، جا بۆ یاری تۆپی پێ، شاخەوانیی یان کاری خۆبەخشی، بە نوێنەرایەتی بەرپرس یان زانیاریدەرەکان، ئەندامانی حیزب و پۆلیسی نهێنی هەمیشە لەوێ بوون و خەڵکیان چاوەدێریی دەکرد. بەهۆی خێرایی و کارایی تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن، سیخۆڕەکان بەردەوام بە تەلەگرام یان تەلەفۆن لەگەڵ موسکۆ پەیوەندییان هەبوو. زانیاریی سەبارەت بە کەسانی گوماناویی و چالاکییان دەخرایە ناو سیستەمێکی سەرتاسەری کاتالۆگی کارتییەوە. ئەم بەناو کارتۆتێکیانە زانیاریی خاوەنکاران و پۆلیس و دەسەڵاتی تۆمارکردنیان لەخۆگرتبوو و گرنگترین ئامراز بوون بۆ چاودێریی و کۆنترۆڵکردنی دانیشتووانی کۆمەڵگا لە ساڵانی ١٩٣٠دا.[٣٤٧]

ئەمەش دەرفەتی بە ستالین دا بەدوای کۆنترۆڵی تەواوی ژیانی مرۆڤی ناو کۆمەڵگاکانی سۆڤیەتدا بگەڕێت .نموونەیەک هەڵمەتی بەکۆمەڵکردنی کشتوکاڵە. بۆ چەندین سەدە دۆخی ئابووری و کۆمەڵگا و ژیانی تایبەتی لە هەزاران گوندی

[٣٤٧] David Shearer, Policing Stalin’s Socialism: Repression and Social Order in the Soviet Union, ١٩٢٤ - ١٩٥٣ (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠٠٩), S. ١٣٣; Stephen Kotkin, Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization (Berkeley: University of California Press, ١٩٩٥).

ئیمپراتۆریەتی تزاری بە دامەزراوە نەریتییەکان دیاری دەکران: کۆمەڵگا، کلیسا، کێڵگەی تایبەت، بازاڕی ناوچەیی و لە سەررووی هەمووشیانەوە بنەماڵە. لە ناوەڕاستی بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا یەکێتی سۆڤیەت هێشتا کۆمەڵگەیەکی کشتوکاڵی بوو. نزیکەی لەسەدا ۸۲ی دانیشتووان لە گوندەکاندا دەژیان و لەسەدا ۸۳ی کرێکاری چالاک لە بواری کشتوکاڵدا کاریان دەکرد.[۳٤۸] بەڵام ئەگەر هەر خێزانێکی جووتیار خۆیان بڕیار بدەن چی بچێنن و چی بکرن و چەند پارە لە بەرهەمەکانیان وەربگرن، دەبووە هۆی بەربەست لە بەر دەم توانایی حزب بۆ پلاندانان و کۆنترۆڵکردنی چالاکییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان. چی ڕووی دەدا ئەگەر بەرپرسان بڕیاری چاکسازی کشتوکاڵییان دابا و جووتیارانیش بە قسەیان نەکردبان؟ کاتێک سۆڤیەتەکان یەکەم پلانی پێنج ساڵەی خۆیان لە ساڵی ۱۹۲۸ پەسەند کرد، گرنگترین خاڵ بریتی بوو لە بەکۆمەڵکردنی کشتوکاڵ. بنەماڵەی هەر گوندێک دەبوو یەک بگرن و "Kolchose"[۳٤۹] پێکبهێنن کە لە زمانی ڕووسیدا بە مانای کۆمەڵەیەکی کشتوکاڵییە. بۆ ئەم مەبەستە دەبوو هەموو موڵک و ماڵی خۆیان – کێڵگە،

---

[۳٤۸] Robert William Davies/Mark Harrison/S. G. Wheatcroft (Hg.), The Economic Transformation of the Soviet Union, ۱۹۱۳ - ۱۹٤٥ (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ۱۹۹۳), S. ٦۳ - ۹۱; Orlando Figes, Die Flüsterer. Leben in Stalins Russland, übers. v. Bernd Rullkötter (Berlin: Berlin Verlag, ۲۰۰۸), S. ۱۰٥.

[۳٤۹] زاراوەیەکی ڕووسییە بۆ ئابووری بەکۆمەڵی سۆسیالیستی بە مانای ئۆپەراسیۆنی کشتوکاڵی بەرفراوان کە لە ڕێگەی بەکۆمەڵکردنی کێڵگە تایبەتەکانی پێشوو لە یەکێتی سۆڤیەت و دەوڵەتەکانی دیکەی "بلۆکی ڕۆژهەڵات" سەریهەڵدا.

چۆڵەوانی، خانوو، ئەسپ، مانگا، پێمەڕە، شەنەی تەپاڵە – ڕادەستی "Kolchose" بکرێ. ئەوان پێکەوە هاوکاریی "Kolchose"یان دەکرد و لە بەرامبەردا "Kolchose"ش پێداویستیەکانیانی لە خانووبەرەوە بۆ پەروەردە تا خۆراک و تەندروستی دابین دەکرد. هەروەها بەپێی فەرمانی مۆسکۆ، "Kolchose" سەربەخۆ بڕیار دەدات جووتیاران کەلەم یان چەوەندەر بچێنن، سەرمایە بۆ کڕینی تراکتۆر یان قوتابخانە تەرخان بکەن، چ کەسێک لە بەرهەمهێنانی شیر، کەوڵکردنی پێستی ئاژەڵ یان کلینیکدا کار بکەن. بەهۆی باوەڕ و مێشکی نوخبەکانی مۆسکۆوە، دەبوو یەکەم کۆمەڵگەی دادپەروەرانە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بخوڵقێندرێ.

بۆ بەرپرسان، سوودە ئابوورییەکانی سیستەمەکە دیار بوو؛ ئەوان وایان دانابوو کەمکردنەوەی تێچووی ئابووریی بە قەبارەی "Kolchose" دێتە ئاراوە. ئەگەر هەر خێزانێکی جووتیار تەنیا پارچە زەوییەکی بچووکی هەبووبێ، ئیتر کڕینی تراکتۆر مانای نەدەبوو، سەرەڕای ئەوەش زۆربەی خێزانەکان توانایی کڕینی تراکتۆریان نەبوو. بەڵام کاتێک زەوییەک بە گشتی خاوەندارێتی کۆمەڵایەتی بووبایا، دەتوانرا بە ئامێری مۆدێرن بە شێوەیەکی کاراتر بکێڵدرێ و بچێنرێت. جگە لەوەش پێویست بوو کێڵگە گشتییەکان سوود لە دۆزینەوەکانی زانستی مۆدێرن وەربگرن. نەدەبوو نەریت و

خورافاتەکان بڕیار لەسەر چاندن بدەن، بەڵکوو ئەندازیارانی دەوڵەتی و زانکۆکانی وەک ئەکادیمیای سۆڤیەت بۆ زانستە کشتوکاڵییەکان بڕیاردەر بن.

ئەمە وەک مۆسیقا و ئاهەنگێکی خۆش بوو بۆ گوێی پلاندانەرانی مۆسکۆ. ئەوان حیسابیان کردبوو تا ساڵی ١٩٣١ بەرهەمی کشتوکاڵی بە ڕێژەی لەسەدا ٥٠ بەرز دەبێتەوە.[٣٥٠] هەروەها ئەگەر لەم ڕەوتەدا پلەبەندیی و نایەکسانییە کۆنەکانی گوندەکان نەمێنن و توونا بکرێن، ئەوە دۆخەکە باشتریش دەبێتەوە. بەڵام بۆ زۆربەی جووتیاران بیستنی ئەمە شتێکی ترسناک بوو. ئەوان نە متمانەیان بە پلاندانەرانی مۆسکۆ هەبوو و نە بە سیستەمی نوێی کێڵگەی بەکۆمەڵ و نەیاندەویست دەستبەرداری شێوازی ژیانیان و موڵک وماڵی خۆیان بن. زۆرێک لە جووتیاران مانگا و ئەسپەکانیان سەربڕیبوو بۆ ئەوەی ناچار نەبن ڕادەستی "Kolchose"ی بکەن. وەرەیان بۆ کارکردن کەم ببۆوە. ئەو کێڵگەیەی هی هەمووان بوو، بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ زەوی و زاری خۆیان، کەمتر خۆیان پێوە ماندوو دەکرد. بەرخۆدانی پاسیڤ لە هەموو شوێنێک هەستی پێدەکرا؛ جاروبار باس و پێکدادانی توندوتیژیش لەناویاندا ڕووی دەدا. پلاندانەرانی سۆڤیەت پێشبینیان دەکرد بەرهەمی دانەوێڵە لە ساڵی

---

[٣٥٠] Kotkin, Stalin, ١٦, ٧٥; R. W. Davies/Stephen G. Wheatcroft, The Years of Hunger: Soviet Agriculture, ١٩٣١ - ١٩٣٣ (New York: Palgrave Macmillan, ٢٠٠٤), S. ٤٤٧.

۱۹۳۱به ۹۸ ملیۆن تۆن بگات، بەڵام ئامارە فەرمییەکان تەنیا ٦۹ ملیۆن تۆن دانەوێڵە و ژمارە ڕاستەقینەکەی ڕەنگە تەنیا ٥۷ ملیۆن تۆن بووبێ. بەرهەمی ساڵی ۱۹۳۲ لەوەش خراپتر بوو.[٣٥١]

کۆمۆنیستەکان نائارام ببوون. لە نێوان ساڵانی ۱۹۲۹ بۆ ۱۹۳٦ دەستبەسەرداگرتنی خۆراک و خراپ بەڕێوەبردنی ئابووریی حکومەت و بە گشتیی برسێتی، ٤،٥ بۆ ۸،٥ ملیۆن کەس گیانیان لەدەستدا.[٣٥٢] ملیۆنان وەرزێر بە دوژمنی دەوڵەت ناسێنران، دیپۆرت کران یان زیندانی کران. دامودەزگاکانی ژیانی شار – کلیسە، بنەماڵە و کۆمەڵگەی گوندنشین – تیرۆر کران و وێران کران. لەژێر ناوی دادپەروەریی، یەکسانی و ئیرادەی گەل، هەموو ئەو شتانەی لەسەر ڕێگای قوت دەبوونەوە، تoونا دەکران. لە دوو مانگی یەکەمی ساڵی ۱۹۳۰دا نزیکەی شەست ملیۆن وەرزێر لە زیاتر لە ۱۰۰ هەزار گوند بە ناچاریی کرانە ئەندامی کشتوکاڵی بەکۆمەڵ.[٣٥٣] کاتێک لە مانگی حوزەیرانی ساڵی ۱۹۲۹دا تەنیا لەسەدا ٤ی ماڵە جووتیارەکان سەر بە کشتوکاڵی بەکۆمەڵ بوون، تا مانگی ئازاری ساڵی ۱۹۳۰ ئەم ژمارەیە بۆ نزیکەی

---

[٣٥١] Davies/Wheatcroft, Years of Hunger, S. ٤٤٦ ff.

[٣٥٢] Kotkin, Stalin, S. ۱۲۹; Figes, Die Flüsterer, S. ۱۷۰ f.

[٣٥٣] Figes, Die Flüsterer, S. ۱٥٣.

لەسەدا ٥٧ و تا نیسانی ١٩٣٧ بۆ لەسەدا ٩٧ بەرزبۆوە.[٣٥٤] تەنیا لە ماوەی حەوت ساڵدا، مێشکی نوخبەی تۆتالیتاری چەند بەرپرسێکی مۆسکۆ، شێوازێکی ژیانی سەد ساڵەی مرۆڤی ئەم وڵاتەی تێکدا و لەناویبرد.

[٣٥٤] Kotkin, Stalin, S. ٢٩, ٤٢; Lynne Viola, Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Peasant Settlements (New York: Oxford University Press, ٢٠٠٧), S. ٣٠.

نێکسۆس واتە "پەیوەندیی"، "تێکەڵاویی"، "یەکگرتن" یان "بەستنەوە"

کولاکەکان[٣٥٥]

ڕەنگە جێی سەرنج و شایەنی باسەکە بێ گەلێک وردتر سەیری مێژووی بەکۆمەڵکردنی سۆڤیەت بکەین. کارەساتێک بوو کە لە کارەساتەکانی پێشووی مێژووی مرۆڤایەتی دەچوو - بۆ نموونە ڕاوکردنی جادووکارە ئوروپاییەکان - هاوکات پێشبینی هەندێک لە گەورەترین مەترسییەکانی تەکنۆلۆژیای سەدەی بیست و یەکەمی دەکرد، کە گوایە لەسەر بنەمای زانیاریی زانستی دامەزرابوو. کاتێک بەکۆمەڵکردنی کشتوکاڵ لە لایەن وەرزێڕانەوە بەرەوڕووی بەرخۆدان و هەڕەشەی کارەساتی ئابووری بووەوە، بیرۆکرات و ئەفسانەنووسانی مۆسکۆ پەنایان بۆ ڕێوشوێنێک برد کە مرۆڤ وەبیر کتێبی " Kramers Hexenhammer"[٣٥٦] دەخاتەوە. بێگومان مرۆڤی سۆڤیەتیی ئەم کتێبەیان نەخوێندبووەوە، بەڵام ئەوانیش پیلانێکی جیهانی و بەرەیەکی داتاشراوی دوژمنیان خوڵقاند. لە ساڵانی سییەکانی

---

[٣٥٥] چەمکی کولاک زاراوەیەک بوو کە لە سەدەی نۆزدەهەمەوە لە زمانی ڕووسیدا بۆ وەسفکردنی جووتیارانی تاڕادەیەک دەوڵەمەند و بەکارهاتووە. دوای وەرچەرخانی سەدە لە دوایین جاردا، ئەم زاراوەیە سیمایەکی سووکایەتیپێکەری وەرگرت.

[٣٥٦] بەرهەمێکی دۆمینیکانی ئاڵمانی و زانای ئایینی و ئینکویزیتۆر هاینریچ کرامەرە، کە شەرعیەتدان بە گۆشەگیریکردنی جادووکارانی بە شێوەیەکی بەرچاو پەرە پێدا.

سەدەی ڕابردوودا، دارمانی ئابووری سۆڤیەتیان خستە ئەستۆی گرووپێکی دژە شۆڕش کە گوایە لە کولاک یان وەرزێری سەرمایەدار پێکهاتبوون. وەک چۆن لە فەنتازیای کرامردا جادووکارەکان پەیمانێکیان لەگەڵ شەیتاندا بەستبوو و بە بارینی تەرزە بەرهەمەکانیان لەناوبردبوو، لە فەنتازیای ستالینیشدا کولاکەکان بۆ تێکدانی دۆخی ئابووریی سۆڤیەت پەیمانێکیان لەگەڵ سەرمایەداریی جیهاندا بەستبوو.

لە ڕووی تیۆریەوە، کولاکەکان پۆلێکی ئابووریی کۆمەڵایەتی بابەتیی بوون کە لەڕووی ئەزموونی زانیاریی لەسەر موڵک و ماڵ، داهات، سەرمایە و داهاتی کرێکاران پێناسە کرابوون. گوایە بەرپرسانی سۆڤیەت تەنیا لەڕووی ژمارەوە توانیان کولاکەکان بناسنەوە. ئەگەر زۆربەی دانیشتوانی گوندێک تەنیا یەک مانگایان بووبایە، ئەوا ئەو چەند خێزانە کە سێ مانگایان هەبوو کولاک بوون. ئەگەر زۆربەی خەڵکی گوندەکە بە تەنیا کاری کێڵگەیان کردبایە، ئەوا ئەو خێزانەی کە دوو کرێکاری دروێنەکارییان دامەزراندبوو، بەکولاک دەناسران. کولاکەکان نەک هەر بە دەوڵەمەند لە ئەژمار دەهاتن، بەڵکوو هەندێک سیفەتی کەسیشیان هەبوو. بەپێی باوەڕی مارکسیستی کە بە بێ هەڵە دادەنرا، دۆخی ئابووەیی مرۆڤ هۆشیارییەکەی دیاری دەکات. چونکە گۆیا کولاکەکان لە لایەن سەرمایەدارانەوە دەچەوسانەوە، و ئەوە

بە ڕاستییەکی زانستی دادەنرا (لانی کەم بە پێی بیرکردنەوەی مارکسیستی) کۆلاکەکان تەماحکار و خۆپەرست بوون و جێی متمانە نەبوون.

ڕۆژی ٢٧ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ ستالین ڕایگەیاند کە دەوڵەتی سۆڤیەت هەوڵ دەدات چینی کولاک لەناو ببات.[٣٥٧] ئەمەش یەکسەر حزب و پۆلیسی نهێنی کۆکردەوە. ڕاوچییە جادووکارە ئورووپاییەکانی سەرەتای سەردەمی مۆدێرن لە کۆمەڵگەی خۆسەپێندا دەژیان و بەبێ تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن بە درێژایی سێ سەدە بە تاوانی جادووکاریی ٥٠ هەزار کەسیان لەناو بردن. لە بەرامبەردا ڕاوچی کولاکی سۆڤیەت لە کۆمەڵگەیەکی تۆتالیتاریدا دەژیان کە چەندین تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن وەک تەلەگراف، هێڵی ئاسن، تەلەفۆن، ڕادیۆ و بیرۆکراسییەکی بەرفراوانی تێدابوو، دەبوو بۆ تووناکردنی ملیۆنان کولاک دوو ساڵ بەس بووبێت.[٣٥٨]

سەرەتا بەرپرسان حیسابیان کردبوو لە تەواوی یەکێتی سۆڤیەتدا چەند کولاکی دەبێ تێدا بژی. بە پشتبەستن بەو

[٣٥٧] Zum historischen Kontext und der Bedeutung von Stalins Rede siehe Lynne Viola, »The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations, and Special Resettlement in ١٩٣٠«, Carl Beck Papers ١٤٠٦ (٢٠٠٠), S. ٢ - ٧; Kotkin, Stalin, S. ٣٤ ff.

[٣٥٨] Im Januar ١٩٣٠ planten Sowjetbehörden, die Kollektivierung (und Entkulakisierung) der wichtigsten Getreideanbauregionen bis spätestens Frühjahr ١٩٣١ und in den weniger wichtigen Regionen bis spätestens Frühjahr ١٩٣٢ abzuschließen. Siehe Viola, Unknown Gulag, S. ٢١.

زانیاریانەی کە لەبەردەستدان – تۆماری بەڵگەی باجدان، ئاماری دامەزراندن و سەرژمێری ساڵی ١٩٢٦ – گەیشتنە ئەو ئەنجامەی کە کولاکەکان لەسەدا سێ بۆ پێنجی دانیشتوانی گوندەکان پێکدەهێنن.[٣٥٩] ڕۆژی ٣٠ی ژانویەی ١٩٣٠، تەنیا مانگێک دوای وتارەکەی ستالین، فەرمانێکی مەکتەبی سیاسی، ڕاگەیاندنە نارِوونەکەی بۆ پلانێکی گەلێک ورد گۆڕی. فەرمانەکە ژمارەی ئامانجی پلانەکەی بۆ سڕینەوەی کولەکەکان لە هەموو ناوچەیەکی کشتوکاڵی گەورەدا لەخۆگرتبوو.[٣٦٠] پاشان دەسەڵاتدارانی هەرێم مەزەندەیان کرد کە چەند کولاک لە هەر قەزایەکی هەرێمەکەیاندا دەژیان و "Quoten" یان سەهمییەیان بۆ گوندنشینەکان دیاری کرد (یەکە ئیدارییە ناوخۆییەکان کە زۆرجار لە چەند گوند پێکهاتبوون).

بۆ نیشاندانی لێهاتوویی خۆیان، بەرپرسانی ناوچەکە زۆرجار زێدەڕۆییان لە ژمارەکاندا دەکرد. پاشان هەر سۆڤیەتێکی گوندنشین دەبوو ژمارەی پێویستی ماڵە

---

[٣٥٩] Ebd., S. ٢; V. P. Danilov (Hg.), Tragediia sovetskoi derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivanie: Dokumenty i materialy, ١٩٢٧ - ١٩٣٩ (Moskau: ROSSPEN, ١٩٩٩), ٢:١٢٣ - ٢٦. Frühere Schätzungen der Kulaken siehe Moshe Lewin, Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization (New York: Norton, ١٩٧٥), S. ٧١ - ٧٨; Nikolai Shmelev/Vladimir Popov, The Turning Point: Revitalizing the Soviet Economy (New York: Doubleday, ١٩٨٩), S. ٤٨ f.

[٣٦٠] Verfügbar in Englisch in Lynne Viola u. a. (Hg.), The War Against the Peasantry, ١٩٢٧ - ١٩٣٠: The Tragedy of the Soviet Countryside (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠٠٥), S. ٢٢٨ - ٣٤.

کولاکەکان لە گوندەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیدا دەستنیشان بکات. ئەم کەسانە لە ماڵەکانیان دەرکران، گواسترانەوە، بۆ ئۆردوگاکانی کار، دیپۆرت کران یان سزای لەسێدارەدانیان بەسەردا سەپێندرا.[٣٦١]

بەڵام بەرپرسان چلۆن بڕیاریان دەدا کێ کولاکە و کێ نییە؟ لە هەندێک گونددا بەرپرسانی حیزبی بە ویژدان هەوڵیان دەدا کولاکەکان بەپێی ڕێوشوێنی بابەتیی وەک موڵک و ماڵی خۆیان دەستنیشان بکەن؛ لەوناوەدا زۆرجار کارامەترین و ماندوونەناسترین جووتیاران هەڵبژێردران و دوورخرانەوە. لە هەندێک گوندیتریش کۆمۆنیستەکان دەرفەتیان قۆستەوە بۆ نەهێشتنی دوژمنە شەخسییەکانیان. لە هەندێکیتریش بڕیارەکە زۆر بە سادەیی بە تیروپشک دەدرا. یان گوندنشینەکان بۆ بڕیاردان لەسەر پرسیارەکە کۆبوونەوەیان بەڕێوەدەبرد، زۆرجار وەرزێری گۆشەگیر، بێوەژن، بەساڵاچوو و کەسانی دیکەیان هەڵدەبژارد (وەک ئەو گروپە

---

٣٦١ Viola, Unknown Gulag, ٢٢ ff.; James Hughes, Stalinism in a Russian Province: Collectivization and Dekulakization in Siberia (New York: Palgrave, ١٩٩٦), S. ١٤٥ f., ٢٣٩ f., Anm. ٣٢ und ٣٨, S. ١٥١ ff.; Robert Conquest, The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine (Oxford: Oxford University Press, ١٩٨٦), S. ١٢٩; Figes, Die Flüsterer, S. ١٥٦ f.. Zur Aufblähung der Zahlen siehe Figes, Die Flüsterer, S. ١٥٦ und Hughes, Stalinism in a Russian Province, S. ١٥٣.

جادووکارە گۆشەگیرکراوانەی لە سەرەتای ئورووپای مۆدێرن ڕاوچی وەدوایان کەتبوو)[٣٦٢].

چارەنووسی بنەماڵەی سترێلێتسکی "Streletski" لە ناوچەی سیبیریای کورگان"Kurgan"، ئەوەمان بە باشیی بۆ دەردەخات کە ئەم هەوڵە چەندە بێمانا بووە. دیمیتری سترێلێسکی "Dimitri Streletski" کە ئەوکات گەنج بوو، لەبیریەتی چۆن خێزانەکەی بە کولاک ناوزەد کران و بۆ توانەوە هەڵبژێردران. «سێرکۆڤ"Serkow"، سەرۆکی سۆڤیەتی گوندەکە کە دیپۆرتی کردین، بۆی ڕوونکردینەوە: "فەرمانێکم [لە لیژنەی حیزبی پارێزگاکە] وەرگرتووە و داوام لێکراوە حەڤدە خێزانی کولاک بۆ دیپۆرتکردنەوە بدۆزمەوە". پاشان لێژنەیەکم لە مرۆڤی هەژار پێکهێنا و بە درێژایی شەو بۆ هەڵبژاردنی خێزانە کۆلاکەکان کۆبووینەوە. لەڕاستیدا هیچ کەسێک لە گوندەکە ئەوەندە دەوڵەمەند نەبوو کە لەبەرچاو بگیرێت و مرۆڤی پیریشی کەم بوو، بۆیە ناچار بووین بە هەر شێوەیەک بێ، حەڤدە خێزان هەڵبژێرین. ئێوەش یەک لەم خێزانانەن.

---

٣٦٢ Conquest, Harvest of Sorrow, S. ١٢٩ ff.; Kotkin, Stalin, S. ٧٤ f.; Viola u. a., War Against the Peasantry, S. ٢٢٠ f.; Lynne Viola, »The Second Coming: Class Enemies in the Soviet Countryside, ١٩٢٧ - ١٩٣٥«, in Stalinist Terror: New Perspectives, hg. v. John Arch Getty/Roberta Thompson Manning (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ١٩٩٣), S. ٦٥ - ٩٨; Figes, Die Flüsterer, S. ١٥٤ ff. ; Sheila Fitzpatrick, Stalin’s Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization (New York: Oxford University Press, ١٩٩٤), S. ٥٥; Hughes, Stalinism in a Russian Province, S. ١٤٥ - ٥٧, ٢٣٩ f.; Viola u. a., War Against the Peasantry, S. ٢٣٠ f. ٢٤٠.

تکایه ئەم بڕیاره به شێوەی کەسیی وەر مەگرن. هیچم له دەست نایه.[٣٦٣]" هەرکەسێک بوێریی ئەوەی بووبێ دژایەتی ئەم سیستەمه سەرشێته بکات، بەپەله به کولاک و دژه شۆڕش ئیدانه دەکرا و دەسڕایەوە.

تا ساڵی ١٩٣٣ نزیکەی پێنج ملیۆن کولاک دەستنیشان و دەرکرابوون. نیزیکەی ٣٠ هەزار باوکی ئەم خێزانانه کوژران. ئەوانەی بەختیان زیاتر بوو لەناو قەزاکەدا نیشتەجێ دەکران یان وەک کرێکاری ناشارەزا ڕەوانەی شارێکی گەوره دەکران، بەڵام نزیکەی دوو ملیۆن کەسیان ڕەوانەی ناوچه دوورەکان کرد یان به زۆر له ئۆردوگاکانی کاری دەوڵەتدا وەک کۆیله بێگارییان پێدەکردن.[٣٦٤] چەندین پرۆژەی گەورەی بەناوبانگ، وەک دروستکردنی کەناڵی دەریای سپی، باڵتیک و پەرەپێدانی کانگاکان له جەمسەری باکوور، لەلایەن ملیۆنان کرێکار که ناوی کولاکیان لەسەر زۆربەیان دانابوو، به زۆرەملیی تەواوکران. ئەم کاره نائینسانییه خێراترین و گەورەترین هەڵمەتی بەکۆیلەکردنی مرۆڤ بوو له مێژووی مرۆڤایەتیدا.[٣٦٥] هەر کەسێک بۆ جارێک به کولاک ناوزەد

---

[٣٦٣] Figes, Die Flüsterer, S. ١٥٧. Diesem Sowjet gehörten ١٨٨ Haushalte an. Siehe Naselennye punkty Ural' skoi oblasti, Bd. ٧, Kurganskii okrug (Sverdlovsk, ١٩٢٨), S. ٧٠, elib.uraic.ru/bitstream/١٢٣٤٥٦٧٨٩/١٢٣٩١/١/٠٠١٦٨٩٥.pdf. ١٧ Haushalte entsprachen einem Anteil von ٥,٩ Prozent.

[٣٦٤] Kotkin, Stalin, S. ٧٥. Einige Autoren gehen von bis zu zehn Millionen vertriebenen Bauern aus. Siehe zum Beispiel Norman M. Naimark, Genocide: A World History (New York: Oxford University Press, ٢٠١٦), S. ٨٧; Figes, Die Flüsterer, S. ١٥٨.

[٣٦٥] Conquest, Harvest of Sorrow, S. ١٢٤ - ٤١; Fitzgerald, Stalin' s Peasants, S. ١٢٣.

کرابا، لەو چەواشەکارییە هەرگیز ڕزگاریی نەدەبوو. دەسەڵاتدارانی حکومەت و ئۆرگانی حزب و پۆلیسی نهێنی ناسنامەکەیان لە سیستەمی لابیرینتینی کارتۆتێکی "واتە پاشەکەوتکردنی ناو و ناونیشان" تۆمار دەکرد.

دۆخی کولاک بۆ نەوەی داهاتوو دەگوازرایەوە و دەرەنجامی وێرانکەرەی لێکەوتەوە. منداڵانی کولەکەکان لە چوونە ناو گروپی کۆمۆنیستی گەنجان، سوپای سوور، زانکۆ و پیشە بەناوبانگەکان بێبەش دەکران.[٣٦٦] ئەنتۆنینا گۆلۆڤینا "Antonina Golowina" لە ژیاننامەکەیدا کە لە ساڵی ١٩٩٧ بڵاوکرایەوە، ئاماژەی پێکردووە چلۆن خێزانەکەی لە گوندەکەیان ڕاوەنران و ڕەوانەی پێستۆڤۆ "Pestowo" کران. لەوێ لەلایەن منداڵانی قوتابخانەوە گاڵتەیان پێکراوە. جارێکیان مامۆستایەک فەرمانی بە ئەنتۆنینا "Antonina"ی تەمەن یازدە ساڵان کردووە کە لەبەردەم پۆلەکەدا بوەستێت بۆ ئەوەی قوتابییەکان بێ بەزەییانە سووکایەتیی پێبکەن: "ئێوە و "چەشنی" ئێوە کولاکی پیس "دوژمنی خەڵک" بوون. دڵنیاین لەسەر هۆکارێکی باش دوورخراونەتەوە و تەنیا هیوادارین هەمووتان لێرە بسڕدرێنەوە." ئەنتۆنینا نووسیویەتی کە ئەمە ساتێکی کلیلی بووە لە ژیانیدا" .لەناکاو لە قووڵایی دڵمدا هەستم کرد کە ئێمە [کولاکەکان]

---

[٣٦٦] Figes, Die Flüsterer, S. ٢٢٩; Conquest, Harvest of Sorrow, S. ٢٨٣ f.; Viola, Unknown Gulag, S. ١٧٠ - ٧٨.

جیاوازین لەوانیتر، ئێمە تاوانبارین، ئەو هەرگیز لەو شۆکە ڕزگاری نەبووە[٣٦٧]".

هەر وەک "جادووکار"ی تەمەن دە ساڵان، هانسێل پاپنهایمەر "Hänsel Pappenheimer"، کولاک ئەنتۆنینا گۆلۆڤینای تەمەن یازدە ساڵانەکەش خرایە پۆلێکی ئینترسوبژێکتیڤەوە کە لەلایەن ئەفسانەنووسانی مرۆڤەوە و بە هێزی بیرۆکراتە ناوچەییەکانەوە داهێنرا و دیاریکرا. ئەو زانیارییە زۆرەی دەسەڵاتدارانی سۆڤیەت سەبارەت بە کولاکەکان کۆیان دەکردەوە، ڕاستییەکی بابەتیی نەبوو، بەڵکوو ڕاستییەکی سەپێنراو و ئینترسوبژێکتیڤی سۆڤیەت بوو. ئەم هەڵسوکەوتە پرسیارێک بوو لەسەر مان و نەمانی کەسێک کولەک بووبێت یان نا، بەڵام چەسپاندنێکی گەلێک خەیاڵی بوو.

---

٣٦٧ Figes, Die Flüsterer, S. ٢٣٢-٣٦.

خێزانێکی گەورەی بەختەوەری سۆڤیەت

لە ئەنجامدا ڕژێمی ستالینی دەستی کرد بە پڕۆژەیەک کە لە لەناوبردنی بەکۆمەڵی کێڵگە خێزانییەکان گەلێک گەورەتر بوو: "لەناوبردنی خودی خێزانەکان". بە پێچەوانەی قەیسەری ڕۆمی یان تزارەکانی ڕووسیا، ستالین هەوڵیدا بچێتە ناو قووڵترین پەیوەندییە مرۆییەکانەوە، تەنانەت لە پەیوەندیی نێوان دایک و باوک و منداڵیشیاندا. پەیوەندیی خێزانی وەک ڕەگی گەندەڵی و نایەکسانی هەروەها چالاکیی دژە کۆمۆنیست سەیر دەکرا. منداڵانی سۆڤیەت بە شێوەیەک ڕادەهێنران و فێر دەکران کە ستالین بە باوکی ڕاستەقینەی خۆیان دانێن و بیپەرستن و تەنانەت ئەگەر دایک و باوکی بایۆلۆژی خۆیان ڕەخنە لە ستالین یان حیزبی کۆمۆنیست بگرن، ئیدانەیان بکەن و ڕاپۆرتیان لەسەر بدەن.

ساڵی ١٩٣٢، مێکانیزمی پڕوپاگەندەی سۆڤیەت ئاهەنگی کولتێکی ڕاستەقینەی بۆ مرۆڤێک بەناوی پاڤلیک مۆرۆزۆڤێکی "Pawlik Morosow" گێڕا، پاڤلیک کوڕێکی سێزدە ساڵانەی خەڵکی گوندی جیراسیمۆڤکا "Gerasimowka"ی سیبیریا بوو. پاڤلیک لە پاییزی ساڵی ١٩٣١دا پۆلیسی نهێنی

ئاگادار دەکاتەوە کە ترۆفیم"Trofim"ی باوکی – سەرۆکی سۆڤیەتی گوندەکە – بەڵگەنامەی درۆ بە کولاکەکان دەفرۆشێت. کاتێک ترۆفیم لە کاتی دادگاییکردنەکەدا بەسەر پاڤلیکدا نەڕاندی: "ئەوە منم باوکت!"، کوڕەکە وەڵامی دایەوە: "بەڵێ، پێشتر باوکم بووی، بەڵام ئێستا باوکم نیت"، ترۆفیم سزای ئۆردوگای کاریی بۆ دەرکرا و دواتر تیرەباران کرا." لە ئەیلولی ساڵی ١٩٣٢ پاڤلیکیش بە کوژراوی دۆزرایەوە. دەسەڵاتداران بۆ تۆڵەسەندنەوە پێنج کەس لە کەسوکاری بکوژەکەیان دەستگیرکرد و لەسێدارەیان دان چونکە گوایە پاڤلیکیان کوشتووە. چیرۆکە ڕاستەقینەکەی ئەم خێزانە گەلێک ئاڵۆز و ناخۆشتر بوو، بەڵام مێدیای سۆڤیەت حەزی لەوە نەبوو. بۆ ئەوان گرنگ ئەوە بوو پاڤلیک بکرێ بە شەهید و نمونەیەک بۆ ملیۆنان منداڵی سۆڤیەت.[٣٦٨]

بۆ نموونە لە ساڵی ١٩٣٤ کوڕێکی سێزدە ساڵان بە ناوی پرۆنیا کۆلیبین "Pronia Kolibin" ڕاپۆرتی لەسەر دایکی دا، چونکە بەهوی برسیبوون دانەوێڵەی لە کێڵگە بەکۆمەڵەکان دزیبوو. ژنەکە دەستگیرکراو و پێ دەچێت کووژرابێت؛ پرۆنیاش خەڵاتێکی وەرگرت و لەلایەن میدیاکانەوە ئاهەنگی بۆ سازکرا. ڕۆژنامەی حیزبی

---

[٣٦٨] Ebd., S. ٢٠٢-٨; Fitzpatrick, Stalin’s Peasants, S. ٢٥٥ f.

کۆمۆنیست، پراڤدا، شیعرێکی لەسەر کورەکە بڵاوکردەوە، کە ئەم دێرانەی لەخۆگرتبوو: "تۆ هەموو شتێک تێکدەدەیت دایە / ئیتر ناتوانم لەگەڵت بژیم ... ."[٣٦٩]

لە سەردەمی ستالیندا نوکتەیەکی خۆش لەسەر هەوڵی سۆڤیەت بۆ کۆنترۆڵکردنی خێزانەکان دەگێڕدرایەوە. ستالین بە نهێنی سەردانی کارگەیەک دەکات و لەگەڵ کرێکارێک قسە دەکات و لێی دەپرسێت:

"باوکت کێیە؟"

کرێکارەکە دەڵێ: "ستالین".

ئەی دایکت کێیە؟ "یەکیەتی سۆڤیەت."

دەتەوێ ببی بە چی؟

"هەتیو".[٣٧٠]

ئەوکاتە گێڕانەوەی گاڵتەیەکی لەم شێوەیە ئازادی یان ژیانی مرۆڤی دەخستە مەترسییەوە، تەنانەت ئەگەر لە ماڵەوە بۆ نزیکترین بازنەی خێزانەکەشت گێڕابایەوە. گرنگترین وانەیەک کە دایک و باوکی سۆڤیەت فێری منداڵەکانیان

---

[٣٦٩] Conquest, Harvest of Sorrow, ٢٩٥. Der Reuters-Bericht vom ٢١. Mai ١٩٣٤ ist abrufbar unter www.archive.org/stream/NewsUK١٩٩٦UKEnglish/May%٢٠٢٢٪٢

[٣٧٠] Robert W. Thurston, »Social Dimensions of Stalinist Rule: Humor and Terror in the USSR, ١٩٣٥ - ١٩٤١«, Journal of Social History ٢٤/٣ (١٩٩١), S. ٥٤٤.

دەکرد، وەفاداریی بۆ حیزب و ستالین نەبوو. بەڵکوو ئەوە بوو: "زمانت ڕاگرە."[٣٧١] لە یەکێتی سۆڤیەتدا هیچ شتێک هێندەی گفتوگۆیەکی ئازاد و کراوە مەترسیدار نەبوو.

[٣٧١] Figes, Die Flüsterer, S. ٢٩.

حزب و کلیسا

جێی خۆیەتی بپرسین ئایا بەڕاستی دامەزراوە تۆتالیتارییە مۆدێرنەکانی وەک ناسیۆنال سۆسیالیستەکان یان پارتی کۆمۆنیست جیاوازییەکی زۆریان لەگەڵ دامەزراوە کۆنەکانی وەک کلیسەی مەسیحی هەیە؟ چونکە ئایینی مەسیحیش قەناعەتیان بە بێ هەڵەیی خۆیان هەبوو، سیخۆڕیان لە هەموو شوێنێک دانابوو و دەیانویست نەک هەر ژیانی ڕۆژانەی خەڵک کۆنترۆڵ بکەن، بەڵکوو تەنانەت خۆراک و ژیانی سێکسیشیان بخەنە ژێر چاوەدێریی خۆیانەوە. بۆیە پرسیار ئەوەیە ئایا نابێت کلیسەی کاتۆلیکی یان ئۆرتۆدۆکسی و بەگشتی ئایینەکانیش بە دامەزراوەی تۆتالیتاریی دابنرێن؟ ئایا ئەوە خۆی ئەو ئیدیعایە پووچەڵ ناکاتەوە کە تۆتالیتاریزم تەنیا بە تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن گونجاو بووە؟

لە ڕاستیدا جیاوازییەکی بەرچاو لە نێوان تۆتالیتاریزمی مۆدێرن و ئایینەکانی پێش مۆدێرنییەت هەیە. یەکەم: تۆتالیتاریزم لە ڕێگەی چاودێریی یەک لەسەر یەکی میکانیزمی کونترۆڵەوە کاردەکات کە بەردەوام ئاگایان لە یەکترە. حیزب هەرگیز تەنیا نییە - لەگەڵ ئۆرگانەکانی دەوڵەت و پۆلیسی

نهێنی پێکەوە هاوکاریی یەکتر دەکەن. لەبەرامبەردا کلیسەی کاتۆلیکی لە زۆربەی دەوڵەتانی سەدەکانی ناوەڕاستی ئورووپادا دامەزراوەیەکی سەربەخۆ بووە، کە زۆرجار لەبری بەهێزکردنی دامەزراوە دەوڵەتییەکان ناکۆکییشی لەگەڵیاندا بووە. بۆیە ڕەنگە کلیسەکان گرنگترین کۆنترۆڵی دەسەڵاتی خۆسەپێنی ئورووپا بووبن. بۆ نموونە کاتێک شا هاینریشی چوارەم "Heinrich IV" لە کاتی مشتومڕەکاندا لە ساڵانی ١٠٧٠ ڕایگەیاند وەک پاشا دوا بڕیار لە دانانی قەشە، ڕاهب و ڕۆحانییە گرنگەکانیتر دەدات، پاپا گریگۆری حەوتەم "Gregor VII" دژی ئەم بۆچوونە وەستا و دواجار پاشای ناچار بە چوونە سەر ئەژنۆ کرد. ڕۆژی ٢٥ی ژانویەی ١٠٧٧، هێنری بە مەبەستی زیارەت سەفەری بۆ قەڵای کانۆسا "Canossa" کرد، ئەو شوێنەی پاپای لێ دەبوو و داوای لێبوردنی لێکرد. کاتێک پاپا ڕەتیکردەوە دەروازەی قەڵاکەی لەسەر بکاتەوە، هێنری بە پێی ڕووت و برسی لەناو بەفردا چاوەڕێی کرد. دوای سێ ڕۆژ، دواجار پاپا ڕێگەی بە شا دا داوای لێبوردنی لێبکات.[٣٧٢]

لە وڵاتێکی تۆتالیتاریی مۆدێرن دا، ململانێیەکی لەم چەشنە بیری لێناکرێتەوە. بنەمای تۆتالیتاریزم لەسەر بنەمای

[٣٧٢] I. S. Robinson, Henry IV of Germany, ١٠٥٦ - ١١٠٦ (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٠٩), S. ١٤٣ - ٧٠; Uta-Renate Blumenthal, »Canossa and Royal Ideology in ١٠٧٧: Two Unknown Manuscripts of De penitentia regis Salomonis«, Manuscripta ٢٢/٢ (١٩٧٨), S. ٩١ - ٩٦.

نەهێشتنی هەر چەشنە جیاکردنەوەی دەسەڵات دامەزراوە. لە یەکێتی سۆڤیەتدا دەوڵەت و حیزب یەکتریان بەهێز کرد و ستالین هەم سەرۆکی دەوڵەت و هەم سەرۆکی حیزب بوو. "مشتومڕ لەسەر وەبەرهێنان"ی سۆڤیەت بە تەواوی مەحاڵ دەبوو، چونکە ستالین خۆی بە تەنیا قسەی کۆتایی لەسەر بڕیاری بەرپرسانی حیزبی و دەوڵەتیدا دەکرد. هەر خۆی بڕیاریدا کێ دەبێتە سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیست لە گورجستان و کێ دەبێتە وەزیری دەرەوەی یەکێتی سۆڤیەت. [ئەم کارە مرۆڤ وەبیر دۆخی ئێستای ئێران دەهێنێتەوە کە خامەنەیی بە تەنیا بڕیار لەسەر هەمووشتێک دەدات.] شوانە

دووهەم: کلیسەکانی سەدەی ناوەڕاست نەریتخواز بوون و بەرەنگاری گۆڕانکاریان دەکرد، لە کاتێکدا پارتە تۆتالیتارییە مۆدێرنەکان مەیلیان هەبوو ڕێکخراوەی شۆڕشگێڕانە پێک بێنن و داوای گۆڕانکارییان دەکرد. کلیسەکانی پێش سەردەمی مۆدێرنییەت وردە وردە دەسەڵاتی خۆیان بە گۆڕینی پێکهاتە و نەریتەکانیان بە درێژایی سەدان ساڵ پەرە پێدا. پاشا، یان پاپایەک کە بیانویستبایە بە خێرایی شۆڕشێک لە کۆمەڵگادا بەڕێوە ببەن، ڕووبەڕووی بەرەنگاربوونەوەی پیاوانی ئایینی و باوەڕداران دەبوونەوە.

بۆ نموونە ژمارەیەک لە قەیسەرەکانی بیزەنتین لە سەدەی هەشت و نۆدا هەوڵیان دا ڕێزگرتن و پەرەستنی ئایکۆنەکان

قەدەخە بکەن، چونکە وەک بتپەرستی سەیر دەکران. بۆ ئەو کارە ئاماژەیان بە کتێبی ئینجیل دەکرد، بەتایبەتی فەرمانی دووەم کە کێشانەوەی وێنەی خودا قەدەخە دەکات. کەلیسەکانی مەسیحی بەردەوام بەخشندەیی فەرمانی دووەمیان شی دەکردەوە و ڕێگەیان بە ڕێزگرتن لە ئایکۆنەکان دەدا، بەڵام قەیسەر کۆنستانتینی پێنجەم و ئەوانی دیکە ئەمەیان وەک هەڵەیەک سەیر دەکرد و بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە مەسیحییەکان بانگەوازی تووڕەیی خودایان کردووە و بەرپرسیارن لە هەرەسهێنانیان بە دەستی سوپای ئیسلام. ساڵی ٧٥٤ زیاتر لە ٣٠٠ قەشە لە ئەنجومەنی هیراپۆلیس بۆ پشتگیریکردنی کۆنستانتین کۆبوونەوە.

بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ هەڵمەتی بەکۆمەڵکردنی ستالین، ئەمە چاکسازییەکی بچووک دەبوو. خێزان و گوندەکان ئایکۆنەکانیان لەدەست دەدا، بەڵام لای کەم موڵک و ماڵی تایبەتی خۆیان یان هی منداڵەکانیان لەدەست نەدەدا. سەرەڕای ئەوەش، هەوڵەکە ڕووبەڕووی بەرخۆدانێکی گەلێک توندوتیژ بۆوە. بە پێچەوانەی بەشداربووانی ئەنجومەنەکە، زۆرێک لە قەشە و ڕاهب و باوەڕداران بە قووڵی بە ئایکۆنەکانیانەوە نووسابوون. کێشە و ململانێی دواتر کۆمەڵگای بیزەنتینی دابەش کرد و لە کۆتاییدا

قەیسەرەکان خۆیان بەدەستەوە دا و تەسلیم بوون.[٣٧٣] دواتر کۆنستانتینی پێنجەم لەلایەن مێژوونووسانی بیزەنتینەوە گاڵتەی پێکرا و ناوی (Koprónymos)یان لێ نرا و دەوترێت لە کاتی تاوفەکردنیدا خۆی تەڕ کردووە.[٣٧٤]

بەپێچەوانەی کلیسەکانی پێش سەردەمی مۆدێرن کە بەدرێژایی سەدەکان و بە سەبرا گەشەیان کرد و بێمتمانەییان لە گۆڕانی خێرادا پێک دێنا، حزبە تۆتالیتارییە مۆدێرنەکانی وەک پارتی نازی و حیزبی کۆمۆنیستی سوڤیەت لە یەک نەوەدا خوڵقێندران و بەڵێنیان دا بەخێرایی شۆڕش لە کۆمەڵگادا پێکبێنن. دیارە ئەوان هیچ نەریت، پێشینە و پێکهاتەیەکی سەد ساڵەیان نەبوو کە بەرگری لێبکەن، بۆیە کاتێک سەرکردەکانیان پلانێکی گەورە و مەبەستداریان بۆ لەناوبردنی نەریت و پێکهاتە هەبووەکان دارشتبێ، زۆر جار ئەندامانی حیزب پێشوازیان لێ کردوون.

لە سەرووی هەمووشیانەوە، کلیسەکان نەیاندەتوانی ببنە ئامرازی کۆنترۆڵی تۆتالیتاریی، چونکە کەوتبوونە ژێر

---

[٣٧٣] Thomas F. X. Noble, »Iconoclasm, Images, and the West«, in A Companion to Byzantine Iconoclasm, hg. v. Mike Humphreys (Leiden: Brill, ٢٠٢١), S. ٥٣٨ - ٧٠; Marie-France Auzépy, »State of Emergency (٧٠٠ - ٨٥٠)«, in The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. ٥٠٠ - ١٤٩٢, hg. v. Jonathan Shepard (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠١٠), S. ٢٤٩ - ٩١; Mike Humphreys, Introduction to A Companion to Byzantine Iconoclasm, hg. v. Mike Humphreys (Leiden: Brill, ٢٠٢١), S. ١ - ١٠٦.

[٣٧٤] Theophanes, Chronographia, AM ٦٢١١, erwähnt in Roman Cholij, Theodore the Stoudite: The Ordering of Holiness (New York: Oxford University Press, ٢٠٠٢), S. ١٢.

سنووردارکردنی ڕێکخراوەکانی پێش سەردەمی مۆدێرنیتەیت. هەرچەندە لە هەر شوێنێک زانیارییدەریان هەبوون – قەشە، ڕاهب و بانگخوازە گەڕۆکەکان – بەهۆی کێشەی گواستنەوە و پرۆسێسکردنی زانیاریی، سەرکردەی کلیساکان زانیارییەکی گەلێک ناڕوونیان لەسەر چلۆنایەتیی ڕوودانی کێشە لە کۆمەڵگا دوورمەوداکان هەبوو. بۆیە قەشە پلەیەکی بەرزی ئۆتۆنۆمییان هەبوو و هێزی کلیساکان ناوچەیی بوون. لە هەر پارێزگایەک و هەر گوندێکدا، باوەڕداران ڕێزیان لە شتە پیرۆزەکانی خۆیان دەگرت، نەریتی خۆیان دەپاراست، ڕێوڕەسمەکانی خۆیان بەڕێوە دەبرد و تەنانەت ڕەنگە بیروباوەڕی خۆیان هەبووبێت کە گەلێک لە باوەڕی فەرمیی کلیسا جیاواز بووبێت.[٣٧٥] ئەگەر پاپا لە ڕۆم بیویستایە لە پەرستگایەکی دوورەدەستی پۆڵەندا دژی قەشەیەکی ئازاد هەنگاو بنێت، دەبوو نامەیەک بۆ قەشە سەرەکییەکەی "Gniezno" بنێرێت، و قەشە بەرپرسیارەکە ڕێنمایی بکات. ئەم ڕەوتە دەکرا چەند مانگێک بکێشێت و قەشە سەرەکییەکە و قەشە و ناوەندەکانی دیکە دەرفەتی زۆریان هەبوو بۆ

[٣٧٥] Peter Brown, »Introduction: Christendom, c. ٦٠٠«, in The Cambridge History of Christianity, Bd. ٣, Early Medieval Christianities, c. ٦٠٠ - c. ١١٠٠, hg. v. Thomas F. X. Noble/Julia M. H. Smith (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٠٨), S. ١ - ٢٠; Miri Rubin/Walter Simons, Introduction to The Cambridge History of Christianity, Bd. ٤, Christianity in Western Europe, c. ١١٠٠ - c. ١٥٠٠, hg. v. Miri Rubin/Walter Simons (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠٠٩); Kevin Madigan, Medieval Christianity: A New History (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠١٥), S. ٨٠ - ٩٤.

لێکدانەوە یان "هەڵوەشانەوەی" ڕێنماییەکانی پاپا لەسەر شێوازی خۆیان.[٣٧٦]

تەنیا لەگەڵ هاتنی تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن کلیسەکان تۆتالیتاریتر بوونەوە. ئێمە تامەزرۆین پاپاکان وەک سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست بیر بکەنەوە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەوان مامۆستای خۆگونجاندن لەگەڵ تەکنۆلۆژیای مۆدێرنن. لە سەدەی هەژدەهەمدا پاپا کۆنترۆڵی کەمی بەسەر کلیسەی کاتۆلیکی جیهانیدا هەبوو و خۆی لە ڕۆڵی شازادەیەکی ناوچەیی ئیتالیادا دەبینیەوە، کە لەگەڵ شازادە بچووکەکانی دیکەی ئیتالیا بەربەرەکانیان دەکرد بۆ کۆنترۆڵکردنی بۆلۆنیا"Bologna" یان فێرارا"Ferrara". بەڵام لەگەڵ داهێنانی ڕادیۆ، پاپا بوو بە یەکێک لە کەسایەتییە بەهێزەکانی جیهان. پاپا یۆحەننا پاوڵی دووەم دەیتوانی ڕاستەوخۆ لە ڤاتیکانەوە بۆ ملیۆنان کاتۆلیک لە پۆڵەنداوە تا فلیپین قسە بکات و هیچ قەشە، راهب یان باوەڕدارێکیتر نەیدەتوانی قسەکانی بە هەڵە وەرگێڕێتەوە یان ڕەدی بکاتەوە.

---

[٣٧٦] Siehe zum Beispiel Piotr Górecki, »Parishes, Tithes, and Society in Earlier Medieval Poland, c. ١١٠٠ - c. ١٢٥٠«, Transactions of the American Philosophical Society ٨٣/٢ (١٩٩٣), S. ١ - ١٤٦.

چلۆن زانیاریی وەڕێکەوت

تەکنۆلۆژیای زانیاریی نوێی هێزە مۆدێرنەکانی دواتر واتە "دیموکراسی جەماوەریی" و "تۆتالیتاریزمی جەماوەریی" گونجاو کرد. بەڵام هەردوو سیستەمەکە بە شێوازی گەلێک جیاواز تەکنۆلۆژیای زانیارییان بەکارهێنا. دیموکراسی لە ڕێگەی چەندین کاناڵی سەربەخۆوە وەڕێخستنی زانیاریی بەرەوپێش دەبات و لە ڕێگەی گرێی سەربەخۆوە زانیارییەکان پرۆسێس دەکات و بڕیاری سەربەخۆ دەدات. زانیاریی بە ئازادیی لە نێوان کۆمپانیا، میدیا، شارەوانیی، کۆمەڵەی وەرزشیی، ڕێکخراوەی کۆمەڵایەتیی، خێزان و تاکەکاندا دەسوڕێنەوە – بەبێ ئەوەی هەرگیز بەناو ناوەندێکی کونترۆڵدا تێپەڕن.

لەبەرامبەر ئەمە، لە سیستەمی تۆتالیتاریزمدا، پێویستە هەموو زانیاریەکان لە ناوەندێکدا کۆبکرێنەوە و لەوێوە بڕیاریان لەسەر بدرێ - دامەزراوەی سەربەخۆ لە هیچ بارودۆخێکدا ڕێگایان پێ نادرێ بڕیاری خۆیان بدەن. هەرچەندە تۆتالیتاریزم لە سێ کەسایەتیی دەوڵەت، حزب و پۆلیسی نهێنی پێک دێت، بەڵام ئەم مێکانیزمە هاوتەریبە

بەردەوام لە خەمی پێشگرتن بە سەرهەڵدانی دەسەڵاتێکی سەربەخۆیە کە نەکا بتوانێت ببێتە هەڕەشە بۆ سەر ناوەند. کاتێک کاربەدەستانی دەوڵەت، حیزب و پۆلیسی نهێنی بەردەوام چاویان لەسەر یەکترە و کونترۆڵی یەکتر دەکەن، دژایەتیکردنی ناوەند لە ڕادەبەدەر مەترسیدار و ئاستەم دەبێتەوە.

وەک فۆڕمەکانی تۆڕی زانیاریی کە لە ڕووی قەبارەوە دژ بەیەک دەوەستن، دیموکراسی و تۆتالیتاریزمیش سوود و زیانەکانی خۆیان هەیە. گەورەترین سوودی تۆڕی تۆتالیتاریی ناوەندیی، ڕێکخستنە، واتە توانایی خێراکردنی بڕیارەکان و جێبەجێکردنی بێبەزەییانە. بەتایبەتی لە بارودۆخە نائاساییەکانی وەک شەڕ و سەرهەڵدانی نەخۆشییەکاندا، تۆڕە ناوەندییەکان خێراتر لە تۆڕە دابەشکراوەکان بڕیاری خۆیان دەدەن و کاردانەوەیان دەبێت.

بەڵام کاتێ تۆڕەکانی زانیاریی بە چڕ و بڕیی لە ناوەند گرێ بدرێن، زیانێکی بەرچاویان لێدەکەوێتەوە. بەو پێیەی زانیاریەکان تەنیا لە ڕێگەی کاناڵە فەرمییەکانەوە دەڕژێنە ناو کۆمەڵگاوە، هیچ ئاڵترناتیڤی گواستنەوەی بەدیل نییە ئەگەر کاناڵە فەرمییەکان هەرەس بێنن. ئەوەش دەزانین کە کاناڵە فەرمییەکان زۆرجار ڕووبەڕووی شکست دەبنەوە.

هۆکارێکی باوی شکستی کاناڵە فەرمییەکان ئەوەیە کە مرۆڤی ژێردەستی ترسەنۆک هەواڵی ناخۆش لە لای خۆیان دەپارێزن و ڕادەستی بەرپرسانی ناکەن. خارۆسلاڤ هاشێک "Jaroslav Hašek" لە ڕۆمانی ڕووداوەکانی سەربازە باشەکانی شڤیک"Schwejk"دا – کە تەنزێکە لەسەر دەسەڵاتی پاشایەتی نەمسا-مەجارستان لە کاتی شەڕی جیهانی یەکەمدا – باس لەوە دەکات کە دەسەڵاتدارانی نەمسا بە چ نیگەرانییەکەوە چاودێریی دابەزینی ئەخلاق و مۆڕاڵی خەڵکانی مەدەنییان کردووە. بۆیە بە بنکەکانی پۆلیس ئەمر دەکرێت سیخۆڕەکانیان هاندبدەن بۆ کۆکردنەوەی زانیاریی لەسەر دڵسۆزیی دانیشتووان و ڕاپۆرتکردنیان بۆ ناوەند. بۆ ئەوەی کارەکە زانستی بنوێنێ، ناوەند سیستەمێکی داهێنەرانە بۆ پۆلێنکردنی دڵسۆزی هاوڵاتیان دادەهێنێت: [I.a, I.b, I.c; II.a, II.b, II.c; III.a, III.b, III.c; IV.a, IV.b, IV.c.] ڕوونکردنەوەیەکی ورد بۆ هەر پۆلێک بۆ بنکەکانی پۆلیس دەنێرێت، لەگەڵ فۆڕمێک کە دەبێ ڕۆژانە پڕبکرێتەوە. بەرپرسانی پۆلیس لە سەرانسەری وڵات بە ئەرکەوە فۆڕمەکان پڕدەکەنەوە و دەیاننێرنەوە بۆ ناوەند. بەبێ جیاوازیی، هەموویان ڕاپۆرتی "I.a" کە ئاماژە بۆ ئەخلاقی باشە دەنێرنەوە؛ ئەگەر بە

پێچەوانەوە بێت، ئەوا مرۆڤ ڕووبەڕووی سەرزەنشتکردن، دابەزاندنی پلە یان تاوانی لەوە خراپتریش دەبێتەوە.[٣٧٧]

کاتێک کاناڵە فەرمییەکان زانیاریی ڕاستەقینە بڵاو ناکەنەوە، لەبەر ئەوەیە کە نایانەوێت ڕێکوپێکیی کۆمەڵگا بخەنە مەترسییەوە. ئامانجی ڕاستەقینەی تۆڕە زانیارییە تۆتالیتارییەکان پاراستنی ڕێکوپێکییە نەک گەڕان بە دوای ڕاستییەکاندا. کاتێک زانیاریی تێکدەر هەڕەشەی مەترسی لەسەر نەزمی کۆمەڵایەتی دەکات، زۆرجار ڕژێمە تۆتالیتارییەکان سەرکوتیان دەکەن، ئەمەش تارادەیەک بۆیان ئاسانە، چونکە خۆیان هەموو کاناڵەکانی زانیاریی کۆنترۆڵ دەکەن.

بۆ نموونە کاتێک لە ٢٦ی نیسانی ١٩٨٦ ڕیاکتۆری ئەتۆمی چێرنۆبیل تەقیەوە، دەسەڵاتدارانی سۆڤیەت هەموو هۆکارەکانی ڕووداوەکەیان کپ کرد و نەیانهێشت هۆکارە ڕاستەقینەکەی ئەم کارەساتە بڵاوبێتەوە. هەم هاووڵاتیانی سۆڤیەت و هەم وڵاتانی بیانی سەبارەت بەو مەترسییە لە تاریکیدا مانەوە، هەر بۆیە نەیانتوانی خۆپارێزیی بکەن بۆ ئەوەی خۆیان لە تیشکی زیانباری ئەتۆمی دوور ڕاگرن. کاتێک هەندێک لە بەرپرسانی سۆڤیەت لە چێرنۆبیل و شارۆچکەی

---

[٣٧٧] Jaroslav Hašek: Die Abenteuer des braven Soldaten Schwejk. Übers. v. Grete Reiner (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, ١٩٧٦).

پریپیاتی "Prypjat" دراوسێ داوای چۆڵکردنی ناوچەکانی نزیکیان کرد، خەمی سەرەکی سەرۆکەکانیان ئەوە بوو کە ڕێگری لە بڵاوبوونەوەی هەواڵی نائارامکەر بکەن. بۆیە نەک هەر چۆڵکردنیان قەدەخە کرد، تەنانەت هێڵی تەلەفۆنیشیان بڕی و لە کارمەندانی وێستگەی ئەتۆمیش قەدەخە کرا باس لە کارەساتەکە بکەن.

دوای دوو ڕۆژ توانەوەی ناوەندەکە، زانایانی سویدی ئاسەواری تیشکدانەوەی ماکەی ئەتۆمییان بە شێوەیەکی نائاسایی لە وڵاتەکەی خۆیان دۆزیەوە کە زیاتر لە ١٢٠٠ کیلۆمەتر لە شاری چێرنۆبیلەوە دوورە. تەنیا کاتێک دەسەڵاتداران و میدیاکانی ڕۆژئاوا هەواڵەکەیان بڵاو کردەوە، سۆڤیەتەکان دانیان بەوەدانا کە دۆخەکە جیاوازە. بەڵام لەو کاتەشدا تەواوی ئەو کارەساتەیان لە هاووڵاتیانی خۆیان شاردەوە و دوودڵ بوون لە وەرگرتنی ئامۆژگاریی و یارمەتی لە دەرەوەی وڵات. تاوانی کپ مانەوەی بەرپرسانی سۆڤیەت ملیۆنان کەسی لە ئوکرائین، بیلاڕووس و ڕووسیا خستە ژێر مەترسی تەندروستی. کاتێکیش دەسەڵاتدارانی سۆڤیەت دواتر لێکۆڵینەوەیان لە کارەساتەکە کرد، خەمی سەرەکییان ئەوە نەبوو کە بگەنە بنچینەی هۆکارەکان و ڕێگریکردن لە کارەساتەکانی داهاتوو، بەڵکوو گواستنەوەی تاوانەکە بۆ

سەر لایەنی ناشەفاف.[٣٧٨] [تەواو ئەو هەڵسوکەوتە لەمڕۆدا لە لایەن بەرپرسانی ئێرانەوە دەبینرێ، کاتێک دەبنە هۆکاری سەرهەڵدانی ڕووداوێک.]شوانە

کاتێک لە ساڵی ٢٠١٩ سەردانی چێرنۆبڵم کرد، بەرپرسێکی ئۆکراییِنی شتێکی گوت کە هەرگیز لەبیرم ناچێتەوە: ئەو گوتی: **"ئەمریکییەکان بەو بیرۆکەیە گەورە دەبن کە پرسیارەکان دەبنە هۆی دۆزینەوەی وەڵامەکان، بە پێچەوانەوە سۆڤیەت بەو بیرۆکەیە ڕاهێنراون کە پرسیارەکان دەبنە هۆی دروستکردنی کێشە".**

بێگومان سیاسەتوانانی گەلانی دیموکراسیش لایەنگری وەرگرتنی هەواڵی ناخۆش نین. بەڵام لە تۆڕێکی دیموکراسی دابەشکراودا، ئەگەر کاناڵی پەیوەندیی فەرمی پێشی پێ بگیرێ، زانیارییەکان بە ناچاریی لە ڕێگەی کاناڵە بەدیلەکانەوە وەڕێدەکەون. بۆ نموونە ئەگەر بەرپرسانی ئەمڕۆی ئەمریکایی لە کارەساتێک سەرۆک ئاگادار نەکەنەوە، هەواڵەکە لە ڕۆژنامەی واشنتۆن پۆستدا بڵاو دەکرێتەوە و ئەگەر واشنتۆن پۆست بە ئەنقەست ئەو زانیاریانە ڕابگرێت، ئەوا

---

[٣٧٨] Serhii Plokhy, Atoms and Ashes: A Global History of Nuclear Disaster (New York: W. W. Norton, ٢٠٢٢); Olga Bertelsen, »Secrecy and the Disinformation Campaign Surrounding Chernobyl«, International Journal of Intelligence and CounterIntelligence ٣٥/٢ (٢٠٢٢), S. ٢٩٢ - ٣١٧; Edward Geist, »Political Fallout: The Failure of Emergency Management at Chernobyl«, Slavic Review ٧٤/١ (٢٠١٥), S. ١٠٤ - ٢٦; »Das Reaktorunglück in Tschernobyl wird bekannt«, SWR Kultur, ٢٨. April ١٩٨٦, www.swr.de/swr٢/wissen/archivradio/dasreaktorunglueck- in-tschernobyl-wird-bekannt-١٠٠.html.

ڕۆژنامەی ووڵ ستریت ژۆرناڵ یان نیویۆرک تایمز باسی لێوەدەکەن. مۆدێلی بازرگانیی چاپەمەنی سەربەخۆ کە هەمیشە چاوەڕوانی کارەساتی داهاتوویان کردووە، گەرەنتی بڵاوکردنەوەیان دەکەن.

بۆ نموونە کاتێک ڕۆژی ٢٨ی ئازاری ١٩٧٩ ڕووداوێکی ناخۆش لە دامەزراوەی ئەتۆمی دوورگەی سێ مایل "Three Mile" لە ویلایەتی پێنسیلڤانیا "Pennsylvania" ڕوویدا، هەواڵەکە بە خێرایی بڵاوبووەوە بەبێ ئەوەی هیچ گوشارێک لەلایەن حکومەتە بیانییە نێودەوڵەتییەکانەوە هەبێت. ڕووداوەکە کاتژمێر ٤ی بەیانی دەستیپێکرد و کاتژمێر ٦:٣٠ بەیانی سەرنجی دراوەتێ. دۆخی نائاسایی لە کاتژمێر ٦:٥٦ بەیانی ڕاگەیەندرا، ڕووداوەکەش لە کاتژمێر ٧:٠٢ بەیانی بە پێنسیلڤانیا "Pennsylvania Emergency Management Agency" ڕاگەیەندرا. لە ماوەی کاتژمێری دواتردا، حاکمی ویلایەتی پێنسیلڤانیا، جێگرەکەی و بەرگریی شارستانیی ئاگادارکرانەوە. بڕیار بوو کۆنگرەیەکی ڕۆژنامەوانی فەرمی کاتژمێر ١٠ی بەیانی بەڕێوە بچێت، بەڵام پەیامنێرێکی هاتوچۆ لە وێستگەیەکی ڕادیۆیی ناوخۆیی هاریسبێرگ "Harrisburg" ڕاپۆرتێکی پۆلیسی لەسەر ڕووداوەکان کۆکردەوە و ڕادۆکەش ڕاپۆرتێکی کورتی لە کاتژمێر ٨:٢٥ بەیانیدا بڵاوکردەوە. لە یەکێتی سۆڤیەتدا، دەستپێشخەرییەکی

هاوشێوە لەلایەن ئیزگەیەکی ڕادیۆیی سەربەخۆوە، بیرکردنەوەی نەگونجاوە؛ بەڵام لە ئەمریکا کارێکی گەلێک ئاسایی بوو. کاتژمێر ٩ی بەیانی ئاژانسی ڕۆژنامەوانی ئەی پی "AP" ڕاپۆرتێکی بڵاوکردەوە. هەرچەندە چەند ڕۆژێکی خایاند تا سەرجەم وردەکارییەکان ئاشکرا بکرێن، بەڵام دوای دوو کاتژمێر هاووڵاتیان ئاگاداری ڕووداوەکە بوون. لێکۆڵینەوەکانی دواتر لەلایەن دەسەڵاتداران، ڕێکخراوە ناحکومییەکان، زانایان و ڕۆژنامەکانەوە نەک هەر هۆکاری دەستبەجێی ڕووداوەکەیان دەستنیشان کرد، بەڵکوو هۆکاری پێکهاتەی قووڵیشی ڕوون کرانەوە. بە هۆی ئەم زانیاریانەوە تەکنۆلۆژیای ئەتۆمی لە هەموو جیهاندا پێداچوونەوەیان پێدا کرا و دۆخێکی هێمنتریان بۆ دامەزرا. لە ڕاستیدا وانە بەکەڵکەکانی دوورگەی سێ میل کە لەو کاتەدا سۆڤیەتەکانیش ئاگاداری بوون، یارمەتیدەر بوو بۆ ئەوەی کارەساتی چێرنۆبڵ دووپات نەبێتەوە.

هیچ کەس تەواو و کامیل نییە

تۆڕی تۆتالیتاریی و پاوانخواز تەنیا کێشەی پێشگرتن بە کاناڵەکانیان نییە. یەکێک لە کێشە سەرەکییەکان میکانیزمی لاوازی خۆ ڕاستکردنەوەیانە. لەبەر ئەوەی خۆیان بە بێ هەڵە دادەنێن، پێویستی بەو چەشنە میکانیزمانە نابینن، هەروەها لەبەر ئەوەی ترسیان لە دامەزراوەی سەربەخۆ هەیە کە نەکا مەترسیان بۆ دروست بکەن، ئیزن بە دادگا، میدیا و ناوەندی زانستیی نادەن سەربەخۆ بیر بکەنەوە. هەربۆیە کەس نییە بتوانێت خراپ بەکارهێنانی دەسەڵاتی ڕۆژانە ڕاست بکاتەوە کە بەردەوام لەو چەشن حکومەتانەدا ڕوودەدات. ڕەنگە سەرۆکی دەسەڵات جاروبار هەڵمەتێکی دژە گەندەڵی وەڕێبخات، بەڵام ئەمە زۆرجار وەک دۆخێکی هەڵماویی تەنیا بۆ پاککردنەوەی ناوخۆیی لەلایەن گرووپێکەوە بۆ ڕزگاربوون لە مرۆڤی گوماناوی و متمانەپینەکراو بەڕێوەدەچێت.[٣٧٩]

---

[٣٧٩] Christopher Carothers, »Taking Authoritarian Anticorruption Reform Seriously«, Perspectives on Politics ٢٠/١ (٢٠٢٢), S. ٦٩ - ٨٥; Kaunain Rahman, »An Overview of Corruption and Anti-Corruption in Saudi Arabia«, Transparency International, ٢٣. Januar ٢٠٢٠, knowledgehub.transparency.org/assets/uploads/helpdesk/ Countryprofile- Saudi-Arabia-٢٠٢٠__PR.pdf; Andrew Wedeman, »Xi Jinping’s Tiger Hunt: Anti-corruption Campaign or Factional Purge?«, Modern China Studies ٢٤/٢ (٢٠١٧), S. ٣٥ - ٩٤; Jiangnan Zhu/Dong Zhang, »Weapons of the Powerful:

بەڵام چی ڕوودەدات ئەگەر سەرکردە خۆی گەندەڵیی لە سامانی گشتی بکات یان هەڵەیەکی سیاسی کارەساتبار بکات؟ دیارە کەس ناتوانێت لێپرسینەوەی لەهەنبەردا بکات و وێشناچێت بە دەستپێشخەری خۆی دان بەوەدا بنێت کە هەڵەی کردووە. بەڵکوو زیاتر هەوڵ دەدات لۆمەی هەموو کێشەکان بخاتە سەر "دوژمنی بیانی"، "خائینە ناوخۆییەکان"، یان "ژێردەستە گەندەڵەکان" هەروەها داوای دەسەڵاتی زیاتر دەکات بۆ هەڵسوکەوت لەگەڵ تاوانبارانی گوماناوی.

نموونەیەکی باش بریتییە لە تیۆری زانستی ساختەی لیزنسکیزم "Lyssenkismus" کە ستالین کردیە دوکتورینی دەوڵەت لەسەر زانستی گەشەسەندن. ئەنجامەکەی کارەساتبار بوو. هەوڵی زانایانی کشتوکاڵی بۆ بەکارهێنانی ئەم تیۆرییە بۆ بەخێوکردنی چەشنێک دانەوێڵەی بەرهەمداری بەرز، لێکۆڵینەوەی ژێنێتیکیی و کشتوکاڵی سۆڤیەتی بۆ دەیان ساڵ دواخست. ئەو شارەزایانەی لە سۆڤیەت پێشنیاری وازهێنان لە لیزنسکیزم و قبوڵکردنی داروینیزمیان دەکرد، مەترسییان بۆ ناردن بۆ ئۆردوگای کار یان لەسێدارەدانیان لەسەر بوو. میراتی لایسنسکیزم بۆ دەیان ساڵ زانست و کشتوکاڵی سۆڤیەتیی خستە ژێر پرسیارەوە و یەکێک بوو لەو

Authoritarian Elite Competition and Politicized Anticorruption in China«, Comparative Political Studies ٥٠/٩ (٢٠١٧), S. ١١٨٦ - ٢٢٠.

هۆکارانەی کە یەکێتی سۆڤیەت لە سەرەتای حەفتاکانی سەدەی ڕابردوودا ، سەرەڕای ئەوەی خۆی خاکی بەپیتی یەکجار زۆری هەبوو، ناچار بوو دانەوێڵە هاوردە بکات.[٣٨٠]

هەمان دینامیک لە زۆر بواریتردا ڕوویدا. بۆ نموونە لە سالانی ١٩٣٠ ڕووداوی گەلێک زۆر لە بواری پیشەسازیی سۆڤیەتدا کارەساتی لێکەوتەوە. بە پلەی یەکەم بەرپرسایەتیی لەسەر شانی کاربەدەستانی مۆسکۆ بوو کە ئامانجی نەگونجاویان بۆ پیشەسازیی دانابوو و بە خیانەتیان دەزانی ئەگەر ئەم ئامانجانە بەدی نەیەن. بۆ گەیشتن بەم ئامانجە گەورە مەبەستدارانە، کۆنترۆڵی سلامەتی مرۆڤ و کوالیتی بەرهەمەکان پشتگوێ دەخران و ئەو پسپۆڕانەی داوای چاکسازییان دەکرد، یان سەرزەنشت کران یان تیرباران. دەرەنجامەکانی شەپۆلێکی ڕووداو، بەرهەمی بەکارنەهاتوو و

---

[٣٨٠] Valerii Soifer, Lysenko and the Tragedy of Soviet Science (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, ١٩٩٤), S. ٢٩٤; Jan Sapp, Genesis: The Evolution of Biology (New York: Oxford University Press, ٢٠٠٢), S. ١٧٣; John Maynard Smith, »Molecules Are Not Enough«, London Review of Books, ٦. Februar ١٩٨٦, www.lrb.co.uk/the-paper/v٠٨/n٠٢/johnmaynard- smith/molecules-are-not-enough; Jenny Leigh Smith, Works in Progress: Plans and Realities on Soviet Farms, ١٩٣٠ - ١٩٦٣ (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠١٤), S. ٢١٥; Robert L. Paarlberg, Food Trade and Foreign Policy: India, the Soviet Union, and the United States (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, ١٩٨٥), S. ٦٦ - ٨٨; Eugene Keefe/Raymond Zickel (Hg.), The Soviet Union: A Country Study (Washington, D.C.: Library of Congress Federal Research Division, ١٩٩١), S. ٥٣٢; Alec Nove, An Economic History of the USSR, ١٩١٧ - ١٩٩١ (London: Penguin, ١٩٩٢), S. ٤١٢; Sam Kean, »The Soviet Era’s Deadliest Scientist Is Regaining Popularity in Russia«, Atlantic, ١٩. Dezember ٢٠١٧, www.theatlantic.com/science/archive/٢٠١٧/١٢/trofim-lysenkosoviet- union-russia/٥٤٨٧٨٦.

بەفیڕۆدانی وزەی بەدوایخۆیدا هێنا. بەڵام مۆسکۆ لەبری ئەوەی بەرپرسیارێتی بگرێتە ئەستۆ، گەیشتە ئەو ئەنجامەی ئەمانە هەموویان فیتنەی پیلانگێڕییەکی جیهانی ترۆتسکی-ئیمپریالیزمی تێکدەر و تیرۆریستانن کە مەبەستیان پووچەڵکردنەوەی پڕۆژەی کۆمۆنیستییە. کاربەدەستان لەبری ئەوەی دۆخەکە خاو بکەنەوە و زیاتر گرنگی بە ئاسایشی خەڵکی بدەن، پەرەیان بە تیرۆری زیاتر دا و خەڵکی زیاتریان لە سێدارەدا.

یەک لەو قوربانییانە مرۆڤێکی بەناوبانگ بە ناوی پاڤێل ڕیشاگۆو "Pawel Rischagow" بوو. یەکێک بوو لە باشترین و بوێرترین فڕۆکەوانی سۆڤیەت و سەرکردایەتی ئەرکی لە لایەن کۆمارییەکان لە شەڕی ناوخۆی ئیسپانیا و چینییەکان لە کاتی لەشکرکێشی ژاپۆندا بە دەستەوە بوو. بەخێرایی پلەی بەرزکرایەوە و لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٤٠ لە تەمەنی تەنیا ٢٩ ساڵیدا کرا بە فەرماندەی هێزی ئاسمانی سۆڤیەت. بەڵام ئەو بوێرییەی کە فڕۆکەی سوسیال ناسیۆنالیستەکانی لە ئیسپانیا خستە خوارەوە، لە مۆسکۆ تووشی کێشەیەکی زۆری کرد. هێزی ئاسمانی سۆڤیەت تووشی چەندین ڕووداو بوو، کە مەکتەبی سیاسی بە هۆکاری نەبوونی دیسیپلین و تێکدانی بە ئەنقەست لەلایەن پیلانگێڕانی دژە سۆڤیەتی دادەنا. ڕیشاگۆو ئەو کارەی بە شێوەیەکی جیاوازتر دەبینی.

وەک فڕۆکەوانێکی چالاک دەیزانی چی ڕوودەدات. بەڕاشکاویی بە ستالینی وتووە کە فڕۆکەوانەکان ناچار دەکرێن بە فڕۆکەی بەپەلە دروستکراو و کوالیتەی کەم بفڕن، کە ئەو بە "تابووتی فڕیو" ناوی بردووە. دوو ڕۆژ دوای هێرشی هیتلەر بۆ سەر یەکێتی سۆڤیەت، کاتێک سوپای سوور لە هەموو بەرەکاندا دەڕوخێت، ستالین بە ناهومێدیەوە بەدوای بزنێکی قوربانیدا دەگەڕا. ڕیشاگۆو بە تۆمەتی ئەندامی پیلانێکی دژە سۆڤیەت و لاوازکردنی دەسەڵاتی شەڕکەری سوپای سوور دەستگیرکرا. هەروەها هاوسەرەکەشیان دەستگیر کرد، چونکە گوایە ئاگاداریی پەیوەندییە ترۆتسکییەکانی لەگەڵ پیلانگێڕانی سەربازیدا بووە. هەردووکیان لە ٢٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٤١ لە سێدارە دران.[٣٨١]

---

[٣٨١] David E. Murphy, What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠٠٥), S. ١٩٤ - ٢٦٠; S. V. Stepashin (Hg.), Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi Otvechestvennoi voine: Sbornik dokumentov [Die Organe der Staatssicherheit der UdSSR im Großen Vaterländischen Krieg: Eine Dokumentensammlung], Bd. ٢/٢ (Moskau: ٢٠٠٠), S. ٢١٩; A. Artizov u. a. (Hg.), Reabilitatsiia: Kak eto bylo. Dokumenty Prezidiuma TsK KPSS i drugie materialy [Rehabilitierung: Wie es war. Dokumente des ZK-Präsidiums der KPdSU und andere Materialien] (Moskau: Mezhdunarodnyi Fond »Demokratiia«, ٢٠٠٠), Bd. ١, S. ١٦٤ ff.; K. Simonov, Glazami cheloveka moego pokolennia. Razmyshleniia o I. V. Staline [Durch die Augen eines Menschen meiner Generation: Betrachtungen über J. W. Stalin] (Moskau: Kniga, ١٩٩٠), S. ٣٧٨ f.; Montefiore, Stalin, ٣٠٥ - ٦; David M. Glantz, Colossus Reborn: The Red Army at War, ١٩٤١ - ١٩٤٣ (Lawrence: University Press of Kansas, ٢٠٠٥), S. ٧١٥, Anm. ١٣٣.

بێگومان خراپکاری ڕاستەقینە، ڕیشاگۆو نەبوو، بەڵکوو خودی ستالین بوو. ساڵانێک بوو ترسی لە شەڕێک دژبە نازییەکانی ئاڵمانیا هەبوو و وەک ئامادەکارییەک گەورەترین میکانیزمی شەڕکەری جیهانی بۆ دروستکردبوون. هاوکاتیش لە ڕووی دیپلۆماسی و دەروونییەوە خۆی ئەم میکانیزمەی ئیفلیج کرد.

لەسەر ئاستی دیپلۆماسی، لە ساڵی ١٩٣٩ تا ١٩٤١، ستالین پشتی بە توانایی خۆی بەستووە بۆ ئەوەی "سەرمایەدارەکان" شەڕ بکەن و یەکتر ماندوو بکەن هاوکاتیش یەکێتی سۆڤیەت دەسەڵاتی خۆی فراوان و بەهێز بکات. هەر بۆیە لە ساڵی ١٩٣٩ لەگەڵ هیتلەر پەیمانی بەست و ڕێگەی بە ئاڵمانیا داکە بەشێکی زۆری خاکی پۆڵەندا و ئورووپای ڕۆژئاوا داگیر بکات، لە کاتێکدا یەکێتی سۆڤیەت هێرشی کردە سەر دراوسێکانی. لە ساڵانی ١٩٣٩ و ١٩٤٠ سۆڤیەت هێرشی کردە سەر ڕۆژهەڵاتی پۆڵەندا و ئیستلاند "Estland"، لێتلاند "Lettland" و لیتاون "Litauen"ی گرت و بەشێک لە فینلاند و ڕۆمانیایان داگیرکرد کە دەیانتوانی وەکوو پارێزەری بێلایەن لە بەرەی یەکێتی سۆڤیەت بن. هەر لە بەهاری ساڵی ١٩٤١دا، ستالین ڕەتیکردەوە بچێتە ناو هاوپەیمانییەکی بەرگرییەوە لەگەڵ بەریتانیا و ڕێگریی لە داگیرکردنی یوگۆسلاڤیا و یۆنانی لەلایەن نازییەکانەوە نەکرد.

بەم شێوەیە ستالین دوا هاوپەیمانی ئەگەریی خۆی لە قورنەی ئورووپا لەدەستدا. کاتێک هیتلەر لە ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٤١ هێرشی کرد، یەکێتی سۆڤیەت گەلێک گۆشەگیر و تەنیا مابۆوە.

لە ڕووی تیۆریەوە مێکانیزمی شەڕکەری ستالین دەیتوانی بە تەنیا هێرشی نازییەکان بەرپەرچ بداتەوە. ئەو خاکانەی لە ساڵی ١٩٣٩ەوە داگیرکرابوون، بەستێنیکی تەواویان بۆ بەرگریکارانی سۆڤیەت دابین دەکرد و پێدەچوو باڵادەستی سەربازیی یەکێتی سۆڤیەت گەلێک بەرز بێت. لە یەکەم ڕۆژی لەشکرکێشیدا، سۆڤیەتەکان ١٥ هەزار تانک و ١٥ هەزار فڕۆکەی شەڕکەر و ٣٧ هەزار تۆپخانەی لە بەرەی ئورووپادا وەستاندبوو، ڕووبەڕووی ٣٣٠٠ تانکی ئاڵمانی و ٢٢٥٠ فڕۆکەی شەڕکەر و ٧١٤٦ چەکدار بووەوە.[٣٨٢] بەڵام لە ماوەی مانگێکدا سۆڤیەت ١١ هەزار و ٧٠٠ تانک و ١٠ هەزار فڕۆکەی جەنگی و ١٩ هەزار شەڕکەری لەدەستدا، هەروەها هەموو ئەو خاکانەی لە دوو ساڵی پێشوودا داگیریان کردبوو و بەشێکی زۆری خاکی ناوەندیی سۆڤیەتیشیان لەدەستدا.[٣٨٣] ١٦ی مانگی تەمموز ئاڵمانییەکان

٣٨٢ McMeekin, Stalin’s War, S. ٢٩٥.

٣٨٣ McMeekin, Stalin’s War S. ٣٠٢ - ١٦.

سمۆلێنسک"Smolensk"یان گرت و تەنیا ٣٧٠ کیلۆمیتر لە مۆسکۆوە دوور بوون.

هۆکارەکانی ئەو دارمانە لە ساڵی ١٩٤١ەوە بە شێوەیەکی بەرفراوان مشتومڕیان لەسەرە، بەڵام زۆربەی مێژوونووسان لەسەر ئەوە کۆکن کە تێکچوونی دەروونیی ستالینیزم ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە. ساڵانێک بوو ڕێژیم خەڵکی تیرۆر دەکرد، هەر دەستپێشخەری و تاکڕەوییەک سزا دەدرا. ئەمەش پاڵنەر و ورەی سەربازەکانی تێکدابوو. بە تایبەت لە مانگەکانی یەکەمی شەڕدا، پێش ئەوەی ترسێنەریی دەسەڵاتی نازیەکان دەربکەوێت، سەربازانی سوپای سوور بە کۆمەڵ خۆیان ڕادەست دەکرد. تا کۆتایی ساڵی ١٩٤١ لە نێوان سێ بۆ چوار ملیۆن ڕوسی لەلایەن ئاڵمانییەکانەوە بە دیل گیرابوون.[٣٨٤] تەنانەت کاتێک شەڕێکی سەختیشیان دەکرد، زۆرجار دەستپێشخەر و وەرەیان نەبوو. ئەو ئەفسەرانەی لە پاکتاوکردنەکاندا بەشداربوون، دەترسان بڕیاری سەربەخۆ بدەن، هاوکاتیش ئەفسەرە گەنجەکان زۆرجار ئەزموون و ڕاهێنانی پێویستیان نەبوو. زۆرجار فەرماندەکان زانیارییان نەبوو، کاتێکیش پاشەکشە ڕوویدەدا دەکرانە بزنی قوربانی و دەبوو هەڵسوکەوت لەگەڵ کۆمیساری سیاسیدا بکەن کە بڕیارەکانیان دەخستنە ژێر پرسیارەوە. سالمترین کار ئەوە بوو

[٣٨٤] McMeekin, Stalin’s War, S. ٣١٩.

کە چاوەڕێی فەرمانەکانی سەرەوە بکەن و لە ترسی دەربڕینی بڕیاری هەڵە، کوێرانە شوێنی بڕیاری ناوەند بکەون، تەنانەت ئەگەر لە ڕووی سەربازییەوە بێماناش بایە.[٣٨٥]

سەرەڕای کارەساتەکانی ساڵی ١٩٤١ و بەهار و هاوینی ١٩٤٢، دەوڵەتی سۆڤیەت بەو شێوەیەی کە هیتلەر هیوای بۆ دەخواست، نەڕووخا. سوپای سوور و سەرکردایەتی سۆڤیەت لە ساڵی یەکەمی شەڕەوە ئەزموونیان لە وانەکان وەرگرت و ناوەندی سیاسی لە مۆسکۆ کۆنترۆڵی شل کردەوە. دەسەڵاتی کۆمیساری سیاسی سنووردار کرا و ئەفسەرەکان هان دەدران بۆ ئەوەی بەرپرسیارێتی و دەستپێشخەری زیاتر بگرنە ئەستۆ.[٣٨٦] هەروەها ستالین هەڵە جیۆپۆلەتیکیەکانی لە ساڵانی ١٩٣٩-١٩٤١ ڕاستکردەوە و هاوپەیمانیی لەگەڵ بەریتانیا و ئەمریکا بەست. دەستپێشخەریی سوپای سوور، پشتیوانی ڕۆژئاوا و بەدیهێنانی ئەوەی دەسەڵاتی

[٣٨٥] Figes, Die Flüsterer, S. ٥٥٠ f.; McMeekin, Stalin’s War, S. ٩٦, ٤٥١; Catherine Merridale, Ivan’s War: Life and Death in the Red Army, ١٩٣٩ - ١٩٤٥ (New York: Metropolitan, ٢٠٠٦); Roger Reese, Why Stalin’s Soldiers Fought: The Red Army’s Military Effectiveness in World War II (Lawrence: University Press of Kansas, ٢٠١١); David M. Glantz, Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War (Lawrence: University Press of Kansas, ١٩٩٨); Glantz, Colossus Reborn; Alexander Hill, The Red Army and the Second World War (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠١٧); Ben Shepherd, Hitler’s Soldiers: The German Army in the Third Reich (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠١٦), S. ١١٤ f.

[٣٨٦] Evan Mawdsley, Thunder in the East: The Nazi-Soviet War, ١٩٤١ - ١٩٤٥ (London: Bloomsbury, ٢٠١٦), S. ٢٠٨ - ٩; Geoffrey Roberts, Stalin’s Wars: From World War to Cold War, ١٩٣٩ - ١٩٥٣ (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠٠٦), S. ١٣٣ f.; Merridale, Ivan’s War, S. ١٤٠ - ٥٩; Glantz, Stumbling Colossus, S. ٣٣.

سۆسیالیستی نیشتمانی بۆ خەڵکی یەکێتی سۆڤیەت بە چ مانایە، گۆڕانکاریی بەدوای خۆیدا هێنا.

بەڵام هەر ئەوەندەی شەڕەکە سەرکەوت، شەپۆلی داهاتووی تیرۆر دەستی پێکردەوە. ستالین وڵاتەکەی لە ئەفسەر و بەرپرسانی بیرمەندی سەربەخۆ پاککردەوە و جارێکی دیکە داوای گوێڕایەڵی کوێرانەی کرد.[٣٨٧] مردنی خۆی دوای هەشت ساڵ، بەشێکی زۆری هۆکاری تۆڕێکی زانیاریی بووە کە ڕێکخستنی کۆمەڵایەتیی لە سەرووی ڕاستەقینەی ڕووداوەکانەوە دانابوو. لە نێوان ساڵانی ١٩٥١ بۆ ١٩٥٣ یەکێتی سۆڤیەت جارێکی دیکە ڕاوکردنی جادووکاریی دەستپێکرد. ئەفسانەنووسانی سۆڤیەت تیۆرێکی پیلانگێڕییان داهێنا کە پزیشکە جوولەکەکان بە شێوەیەکی سیستماتیک لە ژێر پەردەی چارەسەرکردنیان بەرپرسانی پێشەنگی حکومەتیان کوشتووە. ئەوان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە ئەو پزیشکانە سیخۆری پیلانێکی جیهانی ئەمریکی-زایۆنیستین و هاوکاریی خیانەتکارانی پۆلیسی نهێنی دەکەن. تا سەرەتای ساڵی ١٩٥٣ سەدان پزیشک و ئەفسەری پۆلیسی نهێنی، لەوانەش خودی بەڕێوەبەری پۆلیسی نهێنی، دەستگیر کران، ئەشکەنجە دران و ناچارکران ناوی هاوکارەکانیان ئاشکرا بکەن. تیۆری پیلانگێڕیی وەشانێکی

---

[٣٨٧] Montefiore, Stalin, S. ٤٨٦ ff.; Roy Medvedev, Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism (New York: Knopf, ١٩٧٢), S. ٤٦٩.

سۆڤیەتی بوو لەژێر ناوی "پرۆتۆکۆلە گەورەکانی سیهۆن"، کە تێکەڵ بە تاوانی پێشوەختەی دێرین کران کە دژی جوولەکە دەگێڕدرانەوە. دەنگۆی ئەوە بڵاوبووەوە کە پزیشکە جولەکەکان نەک هەر سەرکردەکانی سۆڤیەت بەڵکوو منداڵە تازەلەدایکبووەکانیش لە نەخۆشخانەکان دەکووژن. بەو پێیەی ژمارەیەکی زۆر لە پزیشکانی سۆڤیەت جوولەکە بوون، خەڵک بە گشتی ترس و نگەرانییەکی بێ بنەمایان تێدا پێکهاتبوو.[٣٨٨]

ڕۆژی ١ی ئازاری ١٩٥٣ لە لووتکەی مێژوویدا، ستالین لە داچا "Datscha"تووشی سەکتەی مێشک بوو. لە ژوورێکدا لەسەر تەختی خەفی جێگیر ببوو، پانتۆڵەکەی تەڕ دەکرد و چەند کاتژمێرێک لە پانتۆڵە خەوە تەڕەکەیدا لەسەر زەوی دەمایەوە و نەیدەتوانی داوای یارمەتی بکات. نزیکەی کاتژمێر ٢٢:٣٠ خولەکی شەوێ، پاسەوانێک بوێریی لەخۆی نیشان دا و چووە ناو ژووری پیرۆزی کۆمۆنیزمی جیهانی، لەوێ سەرکردەی بینی کە لەسەر زەوی کەوتووە. کاتژمێر ٣ی بەیانی ئەندامانی مەکتەبی سیاسی گەیشتنە داچا و لەسەر چلۆنایەتیی بەڕێوەبردنی داهاتووی وڵاتەکە گفتوگۆیان کرد. چەند کاتژمێرێک کەس نەیدەوێرا دوکتوری بێنێتە سەر. چی

[٣٨٨] Joshua Rubenstein, The Last Days of Stalin (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠١٦); Brent/Naumov, Stalin's Last Crime; Elena Zubkova, Russia After the War: Hopes, Illusions, and Disappointments, ١٩٤٥ - ١٩٥٧ (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, ١٩٩٨), S. ١٣٧ f., ٢٢٣, Anm. ٢١ - ٢٥; Figes, Die Flüsterer, S. ٧٣٦ f..

دەقەوما ئەگەر ستالین وەهۆش هاتبایەتەوە، چاوەکانی بکردایەتەوە و پزیشکێکی لەپەنا خۆی دیبا – پزیشکێک – ! لە تەنیشت جێگاکەیەوە؟ ڕەنگە وای بیر کردبێتەوە ئەوە پیلانێکە بۆ کوشتنی و هەوڵی لەسێدارەدانی بڕپرسەکان بدات. دوکتوری کەسی ستالین لەوێ نەبوو، لەو ساتەدا لە ژوورێکی زیندانی لوبیانکا دانیشتبوو و ئەشکەنجە دەدرا، چونکە بوێری ئەوەی هەبوو بە ستالین ڕابگەیێنێ دەبێ کار نەکا و زیاتر پشوو بدات. کاتێک ئەندامانی مەکتەبی سیاسی دواجار بڕیاریاندا پەیوەندیی بە پزیشکێکەوە بکەن، مەترسییەکە کۆتایی هات: ستالین ئیتر جارێکیتر لە خەو هەڵنەستاوە.[٣٨٩]

بە لەبەرچاوگرتنی ئەم لیستە درێژەی کارەساتانە، ڕەنگە مرۆڤ بگاتە ئەو ئەنجامەی کە سیستەمی ستالینیستی بە تەواوی لەکارکەوتوو بووبێ. بەو ڕق و کینە بەردەوامەی لەهەنبەر ڕاستییەکاندا بووی، نەک هەر ئازارێکی ترسهێنەری بەسەر سەدان ملیۆن کەسدا هێنا، بەڵکوو هەڵەی گەورەی

[٣٨٩] Robert Service, Stalin: A Biography (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, ٢٠٠٥), S. ٥٧١ - ٨٠; Montefiore, Stalin, S. ٥٦٦ - ٧٧, ٦٤٠; Oleg V. Khlevniuk, Stalin: New Biography of a Dictator (New Haven, Conn.: Yale University Press, ٢٠١٥), S. ١ - ٦, ٣٣, ٣٦, ٩٢, ١٤٢ ff., ١٨٩ f., ١٩٦ f., ٢٥٠, ٣٠٩ - ١٤; Zhores Medvedev/Roy Medvedev, Unknown Stalin: His Life, Death, and Legacy (New York: Overlook Press, ٢٠٠٥), S. ١٩ - ٣٥.

دیپلۆماسی، سەربازی و ئابووریی ئەنجامدا و سەرکردەکانی خۆی تووناکرد. بەڵام ئەم دەرەنجامە تا ڕادەیەک هەڵەیە.

کاتێک لە قۆناغە سەرەتاییەکانی شەڕی جیهانی دووەمدا سەیری هەرەسهێنانی کارەساتبارانەی ستالینیزم دەکەین، چیرۆکەکە بە دوو لایەندا ئاڵۆز دەبێتەوە. یەکەم: وڵاتانی دیموکراسی وەک فەرەنسا، نەرویج و هۆڵەندا هەڵەی دیپلۆماسی هاوشێوەی یەکێتی سۆڤیەتیان ئەنجامدا و دۆخی سوپاکانیان لەویش خراپتر بوون. دووەمیش: ئەو مێکانیزمە سەربازییانەی بەسەر سوپای سوور، فەرەنسا، هۆڵەند و چەندین سوپای دیکەدا زاڵ بوو، خۆی بەرهەمی ڕژێمێکی تۆتالیتاریی بوو. هەر ئەنجامێک لە ساڵانی ١٩٣٩ تا ١٩٤١ بەدەست بهێنین، ناتوانێت نیشاندەری ئەوە بێت کە تۆڕە تۆتالیتارییەکان دەبێ لە تۆڕە دیموکراسیەکان خراپتر کاربکەن. لە کاتێکدا مێژووی ستالینیزم گەلێک پوتانسیلی لاوازیی تۆڕە زانیارییە تۆتالیتارییەکان ئاشکرا دەکات، بەڵام ئەمە نابێت ببێتە هۆی چاوپۆشیی لە خاڵە بەهێزە ئەگەرییەکانی.

ئەگەر سەیری ڕەوتی وردتری شەڕی جیهانی دووەم بکەین، ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە ستالینیزم لە ڕاستیدا یەکێک بووە لە سەرکەوتووترین سیستەمە سیاسییەکان کە تا ئێستا داهێنراوە - بە مەرجێک سەرکەوتن تەنیا وەک پاراستنی ڕێکوپێکی و دەسەڵات پێناسە بکەین، هەروەها لە لایەنەکانی

ئەخلاقی، ماف و خۆشگوزەرانی مرۆڤ چاوپۆشی بکەین. سەرەڕای – یان ڕەنگە بەهۆی – نەبوونی بەزەیی و هەڵوێستی رق و کینەی بەرامبەر بە ڕاستی، ستالینیزم بە شێوەیەکی ناوازە لە پاراستنی ڕێکوپێکی لەسەر ئاستێکی گەلێک مەزن سەرکەوتوو بوو. لە ڕێگەی بۆردومانێکی بێوچان لە هەواڵی ساختە و تیۆری پیلانگێڕیی، سەدان ملیۆن کەسی لە دەوری خۆی کۆکردەوە. هەرچەندە بەکۆمەڵکردنی کشتوکاڵی سۆڤیەت بووە هۆی کۆیلایەتی و برسێتی بەکۆمەڵ، بەڵام بناغەی پیشەسازیی خێرای وڵاتەکەی مسووگەر کرد. ڕەنگە یەکێتی سۆڤیەت بەهۆی بێباکی لە کۆنترۆڵکردنی کوالیتی، "تابوتی فڕیوی" بەرهەم هێنابێت، بەڵام بە دەیان هەزار بەرهەمی هێنا ئاراوە کە لە ڕووی چەندایەتییەوە قەرەبووی ئەوی کردەوە کە گۆیا لە ڕووی کوالیتییەوە کەمیی هەبووە. پاکتاوکردنی ئەفسەرانی سوپای سوور یەکێک بوو لە هۆکارە سەرەکییەکانی دارمانی سەربازی ساڵی ١٩٤١، بەڵام یەکێک بوو لەو هۆکارانەی کە سەرەڕای شکستی ترسهێنەر، کەس لە ستالین یاخی نەبوو. میکانیزمی سەربازیی سۆڤیەت نەک هەر دوژمن بەڵکوو سەربازەکانی خۆیشی لەناوبرد، و لە کۆتاییدا بە هەڵبەزینێک گەیشتە سەرکەوتن.

لە چلەکان و سەرەتای پەنجاکاندا زۆر کەس لە سەرانسەری جیهان پێیان وابوو ستالینیزم داهاتووی

مرۆڤایەتییە. چونکە لە شەڕی جیهانی دووەمدا سەرکەوتنی بەدەستهێنابوو، ئاڵای سووری لەسەر ڕایشستاگ "Reichstag"[٣٩٠] ی وڵاتی ئاڵمانیا هەڵکردبوو، فەرمانڕەوایی ئیمپراتۆریەتێکی فراوانی دەکرد کە لە ئورووپای ناوەڕاستەوە تا زەریای هێمن درێژدەبۆوە، سەرکردایەتی شەڕەکانی ڕزگاریخوازیی دژە کۆلۆنیالیزمی لە هەموو جیهاندا لە ئەستۆ بوو هەروەها ئیلهامبەخش بوو بۆ چەندین ڕژێمی جیهانی. تەنانەت لە نێو هونەرمەند و بیرمەندە پێشەنگەکانی دیموکراسی ڕۆژئاوادا تامەزرۆیی هەبوو کە پێیان وابوو سەرەڕای دەنگۆی ناڕوون و ناشەفافی پاکتاوکردن، ستالینیزم و بەگشتی کۆمۆنیزم باشترین سیستەم و ڕێگەیە بۆ کۆتاییهێنان بە چەوسانەوەی سەرمایەداری و بنیاتنانی کۆمەڵگایەکی دادپەروەرانە. بەم شێوەیە ستالینیزم زۆر لە هەژموونی جیهانی نزیک بۆوە. بێ هەڵوێستییە ئەگەر وای دابنێین کە ڕق لێبوونەوەی لە ڕاستییەکان مەحکومی بە شکستهێنان کردووە یان ڕووخانی دواتری گەرەنتی ئەوە بووە کە هەرگیز سیستەمێکی لەو چەشنە سەرهەڵنەداتەوە. سیستەمی زانیاریی دەتوانێت بە کەمێک ڕاستی و ڕێکوپێکییەکی زۆرەوە ڕێگایەکی دوور ببڕێت. ئەوانەی لە خەڵاتی ئەخلاقی سیستەمەکانی وەک ستالینیزم دەترسن،

---

[٣٩٠] بینای ڕیشستاگ لە شاری بەرلین لە ساڵی ١٩٩٩ەوە شوێنی نیشتەجێبوونی سیاسەتوانانی ئەڵمانی بووە . هەروەها لە ساڵی ١٩٩٤ەوە ئەنجومەنی فیدراڵی بۆ هەڵبژاردنی سەرۆکی فیدراڵی ئەڵمانیا لێرە کۆدەبێتەوە.

ناتوانن پشت بەوە ببستن، کە بەهۆی ناکارامەیی گوماناوی خۆیانەوە هەرەس بێنن.

پاندۆلۆمی تەکنۆلۆژیا

ئەگەر دیموکراسی و تۆتالیتاریزم وەک چەشنی جیاوازی تۆڕی زانیاریی سەیر بکەین، دەتوانین لەوە تێ بگەین کە بۆچی لە هەندێک دەرفەتی مێژووییدا گەشە دەکەن و لە هەندێکیتردا کاڵ دەبنەوە. دیارە لەبەر ئەوە نییە کە خەڵک پابەند بە هەندێک ئایدیالی سیاسییەوە بن – هۆکاری ڕاستەقینە شۆڕشی تەکنۆلۆژیای زانیارییە. وەک چۆن چاپخانە هۆکاری ڕاوکردنی جادووکار یان شۆڕشی زانستی نەبوو، ڕادیۆش هۆکاری تۆتالیتاریزمی ستالینی یان دیموکراسی ئەمریکی نەبوو. تەکنۆلۆژیا تەنیا دەرفەتی نوێمان بۆ دروست دەکات؛ ئەوە پەیوەندیی بەخۆمانەوەیە بڕیار بدەین کام ڕێوشوێن هەڵدەبژێرین و چلۆن کەڵکیان لێوەردەگرین.

ڕژێمە تۆتالیتارییەکان لە تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن کەڵک وەردەگرن بۆ ئەوەی ڕەوتی زانیاریی و سەرکوتکردنی ڕاستییەکان لە پێناو پاراستنی ڕێکوپێکیدا لە ناوەندی حکوومەتدا چڕ کەنەوە. لە ئەنجامدا ڕووبەڕووی لێکەوتەی جیددی و مەترسیدار دەبنەوە. ئەگەر زانیاریی بەردەوام بەرەو شوێنێکی دیاریکراو بڕژێت، ئایا ئەنجامەکەی کۆنترۆڵی

کارا دەبێت یان پێشگرتنی شاڕەگی خۆێنبەر و دواتر سەکتەی دڵ؟

لە لایەکی دیکەوە سیستمە دیموکراتییەکان بۆ دابەشکردنی ڕەوتی زانیاریی بەسەر دامەزراوە و خەڵکێکی زیاتر و بەرەوپێشبردنی گەڕانێکی ئازاد بۆ دۆزینەوەی ڕاستییەکان لە تەکنۆلۆژیای زانیاریی مۆدێرن کەڵک وەردەگرن. بۆیە ڕووبەڕووی مەترسی پارچەبوون دەبنەوە، وەک کۆمەڵەی هەتاویی کە هەسارەی زیاتر بە خێرایی بەدەوریدا دەسوڕێنەوە. ئایا ناوەندەکە لێهاتوویی ئەوەی هەیە ئەم پارچانە بەیەکەوە ڕاگرێت، یان هەموو شتێک لێک بڵاودەبێتەوە و بە ئانارشی کۆتایی پێدێت؟

نموونەی کۆنی نەریتی ستراتیژیی جیاواز بریتین لە مێژووی دژبەیەکی سیستەمی دیموکراسیی ڕۆژئاوا و دەوڵەتانی بلۆکی سۆڤیەت لە ساڵانی شەستەکاندا. لەم قۆناغەدا دیموکراسیی ڕۆژئاوا، سانسۆر و ڕێوشوێنی جیاکاریی جۆراوجۆر کە ڕێگرییان لە بڵاوبوونەوەی ئازادیی زانیاریی دەکرد، هێورکردەوە. ئەمەش دەرفەتی بۆ گروپە پەراوێزخراوەکان بۆ ڕێکخستن و بەشداریکردنیان لە دیالۆگی گشتی و پێشکەشکردنی داواکاریی سیاسی گونجاو کرد. شەپۆلی دواتری چالاکیی سیاسی و نەزمی کۆمەڵایەتیی ناسەقامگیر کرد. تا ئەو کاتەی دیالۆگەکە لەلایەن ژمارەیەکی سنووردار لە

پیاوە سپی پێستە دەوڵەمەندەکانەوە بەڕێوەدەچوو، تارادەیەک ئاسان بوو بگەنە کۆدەنگی. بەڵام ئەم کۆدەنگییە دوای بەشداریکردنی گروپە لاوازەکان، ژنان، کەسانی "LGBTQ"[٣٩١]، کەمینە نەتەوەییەکان، خاوەن پێداویستییە تایبەتەکان و ئەندامانی گروپە چەوساوەکانی پێشوو، کۆتایی پێ هات و بیرۆکە، بۆچوون و بەرژەوەندیی نوێ هاتە ئاراوە. کۆدەنگی پێشوو لە زۆر خاڵدا ئیتر جێگیر نەدەبوو. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا جیاکاریی ڕەگەزیی کە لانیکەم بۆ چەندین نەوە دیموکرات و کۆمارییەکان خۆڕاگرییان لەهەنبەردا کردبوو، ئیتر نەتوانرا بپارێزرێت. ئەو شتانەی سەردەمانێک بە پیرۆز و ئاسایی دادەنران هەروەها بە گشتی قبوڵ دەکران – بۆ نموونە ڕۆڵی جینسییەتی – لە پڕێکدا بوونە جێی مشتومڕ و ڕێگای دۆزینەوەی کۆدەنگییەکی نوێی گەلێک قورس کرد، چونکە دەبوو گروپ، تێڕوانین و بەرژەوەندیی زیاتر لەبەرچاو بگیرێن. لێرەوە ڕووبەڕوووەستانێک بوو کە دەبوو دیالۆگ و گفتوگۆیەکی ڕێک و پێک ئەنجام بدرێت چونکە بەشداربووان تەنانەت نەیاندەتوانی لەسەر یاسا و ڕێساکانی دیالۆگەکە ڕێکبکەون.

ئەمەش بووە هۆی نیگەرانیی و بێزاریی لەلای گاردە کۆنەکان و تازەپێگەیشتوان، کە ترسیان لەوە هەبوو ئازادیی

---

٣٩١ lesbian, gay, bisexual, transgender, queer, intersexual und asexual

ڕادەربڕینی نوێ تەنیا بەڵێنێکی پوچ بێت و داواکارییە سیاسییەکانیان جێبەجێ نەکرێت. بێ هیوایی بووە هۆکار بۆ هەڵگرتنی چەک. لە زۆرێک لە وڵاتانی دیموکراسی ڕۆژئاوادا، ساڵانی شەستەکان نەک هەر بە نارەزایەتییەکی بێ وێنە، بەڵکوو شەپۆلێکی نوێی توندوتیژیشیان لێکەوتەوە. تیرۆری سیاسی، ڕفاندن، شەڕی سەر شەقام و هێرشی تیرۆریستیی بەربڵاو بەڕێوەچوو. تیرۆری جۆن ئێف کێنێدی و مارتین لوتێر کینگ، خۆپیشاندانەکانی دوای تیرۆرکردنەکان و شەپۆلی ڕاپەڕین و ململانێ چەکداریی ساڵی ١٩٦٨ی ڕۆژئاوا تەنیا چەند نموونەی ناسراون.[٣٩٢] وێنەکانی شیکاگۆ یان پاریس لە ساڵی ١٩٦٨دا دەیانتوانی بە ئاسانی کاریگەریی ئانارشیستییان هەبێ. وێدەچوو گوشار بۆ ئەوەی بەپێی ئایدیاڵە دیموکراسیەکان و ڕێگەدان بە بەشداریکردنی خەڵک و گروپی زیاتر لە گفتوگۆی گشتیدا، پەیکەری کۆمەڵایەتی تێکبدات؛ هەروەها پێدەچوو دیموکراسی ئیتر کاریگەر نەبێت.

هاوکات حکومەتەکانی پشت پەردەی ئاسنین مشتومڕی گشتییان سەرکوت کرد و زانیاریی و دەسەڵاتیان کردە ناوەندیی. وێدەچوو ئەم ڕێبازە گەلێک کاریگەر بێ. هەرچەندە ڕووبەڕووی هەندێک کیشە و ڕووبەڕوووەستان بوونەوە،

---

[٣٩٢] Arthur Marwick, The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. ١٩٥٨ - c. ١٩٧٤ (London: Bloomsbury Reader, ١٩٩٨); Peter B. Levy, The Great Uprising: Race Riots in Urban America During the ١٩٦٠s (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, ٢٠١٨).

وەک ڕاپەڕینی مەجارستان لە ساڵی ١٩٥٦ و بەهاری پراگ لە ساڵی ١٩٦٨، بەڵام کۆمۆنیستەکان بە خێرایی و یەکلاکەرەوە بەرپەرچدانەوەی ئەو هەڕەشانەیان دایەوە. لە قووڵایی دڵی سۆڤیەتدا حوکمڕانی، ڕێکوپێکیی دامەزراندبوو.

دوای تێپەڕبوونی بیست ساڵ سیستەمی سۆڤیەت ئیتر کارا نەمابوو. جیرۆنتۆکراتەکان"Gerontokraten"ی[٣٩٣] سەر گۆڕەپانی مەیدانی سوور باشترین وێنەی تۆڕێکی زانیاریی ناکارامە بوون کە میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەی ماناداریان نەبوو. ڕزگارکردنی وڵاتە کۆلۆنییەکان، جیهانگیریی، گەشەسەندنی تەکنۆلۆژیا و گۆڕانی ڕۆڵی جینسی بووە هۆی پێشهاتەکانی خێرای بواری ئابووری، کۆمەڵایەتی و ژیۆپۆلیتیکیی. بەڵام مرۆڤە بەساڵچووەکان ئیتر نەیانتوانی کۆنترۆڵی ئەو زانیارییانە بکەن کە بەردەوام دەڕژانە ناو مۆسکۆ، هەروەها بەو پێیەی ڕێگەیان بە ژێردەستەکانیان نەدەدا دەستپێشخەریی بکەن، هەموو سیستەمەکە جیا لە ئێسک و پروسکی ڕەق و تەق هیچی پێوە نەماوە و لە کۆتاییدا داڕما.

داڕمانەکە بە تایبەتی لە بواری ئابووریدا دیار بوو. دۆخی ئابووریی سۆڤیەت کە زۆر ناوەندیی بوو، زۆر بە هێواشی

---

[٣٩٣] فۆرمێکی حکومەتە کە تیایدا کردەوەی سیاسی بە شێوەیەکی سەرەکی لەلایەن کەسانی تەمەن ساڵ و پیرەوە دیاری دەکرێت.

بەرامبەر بە پێشکەوتنە خێراکانی تەکنۆلۆژیا و داواکاریی نوێی بەکاربەر کاردانەوەی هەبوو. دۆخی ئابووریی سۆڤیەت کە لە سەرەوە کۆنترۆڵ دەکرا، ژومارێکی زۆری مووشەکی قوڕنە بە قوڕنە و فڕۆکەی شەڕ و پڕۆژەی ژێرخانیی نهێنیی بەرهەمهێنا. بەڵام ئەو شتانەی کە خەڵک بەڕاستی تامەزرۆییان بوی هەبوو، لە کەرەستەی کاراوە تا مۆسیقای پۆپ، پشتگوێ خران. هاوکاتیش لە تەکنۆلۆژیای سەربازی مۆدێرنیشدا دواکەوتوو مانەوە.

کەموکوڕییەکان لە هیچ شوێنێکدا وەک لە کەرتی پیشەسازی بەرچاو نەبوون، چونکە تەکنۆلۆژیا بە شێوەیەکی سەرسووڕهێنەر و خێرا گەشەی کردبوو. لە ڕۆژئاوا، کەرەسەکان لە کێبڕکێی نێوان چەندین کۆمپانیای تایبەتی وەک ئینتل"Intel" و تۆشیبا پەرەیان پێدەدرا و کڕیارە سەرەکییەکانیان کۆمپانیای تایبەت وەک ئەپل و سۆنی بوون کە مایکرۆپڕۆسێسۆریان بۆ بەرهەمی نوێی وەک کامپیوتەری کەسی و والکمان"Walkman" بەرهەم دێنا. سۆڤیەت نەیتوانی لەگەڵ ژاپۆنی و ئەمریکییەکان کێبەرکێ بکات، چونکە پیشەسازیی لە یەکێتی سۆڤیەتدا بەرهەمێکی حکوومەتی و نهێنی بوو و سەرنجی خۆی بە تەواویی لەسەر سیستەمی سەربازی چڕ کردبۆوە و وەک مێژوونووسی ئابووری ئەمریکی کریس میلەر "Chris Miller" ڕوونی دەکاتەوە،

هیچ بوارێکی بۆ داهێنان و لێهاتوویی مرۆڤ نەهێشتەوە. سۆڤیەتەکان هەوڵیاندا بە دزین و کۆپیکردنی تەکنۆلۆژیای ڕۆژئاوایی خۆیان نیشان بدەن، بەڵام ئەم کارەیان تەنیا دڵنیای کردنەوە کە هەمیشە چەند ساڵێک لە دوای وڵاتە ڕۆژئاواییەکان بوون.[٣٩٤] بۆیە یەکەم کامپیوتەری سۆڤیەت تا ساڵی ١٩٨٤ بەرهەم نەهێنرا، لە کاتێکدا پێشتر یازدە ملیۆن لەو ئامێرانە لە ئەمریکا دروست کرابوون.[٣٩٥]

دیموکراسیی ڕۆژئاوایی نەک هەر لە ڕووی تەکنۆلۆژیا و ئابوورییەوە هێرشیان کردە سەر ڕۆژهەڵات، بەڵکوو توانیان ڕێکوپێکی کۆمەڵایەتی باشتر بپارێزن سەرەڕای ئەوەی – یان ڕەنگە لەبەر ئەوەی – ژمارەی بەشداربووانی گفتوگۆ سیاسییەکان ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر دەبوو. کێشەکان زۆر بوون، بەڵام ئەمریکا، ژاپۆن و وڵاتە دیموکراتیکەکان سیستەمێکی زانیاریی زۆر کارا، دینامیک و کراوەتریان دروستکرد کە ڕوانگە و بواری زیاتری لەخۆدەگرت بەبێ ئەوەی هەڕەشەی ڕووخانیان لێبکرێت. ئەم دەستکەوتە ئەوەندە سەرنجڕاکێش بوو کە زۆر کەس پێیان وابوو سەرکەوتنی

---

٣٩٤ Eine faszinierende Untersuchung dieses und früherer »Chip-Kriege« siehe Chris Miller, Chip War: The Fight for the World's Most Critical Technology (New York: Scribner, ٢٠٢٢), S. ٤٣ (deutsche Ausgabe: Der Chip-Krieg, übers. v. H.P. Remmler/Doro Siebecke)

٣٩٥ Victor Yasmann, »Grappling with the Computer Revolution«, in Soviet/East European Survey, ١٩٨٤ - ١٩٨٥: Selected Research and Analysis from Radio Free Europe/Radio Liberty, hg. v. Vojtech Mastny (Durham, N.C.: Duke University Press, ١٩٨٦), S. ٢٦٦ - ٧٢.

دیموکراسی بەسەر تۆتالیتاریزمدا بە کۆتایی خۆی گەییوە. هۆکاری ئەم سەرکەوتنە زۆرجار بە سوودی پرۆسێسی زانیارییەوە دەچەسپێندرا: تۆتالیتاریزم مەحکوم بوو بە شکستهێنان چونکە هەوڵدان بۆ کۆکردنەوە و پرۆسێسکردنی زانیاریی لە خاڵێکی ناوەندیدا لەڕادەبەدەر ناکارامە بوو. وا دیار بوو لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمدا داهاتوو سەر بە تۆڕە زانیارییە لامەرکەزییەکان و دیموکراسی بێت.

بەڵام بەداخەوە ئەمە بە هەڵە دەرچوو. لە ڕاستیدا شۆڕشی زانیاریی داهاتوو پەرەی ساند و ڕێگا و بەستێنی بۆ وەچەیەکی نوێی نێوان دیموکراسی و تۆتالیتاریزم خۆش کرد. کامپیوتەر، ئینتەرنێت، مۆبایل، سۆشیال میدیا و ژیریی دەستکرد ڕووبەڕوووەستانێکی نوێیان بە پێدانی دەنگ نەک هەر بە گروپە پەراوێزخراوەکان، بەڵکوو تەنانەت بۆ ئەکتەری غەیرە مرۆیی و هەموو ئەو کەسانەی هێڵی ئینتەرنێتیان هەبوو، بۆ هاتنە ناو سیستەمی دیموکراسی خۆش کرد. لە ساڵانی ۲۰۲۰دا دیموکراسی بەبێ ئەوەی نەزمی کۆمەڵایەتی لەناو ببات جارێکی دیکە بەرەوڕووی ئەرکی تێکەڵکردنی کۆمەڵێک دەنگی نوێ لە گفتوگۆی گشتیدا بۆوە. دۆخەکە بەقرا شەستەکانی سەدەی ڕابردوو سەخت و ناخۆش بوو و هیچ گەرەنتییەک نەبوو کە دیموکراسی بەو

تاقیکردنەوە نوێیە بە سەرکەوتوویی وەک دۆخی پێشووی کۆتایی پێ بێ. هاوکاتیش تەکنۆلۆژیای نوێی خۆراکیان بە خەونە تۆتالیتارییەکان دەدا کە هەموو زانیارییەکان لە ناوەندێکی کۆنترۆڵکراودا کۆبکەنەوە. ڕاستە پیرە پیاوەکانی گۆڕەپانی مەیدانی سوور نەیانتوانی لە یەک ناوەندەوە ملیۆنان کەس کۆنترۆڵ بکەن، بەڵام بڵێی ئەوە ڕێک ئەوە نەبێت کە ژیریی دەستکرد بتوانێت بەڕێوەیبەرێ؟

لە کاتێکدا مرۆڤایەتی ئێستا دەچێتە ناو بەشی دووەمی سەدەی بیست و یەک، پرسیاری ناوەندیی ئەوەیە ئایا دیموکراسی و دەسەڵاتە تۆتالیتارییەکان تا چەند باش هەڵسوکەوت لەگەڵ مەترسی و دەرفەتەکانی شۆڕشی زانیاریی سەردەم دەکەن؟ ئایا تەکنۆلۆژیای نوێ لە بەرژەوەندیی ڕژێمێکی دیاریکراودا دەبێت، یان جیهان جارێکیتر دابەش دەبێتەوە، تەنیا ئەمجارە نەک بە پەردەی ئاسن، بەڵکوو بە پەردەی سیلیکۆن؟

وەک سەردەمی پێشوو، تۆڕەکانی زانیاریی بەدوای هاوسەنگییەکی نێوان ڕاستی و ڕێکوپێکیدا دەگەڕێن. هەندێکیان پەسەندی ڕاستییەکان دەکەن و میکانیزمی خۆ ڕاستکردنەوەیان بەهێزتر دەکەن. ئەوانیتریش ڕێگای پێچەوانە دەگرنە بەر. تاقمێکیش لەو وانانەی کە لە پیرۆزکردنی کتێبی ئایینی و ڕاوکردنی جادووکاری مۆدێرن و

سەرەتایی و بەکۆمەڵکردنی ستالین فێری بوون، پەیوەندیدار دەمێننەوە و ڕەنگە پێویستییان بە ڕاهێنان و فێربوونێکی دووبارە هەبێت. بەڵام شۆڕشی ئێستای زانیاریی هەندێ تایبەتمەندی ناوازەیشی هەیە کە وای لێدەکات جیاواز بێت لە هەموو شتێکی پێش خۆی و مەترسیدارتری لەوە دەنوێنێ کە هەیە.

تا ئەمڕۆ هەموو تۆڕێکی زانیاریی پێویستی بە ئەفسانەنووس و بیرۆکراتی مرۆڤ هەبووە. هەرچەندە لۆح یان کەتیبەی گڵین، پاپیروس، چاپخانە و ڕادیۆ کاریگەرییەکی دوور مەودایان لەسەر مێژوو هەبووە، بەڵام هەمیشە وەک ئەرکی مرۆڤ ماوەتەوە کە دەقەکان بنووسێت و لێکیان بداتەوە و بڕیار بدات کێ وەک جادووکار سووتاوە یان وەک کولاک "Kulak" کۆیلە کراوە. بەڵام لەمڕۆدا هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەفسانەنووس و بیرۆکراتە دیجیتاڵییەکان دەکەین. ڕەنگە ئیتر دابەشبوونی ڕاستەقینەی سەدەی بیست و یەکەم لە نێوان دیموکراسی و دەسەڵاتە تۆتالیتارییەکاندا نەبێ، بەڵکوو لە نێوان مرۆڤ و ئەکتەرە غەیرە مرۆڤەکاندا بێت. ڕەنگە پەردەی سلیکۆن جیهان نەک هەر بەسەر دیموکراسی و ڕژێمە تۆتالیتارییەکاندا دابەش بکات، بەڵکوو بەسەر مرۆڤ و فەرمانڕەوا ئەلگاریتمییەکانیشدا دابەش بکات. خەڵکی هەموو وڵات و چین و توێژەکان - تەنانەت دیکتاتۆرەکانیش

- دەتوانن ببنە خزمەتکاری چەشنێکی جیاواز لە هەواڵگریی کە چاودێری هەموو جوڵەیەکمان دەکات و هاوکاتیش ناتوانین بزانین چیمان لێ دەکات و بە کوێمان دەگەیێنێت. بۆیە لە بابەتەکانی دواییی ئەم کتێبە لەو پرسیارە دەکۆڵینەوە ئایا لە ڕاستیدا پەردەیەکی سلیکۆنی لەو شێوەیە هەموو جیهان دەتەنێ و ئەگەر کامپیوتەرەکان بیرۆکراتیمان بۆ بەڕێوەببەن و ئەلگاریتمەکان ئەفسانەی نوێمان بۆ بخوڵقێنن، بلێی ژیانمان چلۆن دیاری بکرێت.

کۆتایی بەشی یەک